ISSN 0131-2561

1

Вітчизна

Проза Поезія Критика Публіцистика Мистецтво Гумор

'91

А. Горська. Дума

ВІТЧИЗНА

1

СІЧЕНЬ 1991

Літературно-художній та громадсько-політичний місячник
Засновник Спілка письменників України
Київ • видавництво «Радянський письменник» ВИДАЄТЬСЯ З 1933 РОКУ

В номері

Поезія

Проза

Публіцистика

Критика

Гумор

Мистецтво

Поезії чиста сила

ОСВЯТА

Во ім'я Отця і Сина й Святого Духа Тараса
поезії чиста сила нам в спадщину передалася.

Коли од всілякої нечисті зболіла душа голосила,
мене рятувала зречено поезії чиста сила.

Вона нагородних почестей жебраче жадання гасила,
од ницості боронила — на те вона й чиста сила.

Являлося віще Слово, у нього доля просила
відваги Івана Підкови, могуття Тараса Трясила.

І воля моя воскресала, почавшись з живкої росини,
що рясту земному дарує поезії чиста сила.

Пітьма небуття одступала, де мужністю колосила,
любов'ю і співстражданням поезії чиста сила.

Так будь на землі преславна во ім'я Отця і Сина
і Духа Святого правди поезії чиста сила!

Хто ж то діяв, хто ж то діяв? —
начебто не я...
Жевріла в душі надія:
Час — моє ім'я...

І коли страждань лавина
обступала нас,
то яка моя провина? —
спишеться на Час.

Та встають похмурі дати
в плині віковім,
і пора відповідати
іменем своїм...

ІНВЕНТАРНА РОК-ПІСЕНЬКА

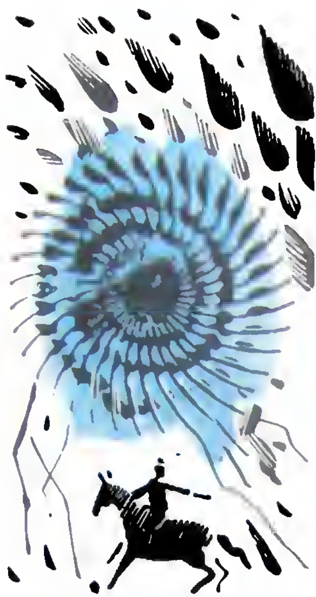
Як рятували трьох китів —
світ вберегти себе хотів,
бо він — у всіх це на вустах —
покоїться на трьох китах —

і йшли могутні криголами,
ламали монолітний лід,
і свідчили телепрограми,
який у нас гуманний світ...
Один з китів на лихо здох —
чи ж вбережеться світ на двох? —
з візитами, ракетами, протестами, пікетами,
з парламентами, СНІДами, вождями та нуклідами,
з рекетирами, смогами, з безрукими, безногими
солдатами-афганцями, з халупами, палацами,
з валютами, нітратами, з волюнтобюрократами,
з саперними лопатками, з суперінтердівчатками,
з чорнобильськими зонами, із дірами озонними,
з секретними угодами, з стихійними погодами,
із мафіями, страйками, з закрученими гайками,
із правду де питати нам, із теледепутатами,
із сміттям, чинодралами, лахміттям, генералами,
із ВТК, із ЛТП,
із і т. д., із і т. п. —
з усім-усім, що в світі є,
мовчить чи голос подає...
Чи вбережеться білий світ? —
не скаже чудо,
не скаже юдо,
не скаже риба,
не скаже кит!

ВОСКРЕСІННЯ НАЛИВАЙКА

В синім граєві хмарин
в'ється чайка,
зажурився Северин
Наливайко,
що у рідній стороні
не прожити —
чужі коні вороні
топчуть жито.
Не здолає сам-один
дум гризотних
Наливайко Северин,
славний сотник.
Далеч степу гомінка,
ще й барвиста,
сотник рідного шука
товариства:
— Поки лихо не скосило,
поки плач десь,
покозачтесь, гречкосії,
покозачтесь!
Поки в шаблі гречна сила
в грозах кута,
козакуйте, гречкосії,
козакуйте!
Малинові корогви
честі й волі
хай стрічають вороги
в чистім полі.
Ще ж насунуть звідусюд,
наче хмари,

принесуть кривавий суд,
люті кари.
Хай на нас хорти в'язниць
вже чатують
і мене, зваливши ниць,
четвертують.
Та пожбурю з пекла аж
блискавиці,
як останній табір наш
в Солониці.
І не втоплять весь наш рід
в ріках крові
нелюди, що ганьблять світ,
гонорові.
Тож здіймайте шабельки,
в грозах куті,—
козакуйте, козаки,
козакуйте!

Креше блискавка з небес,
мов нагайка,—
козакує, бо воскрес,
Наливайко!

МАЙДАН ПОЕТА

Пам'яті П. Г. Тичини

На безлюдному майдані
вранці кряче чорний крук,
сльози неба, сльози ранні
лунко падають на брук.

Це за ким так тужить вітер?
так печалиться за ким?
Чи за літом-буйноквітом,
чи за голосом дзвінким?

Тут поет не знав зневіри,
світлі мовлячи слова,
сяєвом сузір'я Ліри
йому квітла голова.

Наслухали добрі люди
віще слово молоде,
як було — так вже не буде,
ой, не буде, не буде...

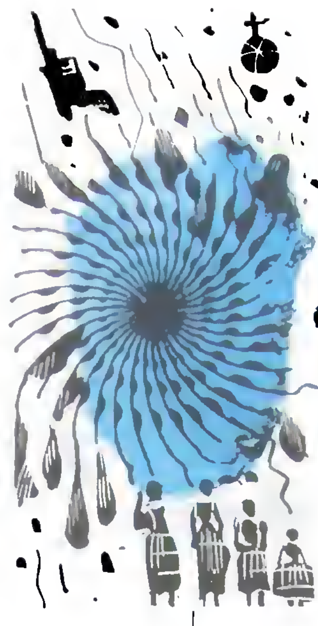
Солов'їні де концерти? —
вся земля, як дзвін, гуде...
На майдані коло церкви
революція іде...

Новообраний отаман,
лідер з роду чабанів,
що не вчув, а що не втямив,
та прощально посмутнів.

У чеканні-вигляданні
оніміло все навкруг...

На безлюдному майдані
небо сльози ллє на брук...

ІПАТІЇВСЬКА ЛІТУРГІЯ

Миготливі метелики зляканих свіч
заклинали молитись голодну Росію
за убієнних в похмуру, як зненависть, ніч —
Ольгу, Марію, Тетяну, Анастасію.

Стелі низькій під розкотистий грім
сповідались в годину криваво-тьмяну
убієнні в підвалі нещадно глухім
Анастасія, Ольга, Марія, Тетяна.

Революції меч царських дочок скарав
за кров княжу, що ліпше холопської гріє,
їх накрила пітьма — милосердя сліпа сестра —
Тетяну, Анастасію, Ольгу, Марію.

Царя з цісаревичем обійняв передсмертний скрик,
полетіла луна за Урал, за Тобол, за Волгу...
На убієнних дивився віку скривавлений лик —
на Марію, Тетяну, Анастасію, Ольгу.

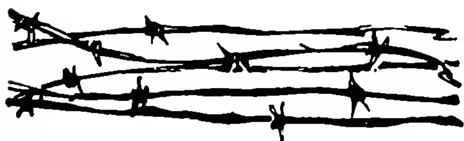
Несудимим — покара, діяв помсти закон,
своїм жертвам німим анонімне ладнав кладовище...
Матері шепотіли біля поблідлих ікон:
«Ользі, Марії, Тетяні, Анастасії —
зі святими за упокой...
Господи, їх, безневинних, за віщо?»

ПРОКЛЯТТЯ ВИНАХОДУ

Чорну душу запродавши чорту,
чим же він ощасливив світ,
винахідник колючого дроту,
сотворивши свій лютий дріт?

З мозку темного змій іржавий
по землі велелюдній поповз,
щоб й святі лихоманно дрижали,
вчувши шкірою смертний мороз.

В мертвій зоні, сповитій дротом,
скрижанілі голосять вітри,
тьмарять простір сумним натюрмортом
наїжачені табори:

Сурмо, грай ці трагічні ноти,
зчитуй лунко страждання клавір,
доки очі людської скорботи
рве наосліп іклатий звір!

Де той нелюд з душею ката,
що по білому світу блукав,
доки гратам молодшого брата
винахідливо відшукав?

Втішно очі його засинали,
ще ж йому додадуть проклять:
склади, бази і арсенали
в павутинні іржавім стоять...

Хтось вдягає слова в позолоту,
сіє зненависть, сіє страх —
злу ідею колючого дроту
відчуваю у тих словах...

КОНТАКТ

Світлом місяця блакитним, наче кадуб, повен сад,
миготять у кружелянні душі трепетні дерев,
люди тут! незримі люди... таємничий світу лад
буйним вихором енергій в лютий бран мене бере.

Хто так дивиться на мене — аж пронизує мороз
моє серце безборонне, аж холоне в жилах кров?
І чиє сумне зітхання пережитий жах погроз
воскрешає в цім затишші, щоб гординю я зборов?

Чую я чиюсь присутність, хоч нікого аніде,
мимохіть стаю я тінню серед тіней у саду...
Ані шереху... додолу лунко яблуко впаде —
я відчую, як хтось важить мою радість і біду.

Ллється світло мерехтливе, тануть тіні голубі,
і круг місяця німого сновигають кажани...
Нічогісінько на спомин не залишу я собі —
тільки повінь, тільки подих, тільки погляд крижаний...

Так важко після всіх нещадних бід
дивитися на світ крізь днів минулих призму
і важко лікувать духовний СНІД —
синдром набутого ідіотизму!

НЕ ВСЕ ТЕ ЗОЛОТО

Скажу — нікого словом не каратиму,
хоч виклику чиюсь ворожу лють,—
що зуби золоті кооператорів
народні біди не пережують.

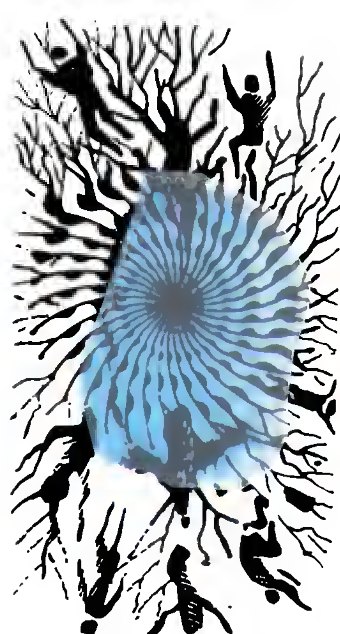
Мене страшать сліпі інстинкти власників,
і чую неймовірну гіркоту,
що зуби золоті моїх сучасників
не завжди свідчать душу золоту.

Нагомонівшись з вдовами-солдатками,
дошкульно відчуват на самоті,
що хтось гендлює нашими нестатками,
що десь сміються зуби золоті...

ЗБОРИ. ЧАСИ СТАГНАЦІЇ

Я нудьгував на зборах, бо дрімати,
як інші, не умів і не хотів...
— Я пропоную припинить дебати! —
казав і сни полохав золоті.

І припиняли! Миттю, мов чекали,
щоб мовив хтось магічні ці слова...
На протоколах підписи черкали,
де вже росла непам'яті трава...

ЖАХ

Газет не чита — в них багато тривоги,
сплять книги запилені на стелажах,
і доброго й злого непевні пороги,
ночами в душі озивається жах.

Він ходить нечутно в домашніх пантофлях,
горта календар на похмурій стіні,
на кухні, де смажена пахне картопля,
видіння примарні тремтять у вікні.

Жах скрапує з кранів відлунням іржавим,
поблимує гостро в кухонних ножах...
На телеекрані — новини державні:
міцніш обійма обивателя жах...

ІВАН СІРКО

В козачих його очах,
в очах його козарлючих
не кубливсь ніколи страх,
мов дим на дніпрових кручах.

Ніколи він не дрижав,
овіяний подихом смерті,
здаля йому кінь іржав
з кривавої круговерті...

Він полум'ям на коні
являвсь, як господня кара,
де гріх, і угоди брудні,
і чорна безчестя примара.

До бою! — хоч пан, хоч пропав —
за покликом волі — до бою! —
бо рабства пекуча ропа
заьдасть і праправнукам болю...

На долю лиху не гадав,
бо ж доброї взяти звідки? —
був паном і пропадав,
але не пропав навіки.

Небесний вогонь не зачах,
не згас на вітрах ревучих
в козачих його очах,
в очах його козарлючих...

Сном-духом не відав він,
не маючи страхів печерних,
що витягне атомний вік
з могили отаманів череп!

Я щось здогадався про себе —
і стало страшно мені,
що тайну приховувать треба
стривожено ночі і дні.

Бо сумнівом слово сповите
нікому вогню не несе...
Не треба мене любити:
я знаю про себе все...

Де поїзди, як півні, прокричали
і крізь тумани в безвість подались,
став чоловік на відстані печалі,
що навівав осінній падолист.

Немолодий, та з юними очима,
самотній, хоч навколо гурт людей,
гризоти за сутулими плечима
і, мов болото, каламутний день.

Благали очі прощення у неба
за те, що не противився багну,
що все життя прожив не так, як треба.
Як було треба — так і не збагнув...

ДОВЕДЕННЯ ПОЕТИЧНОЇ ТЕОРЕМИ ТАГОРА

Дано:
співчуття потреба,
душа в неутішнім горі...
Треба довести:
відлуння неба,
котре загубило всі свої зорі.

Мов росинка ріки Брамапутри,
котра гоїть страждання та горе,
переливами перламутра
сяє слово премудре Тагора:
«Я загубила свою росинку»,—
скаржиться квітка ранковому небу,
котре загубило всі свої зорі».
На шлях істини дума утрапить,
бо на очі постане стократ
рівноцінність малої утрати
гіркоті глобальних утрат...

ВЛАСТИВОСТІ НЕБА МАЮТЬ ПОЕТИЧНІ ТЕКСТИ,
що й треба було довести.

Дніпропетровськ

Плоть від плоті калини

Обернулась. Бо тінню на світло чола —
зверхньо кинуте кимось: «Чиї ж бо ви діти?!»
Відітхнула, пристояла... тихо пішла
до криниці, яка ще не встигла зміліти.
Зачерпнула. Й гіркотний розвіявся дим,
і відкрилася зорові щемна картина:
до криниці припала всім смутком своїм,
наче горлиця сива, праматн Вкраїна.
О, ми знаєм чиї. Ні вогнем, ні мечем
не відняти в нас гордо-пекучої думи.
Лихоліття мине (час навспак не тече),
гнівно глянемо в вічі невігласам, глуму.
Плоть від плоті калини на рідній землі,
невіддільні від поля й топольок цибатих,
може, ми поодинці невидні й малі,
але Слово зуміє серця поєднати.
В нім — задума усіх непочатих криниць,
б'ють джерела у нім. Сонце сходить у Слові.
Тільки б гідно трималось, не падало ниць,
дослухалось до бігу гарячої крові.
Тільки б вперто ішло через тлуми століть,
наче промінь крізь воду,— вогнем веселчаним
і боліло тоді, коли совість болить,
й не мовчало тоді, коли злочин — мовчати...

ПАМ'ЯТІ М. К. ЗЕРОВА

Вергілію, ти Данта вів по пеклу,
тепер поета іншого ведеш
у іншім пеклі. Думонька запекла,
затята думонька не знає меж.
А соловецький кат не має встиду.
Але й крізь утиск слово блись та блись:
тут, де гноїли Калниша колись,

тлумачить інший в'язень «Енеїду».
Але й цього не можна. Заберуть.
Вже простяглись байдужі, хтиві руки.
Лиш поглядом, відходячи на муки,
своє дитя провів у скорбну путь.
На табір та на моря сиве поле
суворо й зимно глянула зоря...
Благає серце: «Доведи, о доле,
що манускрипти справді не горять!»

Межи солодких, і липучих,
і тисяч інших різних слів
воно приходить неминуче
з тих нерозораних полів.
І від євшанового слова
проснулись очі. Дух затерп.
І місяць потьмянив свій серп
чи, пак, загублену підкову.
Проснулись очі. Бо полин
в них в'ївся сизим смутком поля.
І скрикнула, мов чайка, доля.
І очі правду понесли.
Нелегко бути полином,
завжди, завжди гірким і сивим,
вриватися у світ щасливий
шорсткою правдою — не сном
єлейним, не догідним словом.
Шануймо слово полинове...

ГЛІД

Спомин про М. Чхана

...В письменницькій громаді невеликій
тоді — давно вже — у гостиннім Львові
Ви в нас були неначе кошовий —
у жарті й смутку наче добрий батько...
Не забуваю той осінній день.
На Личаківськім цвинтарі кущ глоду.
Він басував, немов червоний кінь,
рвав пута каменю — і Ви спинились
як зачаровані: «Який розкішний глід!»
І чудувало те зачудування:
кущ, неприборканий, до Вас горнувся,
червоногривий, гордий — ну, достоту
козацький кінь з далекого століття.
І мимохіть завважила собі я,
що й тут, на цвинтарі, в оселі мертвих,
Ви бачили насамперед — життя,
уперте, пам'ятливе, вічно суще...

Простімо ж заблуканим в мороці «року» —
не того, «металевого»,
а того, що — фатум.
Просто в них, що вірили тьмавим пророкам,
душа не навчилась *своє* вимовляти.

Воно глибоко сховане.
Як його розбудити?
Як його нагукати
з незглибимого глибу?
Стукаймо, гукаймо... воно спить, сповите...
Воно там, причаєне,
як придонна риба.

Тужила жінка, схилена край столу.
Чому тужила — хто переповість?
У шибку брунька дзьобиком кололась,
неначе стукав таємничий гість.
Тужила жінка... Може, у полоні
тих весняних привабливих оман.
В саду блукали білогриві коні,
а може, клубочився там туман.
Хто зрозуміє всю глибінь печалі,
яка уперто бродить у крові,
коли свавільні бурі від'ячали,
а молоді надії ще живі?

...А предки поклонялися Перуну,
злотоголовому,
як чорнобривець.
Від них, мабуть,
навчилися і ми
своїх богів
потроху золотити.

КАРЛИЧКИ І ВЕЛЕТНІ

З'ява перша

Карличок-художник у своїй майстерні

— Я карличок. Я велетня малюю,
узявши щонайбільше полотно,—
ви подивуйте — вище мого зросту.
Оце вже буде твір монументальний,
із розмахом. Так кажуть всі довкруж.
Всі, звісно, карлички.
— А велетень? Що ж він?
— Ет! Велетням бракує розуміння.
Не знаються на тонкощах мистецтва.
Тут велет був, так (уявіть!) спитав:
«А що то за один, такий мізерний?»
Ото нетяма. Не впізнать себе!..
А прецінь схожий! Достеменно схожий!
Усі мої сусіди це говорять.
Малюю, звісно, так, як розумію,
та певен в тому, що його збагнув:
вушної раковини звиви навіть
я точно й бездоганно відтворив.
А він: «Мізерно...» Теж мені знаюка...
У мене, може, просто погляд власний,
з своєї, так би мовить, висоти.
За це і велет мав би поважати...

Резюме велетня:
Коли малює велета мізерність,
у неї велет теж дрібним виходить...

З'ява друга

Хор карличків на весіллі карлика
з жінкою-велетнем:

Ой, не штука вербі
знатись з нелинями —
штука нам, карличкам,
знатись з велетнями.
Ой, хай сіється,
хай скородиться,
з того шлюбу щось
та уродиться.
Може, знайдеться
диво в пелені —
розум карличка,
поступ велетня.
Ой, хай сіється,
хай скородиться,
ми подивимось,
що уродиться.
Хто там шепче, що шлюб
буде мукою?
Ми того шептуна —
геть принукою...
Наречена — ой! —
з місця зрушила —
нами вітер труснув,
наче грушами.
Та вже наша вона,
що боятися —
ми її навчимо
шануватися.
Ой, не штука вербі
знатись з нелинями —
штука нам, карличкам,
знатись з велетнями.

З'ява третя

Лежачий велетень серед карличків

— Обсіли карлички мене, мов мурашня,
із сотню їх гарцює на повіках.
І я, такий могутній і великий,
не бачу зараз навіть світла дня.
У них підбори гострі, як голки,
вони дошкульно ними очі ранять.
Мене вони не шпетять і не ганять —
їм просто радісно, їм про́сторо-таки.
Вони мені у вуха жебонять
так ніжно, як лише дрібнота вміє,
що ми хоча далека, а рідня,
тому я їм відмовити не смію.
А в мене туманіє голова,
і я гадаю, тонучи в задусі:
що вдіє галаслива ця мошва,
якщо я враз на повен зріст зведуся?!

МАТИ І ДОЧКА

Тонке нагадування рис —
ця невловимість їх повторів,
ні, не повторів — лише відлунь.
Доспіла молодість говорить,
щебече щось тендітна юнь.
Все не достоту, а ледь-ледь:
не зліпки — тільки доторкання —
як день в розповні — і світання
(ще не гірчить пізнання мед).
Дочка. Вугластість пліч і ніг —
та, що звістує плавність ліній.
І кожен погляд — відгоміння.
І часу біг. І часу біг.
Портрет — і начерк. Тон — півтон.
Пересміх цей — із карих в карі.
Так, наче зіроньки у парі,
так, наче квітка і бутон.
І мати з мудрістю знаття
своє в очах дочки читає:
то ж, неповторне, підростає
продовження її життя.

Ось буяла тут і — вже по зливі,
у калюжах мружаться сонця.
Грози молоді і пустотливі,—
скільки у весни таких, як ця!
Знову й знову будуть гримкотіти,
знову в душу впишуться слова.
Ждуть чогось дощем набряклі віти,
і бузок — як хмара грозова.

ДРУЖИНА ПОЕТА

Диктує вірші він, на крісло спершись
(кімната в тютюновому диму),
і знов рядки, присвячені тій, першій,
вона передруковує йому.
Вона уже неначе й не ревнує,
бо то давно і вже не ті літа.
Та що удієш, коли (може, всує?)
осіннім маком серце зацвіта.
Рясне проміння падає снопами.
Затаєне — без болю не мина:
його всі вірші, знаючи напам'ять,
немов дітей, голубила вона.
Ще й прала, церувала і варила.
От музою — ніколи не була.
Вона цього йому не говорила,
не прагнула приборкати орла.
Але коли тонким струмочком диму
її душа пішла у небеса,
віднині безтілесна і незрима,—
уперше він збагнув, що в світі — *сам*.
Він побивався денно і ночами,
самотнім бути не ставало сил.
Він кинувся до віршів — ті мовчали,
і жоден з них по ній не голосив.
Але після безсоння, як содому,

у каятті згоряючи дотла,
він зрозумів: вона тепер — в усьому.
Вона його й по смерті берегла.

КАЛИНІ З БАТЬКОВОЇ МОГИЛИ, ОБЧУХРАНІЙ ЧИЄЮСЬ НЕДОБРОЮ РУКОЮ

Хто зазіхнув на кетяги твої,
калинонько, довіро безборонна?
Вже осінь. Вже не скличу солов'їв
оплакати оті палючі грона.
Якийсь гендляр брутально в душу вліз,
понівечив таке святе для мене.
І стало зимно. І забракло сліз.
Опало листя на мої рамена.
І паморозі ранньої полин
залишився на серці та у слові.
Сестра усіх окрадених калин,
вцілілу ягідку прикушуєш до крові.

В. С.

Обнявши порубані крила,
що перше торкались зеніту,
яка в тобі ніжність квилила
до цього скорботного світу.
Як ревно вона промовляла
до мертвого і до живого.
Не зважили люди — послали
у безповоротну дорогу.
І біль твій, такий українний,
тонкий і смаглявий на вроду,
червоною тінню калини
лишився на землях і водах.
І та, Невблаганна з косою,
рекла: «Не мені тут владати —
тут квіти, умиті росою,
поклала згорьована Мати».

Мов жайвори, потруєні на ниві,—
беззахисні малі степовики,—
слова, убиті суєтою буднів.
Мов жайвори, яким вже не судилось
у грудях неба ніжним серцем битись,—
слова, убиті суєтою буднів.

Так само ненавмисне, випадково,
так само безневинно, безгомінно...
Так само страшно. Страшно від думок...

Я не сильна. Я просто терпляча
тим, твердим, споконвічним терпінням,
що відоме древнім будівлям
і землі...

Дніпропетровськ

ГЕННАДІЙ МОРОЗ

МІТИНГ

Учасникам мітингу, які прийшли в майках з написом: «Моє місто — Маріуполь».

Називають міста іменами божків і божат,
Забирають містам дорогі золоті імена.
У неназванім небі неназвані хмари біжать,
Над неназваним лугом неназвана тінь промина.

Настраждалась земля, наробилась вона і мовчить,
Притулила щоку до беріз і гірких ясенів,
І вустами відняті імення лиш гладить вночі,
Як солдатська вдова фотокартки убитих синів.

Хто поставив оцей безневинний граніт на попа
І роками носив до підніжжя зарізаний цвіт?
Як стоїться тобі тут, на наших очах, окупант,
Як гниється тому, хто тебе підсадив на граніт?

Маріуполе наш! Ми сьогодні говорим про дар
Пам'ятати про все і недолю твою одкричать.
Ми приходим сюди, хто тебе за чини не продав,
В чистих майках СВОЇХ, не в мундирах з чужого плеча.

Перед нами стоїть чорна сила чиясь пробивна
І на нашу ганьбу, і на гнів наш не хоче зважать.
Над неназваним лугом неназвана тінь промина,
У неназванім небі неназвані хмари біжать...

ТОЙ, ХТО ЗАДУРНО ДАВАВ ОРДЕНИ

Одгоготіли високі паради,
Стихли заздравні, не чуть і луни...
Любить од кашлю давати поради
Той, хто «од серця» давав ордени.

Ах, як співалось во благо народу!
Ах, як давалося — не крадькома!
Той, хто задурно приймав нагороду,
Відав: за що і од кого прийма.

Одгомоніли дзвінки і оркестри,
Справи маленькі й великі чини...
Любить в кишені носити цукерки
Той, хто з кишені давав ордени.

Все проминулося — тільки й печалі,
Все оджувалося... Тільки й занять —
Кутати горло і чуть, як ночами
В небі невкрадені зорі дзвенять.

◆

Тижнів зо два ти на мене молився,
Жертвував часом і навіть життям...
Як воно сталось, що ти помилився,
Хлопче з таким геніальним чуттям?

Звав мене другом і братиком рідним,
Господом-богом назвав би, ачей...
ВМІННЯ ПОДОБАТИСЬ ЛЮДЯМ ПОТРІБНИМ
Било потужно з ласкавих очей.

Килимом перським у ноги стелився,
Чемність дантиста плекав на лиці.
Як воно сталось, що ти помилився
І провалився у справі оцій?

Здатний на вбивство, на глум і блюзнірство,
В свинстві, немов в діамантах Марго,
Як ти не вичислив, що ЦЕ презирство
Йде не від Сильного світу цього?

Ні, не забудеш хвилин тих печальних,
Як, помагаючи влізти в пальто,
Раптом довідавсь, що я не начальник...
Не постачальник... а, значить... ніхто...

Як воно трапилось, друже недремний,
Як воно сталось, що ти (!!!) без пуття
Цілих два тижні старався даремно,
Цілих два тижні за ціле життя...

ТИСК

Світлій пам'яті вчительки Надії Олексіївни Шупик

Ми всі вмираємо від тиску,
У землю стиснуту йдемо
Від тиску мишачого писку
Заплічних пліток і обмов.
Є тиск, коли на шию виснуть,
А потім жити не дають,
Є тиск, коли вам руку тиснуть,
А потім тихо продають.
Ми всі вмираємо від тиску
Фальшивих слів і нагород,
Коли неправду, мов іриску,
Втискають силою у рот.
Нас тиснуть черги до продуктів,
І недорід, і врожаї,
А ще — інструкції придурків,
А ще — безплатні холуї.
Ми всі вмираємо від тиску
Душ затверділих, наче жерсть,
Коли приписку і розписку
Цінують вище, аніж честь.
Нас тиснуть ліктями й зубами
Зелена заздрість і злоба,
А часом просто для забави —
Потішить вищого раба.
Ми всі вмираємо від тиску
Таких же самих неборак,
Нам під життя підводить риску
Не грип, не кома і не рак,—
Пусті наради і турботи
І вереск хама-продавця,
І семінари, і ремонти,
Які тривають без кінця.

І тисне.
Тисне.
Тисне все це!
«Швидка» од цього не спасе.
...От і не витримало серце,
Востаннє стислося. І все...

БУДИЛЬНИК

Черемха дивоцвітом закипа вже.
А на столі, у затінку гори,
Будильника скандальний екіпажик
Вицокує спокійно до пори.

Уранці заголосить. (А на чорта?!)
Поморщиш невдоволено лице.
Уранці забувається, що вчора
Ти сам йому наказував про це.

І знову розколошкана квартира
Вертає у солодку тишину:
Рука, яка будильник накрутила,
Натиснула й на кнопку рятівну.

Закутайсь, мов у ковдру, в думу ветху,
Уткнися в міркування чарівне,
Що як-не-як, а наша таки зверху,
А це в житті, їй-право, головне!

Це потім — і ніяковість, і хитрість,
Це потім, як розхочеться вже спать,
Язик доводить право й необхідність
Руки на кнопку різко натискать.

Це потім похолоне коло серця.
«А що, коли,— подума чоловік,—
Натисне хтось — і людство не проснеться
Ні згодом, ні за рік, ні через вік...»

КАФЕ-МОРОЗИВО

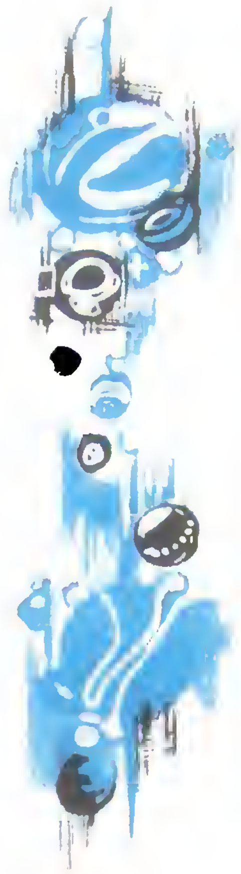
Ви у кафе зайдіть, не погордуйте,
Удвох із другом сивим зазирніть.
Своє дитинство з ложечки годуйте
І так собі неквапно гомоніть,

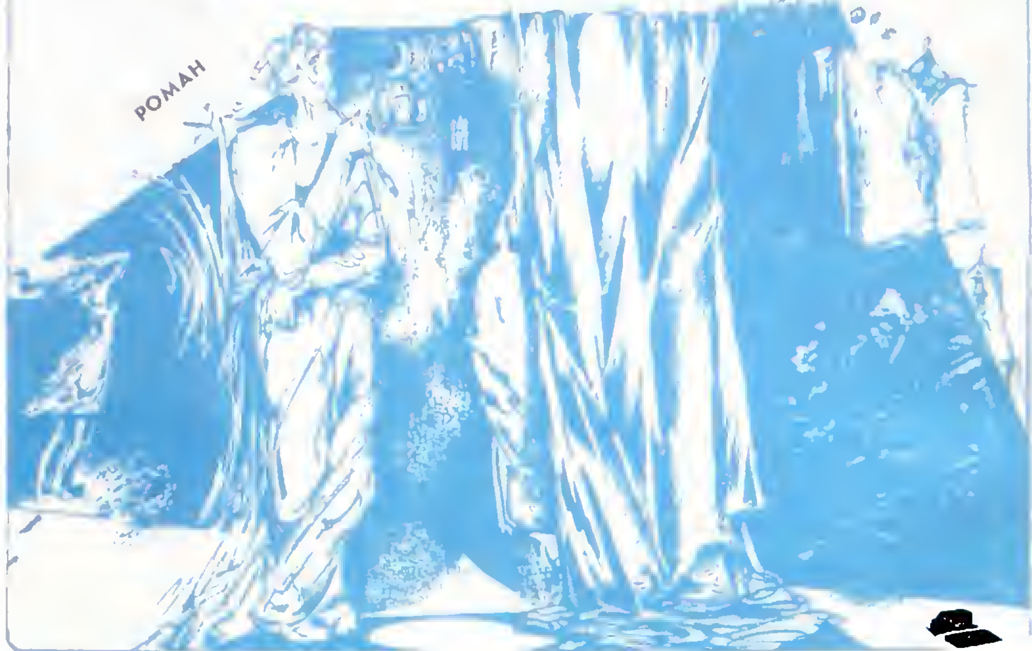
Що знову десь на дачі в білі груби
Вогонь втискає жовте черевце,
Що вересень мина і мерзнуть губи,
Коли із моря вітер у лице.

Що тут, на дерев'яній цій веранді,
Яку різьбив, напевне, що не бог
Ви добрі, не старі і тихо раді
Можливості набутися удвох.

Що чуть, як в синій вересня світлиці
При мультику, при квітці, при осі
Чиєсь дитя говорить продавщиці:
«Будь ласка, ще морозива. На всі»...

Маріуполь

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Микола Руденко, чий роман «Орлова балка» журнал починає публікувати з цього номера, належить до тих небагатьох мужніх людей, які в затхлі часи брежнєвського «розвинутого соціалізму» врятували честь української інтелігенції взагалі і честь українського письменства зокрема. За це він заплатив ціну таку дорогу, що погодитися на неї міг далеко не кожний. Майже на двадцять років він був насильно розлучений зі своїми читачами, спершу підданий обструкції партійно-урядових кіл, які поширили негласну вказівку редакціям і видавництвам не друкувати опального письменника, а потім з 1977 року запроторений в тюрми, табори, на заслання. Лише в часи перебудови (1987 р.) його амністовано і дано дозвіл виїхати у США.

За роки вимушеного мовчання письменника виросло нове покоління читачів, яке, можливо, саме з цієї публікації вперше відкриє для себе ім'я Миколи Руденка-прозаїка.

Народився Микола Данилович Руденко 19 грудня 1920 року в шахтарській сім'ї в селі Юр'ївці, що на Луганщині. Всі умови тодішнього життя — робітниче середовище, піонерська організація, комсомол — формували з нього людину, беззастережно віддану ідеалам комунізму. Таким він і зріс, таким після закінчення середньої школи і прийшов до Київського університету, де почав навчатися на філологічному факультеті. Тут він написав і опублікував у «Київському альманасі» (1940 р.) свої перші вірші. Цікаво, що вже в них, попри інші мотиви, було щось від тичинівських «Сонячних кларнетів», щось філософічне, що змушувало і автора, і читача задумуватися над глибинними законами існування людини як невід'ємної частини природи.

Якось, згадуючи ті часи у розмові з автором цих рядків, однокурсник Миколи Руденка поет Борислав Степанюк процитував з тих ранніх віршів таке: «Хто підносить келихи озер за здоров'я блискавки і грому?»

Це була не просто красива метафора. В ній своєрідно відбилася спроба молодого поета осягнути Всесвіт у всій його багатогранній єдності. Тоді поет на своє запитання не відповів, може, не встиг додумати, бо незабаром ударив інший, земний грім — гітлерівська Німеччина віроломно напала на нашу країну. Добровольцями на фронт ідуть лише ті, хто має що боронити. Він мав. Він ішов боронити свої комуністичні ідеали, свою землю, свою поезію.

На фронті, в обложеному Ленінграді, був політпрацівником. І хоча тяжке поранення (розривна куля розтрощила таз і пошкодила хребет) надовго вивело його зі строю, після тривалого лікування поет знову повертається до своїх фронтових комісарських обов'язків.

У літературу він прийшов відразу по війні. Прийшов з твердим наміром словом утверджувати свої юнацькі ідеали, які залишилися незмінними, правду й славу переможців. З цілковитою підставою можна сказати, що письменницька доля Миколи Руденка, на тодішнє розуміння, складалася досить щасливо. Перша поетична збірка вийшла 1947 року, а вже через кілька літ було їх більше десятка. Романи «Вітер в обличчя», «Остання шабля» були широко відомі й популярні серед читачів. Зростав його авторитет і серед письменницької аудиторії, його обирали в члени республіканського письменницького правління, комуністи-кияни — секретарем парткому. І все було б гаразд, мав би згодом Микола Данилович і лауреатство, і почесті, і вигідні спілчанські посади, коли б перед ним дедалі настирливіше не зринало оте юнацьке: «Хто піднесить келихи озер за здоров'я блискавки і грому?» З високих трибун лунала впевнена і однозначна відповідь: Комуністична партія, озброєна єдино правильним вченням марксизму-ленінізму. Керуючись ним, вона наповнює чи висушує озера, повеліває блискавкою та громом, не кажучи вже про долі окремих людей і цілих народів. Але письменник, у твори якого дедалі глибше й глибше проникали філософічні ідеї єдності всього сущого у Всесвіті, розуміння того, що Природа має свої, не підвладні політичним вченням закони, вже не міг, як у юнацькі роки, сприймати такі твердження на віру.

Задумавшись над космічною єдністю живого й неживого, спільністю людського духу і шляхів його розвою, Микола Руденко береться за грунтовне вивчення філософії, фізики, економіки, читає твори Канта, Гегеля, Фейєрбаха, Маркса, Енгельса, Рікардо, Сміта, Кене, Леніна, теологічну й футурологічну літературу. Він прагне віднайти загублену нашими філософами-марксистами живу думку, своєрідний компас розвитку людської мислі і за показаннями його стрілки звірити курс, який Компартія обрала як визначальний для розвитку спершу нашої країни, а потім і всього людства. Звіривши, письменник побачив, що під наш компас підкладено сокиру і він показує хибний курс, слідуючи за яким, корабель соціалізму неодмінно зазнає катастрофи.

Своє відкриття Микола Данилович засекречувати не став. Воно лягло в основу роману «Формула Сонця». Рукопис цього твору мені довелося прочитати 1970 року у видавництві «Радянський письменник», де я тоді працював. Це була далеко непересічна річ для тогочасної літератури, і саме тому ходу їй не було. Якраз на той час припала нова хвиля наступу на художню інтелігенцію. Щербицький спустив з повідка свого ідеологічного підручного Маланчука, людину недалекоглядну й жорстоку, а той без зайвих реверансів схопив українську літературу за горло мертвою хваткою. Сонце правди вкотре було затуманене ідеологічною хмарою «всеперемагаючого вчення марксизму-ленінізму».

Не беруся переповісти «Формулу Сонця» докладно, твір це об'ємний, багатоплановий, і нині пам'ять моя нездатна його відтворити. Наскільки пригадую, значною мірою йшлося в ньому про об'єктивні економічні закони розвитку суспільства. Як відомо, теорія К. Маркса про додаткову вартість, за визначенням наших філософів, є наріжним каменем марксизму, його основою основ. Ведучи хоча й завуальовану наукову суперечку з Марксом, Микола Руденко розглядав додаткову вартість не просто як продукт праці, а як вияв загального космічного закону. Створення додаткової вартості людиною, за Миколою Руденком, можливе лише там, де є фотосинтез і гумус, тобто первинно вона виникає лише в хліборобстві. Без засвоєння хлібними злаками енергії сонця для засвоєння її людиною жодне суспільство додаткової вартості не створить. І лише пізніше, рухаючись по економічних артеріях суспільства, земельна рента перетворюється в промисловий прибуток.

Зрозуміло, що твір, який піддавав грунтовній критиці теорію Маркса про додаткову вартість, у тогочасного партійного, а отже, й державного керівництва не тільки не зустрів розуміння, а викликав велике невдоволення: адже підривав підвалини вчення основоположників наукового комунізму, рубав гілляку, на якій так зручно сиділося сьогоднішнім втілювачам цієї теорії в життя. Автора почали переслідувати за інакомислення, відлучили від преси, видавництв, прирікши таким чином на жебрацтво. Розпродавши все, що можна було, письменник, аби мати хоч якийсь шматок хліба, пішов у нічні сторожі на звалище ядерних відходів. Тим часом «денні сторожі» закону не дрімали. Хвиля за хвилею на помешкання письменника накочувалися обшуки. Були забрані рукописи віршів, роману «Формула Сонця», «Економічних монологів», всього іншого, що трапляло під руку пильних чекістів.

Це може здатися дивним, але ці сім-вісім років від початку переслідування до арешту були надзвичайно плідними для письменника. Саме в цей час він написав, окрім численних віршів, такі значні твори, як романи «Формула Сонця», «Орлова балка», поема «Хрест», «Економічні монологи» — річ, яка не має аналогів в українській літературі. Це своєрідний сплав художньої оповіді, публіцистичної пристрасті і серйозної наукової аргументації. Окремою книжкою «Економічні монологи», що мають підзаголовок «Нариси катастрофічної помилки», вийшли 1978 року в США з передмовою відомого дисидента Петра Григоренка. Писалася ж вона, зрозуміло, раніше, мабуть, відразу після «Формули Сонця», бо ідейно й тематично перегукувалася з романом. Це та сама критика Марксового вчення, тільки ще більш науково доказова. Йдеться в ній про об'єктивні закони Природи і жахливе порушення, викривлення їх Марксом та його послідовниками. Це, власне, звинувачувальний вирок Марксовому вченню про додаткову вартість, яке наші догматики без найменшого додаткового аналізу кинулися запроваджувати в життя. Один з розділів цього твору автор надіслав до ЦК Компартії України. Там він був розцінений не як поштовх до дискусії , серйозного наукового аналізу економічного й політичного становища країни, а як замах на основи існуючої системи,і арешт письменника став питанням часу, який і настав 1977 року.

Роман «Орлова балка», який ми представляємо читачам, написаний 1971—1975 рр. Спроба автора видати його відразу після написання виявилася безуспішною. Вочевидячки, тому, що своїм дотором до больових точок хворого суспільства (мафія, корупція, наркоманія, алкоголізм, духовне зубожіння) твір викривав і розвінчував офіційну пропаганду про розквіт суспільства розвинутого соціалізму. Не маю наміру докладно розглядати «Орлову балку», читач, ознайомившись, сам зможе належним чином поцінувати його. Скажу лише, що і в цьому творі письменник ще півтора десятиліття тому прозорливо застерігав нас від наслідків згубних тенденцій розвитку суспільства. Сьогодні ми говоримо про це вголос з найвищих трибун. Але тих чорних сил, які розпинали художника Володимира Тарана, в ім'я прогресу й процвітання нищили Орлову балку, руйнували духовність, мораль, народні звичаї й традиції, ми ще не подолали, та й чи подолаємо?

Роман уперше побачив світ у США, у видавництві «Смолоскип» імені Василя Симоненка. Але там, надрукований із самвидавівського примірника, він не мав кількох розділів, очевидно, десь загублених у його нелегкій одіссеї. Нині в нашому журналі він виходить повністю, в авторській редакції.

Своє співробітництво з Миколою Руденком журнал має намір продовжувати. Користуючись правом, наданим нам автором на першу публікацію, ми впродовж найближчих років постараємося познайомити своїх читачів з «Економічними монологами», новим філософським романом «Сила Моносу», іншими творами письменника.

Іван ВЛАСЕНКО,
редактор відділу прози

Пролог

Море спершу захлюпало під берегом, мов роботяща праля, що ретельно полоще білизну, потім заревіло стоголовим звіром. Велетенські білі язики, то висовуючись із запіненої пащі, то ховаючись, лизали розкидані обвалами зелені уламки скель.

Двоє літніх рибалок з убогими в'язочками головастих бичків чвалали понад берегом до дерев'яних сходів, що виводили на трамвайну зупинку. Раптом один із них, припадаючи на ліву ногу, хутко пошкутильгав до чогось чорного, що віддалік лежало на березі біля самісінького прибою. Другий, трохи постоявши на глиняній стежці, також неохоче рушив услід за товаришем. Зі всього видно, це були пенсіонери — мабуть, інваліди війни.

— Дмитре Захаровичу! — гукнув другий, якому, певно, не хотілося звертати з дороги заради шматка толю чи, може, якогось дрантя, що чорніло під кручею. — Що ви там побачили?

Дмитро Захарович не відповів. Та ось він уже не йшов, а незграбними, болісними стрибками просувався серед ніздрюватого черепашнику, обминаючи биті пляшки, іржаві спинки ліжок, почавлені каструлі. Заплутавшись у колючій дротині, мало не впав. Лаючи когось невідомого, хто перетворив морський берег на огидний смітник, пошкутильгав далі.

Тепер уже й другий рибалка бачив, що то був не толь — то була людина. Прибій лизав їй черевики, загрожуючи проковтнути легковажну жертву.

Дмитро Захарович відтягнув небораку далі під кручу, куди не досягав прибій, потім схилився над ним і скрушно пробуркотів:

— Ой дурень, дурень! Жити тобі набридло? Бачиш, море починає грати. Воно ж тебе проковтне, мов сонного жука.

Нарвав полину, намостив під голову.

— Хильнув зайвого,— співчутливо сказав другий. — А що, може, знайомий?

— Мій вихованець. Із дитбудинку. Ех, Володько... Не цього я від тебе ждав. Пропадеш ні за цапову душу.

Другий підняв речі п'яного — ключ, за допомогою якого сантехніки ремонтують водогін, пляшку недопитого вермуту і якусь невеличку книжечку, що була вже трохи підмочена морською піною. Пляшку кинув у море, вона відразу ж зникла у заломі, а відтак випливла серед піднятих із дна водоростей і загойдалася разом з ними.

Дмитро Захарович узяв книжку, почав її зосереджено розглядати. То було «Ясне, як сонце, повідомлення» І. Г. Фіхте. Ми свідомо скоротили назву — вона займала всю титульну сторінку, обіцяючи прилучити читачів до найновішої філософії. А під цією довжелезною назвою синіло

замазане чорнилом прізвище автора передмови, хоч сама передмова збереглася. Ще нижче стояло: «Москва — 1937».

— Я теж колись у шкільній бібліотеці отак викреслював,— сказав Дмитро Захарович. — Майже у всіх книжках. Статті лишалися, а прізвища авторів... — Потім, звернувши увагу на закладку, додав: — Погляньте, таки ж подужав! Йому до кінця лишилося сторінок десять.

— Не простий п'яничка. З філософською приправою,— зневажливо буркнув другий пенсіонер.

Та ось він помітив, що море викинуло на берег якусь розмальовану дощечку. Хутко її вхопив, щоб хвиля знов не ковтнула, й крикнув другові:

— Дмитре Захаровичу! Ви бачили таку чудасію? Начебто Христос, але дивіться, де він розіп'ятий — на високовольтній вежі. Це, бува, не його робота?.. Таке справді лише на п'яну голову привериться.

Колишній директор дитбудинку, переклавши з руки в руку важкий ключ, непоквапно опустив його на каміння. Потім, узявши дощечку, довго її розглядав — то здалеку, то зблизька. Його порізане зморшками обличчя виказувало глибокий смуток.

— Крани ремонтує. Звичайно. Таким малярством на хліб не заробиш. Чогось я в ньому недогледів.

— В сім'ї не без виродка. Бач, куди загнув! Він, видно, малювати вміє. Але... Вони тепер від жиру казяться. Чого їм бракує? Є хліб, є до хліба. Ну й живи собі, малюй. Люди спасибі скажуть. А за це... За це ніхто спасибі не скаже — ні райком, ні церква.

— Ваша правда,— погодився Дмитро Захарович. — А все ж... Щось тут є. Душа в нього скаламучена. Своєї істини дошукується.

— У пляшці її небагато сховано.

— Ой не кажіть. Хіба вам легко було, коли про вусатого батечка правду почули? А їм іще важче. Ми ж самі наших дітей на нього молитись навчали. А тепер на кого?

— Хіба без молитви не можна?

— Я про святість кажу. Без неї тільки обчухраний цинізм лишається. Гадаєте, чого в нас п'ють? Бо святість померла. Через те й п'ють. Капіталістам що? Вони святість від політекономії відокремили. Їм ця духовна криза не загрожує. А Володька, видно, до якоїсь нової святості через пиятику продирається.

— Ет, дурниця!..

Почали роздумувати, що робити далі — покинути п'яного тут, нехай виспиться, чи, може, пошукати для нього затишнішого кутка. Тим часом Дмитро Захарович помітив, що на них із дерев'яних сходів дивиться молода чорнява жінка, зодягнена в модну картату сукню. Ліве плече жінки було обтяжене широким ремінцем, на якому звисав етюдник. Щоправда, на жінку вона не схожа — її швидше можна назвати дівчиною. Дмитро Захарович упізнав у ній Нелю, дружину художника-невдахи. Неля також його впізнала — вона теж була вихованкою дитбудинку. Сторожко зійшла вниз і, нервово пересмикуючи тонкими бровами, наблизилась до рибалок. Вона вже, мабуть, здогадалася, що тут скоїлось. Привітавшись з директором, похмуро кинула:

— Знову прийшов. Ніби я йому не казала...

Помітивши гірке запитання в очах директора, заговорила скоромовкою:

— Він у домоуправлінні працює. Ну от, бачите... Дружки підпоюють. Всі вони там алкоголіки.

— Ви десь тут живете? — запитав директор.

— Недалеко.

— Гаразд, ми вам допоможемо. Не кидати ж його на березі.

— Не варто, Дмитре Захаровичу,— червоніючи з ніяковості, сказала Неля. — Я попрацюю, а він тим часом проспиться. Іще не вистачало, щоб ви мені п'яного чоловіка в хату затягували.

— Як хочете. — Показуючи їй книжку, запитав: — Він тільки ідеалістів читає? Енгельсом не цікавиться?

— Всього було. З цього, мабуть, і почалося.

— З філософії? — підвів на неї сумовиті очі Дмитро Захарович.

— Філософія потім прийшла. Разом з горілкою.

Рибалки, прихопивши свій мізерний улов, рушили до сходів, а Неля, відкривши етюдника, почала малювати. Та невдовзі їй це, мабуть, набридло. Вирвавши листок із блокнота, дратівливо написала:

«Володю! Благаю тебе: дай мені спокій. Хазяйка дуже невдоволена — боїться, що ти в неї курей покрадеш. Натякає, щоб я шукала іншу квартиру. Не приходь більше! Неля».

Вклавши записку в кишеню Володимира, вона, не озираючись, побігла туди, де щойно зникли постаті рибалок. Озирнулася лише тоді, коли добігла до сходів. Її увагу привернули чоловіки, що стояли біля мотоцикла. Один був дебелий, двометрового зросту, з вилупкуватими очима і великими вухами. Щось хиже, відворотне було в його погляді. Другий нагадував інженера або вчителя — з витонченими рисами обличчя, елегантно зодягнений. Чоловіки пильно дивилися їй у спину — і саме це змусило Нелю озирнутись. А проте вона звикла відчувати на собі чоловічі погляди, отож недовго роздумувала про незнайомих мотоциклістів.

Коли Неля зникла за акаціями, Вухатий вичавив, мов із ковальських міхів:

— Кирпо! Забирай це падло. А то ще до витверезника потрапить. Перепаде нам від Куцого.

— Не падло, а Художник. З великої літери. Затям, йолопе. Борис Корнійович на нього велику ставку робить.

— Овва! На місці Куцого я б його давно в катакомбах черепашником привалив.

— Це ти вмієш. На щось дотепніше клепки в голові бракує.

Кирпа під'їхав мотоциклом ближче до Володимира. Вухатий легко, мов дитину, підняв художника на руки. Той, на мить прокинувшись, вислизнув із незграбних рук грубуватого гевала і старанно згріб в оберемок прим'ятий полин, який намостив йому під голову колишній директор дитбудинку. Невідомо, що ховалося в оцих рухах — підсвідоме бачення доброти, з якою не хотілося поривати, чи, може, полинові пахощі Володимирові нагадали недопитий вермут. Вухатий не боронив йому цю втіху — разом із запашним оберемком умостив художника в металевій колясці.

Коли мотоцикл подаленів, Вухатий, трохи пригнувшись, зник під дерев'яними сходами. Та якби ми почали там його шукати, то лише б змарнували час. Корінні одесити знають, що за такими непримітними отворами, як той, у якому щойно зник Вухатий, міститься ціла підземна держава — знамениті одеські катакомби. Сотні кілометрів вологої темряви, яка жила своїм таємничим життям. Там воювали за правду, там ховалися злодії й контрабандисти. Одного не було в цій державі: лицемірних гасел, які вже давно не становили нічиєї віри.

1.

Трапляється інколи причіплива фраза, що липне до твоєї свідомості мовби зовсім недоречно. Мозок живе чимось своїм, а тут наче бісеня оселилося в лівому вусі й час від часу нашіптує тобі оце дурнувате запитання: «Що таке дорога?»

Скажіть, будьте ласкаві, хіба нормальна людина сушить собі голову таким запитанням?

А бісеня ворушилося, дряпалося кігтиками. Дорога, дорога... Вибите колесами поле... Такою тебе знали завжди. А нині шурхотить попід шинами розпечений асфальт. Однак сутність твоя нітрохи не змінилася. Є в тобі щось таємниче — щось не від людей, а від самої природи, від світової безмежності...

Гаразд, нехай так. Та навіщо це тобі, Володимире? Ніхто й ніколи не бачив безмежності. І неможливо її побачити. В тому й полягає велика хитрість природи, що вона вміє виставляти межі для нашого ока. Тоді

виринає образ. Верба над річкою, човник під вербою. Дівчинка, розмахуючи лозиною, жене до двору гусей. А зусібіч напливає зелене шумовиння степів...

Якби вона, безмежність, не вміла нас морочити, всюди виставляючи уявні межі, не було б ні верби, ні дівчинки, ні гусей. Була б тільки сама дорога. Адже ж вона, дорога, існує навіть там, де нічого немає,— в міжзоряному просторі. Дорога існує тому, що існує безмежність. Для кого ж вона існує? Відомо: окрім безмежності, у світі взагалі нічого немає, бо навіть атом безмежний у своїй глибині. І навіть електрон! Межа — умовність, безмежність — абсолют.

— Володю, ти не спиш?..

Голос брата прозвучав трохи несподівано. Вчора вони добре натомилися. Заснули пізно, а о шостій ранку вже сиділи в машині.

— Не сплю,— розплющив очі Володимир. — Дорога цікава. До речі, ти думав коли-небудь: що таке дорога?

— А-а, щоб вас! — жартома лайнувся водій, якого також потроху загойдувало. — Краще розповідайте анекдоти.

Водій був із тих людей, яких ніколи не покидає добрий гумор. Йому близько тридцяти років, обличчя трохи розповніле, шкіра ніжна, необвітрена. Русяве волосся не надміру довге, але й не коротке.

Це був заводський художник Віктор Небера — давній друг родини Медунів.

Його пасажирами були брати Тарани — Іван і Володимир. Обом їм ледве перевалило за двадцять. Іван трохи молодший, мовчазний, спокійної вдачі. Він схожий на Володимира, але ця схожість лише зовнішня: рівний ніс, тонкі риси обличчя, чорне волосся. Обидва несли в собі кров південних степів, що, напевне, дісталася їм у спадок від невідомих завойовників. Проте обличчя Івана здавалося грубішим, рухи трохи вайлуваті, неквапливі.

В обличчі Володимира вгадувалося напружене духовне життя, гостра вразливість та схильність до рефлексій. Якщо пильно придивитися, то під очима можна помітити синюваті тіні — перші ознаки зловживання алкоголем. Від брезклих мішків над щоками його поки що рятувала молодість.

Степова рівнина поволі переходила у полинові пагорби та круті вибалки, що поросли непишним, сучкуватим дубняком. Володимир, викинувши руку із вікна машини, ловив зустрічний вітер. Немає нічого приємнішого, ніж полинові пахощі, надто тоді, коли смокче тебе під серцем хижий вужисько, вимагаючи для себе підгодівлі. Бодай кухоль пива,— один, лише один кухоль...

Як це починалося? Ну, звісно, з отих дурнуватих запитань: що таке безмежність? Володимирові здавалося: коли ми не знаємо відповіді на це запитання, то й жити не маємо права. Бо воно породжує низку інших: для чого я, для чого світ, для чого люди? Відповіді не було. Сенс людського існування губився там, де губиться кожна дорога,— у світовому безмірі. Чому ж люди про це мовчать? Можливо, кожен із них уже знайшов для себе якусь відповідь? Не знайшов тільки він, Володимир Таран. А може, інших просто не бентежить ця болюча думка? Життя існує заради самого життя — і цього доволі...

Півтора десятиліття тому молоді люди рідко ставили перед собою отакі карколомні запитання. Світ здавався раз і назавжди поясненим. Та раптом усе те впало. Той, хто був земним богом і навіть вищим від богів, виявився найстрашнішим з усіх душогубів, яких будь-коли знало земне людство. В голови тих, хто з його ласки лишався жити, він утовкмачив власну модель світу. Вона для більшості поки що й була істиною. Та допитлива думка виборсувалася з тенет. Це було надміру важко. Десятиліттями тиснули на мозок людський — під кожним черепом утворилися мозолі, яким тепер належало стати нормальними клітинами. Чи в усіх головах відбудеться оце воскресіння? Ой, мабуть, не у всіх...

Десь на третьому курсі Володимир так виснажив себе нещадними

питаннями, що йому довелося побувати у психіатрів. Потім випадково помітив: дві склянки сухого вина вносять у його психіку приємне заспокоєння. Повернувся сон, відновилося відчуття внутрішньої рівноваги.

З Нелею вони росли разом у дитбудинку. Разом вчилися в художньому інституті. Отож нікого й не здивувало їхнє одруження. Неля простіше дивилася на світ. Їй хотілося стати мариністом. Володимир гадав, що Неля помиляється: її покликання — декор, прекрасні зразки тканин. Вона й справді потроху заробляла на ткацькій фабриці, додаючи дещицю до їхніх стипендій. Але Нелю дуже ображало те, що Володимир пророкував їй велике майбутнє саме в цьому жанрі.

Володимир незабаром знову відчув себе самотнім. Потроху почало повертатися вино — заповітні дві склянки. Та якби ж воно так і лишалося — тільки дві склянки, не більше! Але мрія була порушена, з'явилися друзі, які люблять випити. Бійка на вулиці. І четвертий курс для Володимира виявився останнім. П'ятого він так і не закінчив. Потім розлучення з Нелею.

Це довершило його падіння. Борис Корнійович, Кирпа, Вухатий... Моторошно про них згадувати. Одеське дно, жорстоке контрабандистське кубло. Вони видавали Володимирові трояки на горілку, а він для них малював. Був їхнім богомазом...

Іван застав брата на посаді сантехніка в одному з одеських домоуправлінь. Про те, як він був зодягнений, цнотливо промовчимо. Та й взагалі тут ліпше трохи промовчати, ніж розповідати до кінця.

Зараз Володимир виглядав цілком пристойно: сірий Іванів костюм, біла сорочка, краватка. Напевне, Іван здогадувався, чим зумовлена братова похмурість. Невже так далеко зайшло? О, тоді важко їм буде!..

Володимир і його брат нічого не знали про своїх батьків. Від них лишилося тільки прізвище — Тарани. Івана виховав старий шахтар Григір Медун. Він був старий відтоді, відколи Іван його пам'ятає. Брати довідались один про одного лише два роки тому: написала якась жінка, що в Івана є брат Володимир, котрий живе в Одесі й перебуває в тяжкому стані. Словом, треба рятувати...

Не вдалося Іванові порятувати брата. І тоді старий Григір, якого Іван називав батьком (бо як інакше його називати?), порадив хлопцеві: їдь, сину, та привозь братеника сюди. Не така то вже хвороба, щоб із нею не впоратись.

Іван працював на шахті газозварником, старий отримував «підземну» пенсію. Нехай трохи поживе Володька на їхніх харчах, а там, дивись, призвичаїться до краю Донецького. Ну, не став художником — це ще біда невелика. Не всім же й художниками бути. Шлюбне життя не склалося — також півбіди. Дітей немає, то який тут клопіт? Малює він добре, що б там про нього не казали. А така людина на шахті конче потрібна. Для них він художник. Обживеться, роздивиться. Дівчата тут гарні. Бо хіба є у світі край нещасний, де б не можна було знайти гарної дівчини?..

Іванові братове майбутнє здавалося цілком ясним. Отож він і вирішив забрати Володимира до себе. А щоб той швидше призвичаївся до нового життя, попросив Віктора Неберу сісти в «Москвича» й прогулятися до Одеси. Власне, Віктор сам напросився,— у нього там дядько. Іван був певен: у дорозі художники познайомляться, знайдуть спільну мову. Віктор теж колись вчився в художньому, але не закінчив. Що там у нього скоїлося — невідомо. Проте відомо, що це не завадило Вікторові здобути шану, добру квартиру і навіть «Москвича». В міськкомі до нього ставилися з пошаною — небіж Прилипка! Це не жарт.

На обрії, перетинаючи шосе, поповзли якісь дивовижні мурашки. А може, це галюцинація? Чорна мурашня, відриваючись від землі, повзла по самісінькому небу — одна назустріч одній. Їх десятки, сотні. Легко розминалися і повзли далі, далі. В тому, що вони повзуть по небу, а не по землі, не було жодного сумніву. Володимир спершу кинув розгублений погляд на Віктора, потім обернувся до Івана. Невже вони не бачать? Брат

занепокоєно завовтузився на сидінні. Мабуть, помітив якесь запитання у Володимирових очах, але промовчав. Нарешті Володимир непевним голосом запитав:

— Що це?..

— Де? — відгукнувся Іван.

— Там,— показав Володимир на обрій.

— Канатна дорога,— трохи здивовано відповів Іван. — Колись ними весь Донбас був заснований...

Володимир стомлено посміхнувся. А Віктор знову почав просторікувати:

— Ти в нас іще й не таке побачиш! Це що? Дрібничка. Спадщина минулого. Від бельгійців лишилася. Не ця, звичайно, а взагалі... Допотопна техніка. Якщо тебе цікавить виробничий пейзаж, зупиняйся в мене. На металургійний підемо.

Володимир лише зітхнув. А Іван подумав: «Ну, що це з ним? Здається, про діло людина каже».

Та справжній виробничий пейзаж чекав їх за Артемівськом. То був незнайомий, незрозумілий світ. Він починався так несподівано, як починається море. І справді, якщо дивитися з пагорба, тоді спершу здається, що ота рівнина аж до небокраю заповнена напівпрозорою синюватою рідиною. Може, то й не вода, але й не повітря. І не туман, звичайно. Щось інше, зовсім інше!

Газове море починалося за великим ставом, над яким височіла електростанція. Воно вихлюпнулося далеко за небосхил, але його поверхня помітно вирізнялася на тлі ранкового неба майже так само, як вирізняється над морем лінія небокраю. Очам відкрився кордон тієї держави, яка жила на дні цього ядучого моря. Дно було так густо забудоване, що здавалося суцільним містом. Поміж корпусами цементних, хімічних та металургійних заводів височіли велетенські піраміди. Їх було багато, дуже багато. Незмірно більше, ніж у Єгипті. Та й розмірами своїми вони не поступалися єгипетським. Якщо не знати земного життя,— скажімо, прилетіти сюди з іншої планети, — то ці піраміди, мабуть, так само здадуться храмами...

Потім Володимир подумав: мабуть, не скоро він виплутається з тієї павутини, яку виплів навколо нього Борис Корнійович. Він усе ще володів його душею,— володів навіть на відстані. Ось, бач, не терикони, а храми! А, власне, що ж тут поганого? Лише порівняння, художній образ. Може, треба дякувати Куцому? Може, те, чим Володимир займався в Одесі, також чимось його збагатило? Раніше він ніколи не думав про релігію, а вона ж існувала сотні, тисячі років. І якось вела людей — не дозволила їм виродитись.

Його трохи страхало те, що він бачив навколо себе. Сувора земля і, мабуть, не менш суворі люди. Як вони приймуть одеського богомаза?

2.

Марія Гаврилівна давно вже не мандрувала далі продуктового магазину, що містився навпроти їхнього дворика, через вулицю. Не служать їй ноги, не носять стару. Літня кухня у дворі, дерев'яний сарайчик для курей, кілька сходин, що виводили на ганок,— оце й є той щоденний шлях, який вдавалося їй долати. Що ж, шістдесят п'ять — вік, невеселий для жінки. Григір старший від неї на п'ять років, та бачили б ви, які брили вивозить він тачкою зі свого садка! Не кожен молодик здужає.

Може, й не старість винна, що ноги не служили Марії Гаврилівні. Літні люди не звертали уваги на синюваті сліди таємничих виразок, а дівчата з острахом стріляли очима на її литки: що ж то в неї за хвороба? Чи вона, бува, не заразна? Ой, дівчатонька! Не дай, Боже, познайомитися вам з отією хворобою. Від неї тільки хліб вилікувати здатний — більше ніщо. Та коли його повимітали в тридцять третьому...

Вони з Григором могли б і не голодувати — шахтарям видавався хліб.

Не наїдалися досита, але від голоду не пухли. Та прочули вони про голод на Полтавщині, а там у Гаврилівни сестра лишалася. Поїхали до сестри — тільки могилу застали. Набачилися такого, що не приведи Господи. Мерців ховати було нікому — лежали покотом попідтинню. Живі на Донбас потяглися — скільки їх наїхало! А на шахтах також годували не кожного — лише тих, що обушками у вибоях здатні гупати. Як же той хлібець до рота нести, коли біля твого двору немічні діти від голоду помирають? Григорову пайку для нього берегла, а свою чужим людям віддавала. Бадьорилася, щоб Григір не дізнався. Та як це сховаєш? Ота її гірка таємниця незабаром водянистими пухирями на ногах повиступала. Григір лишився при силі, а Гаврилівна відтоді нездужає. Через те Григір і не кличе її до саду — сам порається.

А проте й садок, і оті чорні брили, котрі час від часу залітають з терикона,— то справа непроста, про неї не розкажеш похапцем. До того ж усе це не тут, а на старому дворищі, звідки їх виселили кілька років тому. Терикон розрісся, наблизився до їхньої хати. Жити в ній стало небезпечно, через те й виселили. Будинок, у якому вони тепер живуть, поділений на дві половини. Власне, ніхто його не ділив — так він будувався, на двох господарів. І дворики однакові, і навіть сараї. Марія Гаврилівна ніяких незручностей тут не відчувала, а Григір майже щодня навідувався під терикон, де поки що лишалася стара хата. То вже душа в нього така — нічого стандартного не приймає. Сашко, їхній рідний син, все погрожує, що зажене бульдозера, зітре дідівську халупу з лиця землі, та не такий у Григора характер, щоб син наважився на зухвалий вчинок.

Сьогодні Григір не пішов до старої хати — приїхав Сашко з дружиною і донькою. Жінки поралися на кухні, а Сашко з батьком лагодили телевізора. Чи то антена неправильно встановлена, чи дідько в цей клятий апарат вселився — перекошує обличчя так, наче всі артисти на флюс похворіли.

— Щось довго їх нема,— кинув старий, допомагаючи Сашкові розмотувати кабель. — Чи не сталося лиха? Б'ються тепер машини, мов крашанки великодні. Та ще, може, випили.

— Приїдуть, не бійтеся.

Сашко був на цілу голову нижчий від батька, обличчям у матір вдався — широколиций, з великими ніздрями, з добрими сірими очима. Брови вже встигли посивіти, зате у волоссі немає жодної сивини,— воно все ще лишалося пишним, русявим. Коли довго не голився, з бороди також пробивалася сріблиста щетина. Замолоду брови в нього були чорні, а волосся біляве. Тепер, бач, волосся потемніло брови побіліли. Та й таке сказати: на п'ятий десяток повернуло, не відвернеш. Він був значно ширший у плечах, ніж батько. Такі люди схильні рано огрядніти, але сталеварам, як відомо, передчасна огрядність не загрожує: з вогнем, ніби косарі з травицею, запанібрата живуть. Сто потів з тебе зійде, доки зміну закінчиш.

Сашко не просто старший від Івана, а міг би йому батьком бути. Довго ждали його з війни, вже й віру втратили, що повернеться. Був у полоні, потім...

Про це вже розказано стільки, що важко щось нове додати. Не колючі дроти людську душу ранили — до дротів німець привчив, лихо те якось можна було терпіти. Палила душу страшна думка: це ж рідна земля, за яку ти власну кров пролив,— чому ж вона такою жорстокою виявилась? Кожна людина зокрема ніби й не винна: хіба наглядачі не люди? Ту ж саму політграмоту вивчають, те саме радіо слухають. Може, це не від людей? Може, це лихо із пекельних глибин на поверхню землі видерлося, щоб людський мозок потьмарити? Та хай йому грець, якось воно минулося. Років десять оте минуле проклинали, тож, мабуть, не повернеться на землю нашу. А втім, позавчора заводський парторг Сталіна знову назвав «товаришем». Що ж це має означати?..

Отож, мабуть, зрозуміло, чому Григір Остапович і Марія Гаврилівна вирішили взяти собі хлопчика. Це сталося само собою — як Олександра не

діждуться, хто ж на могилу їхню вийде? Без дітей у цьому світі тоскно і моторошно.

Є у Григора брат Микола, теж набагато молодший — років на вісімнадцять. Григір з батьком із Таврії сюди приїхав, а Микола народився вже тут, у Донбасі. Був він лише на три роки старший від Сашка, отож дядько й небіж росли разом, наче брати. І все ж Сашко називав Миколу дядьком. Сьогодні б це, напевне, видалось дивним і навіть смішним, але на той час таке величання нікого не дивувало — якщо батька називали на «ви», то й до брата батькового звертатись на «ти» не годилося.

Миколі випало воювати десь під Одесою, потім партизанив у катакомбах. А після війни прижився в якомусь рибальському селищі. Дітей у нього не було, через те й узяв собі хлопчика з дитбудинку. Згодом виявилося, що Мотря, його дружина, не любить себе обтяжувати зайвими клопотами. Сам же він жив більше в катакомбах, ніж удома: всяку там зброю збирав, котелки солдатські — словом, усе, що війна лишила. Задумав чоловік музей у катакомбах створити. Нелегко це йому давалося, бо інвалід, без милиці кроку не ступить. Де вже йому дитину доглянути? Привіз Івася до старшого брата — виховуй, Григоре. Хазяйка в тебе добра, чого ж не взяти? Буде до кого прихилити голову на старості. Бозна чи повернеться твій Олександр...

Світле було дитинство Іванове, світла юність. Мир і спокій панували в сім'ї Медунів. Щоправда, Марія Гаврилівна звикла так розмовляти зі своїм Григором, ніби сварилися. Та й він часом гримів на стару — аж за териконом було чути. І все це діялось на людях, бо з чим тут критися? Всі добре знали, що то, власне, не сварка, а просто рештки молодості люди вихлюпують. Добрі вони обоє були, і Марія, і Григір, але запальну вдачу мали замолоду. Отож і забували інколи, що молодість давно минулася.

Сашко після війни оселився в місті, яке хмарами диму висіло на обрії — ген їх видно звідси. Уночі ті хмари заводське полум'я підсвічує — і тоді палахкотять вони посеред неба так, наче пекло проти сили небесної збунтувалося. Саме він, Сашко, й був господарем отого «пекла», бо то з його мартенівського шлак виливався. «Звір із безодні» — так часом називав сина Григір. Звісно, це жартома. Та інколи він про це говорив без жартів: мовляв, підняли на-гора силу пекельну, а чи справляться люди з нею?

До хати забігла Юлька, висока, тонка, худенька. А може, й високою вона здавалася через те, що якось несподівано вгору потягнулася. Десь іще рік тому була приземкувата, повновида, а тут раптом обличчя видовжилось, плечі загострилися, руки потоншали, Юлька нагадувала весняний паросток, що пробивається з нагрітої сонцем землі. Звернулася не до батька, а до діда:

— Дідулю, цей Володимир... Він мені теж родич?

Григір і Сашко багатозначно перезирнулися. Нелегко відповісти на це запитання. Юлька ніколи не називала Івана дядьком. Ні, не тому, що він був нерідним братом її тата — про це вона не думала. Просто він занадто молодий для такого поважного найменння. Цей Володимир, кажуть, трохи старший — років на три. Скільки ж йому? Здається, двадцять чотири. Отже, від Юльки він старший на десять років, як шкільний фізкультурник. Як же їй називати Володимира? Мабуть, на ім'я та по батькові, як називають фізкультурника.

Іван був не Медуном — у нього лишилося те прізвище, під яким він у дитбудинку значився: Таран. Не наважились Медуни батьківське прізвище в хлопця відібрати. Совість не дозволила. Люди народжують дітей для того, щоб власне життя в них продовжити. Відбереш прізвище в дитини, даси їй своє — значить, ти свідомо чийсь рід увірвав. Батько Іванів на війні загинув. Хто ж має право у його рідної кровинки відібрати найсвятіше — те, що є основою людського безсмертя? А якщо Іван був Микитовичем, то так, напевне, і Володимира слід величати.

Григір ухильно відповів:

— Там побачимо.

Юльку не задовольнила така відповідь, вона вимагала ясності.

— Ну, а...

— Що? — підвів сиві брови Сашко.

— Називати його як? — випалила Юлька те запитання, котре її найбільш непокоїло.

Обох Медунів несподівано виручила Марія Гаврилівна, що крикнула з двору у відчинене вікно:

— Григоре! Відчиняй ворота.

Біля двору зупинився «Москвич». Віктор кілька разів посигналив — можна сказати, відсалютував господарям. Спершу вийшов із машини Іван, вслід за ним, долаючи ніяковість, ступив на землю Володимир. Його раптом обпік сором. Чомусь раніше він не думав про те, як непочесно має виглядати його приїзд на цю сувору, прокурену землю, у родину Медунів. Який жах! Вони ж усе знають. І цей костюм, який подарував Іван... Хіба оте дівчисько його не впізнало? До чого ж ти докотився, нікчемний алкоголіку!..

Медуни всі гуртом стояли на подвір'ї поміж молоденькими щепами, переступали з ноги на ногу, не знаючи, як їм належало триматися.

Першим рушив назустріч гостям Сашко, вслід за ним Григір. Володимир ступив кілька кроків, але знов зупинився, мовби поміж ним та Медунами пролягала якась невидима межа, котру небезпечно переступати. Вигляд у нього був розгублений і винуватий, пальці стиснуті в кулаки, руки зігнуті в ліктях, наче він приготувався відбивати напад. Іван також почувався ніяково, хоч, мабуть, і не розумів, що саме пригнічувало брата. Але Сашкові та Григорові Володимир сподобався. Ніяковість і сором'язливість, на їхню думку, була неодмінною ознакою скромності.

Сашко широко усміхнувся, простягнув Володимирові дебелу руку:

— Будьмо знайомі. Давненько ждемо. — Потім звернувся до Івана: — А ви не дуже поспішали. Ми вже тут чого тільки не передумали.

Віктор устиг завести машину на подвір'я і тепер підійшов з поясненнями:

— Занесло аж у Київ. Вирішили столицю оглянути.

— А Лавру бачили? — поцікавився Григір.

— Та бачили,—якось непевно відповів Іван. — Там без Лаври є на що дивитись.

— Е-е, сину, не годиться так. Ну, заходьте, заходьте до хати. Стара! Клич гостей до столу. А ти, Юлько, рушники неси. Вмитися з дороги.

Іван та Віктор хлюпалися під умивальником, що висів на паркані, а Володимир ловив пригорщами воду, яку з великого кухля зливала Юлька. Вона дуже хвилювалася, то хлюпала забагато, аж на ноги лилося, то відміряла маленькими цівочками, мов у шкільній лабораторії.

— А в нас теж малювання викладають,— несподівано повідомила вона і чомусь одразу ж спаленіла. — Ви побалакайте з нашим директором.

Володимир, знявши з її плеча рушник, запитав:

— Про що?

— Про малювання. Викладає фізкультурник, нікому більше.

Володимир, наблизивши рушник до обличчя, застиг на якийсь мент, з ніг до голови оглядаючи дівчину. Щось його зворушило в її словах. Важко навіть пояснити, що саме. Зрештою, пояснення можна знайти: тепло на душі, коли про тебе хтось думає. А Юльці ж, мабуть, не цієї хвилини спала на думку ця порада, вона в ній раніше визріла. І сказано це було якось по-дорослому, хоч Юлька, по суті, ще дитина.

— Спасибі,— серйозно відповів Володимир. — Я подумаю.

На ганку виросла огрядна постать Марії Гаврилівни. Її обличчя випромінювало доброту й лагідність. Володимир мимоволі подумав: холодне, недобре обличчя навіть замолоду не буває прекрасним. А таке, як у цієї жінки, прекрасне завжди, до останнього дня. Потім його кольнула думка: яке ж обличчя в Нелі? Знав її з дитинства, ціле життя, а на таке просте запитання відповісти не міг.

— Юлько, веди гостя, бо голодом заморимо.

На столі парувала картопля, в тарілках вилискували драглі, посеред столу стояла карафа з горілкою. Важко було Володимирові не думати про неї. А проте вмів же він загнуздати себе тоді, коли усвідомлював: напиватись не можна. Щоправда, не завжди це вдавалося. Та сьогодні він мусить бути тверезий. Мусить!

Чоловіки випили, жінки пригубили. Всі пожвавішали, тільки Володимир почувався сковано.

— Випий, випий,— наполягав Григір. — Хто ж її, кляту, не п'є? Кажуть, тепер люди багато п'ють. Брехня!.. Мені одинадцятий ще не стукнуло, коли я на шахту прибився. Тоді як пили?.. Якщо не впав — значить, тверезий... Ну, випий, сину. Хіба мене, раба Божого, моя Марусина з канави не витягувала? А дома воно й не гріх. Головне, щоб людина не бешкетувала.

— Дурень старий,— незлобливо лайнулася Марія Гаврилівна. — Знайшов чим вихвалятися.

Вони ставляться до нього, мов до хворого. В кожному слові вчувається натяк. Але це чомусь не ображало Володимира. Навпаки, трохи заспокоїло. Якщо й соромився когось, то лише Юльки. Іще якісь дивні очі на нього дивилися — великі, ясно-карі, проникливі. В них світився розум та інколи зблискувала прихована іронія. Ті очі належали молодій жінці, зодягненій з деякою вишуканістю. Синя сукня з короткими рукавами, висока модна зачіска, на шиї золотий ланцюжок з рубіновим кулоном. Жінка так дивилася на Володимира, ніби оцінювала, чого він вартий.

— Ксеніє Петрівно,— звернулась до неї Гаврилівна,— потурбуйтесь про гостя. Про що йому з нами балакати? Тепер молоді про таке говорять, що ми вже й не тямимо.

— Даремно ви так,— нарешті спромігся підвести голову Володимир. — Мені добре. Просто... ну, розумієте...

— Розуміємо,— спіймав його руку Сашко. — Все розуміємо. Звикнеш.

Після другої чарки Володимир вийшов покурити. Він завжди так робив, коли боявся втратити контроль над собою. Впали сутінки, шахтарське селище спалахнуло електричними ліхтарями. Від шахти, де височів велетенський терикон, потягнуло паленою сіркою. Якесь дивне відчуття закрадалося в душу. Напевне, то була мимовільна, неусвідомлена пошана до людей, котрі виплекали цю рукотворну гору. І, мабуть, для тих, хто її споруджував,— для Григора, для Івана,— це була не просто чорна, оповита димом, гостроверха гора, а щось близьке, своє, рідне. Користі від неї немає — користь у вугіллі, яке помандрувало далеко звідси. Та хіба тоді, коли ми бачимо гору, належить думати лише про користь? Нас передусім вражає її могутність.

— Володимире Микитовичу! — долинув тихий, приємний голос. — Чого це ви нас покинули?

Володимир обернувся. Перед ним стояла Ксеня Петрівна. У світлі, яке падало з вікна, він побачив її усміхнені очі. Лише тепер помітив, що вона встигла трохи розповніти, але це поки що була помірна повнота, яка не псувала загального враження. А враження було таке, що ця жінка наділена не лише вродою — вона має гострий, освічений розум. На вигляд їй було близько тридцяти років.

— Покурити вийшов.

— Тут, бачите, терикон курить,— усміхнулася Ксеня Петрівна. — Деякі поети малюють його з люлькою в зубах. Не дуже оригінально, але загалом справедливо. Мені він також здається живою істотою.

— Я ще цього не відчув.

— Відчуєте,— пообіцяла Ксеня Петрівна. — Я також спершу не відчувала. Доки чоловік не загинув.

— Де? — стримано запитав Володимир.

— Там, у шахті. Він маркшейдером був... Ходімте до столу.

Коли вони повернулись до хати, Ксеня Петрівна сіла поруч

Володимира. Старий Медун був уже п'яненький, по його щоках котилися сльози, він час від часу схлипував:

— Все у світі любовію жити повинно. Любов'ю, діти мої... І стар, і млад. І душа розумна, і животина всяка... Я до чого кажу? Ванька, сучий син, сліпу кобилу на смерть забив. Вагонетку не тягне, через те й забив. А до уваги не бере, що животина вже своє відробила. Навіщо ж її забивати? Ти своє відробиш — і тебе заб'ють. Аякже, раз такий закон.

Марія Гаврилівна відвела Григора в сусідню кімнату. Він спершу пручався, але згодом затих.

— Далась йому та кобила,— повернувшись до столу, сказала Гаврилівна. — Коли ж це було? Ми тільки побралися... А ви чого ж не їсте? — звернулась вона до Володимира. — Ксеніє Петрівно, покладіть гостеві салату. Та й про чарку не забудьте.

3.

Згодом виявилось, що Іван та Володимир мусили йти на ночівлю до Ксенії Петрівни, бо вдома їх ніде покласти. Віктор давно вже поїхав до міста. Сашко з родиною лишався у батьків. Усім належало якось розміститися в двох кімнатах.

Ксеня жила через вулицю в такому ж самому будиночку, в якому мешкали Медуни. Напевне, вона з Гаврилівною ще раніше про все домовились, бо на хлопців і тут чекав дбайливо накритий стіл. На полицях стояли книжки, посеред кімнати лежав великий килим, на стіні висів портрет юнака.

— Мій чоловік,— пояснила Ксеня. — Відразу після інституту. Ми в один рік захистили дипломні. Він гірничий закінчив, я — юридичний. Три роки минуло, як його... Під обвал попав. Людей у лаву не пустив, а сам...

Лише тоді, коли вона розповідала про чоловіка, в її очах згасала ота жаринка, яка несла в собі доброзичливу іронію. Очі відразу глибшали, ставали мовби невидющими, їхній погляд, здавалося, обертався в душу самої Ксенії Петрівни.

— Де ж ви працюєте? — насторожено запитав Володимир. Він боявся кинути якесь недоречне слово, але й мовчати не годилося.

— Бібліотечну справу вивчила. Довелося міняти фах. Але я не шкодую,— закінчила вона з усмішкою. В її очах знову з'явилася тепла іронія.

Володимир нарешті зрозумів, що то, власне, була не іронія — то просто звичний вираз очей, якесь внутрішнє освітлення, що, мабуть, лишилося від її дівування. Напевне, колись вона любила жарти — як кажуть, у кишеню по слово не лізе. Від її в'їдливої веселості лишилася тільки ота жаринка в очах, і тому здавалося, що ця жінка знає ціну всім та всьому, її не здивують ні вади людські, ні добрі якості. Все те є в людях, є й повинно бути, бо в душах людських сама природа зіштовхнула добро і зло. Володимир чомусь подумав, що саме вона, Ксеня Петрівна, здатна зняти з нього оту кару, на яку він прирік себе відтоді, відколи почав дошукуватись сенсу людського існування. Вона знає, для чого живе на світі. Певно, що знає! Але як про це запитати?

Допоміг келих вина, який Володимир випив обережно, без поспішливості. Іван вибачився і ліг спати, вони лишилися за столом удвох. Ксеня також випила — мабуть, не менше, ніж Володимир. Напевне, їй теж хотілося поговорити, відвести душу. У Володимирові вона вгадувала цікавого співрозмовника. Отож їм обом хотілося простої людської щирості.

— Вам подобається тут? — запитав Володимир.

— Я важко звикала, дуже важко. Виросла в Києві, самі розумієте. А тут вийдеш уранці — на деревах не роса, чорна пилюка лежить. І на квітах пилюка, страшно доторкнутись... Якби не любила Ігоря, нізащо б не лишилася. Він із Дебальцевого, йому легше було...

— Чого ж потім не виїхали?

— Збиралася. Але... — Ксеня дістала сигарету, запалила і, ніби вибачаючись, мовила: — На людях не палю, тільки вдома... Збиралася, але не змогла. І не тому, що нікуди виїхати. У батька квартира велика, я в них одна... Щось мене тут прикувало. Не шахта, звичайно, а люди. Вони тут особливі. Кажуть, під час війни люди якось ніби очищалися. А тут завжди війна... Звісно, не про все можна з ними говорити. Про високі матерії не кожен з них думає. Але це можна їм пробачити. Коли дуже на філософію потягне, є Гете, Томас Манн...

— Ви любите Томаса Манна? — трохи здивовано підвів брови Володимир.

— Я люблю Достоєвського. А Томас Манн, його просто шаную. Взагалі ж я приймаю все — і те, що від емоцій, і те, що від розуму. Знаєте, чого я у письменника дошукуюсь?

— Чого?

— Власної моделі світу. Якщо її нема — немає письменника.

— Письменників багато, а світ один. Якщо кожен почне проповідувати власну модель...

Цього разу жаринка в її очах спалахнула якось по-новому: то вже був не просто звичний вираз іронії — то була сама іронія. Володимир під її поглядом відчув себе незграбним хлопчиськом. Ксеня, мабуть, розуміла, що вона здатна сковувати співрозмовника, тому заговорила якось насторожено, з винуватою усмішкою:

— Так, це правда. Світ один. Але кожен приходить до його розуміння своїми шляхами.

Ксеня говорила і начебто боялася того, що каже. Про це свідчила винувата усмішка, яка знову з'явилася на її вустах. Напевне, давно вже ця жінка не зустрічалася з людьми, які здатні були її розуміти. Отож, мабуть, і тепер побоювалась, що співрозмовник залишиться байдужим до її слів.

Володимир спробував пояснити те, до чого його привели роздуми про співвідношення наших відчуттів та об'єктивної реальності.

— Гаразд, я розумію. Але як ви узгоджуєте безмежність і наш безмежний світ?.. Якщо природа всюди безмежна, тоді взагалі не можна нічого бачити. А ми все-таки щось бачимо!

— Ну, то що? — зацікавлено дивлячись на Володимира, запитала Ксеня. — Ми бачимо частку безмежності. Чому ж це вас дивує?

— Тому що в себе, у свою глибину, ця частка також безмежність. Тут, по суті, ні на чому зупинитись... Знаєте, Ксеніє Петрівно... Коли я прийшов до цього, мені стало моторошно. Я перестав розуміти, що це все означає... Ну, світ оцей, люди, я сам...

Мимоволі подумалось: на цьому ж тебе й спіймав Борис Корнійович. Саме на цьому! Він спритно поглибив оту прірву, яка почала з'являтися поміж твоїм духовним оком і реальним світом.

Ксеня Петрівна промовчала. Загадка не поменшала — вона розросталася до болю в серці, до запаморочення. Нарешті Ксеня мовила:

— Вас і досі переслідують дитячі запитання?

— Дитячі?..

— Ні, це добре, звичайно. Мабуть, художник інакше не може. Я це розумію.

— Мені б теж хотілося зрозуміти.

— Знаєте, до мене це прийшло десь у восьмому класі,— сказала Ксеня Петрівна. — Це була велика мука. Від неї мене вилікувала «Божественна комедія». Ви перебільшуєте дисгармонію в природі. Це не так, не так! Природа — сама гармонія. Якщо людство її не досягло, то це лише перехідний етап. Я вірю, що гармонія прийде. Не може не прийти!.. Але це добре, що ви караєтесь. Ви художник. Не філософ, а художник. Я кажу про склад вашого мислення. Цікаво поглянути, як ви малюєте.

— Ніяк не малюю.

— Чому?

— Тому що не можу розв'язати оці два питання: перше — для чого? І друге — як?..

— В цьому вам ніхто не допоможе,— якось болісно чи, може, співчутливо усміхнулась Ксеня Петрівна. — Це так само, як і кохання. Все відомо, все було, але кожен мусить відкривати заново.

— Я вдячний вам, Ксеніє Петрівно,— з неудаваною щирістю в голосі промовив Володимир.

— Може, ще вип'єте? — взялась вона за пляшку.

— Ні! — твердо спинив її руку Володимир.

— Тоді я вам постелю. Лягайте.

— У вас дуже гарна українська мова. Для Донбасу це, мабуть, незвично.

— А ви давно знаєте Донбас? — в'їдливо посміхнулась Ксеня.

— Так про нього кажуть.

— Не слухайте того, що кажуть. Самі придивляйтеся. Українська мова панує на вулицях з п'ятої до восьмої ранку — доки роботяги на зміну поспішають. А як тільки службова тили-тилигенція рушила... Це Григір нашого брата отак передражнює. Ви українську школу кінчили?

— Так, українську. Тоді ще були.

— А зараз?

— Може, зо дві на всю Одесу.

— Вам це не болить?

— Я належу до оптимістів, Ксеніє Петрівно. В успіхи русифікації не вірю. Та й ви, мабуть, не вірите.

— Взагалі так,— подумавши, відповіла Ксеня. — Саме тому не вірю, що русифікація провадиться за рахунок збюрократизованого міщанства. Воно ж у собі нічого не несе. І потім... Нація — не лише мова. Я, скажімо, дуже легко переходжу на російську. І люблю її. Лермонтов, Тютчев, Блок... Хіба можна їх не любити? Та якби хтось захотів відібрати в мене Лесю або Тараса... Існує дух нації. Дух землі, яка нас вигодувала. Його ліквідувати не можна. Це головне. А надмірне захоплення мовою сусідів... Інколи це тільки мова. Колись серед російського дворянства панувала французька. Але ж Росія не офранцузилась...

Ксеня Петрівна винесла з сусідньої кімнати постіль і ретельно розклала її на дивані. Побажавши Володимирові доброго сну, зникла за дверима. Іван щось пробурмотів, перекинувся на спину й захропів. Володимир вимкнув світло, навпомацки розшнурував черевики, роздягнувся й заліз під ковдру. Вуличний ліхтар стояв десь недалеко, майже біля вікна. Жовтаве світло пробивалося в кімнату, тіні від гілок падали на підлогу та на стіни.

Розмова із Ксенею нічого не прояснила, але тепер Володимир упевнився, що оте відчуття незбагненності властиве не лише йому. Цікаво, як її могла вилікувати «Божественна комедія»? Шкода, що про це не розпитав. Володимир також вчитувався у цей твір, намагаючись зрозуміти щó це — лише вільний політ дантівської фантазії чи, може, образний виклад тієї моделі світу, яка сформувалася в уяві генія? Його безмежність організована у сфери, які він називає колами. Кожна сфера живе, пульсує, кишить грішниками чи праведниками — словом, усюди майже так само, як на Землі. Тіні — це люди, а люди — тіні. Щось називається пеклом, щось раєм, але ж хіба справа у назві? Ні, назви не мають значення. Важливо ось що: чи можемо ми уявити таку безмежність, яка не замикається у сфери? Такої безмежності немає, проти неї повстає елементарна логіка. Що ж до Бога... Якщо й можна його уявити, то хіба що в особі самого Данте. Він піднімається десь над цією комедією, нічого не заперечує й не засуджує, бо який сенс у засудженні всесвітнього буття? Він спокійний, цілком спокійний, усе осягнув, усе пізнав! Треба лише розповісти людству про те, що йому відкрилося. А Беатріче... Може, це взагалі вигаданий образ? Пошуки Беатріче допомагають бачити й оповідати. Може, й був прототип, та не заради самого лише кохання з'явився цей титанічний твір — він з'явився заради всепоглинаючої любові до світового буття.

Сковорода також марив Горньою Республікою, але де він її бачив?

Матерія для нього вся була жива — не тільки тут, на Землі, де царює людина. Зовнішнє — матерія, внутрішнє — ідеї. Так твердив Сковорода. І це всюди, всюди — в цілому Всесвіті! Він питав: «Як мертвій матерії народжувати живих дітей?» Отож і мертвий Всесвіт не міг породити земну біосферу...

Тут, у цьому способі мислення, є щось таке, без чого щирій, безкомпромісній людині важко знайти внутрішню рівновагу. Адже всі вони були внутрішньо врівноважені — всі великі мислителі минулого. На чому ж тут можна заспокоїтись? Коли ти навіть заселиш свою уяву дантівськими сферами, то це, по суті, аж ніяк не прояснює сенсу твого власного існування. Таки ж комедія, хоч і свята! Яка ж роль у ній належить тобі особисто?..

Щоб збагнути це, потрібен дантівський дух. Дух Сковороди. А він, Володимир, тільки безпорадний невдаха, котрого вигнали з інституту за пиятику.

Ця думка повернула до нього все тяжке, болюче.

4.

Він знову літав уві сні. Ксеня Петрівна дивилася на нього знизу, а він, підбадьорений її поглядом, кружляв навколо терикона, підіймався все вище й вище, туди, де час від часу запряжена в цупкі троси вагонетка вивергала сірі шматки породи. Менші лягали майже на самій вершині, більші, підстрибуючи, котилися вниз. Ксеня Петрівна махала йому рукою, її зачіску розкуйовдив вітер, волосся впало на плечі, а на дорозі, де вона стояла, можна було розгледіти сліди її босих ніг. Ноги в неї маленькі, мов у школярки. І взагалі вона зараз виглядала школяркою.

Політ увірвався так само несподівано, як і почався. Володимир розплющив очі, намацав годинник. У світлі вуличного ліхтарика помітив, що зараз була тільки друга година ночі. Він спав не більше години. Намагався заснути знову, але перед очима стояла Ксеня Петрівна — босонога, простоволоса. Чомусь подумав, що саме такою він би й хотів її побачити, бо та Ксеня, з якою він познайомився, була ніби з іншого світу — не від землі, а звідти, з Горньої Республіки. Так, вона старша від нього — десь, мабуть, років на шість. Але старша не так роками, як своїм правом повчати. Хоч вона ніби й не хотіла повчати, але так у неї мимоволі виходило, і Володимир чомусь відразу ж визнав за нею це право. Він був з дитинства надміру незалежний, не визнавав нічиєї влади над собою, отож йому й дивно тепер було, що так легко визнав її перевагу. І десь у його підсвідомості заворушилося бажання, котрого він ніколи в собі не помічав: прихилитися до жінки, яка більше прожила й передумала, через те має право бути наставником. У Ксені такі ніжні, лагідні руки, вони зуміють повибирати з його душі колючки. З Нелею вони стомлювали одне одного наївним самоутвердженням та тією боротьбою за першість, яка взагалі властива ровесникам у шлюбних стосунках. А Ксені він би покорився — нехай керує, нехай веде...

Відкинувши ковдру, нечутними кроками підійшов до дверей, за якими зникла Ксеня. Озирнувся на Івана — той уже не хропів, але міцно спав. Нерішуче ступив іще один крок і опинився у Ксениній кімнаті. Сюди також падало жовтаве світло з вулиці. Її ліжко стояло в кутку під великим килимом на стіні. З-під ковдри виглядало оголене плече, золоте волосся виявилося коротким, як у більшості жінок, а таємниця високої зачіски пояснювалась дуже просто: біля ліжка на столику лежала штучна коса. Це неприємно кольнуло Володимира. Він чомусь не подумав: тут, серед вугільної куряви, яка жінка впорається з довгими косами? Пошана до Ксені Петрівни змусила його знехтувати цю непоетичну подробицю.

Ксеня ворухнулася, підняла руку, опустила собі на груди. І раптом Володимирові стало страшно. Він застиг біля дверей, боячись навіть дихнути. За яким правом він дозволив собі оцей зухвалий вчинок? Та чим довше він вдивлявся в її обличчя, тим виразніше в його душі проступало бажання торкнутися пальцями її щоки, відчути теплий подих, заглянути

у глибину очей. Ні про що інше він не думав — просто хотілося іще трохи посидіти поруч, щоб не бути таким самотнім. Не чоловіка вона будила в ньому — будила душу, обіцяючи дати їй щось таке, без чого не можна жити у світі. І саме тому було страшно. Звісно, вона повинна образитись. Вилає, вижене геть. Жінка, яка хоч трохи себе шанує, інакше вчинити не може.

Тим часом Ксеня справді прокинулась. Рвучко підвела голову, злякано запитала:

— Хто тут?..

Володимир не відповів. Світло від ліхтаря падало на її обличчя, на оголені плечі, на руки. І, може, Володимира чарувала не Ксеня — чарувало оте небуденне світло.

— Чого ви? — перепитала Ксеня, впізнавши, хто стоїть перед нею. — Вам щось треба?

— Ксеню Петрівно, пробачте.

Її пальці згребли зі столика штучну косу, кинули під подушку. А Володимир усе ще стояв біля дверей, не знаючи, куди йому зараз належало рушити — вперед, до неї, чи назад, у свою постіль.

— Я трохи біля вас посиджу. Можна?..

Щось у його голосі було таке хлоп'яче, благальне і водночас бентежне, що Ксеня мимохіть засміялася:

— Ну, сідайте. Що це з вами?

Володимир сів біля неї на ліжко, руки поклав собі на коліна, наче боявся, що не зуміє тримати їх у покорі і тоді згине все добре, святе.

— Ви мені приснилися,— мовив тихо. — Малювати захотілось.

Розумів, що слова звучать неприродно, банально, але де було взяти кращих?

— Кого малювати? — запитала вона.

— Вас... Не сердьтеся. Я не хотів, щоб ви прокидалися. — І несподівано для самого себе: — Як ви гадаєте, Беатріче — вигаданий образ?

— Вигаданий? — майже вжахнулась вона. — Звідки ви взяли?

— Мені здається, що вигаданий. Мотив кохання у Данте звучить слабкіше, ніж його космогонія.

— А ви думали про дантівську космогонію?

— Ви мене наштовхнули на це. Сказали, що вона вас вилікувала. Я почав роздумувати: чому, що там є такого?..

Ксеня підняла руку, поклала на голову Володимирові — мабуть, хотіла жартома скуйовдити йому волосся. Та він спіймав її за лікоть, затримав у своїй руці. Згодом відпустив, але встиг відчути, що полилося з її пальців якесь незбагненне тепло. Таке ж незбагненне, як і все те, про що вони розмовляли.

— То це ви для того мене й розбудили? — засміялась вона. — Тютчев усе це давно пояснив. Ось послухайте.

Ксеня тихенько прочитала:

Природа — сфинкс. И тем она верней
Своим искусом губит человека,
Что, может статься, никакой от века
Загадки нет и не было у ней.

Володимир знову спіймав її руку, притягнув до грудей, потім упав головою на оголене плече.

— Ксеню Петрівно!

Хмільне, чоловіче вдарило відразу, розлилося по тілу, випалило всі думки. Бачив, що в її очах світиться та жаринка, без якої він уже не міг уявити цю жінку,— світиться доброзичливо, без осуду. Зненацька сильні руки — не по-жіночому сильні! — відштовхнули Володимира, проте очі так само сміялися, і слова її прозвучали лагідно:

— Ну, доволі, доволі. Йдіть спати. Завтра договоримо. — Потім у голосі з'явилася металева нотка: — Ідіть, я дуже прошу. Ви ж мене ображаєте.

Так, це правда. Володимир опанував себе, підвівся з ліжка й спроквола рушив до дверей. Вже звідси напівшепотом кинув:

— Не ображайтесь. Це не так, як ви подумали.

Вона відповіла:

— Я розумію. Тепер усі про це думають.

— Про що?..

— Про те, що й ви. Одне вмерло, друге ще не народилось. Час такий. Хіба проживеш?.. Лягайте спати. За одну ніч всього не вирішите.

Володимир трохи посидів на дивані, час від часу позираючи на недопите вино. Вже був потягнувся до пляшки, але відсмикнув руку і, стиснувши пальці в кулак, підійшов до вікна. Напруження зростало, із глибини грудей підіймалася хвиля збудження — щось тоскне, болюче, від чого тремтіли нерви, наче їх бив електричний струм. Намагався відвернути думки від Ксені, від вина, від власних нервів, пробував зосередитись на чомусь абстрактному, занебесному, що не мало стосунку до цієї кімнати, до його власного тіла.

Мабуть, воно існує! — таки ж існує! — оте невимовне, з чого ми витворені природою, але не вилучені з неї,— міріадами променів вона прив'язує до своєї субстанції кожну нашу клітину. Володимир просто фізично відчув, що його ноги, руки, волосся кінчаються не тут — вони продовжуються десь у невидимому, неосяжному, звідки вливаються в нього болючі струми, чогось вимагають, кудись ведуть, але куди, куди?.. І знову приходило те питання, котре змусило його забути про пензель та фарби: як витворити все це на полотні? Гаразд, можна лаяти абстракціоністів — мабуть, вони того заслуговують. Але ж сьогодні цілком очевидно: повторювати фотооб'єктив — хіба це шлях до малярства? Люди хочуть побачити те, що сховане від їхнього ока самою природою, побачити її внутрішню сутність, бо зовнішні форми прекрасно відтворюються засобами фотографії. Давно вже вона стала високим мистецтвом, а малярство зайшло у безвихідь. Треба порвати завісу, поламати лаштунки, зазирнути туди, де ховається велике, субстанційне, що, власне, і є самою природою, а не лише її зовнішньою оболонкою.

Але тоді, коли він думав про це, до нього приходило відчуття власного безсилля. Добре жити людям, яких рідко покидає самовпевненість. Але ж Володимир їм не заздрив.

Ні, йому вже не заснути. Цікаво, чи заснула Ксеня? Іще раз підійшов до дверей, прислухався. Вона дихає рівно, спокійно. І це теж була для нього таємниця: бачити світ отак, як бачить Ксеня, і бути духовно врівноваженою! Із чого, з яких джерел вона до неї прийшла? Невже із тютчевських рядків?

Намацав одяг, похапцем зодягнувся, взув черевики і хотів уже рушити до виходу, але око знову спинилося на відкоркованій пляшці, де лишилося зо дві склянки вина. Наповнив келих, випив. Іще випив. З насолодою стежив, як розливалося по жилах приємне, лоскітливе тепло. Обпалені нерви мовби одяглися в якусь заспокійливу плівку.

Сторожко вийшов із кімнати, відчинив хвіртку й неквапно рушив уздовж вулиці. Селище спало, лише подекуди світилися вікна та погойдувалися на стовпах поодинокі ліхтарі. Тільки там, біля терикона, щось важко гупало, скреготіло залізо, поскрипували троси. Саме на ті звуки й пішов Володимир.

Він погано орієнтувався в місцевості. Та й сама шахта для нього поставала в образі терикона, бо так завжди малювали шахти, на всіх плакатах, ніби отой терикон становив головну мету шахтарської праці. Звісно, він знав, що терикон — неминуче лихо, не в ньому поезія труда, не в ньому окраса донецьких степів. Робота думки тривала за інерцією — мабуть, так, як рухаються в циклотроні розігнані частки. То знову були роздуми про мистецтво. Так воно і в малярстві, як з отими териконами: беремо зовнішнє, бо сутність схована за формою, а ми боїмося відкинути шкаралупу, хоч і знаємо, що курчатко народжується із жовтка, не від шкаралупи.

Наблизився до терикона знизу, від балки, наштовхнувся на якусь загорожу. Оце ж, мабуть, і є стара Медунова хата, про яку розповідав Іван.

Болісні роздуми трохи відступили, коли Володимир опинився поміж вишнями на старому дворищі. Десь там, на гострому вершечку піраміди, горіли прожектори. Вони були націлені вниз, освітлювали горбатий хребет кам'яної істоти, що рік за роком видиралася на поверхню землі. Мабуть, прожектори поставили для того, щоб якась необачна людина не потрапила під чорні брили, котрі час від часу котилися з гори, відлітаючи інколи досить далеко. Світло прожекторів пробивалося крізь вишневе гілля, що рясніло спілими ягодами. Від терикона садок захищала загорожа, споруджена із товстих деревин, які часом укупі з породою вивергала шахта. То була дебела споруда, схожа на стіни старовинних фортець. Терикон уже підступав до неї, підступав окремими брилами, але вся його могутня статура поки що видималася трохи далі — сюди вона повинна підповзти через кілька років. Отож, напевне, старий Медун і розраховував: на його вік і садка, і цієї хати вистачить. А там нехай заганяють будьдозера, хай ламають дерева, викорчовують їх з корінням, звільняючи місце для «звіра з безодні». Доки живий — не дозволить!..

Тільки зараз Володимир почав розуміти дух тієї родини, яка виховала Івана, а тепер намагалася і його самого вивести на праведний шлях. Адже Григір колись власними руками викинув перші брили породи на поверхню — давно, ще до першої світової війни. Отже, терикон, по суті, справа його рук. Так само, як і дебела огорожа, якою він змушений був відгородитися від його захланного наступу. Що ж, це істина: у краплині — Всесвіт, у людині — людство...

За подвір'ям темніли загущені дубняки, що бігли вниз, у балку. Далі, за балкою, ряхтіли острівці вогнів — то все були шахти, шахти. Поміж балкою та полум'яними острівцями вгадувалася залита темрявою долина, де вогнів було нерясно. В суцільній забудованості Донбасу це було якесь диво. Звісно, там жили люди, але ні шахт, ні заводів не видно. Володимир зміркував, що то, напевне, заплава якоїсь донецької річки, котра віками прокладала собі шлях поміж кам'яними пагорбами.

Вчора, коли хлопці під'їздили до шахтарського селища, Віктор зупинив машину на пагорбі, звідки добре видно й оцю долину, і круту, вщерть заповнену зеленим шумовинням балку.

— Назва яка — вдумайтесь! — багатозначно проголосив Віктор. — Орлова балка. Звучить?

Була четверта година ночі. Володимир відчув утому, адже він зовсім не відпочив з дороги. Та й минулої ночі не спав. Повернутись до Ксені Петрівни вже не міг, незручно якось, тому й почав обмацувати двері. На клямці висів замок, але його дужка відразу ж піддалася — Григір, мабуть, загубив ключа. Та й у хаті, напевне, охороняти нічого.

Рипнув дверима, ступив через поріг. У хаті тліли жовтаві сутінки — прожектори досягали й сюди. Помітив вимикач, ввімкнув світло. В кутку стояло старе залізне ліжко — мабуть, іще дореволюційне. Гнуті з дебелого дроту, незграбні стебла прикрашали його гратчасті бильця. Біля сільської печі, до якої примурована шахтарська груба, вигравала змарнілими фарбами велика, обкована залізом скриня. Фарби й досі не вилиняли — їх би трохи обмити, і тоді стародавня скриня знову б спалахнула червоними маками та яскравими блаватами. Іван розповідав, що батько Григора приїхав сюди з Таврії після тяжкої, багатолітньої посухи. Він і тут продовжував орати поле, а сина послав на шахту.

Пригадалися слова Ксені: «Одне вмерло, друге ще не народилось». Майнула думка: а вона ж сказала головне! Невже справді всі отак думають? В цьому було щось заспокійливе: отже, ти, Володько, не якийсь там виродок, а нормальна людина. Просто час такий — мов перед світанком. Серце твоє розломилося, мозок твій розломився — по-старому вони вже не зростуться. Це, Володько, у твоїй душі сама епоха розломила-

ся, а тепер дві її половинки караються, бо їм треба розлом отой новою плоттю і духом новим заповнити. Через те тобі й боляче. Терпи, не здавайся!..

5.

Розглядаючи скриню, Володимир мимоволі підняв запорошене віко, заглянув на дно. Там лежали старі чоботи, латані штани та грубезний брезентовий плащ — словом, той не вельми ошатний одяг, у якому Григір порався на своєму подвір'ї. Хотів було вже зачинити скриню, але помітив, що з-під брезентового рукава визирає головка невеликого бутля. Відкинувши рукав, зацікавлено оглянув посудину, що до половини була наповнена прозорою рідиною. Підняв, принюхався й мимоволі усміхнувся. Мабуть, Григір сюди навідується не лише заради садка!

Ліжко було вкрите брудною ковдрою. Гаразд, Володимир уже звик, брудом його не злякаєш. А костюма шкода.

Роздягнувся, вимкнув світло... Ліг, дослухаючись до звуків, що долинали від шахти. То були чиїсь голоси, скрегіт вагонів під естакадою, а на вершині терикона поскрипував залізний блок під тросом. Ось заторохтіла вагонетка, викидаючи породу. Загупало важке каміння, котрась із брил вдарилася об загорожу.

А воно ж горить — там, у глибині терикона. Отже, це не просто каміння. Іван розповідав: якось у дитинстві, пасучи корову, набрів на старий терикон, що майже зрівнявся з землею. Невеликий, видно, був — хіба ж така сила, як зараз, у землю вгризалася? Просто пагорб якийсь, та й годі. Зверху шипшина росте, реп'яхи і навіть полинець сизий. Корова теж туди видерлася. Загрався хлопець, забув про неї. Аж раптом чує: щось жалібно стогне, як людина. Вибіг на пагорб, а там лихо скоїлось: провалилася Лиска, ноги в жар повгрузали, смалятиною довкола смердить. А сама ще довго жила — доки дядьки не збіглися, мотуззям її звідти не витягнули, тоді вже й дорізали.

Безсоння, безсоння, як з тобою впоратися? Пробував колись приймати снотворне, сон таки приходив, але голова потім цілий день була важка, мов чавуном налита. Отоді, власне, й почалося вино...

А чому б не позичити в Григора півсклянки перваку? Старий і не помітить, зате сон прийде швидко. Похмілля Володимир переживав порівняно легко — значно легше, ніж тупу, виснажливу дію снотворного. Не вмикаючи світла,— бо й так не темно,— відчинив скриню, піймав рукою склянку, що стояла на грубі, налив до половини. Але віко не опустив — знав, що доведеться підіймати знову. Просто хитрував сам із собою. В кутку стояло цинкове відро. Шкода, що вода в ньому тепла, холодненькою б запити, але де ж ти її тут роздобудеш?

Ох, як же воно приємно пішло! Хто тебе вигадав, зілля сатанинське? Даєш ти великі радощі людині, котра до тебе звикла. Підіймаєш на крилах, заспокоюєш збуджені нерви, вгамовуєш болі. Одне від тебе лихо: тільки над першою чаркою ми маємо владу, а друга вже володарює над нами.

Напівголий упав на ковдру, свідомість ще якось діяла, потворно викривляючи все те, про що він передумав напередодні. Ні, то була не свідомість, а лише глуха, невиразна підсвідомість.

Несподівано в хату вдерлася істота — той самий звір із безодні, у вигляді якого поставав перед ним терикон. Він дихав своїм власним чадом — бо він таки справді дихав чадом! — але там, де жевріли під породою жарові утвори, з'явилися полум'яні язики, з яких визирали жахливі пики. Корчилися, реготали, щось кричали із полум'я — огидна голографія пекла.

Потім вирізьбилося одне обличчя, котре поволі затьмарило всі інші. Як воно опинилося в хаті, Володимир того не помітив, але перед ним стояла істота з розмитими, невиразними рисами. Повної реальності він не

відчував, ніколи б не зумів відтворити її на полотні, але ж вона була тут, біля ліжка, і чомусь без голови, самим тільки промінням щось йому промовляла. Спершу слова були невиразні, потім Володимир почав угадувати цілі фрази.

— Ти хотів мене малювати? Я прийшов,— сказав Невідомий.

— Хто ти? — з жахом вигукнув Володимир.

— Терикон. Ти ж нещодавно літав наді мною. Я тебе помітив.

— Чого ти хочеш?..

Той, що живе в териконі, безцеремонно відсунув напівзігнуті коліна Володимира й сів на ліжко. Тепер Володимир добре бачив його обличчя. То було обличчя бадьорого, самовпевненого молодика, який завжди все знає, його ніколи не діймають сумніви, все у світі здається йому визначеним — лишається тільки якнайліпше скористатися з вигод та радощів, котрі здатний дарувати людині цей примітивний у своїй зарозумілості світ. Казенна квартира, новенька малолітражка, модний костюм — чого ж іще вимагати від життя? Словом, не демон, а звичайнісінький обиватель, котрий чимось нагадував промислового пейзажиста Віктора Неберу. Та ні, не просто нагадував — це ж таки справді був Віктор!

Небера засміявся:

— Ну що, налякав тебе? То був тільки жарт. Чого мені сидіти в териконі? Я живу на законних підставах. Паспорт, прописка — все в повному порядку. Ні хвоста, ні ратиць — то все дурниці, попівські вигадки. Сучасний світ забезпечує нас повним комфортом.

Віктор Небера спроквола підвівся з ліжка і спокійно попрямував до виходу. Вже біля дверей обернувся й тихо сказав:

— Спустись у балку. Там побачиш, хто я такий. Ха-ха-ха!..

Він вийшов з хати. Володимир припав обличчям до вікна. Виразно бачив, як Віктор кружляв над териконом. Потім щось блимнуло, негучно вибухнуло — і на якийсь мент постать Віктора постала димовою напівпрозорою тінню, котру відразу ж проковтнув терикон. Ворухнувся його могутній хребет, мов хребет мезозойського динозавра, захрумтіли в пащі вікові дуби, що росли за хатою. Потім щось важке гупнуло в загороду, і з пекельних глибин терикона пролунав страшний, сатанинський голос:

— Тремти перед могутністю моєю, бо я вже прийшов. Кари. Ка-ри!..

Було чути іще якісь голоси, але слів Володимир уже розібрати не міг. Лише звучала ота погроза: ка-ри, ка-ри. Мовби чорні круки зліталися на Григорове подвір'я. А може, то й справді були круки.

Мозок волав, єство бунтувало, руки й ноги були сковані, мовби хтось ланцюгами прип'яв його тіло до стіни. Сон чи хворобливе марення — хто це знає? Тут була якась символіка і навіть своєрідна реальність. Принаймні зараз, коли Володимир іще перебував у напівсні.

Але за яким правом ти мені погрожуєш! Невже залякати хочеш?.. Знай, потворний дурню: я тільки брехні боюсь. Тільки брехні!.. Через те й огидно мені слухати про твою кару. Карою ще ніхто не досягав жодної мети. Чого ж мені боятися кари, коли я частка Всесвіту і водночас цілий Всесвіт? То що ж ти здатний зі мною зробити?

Помирає кокон — народжується метелик. Жодних втрат не може бути у Всесвіті — жодних! Тож не лякай мене, потворо,— я не знаю страху. Але я знаю, що у світі є правда і є брехня. Де одне, де друге — розрізнити важко. Проте існує надійний орієнтир: правда не погрожує карою, правда не лякає! Бо їй, правді, відомо, що лише темні душі бояться смерті. А чим же іншим на землі залякати можна?..

Ці думки промайнули в його свідомості ще до того, як він устиг розплющити очі. Розплющував повільно, болісно. І хоч страх йому справді був не відомий, та жодна земна істота нездатна утримати око відкритим, коли до нього наближається вістря. А у Володимира відчуття було саме таке, що ота потвора тримає біля його очей якісь металеві шпичаки. Нарешті усвідомив, що то не пекельне вістря наблизилось до його очей — то вранішнє сонце заглядає в обличчя. Стало соромно перед ним, перед вранішнім сонцем. Соромно за чад у голові, за те, що знову піддався

бридкій спокусі. Йому завжди було соромно за це, завжди він вибачався перед цілим світом, картав себе, ховаючи від неба і від людей свої затуманені очі. Не уявляв, що для інших він уже виглядає нормально — здавалося, що саме зараз, цієї хвилини, а не тоді, не вчора, він був огидним, напіврозчавленим.

Погляд потроху прояснився, висвітивши для свідомості розмальовану скриню і все те, що вона в собі ховала. Ні, зараз йому вже не захочеться цього смердючого зілля. Звісно, якщо не спинити себе, випити знову, все почнеться спочатку. Але Володимир поки що вмів зупинитися. Через те й умовляв себе, що він приймає алкоголь так, як інші приймають ліки. Просто для того, щоб дати спокій нервам.

Взявши відро, у самих трусах вийшов на подвір'я. Вилив усю воду собі на голову, вона потекла по тілу — і відразу відсвіжився.

Ступив кілька кроків до загорожі й зупинився, вражений, зачарований краєвидом. Там, де вчора в темряві невиразно вгадувалася заплава невідомої річки, всюди зеленіли сади, біліли дахи будинків, пружно вигиналася шосейна дорога. Так, це справді була щедра, родюча долина, яка здавалася оазою у випалених сонцем, витоптаних будьдозерами та екскаваторами донецьких степах. Легкий синюватий димок наповнював зелену долину — газове море захлюпнуло і цей благословенний світ. Але тут це не справляло тяжкого враження — навпаки, ніби домальовувало чарівний пейзаж. Дивно, що вчора, коли Віктор показував Орлову балку, Володимир не помітив цієї чарівності. Мабуть, тому, що був утомлений.

Хата стара, але стіни міцні, складені з каміння і обмазані глиною. Вони, мабуть, давно вже не білилися, навіть глина подекуди повідвалювалась, відкриваючи сірий крейдяник та застиглу вапняну масу, що скріплювала кладку. Червона совкова черепиця також була ще ціла. Міцно, надійно пустив Григір своє родове коріння в цю крем'янисту землю. Гадав, напевне, що служитиме хата і внукам, і правнукам його, бо таку будову ні землетруси не завалять, ні вогонь не візьме. А воно, бач, як вийшло.

Проте Орлова балка все ще лишалася прекрасною. Колись тут, мабуть, ховалися конокради — важко продертися через лісові хащі, темно там і страшно вночі. А сонце робить балку лагідною та привітною — приходь під зелені намети, відпочинь від гарячої куряви та степового жахтіння.

Чому ця балка називається Орловою? Мабуть, тут справді колись гніздилися орли.

Власне, хіба мало таких райських закутків на Вкраїні?

Володимир зрозумів, що ця краса вразила його за контрастом — він просто не чекав на неї.

Долина різко контрастувала з голими, сірими пагорбами, що обступали її звідусіль. Місце, де стояла Григорова хата, здавалося найвищим. Тож, мабуть, з вершин терикона можна відразу охопити оком пів-Донбасу. По той бік долини також курилися сині піраміди, але вони здавалися іграшковими — були досить далеко, кілометрів за десять, не менше. А тут, відразу ж за двориком, дубки дружно збігали вниз і губилися в зеленому мерехтінні. Подекуди випиналися своїми коронами могутні ветерани, але око здатне було сприйняти лише цілу балку, що бігла кудись у заворожений сонцем світ. Річки в долині не видно,— мабуть, лише весняні води зрошували садки, тополі та широкі луки. А проте щось там ряхтіло здалеку — вузеньке, немічне. Володимир догадувався: то ж і є колишня річка, яку встигли випити донецькі заводи...

Це завжди траплялося з Володимиром: світла, незмарнована природа відразу ж знімала будь-який гніт з його душі. Володимир випростався, розкинув руки, зробив кілька гімнастичних вправ. Нічна потвора ще не забулася, але вона вже була далеко, бо реальний терикон, що височів над балкою, не такий уже й страшний. Ним справді можна пишатися — яку ж могутню гору спорудили люди!

Та ось Володимир пройшов трохи понад балкою — і відразу ж побачив те, про що було сказано йому із сірчаних глибин терикона.

Напівмертві, обчовгані брилами дуби стояли так, як стоять приречені на смерть солдати. Гілля вмирало повільно, в тяжкій агонії. Окремі гілки ще, здавалося, жили повним життям, по них можна було судити про колишню красу та могутність спотворених дубів, але котилося й котилося в балку чорне каміння, гупало у столітні груди велетнів, замуровувало їх живцем — невідворотно, набезвік. Дуби знали, що їм належало померти, але власними тілами захищали інших, що росли глибше, внизу. Туди також зривалися окремі брили, ранили дерева, чорними круками рябіли на білому крейдянику, серед якого по дну балки дзюркотів струмок.

Що ж то був за сон? Чи, може, Володимир встиг учора якось осягнути, що тут діється, а потім похмура таємнича підсвідомість вихлюпнула йому власні болїння?..

Неквапно обійшов хату й нараз опинився перед усміхненим Григором, що, розігнувши спину від роботи, рушив йому назустріч.

— А-а, прокинувся... Ну, й нагнав же ти страху. Зник парубок, наче у воду впав. Ксеня Петрівна прибігла вранці — немає, каже, до вас пішов. Туди-сюди... А мене щось під бік штовхнуло: там його шукай, під териконом. Ну, гаразд... Голова не болить?

Очі у старого прищулені, вузенькі, у жилавій руці гостро іскриться сокира, постать висока, напрочуд рухлива. Якось не помітив учора Володимир, що старий Григір був не старий тілом своїм, лише обличчя видавало, скільки йому років. В тому обличчі, у прищулених очах було щось хитрувате й доброзичливе, наче господар хотів сказати: добрий нюх у тебе, юначе, здалеку почув, чим моя скриня пахне.

— Чого зів'яв? — підморгнув Григір. — Ох, мені б зараз твої літа! Погуляли б ми з тобою, Володько. Дав би тобі другу сокиру, та й пішли б крейданівських парубків бити. Так воно тут з діда-прадіда велося. Як получка, то й, дивись, голови у когось не долічишся. Шахта на шахту ходили, сокирами рубалися.

— Сокирами? — розгублено, з недовірою в голосі перепитав Володимир.

— А то ж як? Звісно, сокирами. У Крейданівці татар було чимало. Як глипнув на нашу дівку — забувай, що казанок на плечах носив. Так ми своє козацтво показували. — Григір усміхнувся, перекинув сокиру з руки в руку, поглянув у синювату далечінь. — Отам Крейданівка, за річкою. Була колись річка, тепер немає... А днина добра видалась. Пригощайся, синку.

Нарвав спілих вишень, насипав Володимирові у пригорщу. Володимир дивився на них безтямно, ніби не знаючи, куди їх подіти. Кинув до рота одну, другу. Згадав, що стоїть у самих трусах, повернувся в хату. Вийшов звідти в костюмі — й лише зараз помітив, якою роботою був зайнятий Григір. Він лагодив загорожу, котра в одному місці була розтрощена чорною брилою. Могутня винуватиця, що важила з доброго кабана, лежала тут-таки, під вишнями.

— Ну, то що, похмелимось? — весело зустрів його Григір. — Я тільки по воду збігаю.

— Дозвольте мені,— підхопив порожнє відро Володимир.

— Тут, синку, не проста водиця. Заради неї батько мій і хату над балкою ставив. Я вже її довершував. Світ пройдеш, а такої не нап'єшся. Ходімо разом.

Поволі спускалися в балку. Стежка в'юнилася поміж дубів, які захищала від чорного груддя Григорова загорожа. Листя несло на собі вугільну пилюку, що залишалася від вранішньої роси. Сонце, прострілюючи згущене гілля, падало золотавими плямами на крейдянистий грунт. Криниця була трохи далі, вони до неї дійшли — зупинилися біля копанки, з якої дзюркотів прозорий струмок, що вливався у більший, потужніший. Сюди також докотилося чорне груддя. Григір почав викидати його із струмка, Володимир допомагав. А коли закінчили цю роботу й розігнули спини, Володимир помітив, що впродовж струмка поволі виростає незугарна стіна,— Григір, напевне, щодня очищав

крейдянисте дно балки, вивільняючи джерельну воду з-під кам'яної п'яти велетенського чудиська, що вже й тут перемелювало зелений світ своїми захланними щелепами.

І так вони постали в його свідомості — терикон і Григір, постали як символи, як уособлення тієї болючої тривоги, що поволі, рік за роком почала закрадатися в душі земних людей.

Володимирові здалося, що ніхто не бачить нерівного поєдинку Григора з териконом — бачить тільки він, художник-невдаха. За Григоровими руками, котрі намагаються врятувати живе джерело, він бачить кволий, немічний протест одинака проти великого зла, яке загрожує самому існуванню людства. Але людство сліпе й глухе, воно навіть не помічає цієї відчайдушної боротьби. Та й сам Григір, здавалося, не надавав їй жодного значення. Все це він робив якось весело, мовби то була для нього лише звичайна розвага. Інші пенсіонери «козла» забивають по сім годин на добу, а Григора споконвіку вважали характерником, то й нехай собі змагається з териконом. Хіба ж не ясно, хто вийде переможцем у цьому безглуздому змаганні?..

Стомлений Григір, розставивши ноги так, що струмок дзюркотів поміж його черевиками, нахилився до води, вимив чорні руки і на якусь мить застиг у цій позі, вдивляючись у крейдянисте дно. Опустив руку, видобув якийсь камінець, підкинув його на долоні.

— Вовчий палець,— з мрійною усмішкою промовив Григір. — Отак воно звалося. А що це за штукенція — сам дідько пояснити не здатний.

Простягнув руку, подав камінець Володимирові. Формою він нагадував велику бронебійну кулю, а кольором був схожий на людське тіло. Навіть просвічувався трохи на сонці — так, як просвічуються пальці. Дивно, що його називали вовчим.

— Ми їх тут багато знаходили,— розповідав Григір. — І всі однакові. Отож я собі метикую: якась, мабуть, жива істота була. Візьми, покажеш ученим. Микола, мій брат молодший, гостював якось у мене. Він дуже цікавий до всього. Важко йому на милиці, але з тиждень отут порпався. Таки з десятокназбирав, повіз в Одесу. Дуже він музеї любить. Якби його воля, то він би й оцю хату музеєм зробив. Це ж його Мотря написала нам про тебе. Та якось життя в них не клеїться. Мабуть, Микола сам винен. Хазяйство кинув, із катакомб його не витягнеш, Мотрі від нього користі ніякої. Може, баба ненадаремно й гнівається.

На дні копанки ворушився білий пісок — то вода пружними джерельцями пробивалася з-під землі. Здавалося, це вперше прийшло до Володимира — таке відчуття, мовби не просто вода ворушиться, а кров самої матері-землі рвучко пульсує. Кров земної кулі, котра також є живою істотою,— не може не бути нею! І після всього, що він пережив та передумав, ця велетенська істота була для нього такою рідною, як і Григір, що намагався захистити її прозору кров від людської кривди. Дивно якось: бачать сьогодні люди цю кулясту істоту здалеку,— вона менша від шкільного глобуса! — і самі ворушаться на ній під кошлатими хмарами, а чому ж не до кожного приходить оце відчуття: жаліти її треба, просто жаліти? Бо дітки вже так підросли, що й матері від них не вижити. А все ще легковажать на її грудях, все ще пустують — жорстоко пустують! Не тямлять того, що їй боляче, дуже боляче. І найбільше болить їй від того, що знає ж вона: як сама помре, то й дітям не вижити...

Набравши води, Григір та Володимир піднялися на подвір'я. Тут уже на них чекала Юлька. Сором'язна, трепетна, вона несміливо озиралася, а коли побачила, що нічна пропажа знайшлась, її обличчя розплилось в усмішці. Проте відразу ж погасила усмішку, стримано привіталася й трохи ображено мовила:

— Всі вже їсти хочуть. Мене послали.

— Куди послали — хліба добувати? — пожартував Григір. — Воно ж ніби рік не голодний.

— На вас чекають,— уточнила Юлька.

— Снідайте без нас,— хитрувато примружився Григір. — Ми тут ближче поріднитись хочемо.

— Бабуся так і сказала. Огірків та капусти передала. І тарілку драглів.

— Ну, то й добре. Вона в мене догадлива...

Юлька вибігла, а Володимир, все ще борсаючись у своїх невтішних думках, так підсумовував їх для себе: доки люди не зрозуміють, що земля жива,— жива сама земна куля! — не воскресне в їхніх душах святість висока, не любитимуть вони землі по-справжньому. Отак її бачити треба: це Юлька, ніжна, сором'язна Юлька! Не мучте землі, не катуйте — жалійте і любіть.

Посміхнувся сам до себе: не можеш ти, Володимире, прожити без міфів. Ну що ж, міфи — це також художня творчість. Навіщо ж їх відкидати? Просто треба враховувати закони жанру.

Григір дістав сулію, поставив на стіл. Володимир непривітно покосився на неї, вирішивши про себе: не питиме. Щоправда, певності в нього не було, бо як відмовитись? Григір образиться. Але відзначив, що його справді зараз не тягне до горілки. Відчував, що визріває в його душі великий задум — такий великий, перед яким усе здавалося дріб'язком. Ні, Володимир іще не знав, як усе це вихлюпнеться на полотно. Та й чи не відвикли руки від пензля? Давно вже він не тримав палітри. Але те, що корчилося в ньому, здавалося бунтівливим велетнем, котрого замурували в саркофаг, виготовлений для карлика.

Тема сформувалася остаточно: Григір і терикон. Відчайдушна боротьба людини проти тієї страшної, згубної сили, котру вона сама колись розкувала, а тепер не знає, як її приборкати. Хто кого зламає, хто кого приборкає — ось питання!

Але задум поки що жив лише в настрої, в абстрактних відчуваннях, бо не можна ж, наприклад, зобразити терикон так, як він йому наснився,— в образі Віктора Небери. І викопним динозавром його малювати не годилося — це хіба що для дитячого мультиплікату, але не для того полотна, яке уявлялося Володимирові. А воно уявлялося грізним, космічним і, відверто кажучи, апокаліптичним. Проте Володимир добре розумів, що біблійна образність себе вичерпала іще в попередніх художніх школах,— нове вино не варто виливати у старі міхи. І саме в цьому він бачив для себе найбільші труднощі. Чи вдасться їх подолати? Цього він поки що не знав.

— Ну що ж, хіба ми не козацького роду? — подаючи склянку з горілкою, промовив Григір. — От Микола не в мене вдався. Не п'є. Але що з нього візьмеш? Сектант.

— Це ви про брата? — здивувався Володимир.

— А то ж про кого? Будь здоров, хлопче. Я вже і свою, і його норму вибрав.

Григір випив, а Володимирові, як мовиться, не пішла.

— Отуди к бісу! Щоб оце півсклянки не подужати...

— Коли як,— зніяковіло буркнув Володимир.

— Значить, то все брехня.

— Що саме?

— Те, що про тебе казали. Мене не обдуриш — я в цьому ділі вовка з'їв. Ото знай, сину: доки вранці на горілку не тягне, ти ще п'яницею себе не називай.

— Людям не збрешеш.

— Люди — що? Головне — собі не бреши. Бо як людина себе запевнить, що вона вже пропаща, то й справді пропаде. Я її, проклятущу, вже шість десятків посмоктую. З десяти почав. Але як тільки вранці на похмілля потягнуло, кажу собі: тпр-ру, приїхали! Розпрягати пора... Тоді місяців зо два в рот не візьму. Похмілля бійся, хлопче. То вже хвороба починається. А я оце наглядав за тобою: не про горілку твої думки. Ти на Миколу схожий. Той теж ходить, думає. А про що він думає, звідки знати? У мене, синку, все простіше. Бо я давно все на світі передумав.

— Всього передумати не можна,— зауважив Володимир.

Григір наповнив другу склянку, підсунув до себе капусту.

— А всього й не треба. Ти на одне питання відповідь дай — всі інші одразу розв'яжуться. Запитай себе так, ніби ти вже помирати зібрався. — Вихилив горілку, кинув до рота цілий огірок, похрумтів ним смачно, соковито. — Отак і запитай. Жив, мовляв, жив, а розуму не набрався. Тепер, перед смертю, до мудрості причаститись хочу. І тому питаю: що ж це воно за істота така, котра людиною називається? Ну, відповідай.

— Та-ак, непросте запитання.

— Ага, заднім ходом рушив. Гаразд, так і запишемо. Тепер послухай, що я скажу. Слухаєш?

— Кажіть.

— Бог, котрого на свині прищепили.

— Що? — зареготав Володимир.

— А ти не смійся, бо то діло серйозне. Спитай учених, вони тобі скажуть: найближчий родич людини — свиня. І печінка, і серце — все підходить. Це вже не я кажу — наука довела...

— Цікава теорія.

— Цікава чи нецікава — не в тім штуковина. А що людина Бог, котрого на свині прищепили, то це факт. По собі знаю. Як тільки Бог на корені зав'яне — відразу ж свиня пробивається. Отоді встигай приборкати! Бо вона, тварюка, здатна великого лиха накоїти.

А Володимирові здалося, що Григір говорить про нього. Може, й справді за грубим гумором ховався докір?..

6.

Докоряти ж Володимирові справді було за що. Чи змирився Куций з тим, що втратив п'яничку-богомаза? Володимир не знав, кому й куди потрапляли не такі вже й старовинні ікони, які він підновлював для Куцого тоді, коли дуже кортіло випити. Полиняли вони та пооблуплювалися не від століть, а від дощів та морозів в обдертих, напівзруйнованих церквах. Не знав Володимир і того, як вони добувалися,— лише здогадувався: мабуть, за ті ж самі троячки їх збували Куцому церковні сторожі та п'яні дячки. Для Тарана це була додаткова школа: в інституті про іконопис лише згадували, а тут Володимир почувався так, як студент-медик в анатомці. Згодом він навчився перетворювати церковний ширвжиток на комерційні «шедеври»: витвори недавніх часів під його пензлем здобували ознак Діонісія, Грека, Дмитрія з села Долини чи Федуска із Самбора. Це було молодече зухвальство, досвідчений працівник музею його легко б міг викрити, але треба сподіватись, що ці «шедеври» ніколи не потраплять до музеїв — їх, мабуть, розкуповували легковірні сноби та закордонні туристи. Проте Володимирові до всього було байдуже — його втішала можливість повертати до життя вицвілі, розмиті дощами, ледь помітні обриси благочинних ликів, перед якими діди й прадіди наші побожно падали на коліна. В такі хвилини він роздумував про духовну природу с в я т о с т і — за життя Володимира це слово було грубо, свавільно збюрократизоване. Святість дозволялося шукати лише в державно-політичних категоріях. Навіть Сонце — джерело всього живого на земній кулі — не заслуговувало святого ставлення до себе: воно було тільки термоядерним двигуном, до нього належало ставитися так само, як до вуличного ліхтаря. І горе тобі, якщо ти в душі своїй здатний освятити Всесвіт — його безмежний простір, що із себе самого витворює зорі, планети, людські руки і мозок людський. Хто ж винен у спотвореності наших уявлень?..

Саме про це роздумував Володимир, заробляючи собі на горілку. І хоч тут є чимало суперечностей — пошуки високої святості й гріховність зеленого змія! — але ж нам не лишається нічого іншого, як прийняти речі в їхньому реальному вигляді. Так велося в народі нашому з часів Запорозької Січі або навіть з часів Володимира.

Хто ж він такий — отой Борис Корнійович? Та про нього двома словами не скажеш. Часом цинік, часом святий. То герой, то зрадник. То філософ, то запопадливий шахрай. Одне слово — контрабандист. Не будемо виправдовувати Володимира: мовляв, йому це було невідомо. Скажемо краще так: Володимирові до цього було байдуже, як і до того, кому збувалися підновлені лики великомучеників. І все ж «не знав» тут підходить більше: що можна знати, коли ти живеш від похмілля до похмілля? Отож, напевне, слід пояснити те, чого Володимир справді-таки не знав, хоч, може, й здогадувався.

Слідчим та адвокатам добре відомо: серед рецидивістів-хабарників та контрабандистів нерідко зустрічаються типи, здатні причарувати нас широкою освіченістю, природним розумом і незалежністю мислення. Зробіть завтра такого типа міністром культури,— справиться. Важко сказати щось певне про їхню мораль: може, й не самі вони винні, що стали злочинцями. Здібності людські програмуються природою. Це вона вирішує, скільки треба людському суспільству осіб чоловічої й жіночої статі. Але природа вирішує не тільки це: Сковорода був певен, що фах людський також визначається іще до народження. І це, мабуть, справедливо. Хлібороб чи негоціант, ремісник чи духовна особа — це закладено вже в генах, а тобі належить лише вправно володіти веслами на човнику власної долі. Але що робити негоціантові там, де нема торгівлі? Що має робити ремісник, коли вмирають ремесла? Який шлях для себе знайде духовна особа в суспільстві, де людська душа ліпиться згідно з настановами начальства?

Одні якось пристосовуються, притлумлюють у собі природні здібності — і тоді ми маємо гідне поповнення незліченної армії дрібних та можновладних бюрократів. Інші просто занепадають духом, пускаються берега — тоді це тупі садисти, вбивці, грабіжники. Але є натури, котрі не здатні змінити в собі генетичну програму,— вона розгортається в умовах, які діють їй наперекір, щодня, щогодини погрожуючи кримінальним кодексом. Отак, мабуть, росли ноги китайських аристократок: ніжки знатної китаянки ще в дитинстві заковувались у колодки. Дитина росте, а її ніжка мусить назавжди лишатися дитячою. Знатні красуні виростали інвалідами, до них доводилося приставляти носіїв з позолоченими ношами, але саме це вважалося найвищою ознакою аристократизму. Сьогодні кажуть: рак — це виродження генетичної програми в клітинах організму. Та, напевне, хворіти на рак здатні не лише окремі люди, а й цілі держави. Виродження особистостей в цьому разі відбувається так само, як виродження клітин.

Захоплення Бориса Корнійовича іконами почалося не сьогодні. Він також належав до комсомольців тридцятих років, які обдирали церковні вівтарі, орудуючи сокирами там, де наші предки з відчуттям великої святості працювали тонкими, неквапливими різцями.

Був у нього друг дитинства Сидір Прилипко. Жили через вулицю, взимку босоніж бігали один до одного: чобітки — це надмірна розкіш, дітям вони навіщо? Нехай сидять на печі. Часи були суворі: всюди шаблями рубалися та із гармат палили. Хлопчики також мріяли уславитись. До Сидора це прийшло в тридцятому, коли почалась колективізація,— Прилипко тоді районним комсомолом верховодив. Одночасно з колективізацією почався наступ на церкву. У вивернутих кожушках, розмальовані сажею — справжнісінькі чорти! — комсомольці налітали на богомольних бабусь. А потім почали хрести з церковних бань зрубувати й ризниці грабувати. Ні Бога, ні Сонця: наше сонце живе в Кремлі. Адже ж рубалися шаблями та кулеметами прошивали одне одного за те, щоб було саме так, не інакше. Які можуть бути сумніви? Хто не з нами — той проти нас.

Друзі дитинства майже ніколи не розлучалися. Сидора перекидали із району в район — і разом з ним, наче його тінь, усюди вирушав Захар Андрійович Гарбуз, якого тепер величали Борисом Корнійовичем.

Контрабандисти його знали як Куцого. Так його знав і Володимир. Отож для нас він також залишиться Куцим.

У пам'яті Захара-Бориса назавжди лишилося те осяяння, яке він пережив у невеликій, але на диво красивій церкві, що стояла над Дінцем на мальовничому пагорбі. Куций та Прилипко родом із Донеччини, отож саме тут починалася їхня кар'єра. Церкву обдирали вночі при гасових ліхтарях. Чи то освітлення винне, чи, може, це також запрограмовано іще до народження: зненацька здалося Куцому, що обличчя Діви Марії ворухнулося, розверзлися вуста, і Мати Божа мовила:

— Грішне діло робиш, Захаре. Збирай мої скарби і зберігай.

То був початок його колекції, яка тепер налічує десятки справжніх шедеврів. Багато гріхів на совісті Куцого,— є й такі, яких ні Бог, ні люди йому не простять,— але потаємна церква в катакомбах, під будинком його сестри, до гріхів, мабуть, не належить. І хоч не завжди праведним шляхом приходили до Куцого оті скарби, але так воно споконвіку діється: добро змушене ходити темними дорогами, бо ще у світі не розвиднилось. Підземна церква у мріях Куцого перетворювалась на американські долари — цього також не варто замовчувати. Та є тут одне, що ми змушені вшанувати: контрабандист виявився далекогляднішим від людей, котрі формували нашу культуру,— він рятував духовні цінності там, де вони садистично їх винищували.

Протягом останніх п'яти років Куций був постійно прописаний в Одесі, на Великому Фонтані. Жив одинаком у затишному, але скромному будиночку. Виглядав порівняно не старим, хоч йому, напевно, було вже понад п'ятдесят. Ходили чутки, що його дружина загинула в час війни, вдруге він не одружувався. Ні з ким із сусідів не спілкувався, а проте мав серед них репутацію приємної людини. Більше про нього ніхто нічого не міг сказати.

Сам же Борис Корнійович вважав себе людиною, котра за своїм покликанням мусила б робити те, що, скажімо, робив Форд або інший діяч капіталу. Просто він потрапив у такі обставини, де ці його якості використовувалися дрібно, нікчемно. Ось би йому що: свободу ділової активності! Тоді б він кинув контрабанду — це справа вельми небезпечна, а йому вже хочеться пожити спокійно. Старість бере своє.

З Тараном його познайомив Кирпа — Володимирів однокласник по дитбудинку. Якось він розповів Борисові Корнійовичу про свого друга, котрого виключили з інституту. Куций порадив: нехай він спробує щось написати на релігійну тему. Та коли Кирпа приніс Куцому малюнок Тарана, Борис Корнійович був вражений — такого таланту релігійний живопис давно вже не знав. Вразила Куцого й розповідь Кирпи: Таран створив цей малюнок поміж двома випивками. Жартома, без будь-яких зусиль! Він цілком був задоволений могоричем, про гроші не хотів і слухати.

Борис Корнійович спробував налагодити з Тараном серйозніші стосунки. Інколи вони зустрічалися. Дивне було враження від цього юнака: надзвичайна духовна активність і повна безпорадність у практичних справах. А проте серед художників це траплялося часто. Куцого дивувало інше: звідки в цього хлопця стільки знань? Адже ж йому ледве перевалило за двадцять.

Духовний опір Тарана не дозволив їм надійно зблизитись. Виявилося, цей п'яничка значно складніший, ніж Куций спершу про нього думав. Напевне, його занепад був просто духовною кризою, котра нерідко відвідує талановитих художників, і саме тоді, коли вони найбільш активно шукають шляхів у мистецтві. Відбувається внутрішній злам, новий шлях іще не окреслився, а те, що раніше здавалося єдино сутнім, тепер сприймається як елементарне учнівство. Зовні така людина може виглядати вельми непривабливо, але в її душі відбувається велика робота, котра стане зрозумілою лише згодом.

Куций відчував власну безпорадність у формуванні ідей, котрі були б здатні запалити творчу душу Тарана. Потім з'явився брат, який вивіз

Володимира на Донбас. Правда, не сам — з Віктором Неберою. А на Віктора можна покладатися. Треба лише час від часу підігрівати його наївне самолюбство.

Нелегкі стосунки склалися в Куцого також із другом дитинства Сидором. Хай дарує читач, що ми небагато витратимо фарб на змалювання цього персонажа — правду кажучи, як людина він нас аж ніяк не цікавить. Та про його діла промовчати не можна.

Борис Корнійович і Прилипко, по суті, завжди були ворогами — і кожен з них це добре усвідомлював. Саме тому, що Прилипко мав змогу виявити власну велич під живим сонцем, на живій землі, Борису Корнійовичу довелося ховати свої скарби в темному підземеллі. Ми умовно назвали те сховище церквою: Борис Корнійович ходив туди не молитися, а мріяти. Він мріяв про ті часи, коли Сидір, втративши губернаторську велич, прийде до нього найматися на якусь роботу. Куций пошиє для нього оздоблену галунами ліврею — на щось більше, ніж посада швейцара в ресторані, Прилипко не здатний. Щоправда, Сидір також залишає для себе запасний вихід, проте біля того виходу стоїть знов-таки ж він, Куций. Нікому іншому цієї таємниці Сидір довірити не може.

Якщо вірити в те, що наші здібності програмуються іще в генах,— а в це можна вірити! — то Сидір Прилипко народився кмітливим, енергійним селянином. Коли б революція, а потім колективізація не порушили природного порядку речей, з нього б виріс культурний господар. Став би заможним фермером — на зразок американських. Його душа була б світла й чиста — вона б не покрутилася отак, мов деревце серед скель, котрі тиснуть на нього звідусюди, не даючи можливості гілкам тягнутися до сонця. Сидір був духовним покручем своєї епохи, хоч сам, звичайно, цього не усвідомлював.

Що ж до Бориса Корнійовича, то він розмірковував так: набридне вам, шановні, оця непевність — сьогодні ти губернатор, а завтра — нещасний канцелярист. Та й про дітей ви змушені подбати: як вони зможуть користуватися вашим золотом? До того ж і господарство занепадає: нічия земля родить дедалі гірше. Як відомо, Одеса була закладена для того, щоб українська пшениця рушила на світовий ринок. Сьогодні одеський порт вщерть засипаний закордонною пшеницею — там не встигають розвантажувати американські кораблі. Чи довго ви зможете отак господарювати? Ні, Сидоре, не довго. Сама земля збунтується проти вас, коріння злаків мовчазну революцію вчинить: не вродить пшениця — ото й баста! Сьогодні одного голоду досить, щоб ви посипалися з державного дерева, мов перестиглі яблука. І ми тоді, Сидоре, побачимо, чия візьме.

Тим часом Борисові доводилося брати участь в оргіях, які інколи влаштовував можновладний Сидір Прилипко. Сьогодні мала відбутися одна з таких оргій. За штурвалом великого морського катера стояв Михайло, чоловік Борисової сестри. Йому допомагав шофер Прилипка, що звик виконувати не лише обов'язки водія. В салоні, де могло розміститися з півсотні осіб, за столом на місці господаря сидів Сидір. Перед ним, розрум'янені від шампанського, двоє дівчаток виконували танок, котрого вони навчилися не в театральній студії — там панувала бюрократична цнотливість. Катер прямував до Вилкового, в гирло Дунаю. В каютах висіли мисливські рушниці, лежали рибальські снасті, але всі добре знали, що Хазяїн не збирається лазити по очеретах, щоб підстрелити качку або виловити щуку. Він сяде з директором побуткомбінату за преферанс, і директор йому програє дві або три тисячі карбованців. Обов'язково програє! Ні, Хазяїн ніколи не брав хабарів. У нього це було цілком інтелектуальне хобі — преферанс. Це вам не вульгарний «козел»! Кожен відпочиває так, як уміє. А виграв чи програв — це справа майстерності.

Борис Корнійович добре знав: під вивіскою побуткомбінату значилася будівельна артіль, яка нічого не будувала. Шифер, дошки для підлог та інші дефіцитні матеріали майбутні домовласники одержували в побуткомбінаті. Документи оформлялися так, буцімто від підмурків до клямок на дверях будинок споруджував той самий побуткомбінат — не якісь там

приватники. Коли врахувати, що земельну ділянку в цьому разі також можна було отримати без бюрократичної тяганини, то стане зрозуміло, які полегшення створювалися для трудящих під ідейним керівництвом Прилипка. Земля в нас не продається й не купується,— адже Маркс неспростовно довів, що вона не відіграє жодної ролі у створенні ренти. Земельна рента — це форма додаткової вартості, остання ж є наслідком суспільних відносин, тобто суспільною субстанцією, котра не має нічого спільного з силами природи. Можна, звичайно, запитати: хто кого породив — земля породила людей чи, може, навпаки? І навіть більше: Всесвіт створив людину чи, може, ми, люди, витворили Всесвіт?..

Але ж ні — земля нічого не створює, через те вона за самою своєю природою не володіє жодною вартістю. Саме ця теза стояла в основі преферансу, за яким любив відпочивати Сидір Прилипко. Прикинь, читачу: щоб побудувати нову хату, треба раніше купити стару. Потім стару доведеться завалити, це ясно. Стара хата коштує п'ять чи шість тисяч карбованців, дефіцитні матеріали на чорному ринку також не дешеві — це також відомо. Зате побутовий комбінат звільняє вас від усіх турбот — аби його директор умів бездоганно програвати Хазяїнові. І тоді ви одержите повний сервіс!

Хазяїн потім передасть виграні гроші Борисові Корнійовичу. Навіщо? Ось навіщо: той, хто програє (а це трапляється не лише з директором побуткомбінату), інколи має звичку записувати номери асигнацій. Дуже неприємна звичка. Адже Хазяїн мусить залишати за собою право звільнити з посади чи навіть віддати до суду якогось невдалого преферансиста. І тоді той нахаба може підсунути слідчому список номерів програних асигнацій, щоб отаким робом зачепити за ребро й самого Хазяїна. Таке вже було. Нахаба додатково одержав за наклеп, бо все виявилося злісною брехнею. Ну, перекидалися картами, то й що? Хіба це гріх великий?..

Прилипко не знав, що Борис Корнійович, обмінюючи виграні асигнації, також про всяк випадок записував номери. А проте із Захаром (так його продовжував називати Сидір) вони давно вже пов'язані одним ланцюжком. Сидір без Захара мусив би жити дурнуватим праведником — надійну людину не відразу підбереш. До того ж Куций не керує в області жодною установою. Щось там у нього своє, не державне, а це легше. Керівники один одного підсиджують, пишуть анонімки, а Куций живе осторонь, на нього тінь не впаде.

Не станемо описувати ні полювання, ні риболовлі, ні милого щебетання молодих акторок — все те до Прилипка не мало стосунку. Важкий, огрядний, він після тривалої гри та доброї порції коньяку так стомлювався, що його вже не цікавили ні мистецтво, ні любощі. Дівчата, мабуть, на це й розраховували. Вони сміливо розгулювали по палубі в самих купальниках, переморгувалися з Михайлом та Сидоровим водієм — і ті по черзі брали в руки штурвал, щоб кожен міг віддати належне Амурові та Бахусу. Не обділяв себе цими простенькими радощами і Борис Корнійович, який не цурався жіночої статі. Пив помірно, почував себе досить бадьоро і, незважаючи на вік, подобався жінкам. В таких прогулянках його спершу судомило від того, що чоловік сестри не соромився обіймати дівчат у нього на очах, але з цим треба змиритися: Борисова сестра для Михайла тільки дружина.

Коли Михайло був у плаванні, катер водив шофер Прилипка. Часом йому допомагав Борис Корнійович. Зайвих людей на прогулянки ніколи не брали.

Катер повернувся до порту надвечір. Михайло з водієм повезли Хазяїна додому, а Борис Корнійович, найнявши таксі, вирушив на Великий Фонтан.

Михайло служив електриком на кораблі, що плаває через Атлантику. Хай спробує хто-небудь обмацати засновані електричними дротами закутки, яких не так уже й мало на сучасному кораблі! З команди також ніхто не полізе — всюди погрожують голі черепи і схрещені кістки.

Емблема, яка цілком відповідає товарові, котрий потайки перевозив Михайло Іванович.

Восьма година вечора. Борис Корнійович певен: Михайло підходить до двору, через хвилину він подзвонить. Військова пунктуальність, звичка до так званого «нуль-нуль».

Борис Корнійович відчиняє двері й бачить, як Михайло підносить руку до дзвінка. Єдина людина, якій можна довіряти повністю. Інші — Кирпа, Вухатий,— хоч дещо й знають, але знають лише здалеку, вельми приблизно. Жоден із них нічого нездатний довести. Таран взагалі нічого не знає. І тільки Михайло знає все.

Вони просиділи в кабінеті до десятої вечора. Михайло зодягнений у звичайний костюм — тут він не з'являється у своїй морській формі. Йому близько сорока. Вольове обличчя з крутим підборіддям, твердий погляд — ця людина знає собі ціну. Із плавання повернувся лише позавчора. Те, що він привіз, іще не добувалося із корабельної криївки — поспішати не слід. Десь через тиждень усі безборонно бігатимуть із корабля на берег, тоді якось можна пронести. Пакунок невеликий, але не дай Бог провалитися! Поки що все було гаразд.

— Ну, як там? — запитав Борис Корнійович. — Казимир Львович на товар не ремствує?

— Ікона — це завжди товар. На них ціни ростуть. Швидко ростуть.

— Це мені відомо,— відкинувши голову на спинку крісла й млосно заплющивши очі, проказав Борис Корнійович. — Відомо, Михайле. І тому не поспішаю. Поки що ми вивозимо ремісницькі речі. Справжні цінності... Нехай, вони їсти не просять! Для них час настане.

Михайло розклав на столі карту одеських катакомб. Це те, чого не добудеш звичайним способом, але вони все ж таки мали карту. Карта катакомб не менша таємниця, ніж усе інше, що вони робили.

Ось тут стоїть будинок Михайла. В лабораторії Ніни Андріївни є вхід під будинок. Він так замаскований, що його знайти майже неможливо. Спершу треба піднятися на горище. Так, так, на горище! В самій стіні будинку є колодязь, через який можна спускатися туди, де вже нічого не страшно. Значне витовщення стіни маскувалося комірчиною, кухнею та грубою. Загальне враження було таке, що тут, окрім звичайного димоходу, нічого немає. Звісно, лазити через оцей колодязь не так уже й приємно, але не набагато важче, ніж спускатися в льох. Зате нікому не спаде на думку шукати вхід у катакомби на горищі, де він також про всяк випадок був непогано замаскований.

Ніна Андріївна, молодша сестра Захара Андрійовича Гарбуза, завідувала аптекою. Та це тільки про людське око. Вдома вона мала прибутковішу роботу. В лабораторію спускалася не часто — лише тоді, коли Михайло привозив чергову партію напівфабрикату, із якого виготовлявся героїн. Прихоплював цей товар у Стамбулі — по дорозі додому. По готову продукцію спускалися чоловіки — Михайло або Захар, якого Ніна так і не навчилася називати Борисом.

Якби навіть цей хід був знайдений, кмітливець із карного розшуку однаково не потрапив би до лабораторії — він опинився б лише у підземній церкві. Хіба ж є в якомусь із православних храмів такі неоціненні скарби, які зібрані тут? Тут були ікони роботи уславлених майстрів минулих століть — від XV до XVIII. Те, що з'являлося пізніше, Борис Корнійович вважав уже не мистецтвом, а ремеслом.

Тепер збирання ікон стало поширеною модою. От, скажімо, лікар із Кароліни, син професора Данішевського, зібрав непогану колекцію. Та скільки ж це йому коштувало! Спустився б він сюди, у володіння Бориса Корнійовича, то, напевне б, його скрутило від цього видовища. Всі ці сноби, разом узяті, не мають і половини того, що зібрав Борис Корнійович. Щоправда, кількісно його колекція не така вже й велика — дехто із новітніх колекціонерів налічує у себе до п'ятисот ікон. Але в них здебільшого такі ікони, за які не візьмеш і по триста доларів. А тут кожна щонайменше дві або три тисячі. Засновники шкіл — це десятки й сотні

тисяч! Загалом же всю колекцію, на думку Бориса Корнійовича, можна поцінувати близько двох мільйонів доларів.

І от, скажімо, міліція відшукала вхід у катакомби, де зберігаються скарби. Чи є тут смертельна загроза? Ну, що ж, Борис Корнійович змушений ховати свою колекцію — тепер навколо ікон спалахнула справжня кримінальна пошесть. А він усе придбав цілком чесно! Ось лежить журнал, в якому зазначено, де, коли і в кого саме куплена та чи та ікона. Вказано художника, коротко описано її історію. Жодного криміналу в цьому немає — приватне колекціонування творів мистецтва охороняється законом. А крім того, Сидір Прилипко навіщо? Він одразу ж прийде на допомогу — мусить прийти, бо й для нього небо стане схожим на зошит для арифметики.

Одначе Борис Корнійович намагався застрахувати себе іншими засобами. Щоб потрапити до лабораторії, від церкви слід продиратися такими лабіринтами, яких сьогодні не знає жодна жива душа. Отже, викриття ходу іще не ставило їх під загрозу.

Ніна Андріївна, звісно, сама сюди не ходить — коли вона працює, біля неї чергують Михайло і Захар. Поруч висять автомати з набитими дисками, лабораторія замінована. Якби довелося прийняти бій, вони б відійшли у свій сектор катакомб, а підземні скелі завалили б лабораторію й відгородили їх від переслідувачів. Певна річ, переслідувачі змушені користуватися ліхтариками, а вони, господарі, тут ходять навпомацки. Це дає велику перевагу.

Та раніше, ніж це станеться, бій мусить прийняти Вухатий. Його кубло далеко звідси, але відходити він буде сюди. Вухатий не знає про те, що йому належить бути похованим під скелями або опинитися в руках переслідувачів, бо на його шляху виникне завал.

У Вухатого є свій окремий вихід. Коли він покидає катакомби, вихід цей мінується. Той, хто наважиться проникнути в його сектор тоді, коли там нікого немає, також опиниться під завалом.

Отже, нібито все зроблено для того, щоб почуватися цілком безпечно. А проте...

Михайло Іванович водить тупим кінцем олівця по карті. Він дуже знервований.

— Ти знаєш, що зробив цей йолоп? — притишено вигукнув він, але було помітно, що голос його ось-ось зірветься на крик. — Він замостив штреки так, ніби це робили пічники. Ти ж як йому наказав?

— Завалити, звичайно.

— Де там!.. Кожен дурень зрозуміє, що це свіженька кладка, а не завал. Я певен, що Медун про неї вже знає.

— Це далеко від його бази. Тут навіть партизанських слідів не було.

Згадка про Медуна була дуже неприємна Куцому. Погане сусідство, що й казати! Проте цей блаженний має серед населення таку популярність, що якби він раптом «загубився» в катакомбах, то це одразу ж викликало б підозру. Через те Борис Корнійович наказав Вухатому просто відгородитись від нього. Далі буде видно.

Але останнім часом знов поповзли чутки, що в катакомбах нечисто. Міліція розшукує якусь дівчину. Чи не Вухатого це робота? Борис Корнійович уже не раз його попереджав, та патологічні нахили цього виродка сильніші від наркоманії.

— Тепер послухай,— провадив далі Михайло Іванович. — Почав я розшукувати Вухатого. І як ти гадаєш, куди я потрапив?.. Та він же собі залишив вхід, про який ми нічого не знали! — Михайло легенько обвів олівцем лабіринти, які були таємною базою Вухатого. — Ось тут!.. Цей хід мусив бути завалений, а він відкритий. Я пішов по ньому і вийшов...

— Ти збожеволів! Може, він також замінований.

— Ні!.. Не замінований... Вийшов біля самісінького моря. Під санаторними сходами. З берега його не видно — дерев'яні сходи приховують. По них курортники спускаються на пляж. Взагалі дуже зручно —

ніколи не скажеш, що там є хід. Але ж... Ти розумієш, що ця свиня здатна влаштувати?

— Охоронець нам потрібний. Де ж ти візьмеш іншого?

— За ним треба наглядати. Від нього може бути більше шкоди, ніж ми гадаємо. Всі ці історії з дівчатками... Я йому не вірю!..

— Ну, що ж... Спробуємо простежити. Обов'язок неприємний, та якщо ти гадаєш...

Не відкладаючи на колись, вони вийшли з дому і, стиха розмовляючи, рушили на трамвайну зупинку. Розмовляли про те, що завжди хвилювало Бориса Корнійовича,— модифікації християнства. Не будемо іронізувати з нього приводу — мовляв, автор хоче виготовити новітнього пророка із контрабандиста: в сучасному заплутаному світі нелегко розібратися, хто пророк, а хто лжепророк. До того ж на Бога монополії не існує.

— Для мене це важко,— обізвався Михайло Іванович. — Та я, власне, й не розумію, для чого це тобі потрібно.

Борис Корнійович озирнувся. Ніхто їх слухати не міг, випадкові перехожі не звертали на них уваги.

— Гадаєш, гроші переможуть?.. Ні, ти помиляєшся. Гроші — це важливо, звичайно. І гроші, й сила... Але цього мало. Переможе той, хто висуне велику релігійну ідею. Я, звісно, на це не претендую. Але ж навіть у наших масштабах... Треба йти в цьому напрямку, Михайле! Ікони — це не просто товар. Це, можна сказати, піч, від якої належить танцювати. Але куди і як танцювати — про це варто думати.

— Розумієш, із Казимиром Львовичем ми довго розмовляти не могли. Він запросив пообідати. Ну, посиділи години зо дві в ресторані... Казимир Львович каже: шукати релігійних ідей в Америці — це однаково, що обирати провідників серед сліпих. Молодь протестує, шукає духовних підвалин. Через те Казимир Львович сподівається, що наша фірма... Якщо вийде... І саме на російській основі... Це головне!.. Якщо це вийде, то наша фірма не матиме конкурентів.

— Без Тарана як без рук,— сумно зауважив Борис Корнійович.

— Ти просто не зумів домовитись. Треба було не шкодувати грошей.

— Нічого ти не тямиш, Михайле. Гадаєш, я йому не натякав?.. Його аж перекрутило. Я ледве виплутався. На жарт звів... Ні, ні! Це тобі не Кирпа. Таран до своєї роботи ставився як до жарту.

— Гроші все ж таки брав.

— Ну, брав. На горілку. Але не більше. Я його запевняв, що друзям оті ікони роздаровую... Та він, здається, почав догадуватись! Може, Кирпа розпатякав?..

— Нікуди Таран твій не подінеться,— буркнув Михайло. — Хто біля моря виріс, того в Донбасі не утримаєш. Та й що він там робитиме? Їсти ж треба. Чи, може, плакатистом стане?

— Навряд чи. Не так заквашений.

— В шахту теж не полізе.

— Не знаю. Побачимо. Поки що я його Небері доручив.

— Небера? Небіж Прилипка?.. Ну й голова ж у тебе! Але Віктор, здається, з неба зірок не хапає.

— Тим краще для нас. Зірки діставатиме Таран.

Кілька зупинок проїхали трамваєм, потім пересіли на таксі. Їхали ще хвилин тридцять. Десь тут недалеко залягає той район катакомб, який вони вивчали по карті. Будинок Михайла Івановича теж близько. А взагалі відстані на поверхні й під землею — поняття несумісні: та відстань, яка на поверхні становить лише півкілометра, під землею, в заплутаних лабіринтах катакомб, може бути кілометрів десять.

По дорозі, виритій бульдозерами у височенній глиняній кручі, спустилися до моря. Тут, як і всюди довкола Одеси, берег забудовано «шпаківнями» — крихітними дачками літнього типу. Борис Корнійович подумав: будуються люди, уривають із своїх дрібних заробітків по два-три червінці, а цивілізація ж не прийме оцих «шпаківень»! Не так вона

розмахнулася, щоб віддати морські береги злиденним «шпакам». Проте жоден із них не програє: колись за кожен отакий дворик, де ледве можна приткнути машину, тобі доведеться заплатити кілька тисяч доларів. А може, й більше! Це ж морські пляжі — золоте дно...

Вуличка ледь-ледь освітлена. Перехожих майже немає — «шпаки» лягали спати по-пташиному і прокидалися також до сходу сонця.

Ось під ліхтарем зупинилася «Волга», із неї вийшли чоловік і дівчина чи, може, молода жінка. Чоловік видався Борисові Корнійовичу знайомим,— це, здається, молодий Данішевський, заповзятий колекціонер ікон. Невже в нього тут дача? Та ні, професор Данішевський не задовольнився б «шпаківнею». А може, його синок найняв у когось отой виноградний курінь для інтимних зустрічей? Що ж, це можливо.

Борис Корнійович та Михайло, стоячи в темряві, з цікавістю дослухалися до розмови, яка точилася поміж Валентином Данішевським і його супутницею.

— Нелю! — сказав Валентин. — Чого ви не хочете зайти? Ради Бога, не бійтеся. Тут нікого немає. Ми поставимо машину й підемо до моря.

— Це спокусливо, але навіщо заходити? Хай машина лишається тут, а ми підемо. Потім ви підвезете мене додому.

— Тоді ви не побачите світанку. Ну, чого ви так?.. Лишайтеся, Нелю!.. Тут прекрасно, запевняю вас. А вранці підете малювати. Я все для вас приготував.

— Ні, Валентине Івановичу,— з деяким лукавством відповіла супутниця. — В мене хазяйка дуже строга. Вона потім зі мною цілий місяць не розмовлятиме.

— Знайдете іншу хазяйку. Давно пора кинути цей курник. Як ви там живете? Через стелю зірки рахувати можна.

— А мені саме це й подобається... Зірки рахувати... Ні, не залишусь. Морськими світанками я не обділена. Ходжу на етюди.

Залишивши машину, вони пішли на пляж, а Борис Корнійович та Михайло почали обережно наближатися до дерев'яних сходів, під якими ховався хід у катакомби. Поруч стояв паркан якоїсь дачки, виноградник видерся аж на вулицю, створивши затишну альтанку, в котрій вони намацали лавочку. Позиція чудова: їм видно все, а їх — нікому. Так вони просиділи хвилин сорок. Розмовляли пошепки, мов закохані. Та ось почулося приглушене торохтіння мотоцикла. Невдовзі мотоцикл зупинився біля сходів, із коляски піднялась незграбна постать Вухатого. У поставі мотоцикліста вони впізнали Кирпу. Друзі мовчки попрощалися, Вухатий одразу ж пірнув під сходи, а Кирпа, ні на хвилину не затримуючись, вскочив у дачну вуличку, й торохтіння мотоцикла стишилося в темряві.

— Ну? — тихо прошепотів Борис Корнійович. — Тепер що ти скажеш?

— Поки що нічого. Треба далі стежити.

— Таких орлів слід цінувати, Михайле.

Та за якусь хвилину їм здалося, що біля сходів майнула чиясь тінь. То була навіть не людина, а лише тінь — ні на мить вона не наближалася туди, куди, розріджене темрявою, сягало світло вуличного ліхтаря. Відразу ж метнулася до кручі, зникла в кущах очерету і вже більше не з'являлася. Очерет виростав попід кручами тому, що тут застоювалася підземна вода, яка породжувала оповзні. А трохи далі, вже за сходами, також підвелась із кущів темна постать. Підвелась на мить і негайно щезла.

У Бориса Корнійовича виступив холодний піт: що ж це мало означати? Виходить, за Вухатим стежать!..

Німі, збентежені, вони вислизнули зі своєї схованки й рушили вулицею — це краще, ніж прокрадатися поза парканами, де можна наштовхнутися на неприємних свідків. І лише тоді, коли вийшли на вириту бульдозерами дорогу, що досить плавно виводила на високу кручу, Михайло Іванович зітхнув:

— Чо-орт!... Маємо рахубу. Тепер навіть не знаю, як товар винести... Хай поки що лишається на кораблі. Там його не знайдуть... Може, й за нами стежать?..

— Не думаю. Але ці двоє... Боюсь, що ми їх втратили. Жалко. Добрі були хлопці.

Вирішивши стежити й надалі, вони розійшлись. Борис Корнійович, піймавши таксі, одразу ж поїхав додому. Заснути йому не вдавалося. Вухатий накликав на себе біду полюванням на дівчат. Яка страшна потвора! Монстр, справжнісінький монстр. Моторошно про нього й думати. Доведеться ліквідувати. Треба погратися в піжмурки з карним розшуком, а потім прибрати його раніше, ніж це зроблять вони.

7.

Григір заснув, як йому й годилося, а Володимир, так і не випивши своєї горілки, рушив туди, де вже встигли поснідати, і тепер товпились біля двох машин, що стояли на вулиці, в затінку. Галина Іванівна, Сашкова дружина, виносила з двору великого кошика, наповненого пляшками, ковбасами та іншим їством, Юлька метушилася, всіх підганяючи, а Сашко з Іваном морокували біля воріт, намагаючись їх зачинити. Нарешті все було готове, Віктор з доброю усмішкою привітав Володимира:

— Чудово, що прийшли. На Донець поїдемо.

Володимирові було ніяково перед Віктором: справді- бо, приємний хлопець і, здається, непоганий товариш, а він зробив його винуватцем мало не всіх бід земних. Але то був лише химерний сон, а за сни ж вибачатися зайве. Чи не забагато він вимагає від заводського плакатиста? Віктор просто заробляє на хліб і ніяких інших завдань собі не ставить. Потім подумав, що вони, власне, однакові художники-невдахи, сірі невдахи.

Прийшла Ксеня Петрівна, якось багатозначно посміхнулася. Володимир не одразу збагнув, що ховалося в тій посмішці. Нарешті помітив її зачіску — штучної коси вже не було. Зникла надмірна пишність, Ксеня виглядала простіше й природніше. Володимир теж посміхнувся — вони зрозуміли одне одного.

— Так негарно робити,— з милим докором, забарвленим грайливою іронією, звернулась до нього Ксеня. — Звідки ви взнали про стару хату?

— Мені Іван розповідав. Вона там одна стоїть.

— Вас породою не привалило?

— Як бачите, живий. І він живий. Ви казали правду.

— Хто живий?

— Терикон. Ми з ним цілу ніч пробалакали.

Іван та Сашко з дружиною сіли у «Волгу», що належала Сашковому другові,— теж, мабуть сталеварові,— а Ксеня Петрівна з Юлькою розмістилися на задньому сидінні Вікторового «Москвича». Володимир сів поруч з Віктором. Курна дорога вивела до якогось полустанка, далі поїхали степом. Віктор трохи відстав, щоб не ковтати пилюку від передньої машини.

— Знаєте, куди ми їдемо? — весело підморгуючи Юльці, запитала Ксеня Петрівна.

Юлька пирснула в кулак, а Віктор несподівано спаленів, потім обернувся до Ксені:

— Все добре, що добре кінчається.

— Не шкодуєте? — лукаво кинула Ксеня.

— Зубів шкода. Двох таки недолічив. В Олександра Григоровича кулак важкий. Ви б краще не поспішали. Наш гість і сам довідається. — Потім звернулася до Володимира: — Ви чули коли-небудь, щоб люди одружувалися за рішенням товариського суду? Ага, не чули. Ну, то почуєте. Ми їдемо до Олесі. Вона матері допомагає. Очерет жати вмієте?

— Навіщо? — здивувався Володимир.

— Хату перекрити треба. Стріха прогнила. А теща про шифер і слухати не хоче.

— Ну, спробую,— ухильно відповів Володимир, який не мав жодного уявлення, що то за робота. Але ця розмова його переконала, що він передчасно нагородив Віктора рисами збюрократизованого Мефістофеля.

З крутого, випаленого сонцем горба дорога повела вниз, під передньою машиною закурилася розтерта колесами крейда. Внизу, у вузенькій долині, дерева також були побілені крейдяною пилюкою. Загорожі навколо хат складені із безформного крейдяника. А за хатами підіймалася висока біла гора, що подекуди позаростала кущиками дерези, шипшини та сріблистого полину.

— Із чорного в біле,— обізвалася Ксеня Петрівна. — Ви, мабуть, Володимире...

— Не треба по батькові,— поспішно увірвав її Володимир.

— Ну, то й мене не треба.

— І мене,— додав Віктор.

— Ви, мабуть, Володимире, не сподівалися, що тут такі контрасти. Скільки ж ми їдемо? Менше години. — Ксеня підвела руку, глянула на годинник. — Сорок хвилин.

— Кажуть, тут колись морське дно було,— докинув Віктор.

За дверима відкрилася широка річка, що поміж дубами та високими вербами бунтівливо, з крутими перепадами, котила свої білуваті води у лісову гущавину. Природа тут здавалася щедрою, як і всюди, де ще лишалися отакі річки. Коли б Володимир знав, яким був Донець кілька десятиліть тому, він би не назвав його ні широким, ні повноводим.

Хата Вікторової тещі стояла біля лугового озерця, котре під час повені зливалося з Дінцем. Але подвір'я, оточене білою загорожею із крейдяника, ніколи не затоплювалося — воно містилося значно вище, тут навіть верби не росли, а дрібно тріпотіли своїм пір'їстим листям високі акації.

Гості з передньої машини вже віталися з господинею та зі щуплявим дідком, що по хисткій драбині злазив зі стріхи. Там, на стрісі, зеленіли нові очеретяні снопи серед снопів почорнілих, перем'ятих бурями та дощами.

Сашків друг відмовився від частувань — побажав гостям та господарям доброго відпочинку й відразу погнав свою «Волгу» по зелених луках.

Олеся спершу видалась Володимирові такою ж несформованою дівчинкою, як і Юлька. Та вона й справді була не набагато старша — ну, може, років на три, не більше. Принаймні їй поки що не можна було дати вісімнадцяти. Загадка Вікторового одруження почала гостріше цікавити Володимира, але розпитувати зараз не годилося. Олеся з матір'ю почали було готувати частування, але Сашко сказав твердо, батьківським тоном:

— Облиште. Ми приїхали очерет жати. Збирайте серпи й тачки.

— Я, може, підводу в колгоспі випрошу,— зніяковіло заперечив дідок. — Ну, де це таке бачили, щоб з дороги просто в болото лізти? Та й перед Богом гріх. Сьогодні ж неділя.

Володимирові важко було зрозуміти, за яким правом Сашко батькував у цій хаті, але господарі послухались — розбіглися по сусідах позичати серпи. Одна тачка стояла у дворі, другу притягнула Олеся. Сашко та Іван повпрягалися у візки, котрі на своїх скрипучих коліщатах возили і сіно, і очерет, і буряки з городів,— чого тільки не возили! Строката процесія рушила спершу сільською вулицею, потім по ледь помітній дорозі, котра густо поросла споришем, посунулась до якоїсь дивної споруди, що височіла за селом на вигоні. Коли підійшли ближче, Володимир зрозумів, що то була стара, зруйнована церква.

Ковані із заліза грати у високих вікнах нагадували тонке мереживо. Бані зруйновані, лишилася тільки центральна. Залізо на ній проіржавіло наскрізь. І все ж в обрисах церкви вгадувалась її колишня краса.

Ніхто не озирнувся на цю руїну, нікого вона не здивувала. Володимир також не наважився зупинитись, хоч вона вразила його уяву, збудила думки, вихлюпнувши на нього із далеких віків щось загадкове, неосяжне

і незбагненне. Володимирові захотілося оглянути зруиновану церкву, постояти біля неї та подумати.

Віктор, який ішов поруч, тихо сказав:

— У мене в багажнику є фарби. Ось ключі від машини.

Володимир вдячно глянув на Віктора. Як можна помилитися в людині! Віктор зрозумів без жодного слова, що саме хвилювало Володимира. Ні, навіть не сама руїна, а клен, високий клен, що виріс там, де раніше вигравали золотими хрестами церковні бані. Склепіння церкви виявилося на диво міцним, і хоч воно багато років було оголене, мите осінніми дощами та бите палючим вітром, але, бач, не впало, навіть не покорилося. На склепінні утворився шар грунту, росла трава й навіть шипшина. Та понад усе вразило Володимира струнке, пружне дерево, що спроквола погойдувалося на вершині церкви, відганяючи від руїн смерть, вдихаючи у зелене, вкрите мохом каміння ту одухотвореність, повз яку не можна було пройти незворушно. Як же сталося, що Ксеня Петрівна навіть не обернулася до цього дива? Невже б Неля лишилася байдужою? Ні, цього не може бути! Неля мислить не розумом, а серцем — і саме в цьому її перевага. Навіть він, Володимир, до всього хоче дійти думкою. А художник передусім повинен відчувати. Може, вони й розлучилися тільки тому, що Неля керується самими лише почуттями? Ну, звісно, тому. Вона ненавиділа його, коли він напивався. А потім уже й тверезого не могла любити.

Володимир подякував Вікторові, але від ключів відмовився.

— Підемо очерет жати,— з неприхованим смутком вимовив він.

Віктор засміявся.

— Ви так серйозно це сприйняли. Женців без вас вистачить. Я біля неї кілька днів з мольбертом простояв. Але щось тут є таке, чого я спіймати не вмію. Не зовнішнє, а внутрішнє.

Володимир промовчав. Він думав зараз про Нелю. Як вона живе, що робить? Останній раз він бачив її на вулиці просто на трамвайній зупинці, але підійти не наважився. В нього було розбите обличчя. Де і як він його розбив — не пам'ятає. Після того жодного разу її не зустрічав.

Коли порівнялися з Ксенею, вона тихо промовила:

— Я вам заважати не хотіла. Помітила, як ви на церкву дивилися. Це великий берег.

— Берег? — здивовано перепитав Володимир. У грудях ворухнулося щось ніжне, лоскітне. Бач, іще раз він помилився в людині. І це добре, що помилився! Якби Ксеня лишалася байдужою до того, що його так схвилювало, вона відразу б змарніла в його очах.

— Так, берег,— продовжувала Ксеня. — Якщо можна уявити час у вигляді океану, то церква ота на крутому березі стоїть. І ми з вами на крутому березі. Ніби штормом нас викинуло. Ну, та про це не розкажеш. Тут вірші потрібні. Або, може, фарби.

Володимир дослухався до своїх почуттів. Так, Неля все ще лишалася рідною. Він зумів себе колись переконати, що вона його не розуміє. Кожен алкоголік запевняє, що його не розуміють. Але Неля тепер така далека й недосяжна, що тільки болючий спомин від неї лишився. Цікаво, чому Ксеня вважає його художником? Дивно, дуже дивно. Та й Віктор до нього ставиться так, ніби вже колись бачив його роботи і вони йому сподобались. Звісно, нічого вони не могли бачити. Може, Іван їх переконав, що в нього брат художник? Та ні, Іванові б вони не повірили. Хлопець він добрий, навіть розумний, але, мабуть, за все життя з півдесятка книг прочитав, не більше. Це кепсько, що вони упевнились у його здібностях. Сам у собі він зовсім не певен. Навіть не знає, чи й варто за пензля братися.

Але в уяві знов і знов поставали оті образи: терикон, Григір, увінчана кленом церква. Все це якось перепліталося між собою, зливалося в одну композицію, хоч Володимир поки що не уявляв, як він зуміє поєднати такі далекі об'єкти. Проте відчував: вони мусили виступати разом — церква,

Григір, терикон. Може, не на одному полотні, але разом — в якомусь одному задумі.

Жінки співали, чоловіки борюкалися між собою, всім було весело, а тим часом на моріжку виростала купа зелених очеретяних снопів. Найкраще, звичайно, орудувала серпом Олеся. Приємно було дивитися на її граційні рухи — здавалося, вона не працює, а виконує роль у балетній сцені. Ксеня особливого вміння не виявила, але трималася бадьоро, заходила по коліна в іржаву воду, була збуджена, навіть натхненна.

Коли на візках виросли високі зелені купи, чоловіки добре пообтягували їх мотуззям і рушили до села. Цього разу в дубові голоблі запряглися Віктор та Іван, а всі інші підпихали ззаду. Проте людей виявилося забагато, було зайве всім штовхатися. Володимир і Ксеня трохи відстали. Згодом Ксеня мовила:

— Давайте викупаємось:

Вона звернула праворуч і рушила по лугових травах туди, де за дубами та верболозами вгадувався берег річки. Ішла впевнено, не озираючись,— видно, добре знала, що Володимир рушить за нею. Ця владність також сподобалася Володимирові. Наздогнав її, пішли поруч. Ксеня скинула легеньку ситцеву накидку, що була частиною сарафана, плечі оголилися, вони були надміру білі й не такі повні, як це уявлялося Володимирові тоді, коли він уперше її побачив. Просто Ксеня виявилась на диво міцною жінкою, а трохи розповнілою видавалася лише тому, що витончені риси обличчя чомусь не дозволяли вгадати під одягом сильне і, може, надміру треноване тіло.

— Ви коли-небудь займалися спортом? — запитала Ксеня, ніби розуміючи, про що він думав.

— Не дуже.

— А я любила. Та й зараз люблю.

Вона мовби вибачалася перед ним за пружну силу та рухливу наповненість власних м'язів. Напевне, їй самій інколи хотілося бути тоненькою, тендітною і, може, навіть трохи хворобливою. Недовго, звичайно, просто заради елегантності. Але вона була схожа на одну із богинь Рубенса,— фламандка, типова фламандка. Сама земля втілює власну вдачу в таких жінках.

Вийшли на піщаний берег, Ксеня на якусь мить сховалася в кущах і вийшла звідти в синьому купальнику. Бігла вона легко, не відчуваючи власної ваги. Закинула руки за голову, дістала ними землі. Тіло слухняно вигнулося, створивши живий, пластичний місток. Потім вона одним рухом підвела його догори й рушила на руках до самої води. Лише тут, крутнувшись млинком, зіскочила на ноги і з винуватою усмішкою глянула на Володимира. Мовляв, не гадай, що я така незграбна, як спершу тобі видалась. Володимир і справді не сподівався від неї такої вправності і легкості.

— Попливемо? — запитала Ксеня і, не чекаючи на відповідь, стрибнула у воду.

Володимир виріс біля моря, він вважав себе непоганим плавцем, але Ксеню наздогнати було нелегко. Нарешті вони порівнялися, попливли разом. Володимир бачив, як вона радіє білуватій воді, що обмивала її тіло, лагідному сонцю, що стояло серед неба, дубкам та вербам на крейдянистому березі. Зрозумів, що ця жінка любить життя — не може не любити. Стало ніяково за те, що він сушив їй голову своєю філософією,— мабуть, вона слухала його лише із чемності. А проте ні, не може цього бути! Надто зваженим та осмисленим було кожне її слово. Для нього це здавалося чимось неприродним. Чомусь він звик думати, що людина, котра дає перевагу духовному (особливо жінка!), втрачає смак до суто фізичних насолод. Як це кажуть — синя панчоха? О, ні, про Ксеню цього не скажеш!..

Берег, до якого вони припливли, виявився диким, безлюдним і напрочуд мальовничим. Сині, блакитні та золотисті квіти визирали

з-поміж трав, Ксеня відразу ж на них накинулась, рвала їх жмутками і подавала Володимирові. Склався чималий букет, який Володимир тримав шанобливо, наче пишався, що заслужив на таку довіру.

Примружившись, Ксеня глянула на сонце.

— Не спечемось? Для першого разу досить.

Володимир плив попереду, гребучи правою рукою,— у лівій були квіти. Обоє опинилися значно нижче — там, де починався ледь помітний перепад. Вода крутилася, вирувала, затягуючи тіло у свою глибину. Звісно, якби обидві руки були вільні, Володимир не відчув би моторошного безсилля перед стихією,— безсилля, котре навіть відважних людей робить малодухами. Ксеня вихопилась наперед, пливла спритно і впевнено, а Володимира крутило на одному місці,— він розумів, що однією рукою не вигребти. Треба було кинути квіти, але кинути не міг, було соромно перед Ксенею. А вона вже помітила, що йому непереливки, кричала здалеку:

— Киньте квіти! Чуєте?..

Так, він чув, добре чув, але не послухався. Боровся з виром, його зносило все нижче й нижче, часом голова опинялася під водою, лише руки з квітами гойдались у повітрі. Тоді Ксеня кількома дужими рухами розітнула зрадливу течію й опинилася поруч Володимира. Мовчки вихопила квіти й сердито крикнула:

— Ви що, збожеволіли?!

Володимирові одразу ж полегшало, вода вже не затягувала його, течія виявилася не такою вже й примхливою. Пожадливо втягнув повітря, у грудях нестерпно калатало, але плив уже рівно, ніби нічого й не сталося. Помітив, що квітів немає у Ксениних руках, і це його трохи втішило. Яка б це була ганьба для нього, коли б Ксеня випливла з квітами! Розумів, що могла б випливти, але, видно, поберегла його чоловіче самолюбство. Краще б уже не берегла!..

Вийшли на берег. Згодом течія пригнала на мілину їхні квіти. Ксеня дістала букет, підійшла до Володимира і просто, наче це вже було не вперше, поцілувала його в заплющені очі.

Коли повернулися в село, там, на подвір'ї Вікторової тещі, панував веселий гамір. Гості й господарі сиділи за вкопаним у землю столом, Олеся подавала страви, а Сашко голосно реготав:

— Теж мені женці! Зарубаної курки не виправдали. — Побачивши Ксеню та Володимира, підвівся за столом, налив по чарці. — Ану, доганяйте.

Ксеня випила, ждала, що вип'є і Володимир, але він щось шепнув на вухо Вікторові, той відчинив багажник машини. Обидва схилилися, про щось розмовляючи, потім Віктор оголосив:

— Володимира не силуйте. У нього діло є.

Побачивши в руках Володимира нехитре знаряддя до малювання, Сашко вибачливо кахикнув:

— Ну що ж, ми цей борг пригадаємо.

Володимир попрямував до церкви з не меншим страхом, ніж той, який він щойно пережив на бистрині. Відчуття було таке, наче він ніколи не малював, уперше хоче взятися за олівця. Вирішив малювати не фарбами — денне освітлення йому не годилося. Це мусила бути ніч, якась особлива ніч! Від того, як він зуміє написати ніч, залежало так багато, що це, власне, й було основою його задуму.

Біля церкви на нього чекала несподіванка: тут спинилася мандрівна циганська сім'я. Осторонь стояла халабуда на колесах, паслися розпряжені коні, а в самій церкві старий циган орудував лопатою, вигрібаючи звідти землю та побиту цеглу. Отакої! Вони тут собі житло облюбували. Це трохи руйнувало його плани, але поволі Володимир звик до думки, що так навіть краще,— в його задумі почали з'являтися несподівані подробиці, заворушилися людські постаті. Що тим людям належало робити, Володимир іще не знав, але вже відчував: майбутнє полотно не буде безлюдним. Дивно якось виходить: іще годину тому він навіть гадки не мав, що в композиції з'являться людські постаті.

Коли доскіпуватися до потаємних причин, то, напевне, церква привабила Володимира через те, що над його свідомістю іще тяжіло одеське минуле. І все ж тут з'явилася нова якість: молодий клен погойдувався не лише на зруйнованій бані — він ніби виростав із самої Володимирової душі, символізуючи духовне оновлення художника.

Що ж то було за оновлення? В якому напрямку воно поведе Володимира? Якщо коротко про це сказати, то його світобачення можна схарактеризувати як гілозоїзм. Або пантеїзм, що фактично те ж саме. Ні, Володимир про це не думав. Діяла чуттєва стихія, емоційні спалахи, котрі поки що важко було осмислити.

До релігії у нього не було недоброго почуття. Він не засуджував людей, які ходили в церкву,— навпаки, він їм навіть заздрив. Заздрив отій дитячій простоті мислення та відчування, котра давала людям змогу надміру складне спростити до одного всеосяжного слова: Бог. Володимир не відкидав цього слова, як не відкидали його Спіноза та Сковорода. Але ж Бог, на думку Володимира, жив не під церковним склепінням — він жив усюди та у всьому. І найповніше Бог виявляв себе в людині.

Таке світобачення можна назвати онтологічним матеріалізмом. Діалектика також існувала: боротьба поміж Світлом і Темрявою. Єдиний Суб'єкт роздвоювався на двох суб'єктів — вищий і нижчий. Тим Суб'єктом була сама матерія, але її в жодному разі не можна плутати з речовиною! Вона не атом, а те, з чого складається атом. Вона не електрон, а те, з чого складається електрон. І коли доходиш до субстанції, то матерія — це Світло. Тільки Світло — і нічого більше! А Темрява — це те, що уповільнює рух Світла, ущільнює його до елементарних часток, породжуючи перші речовинні утворення. Можливо, Темряву можна ототожнити з гравітацією — цілком можливо! В людях вона виявляється в лінощах, в духовній непорушності, у ворожості до кожної нової думки.

Світло прагне у просторовий безмір, Темрява намагається увірвати його політ, закрутивши промінь у мікроскопічну спіральку. Так народжується тіло. Але сам просторовий безмір також витканий із Світла — отож воно, Світло, і є Першосуб'єктом, носієм безмежного у своїх можливостях Світового Духа. Дух діє зсередини матерії. Вона, матерія, підкоряючись його пориванням, стає комахою, деревом, квіткою. І нарешті людиною. Первинність матерії не заважає Духові бути Творцем...

Так загалом виглядала модель світу, яка народжувалася в його душі сама собою — наче він болісно, з величезними труднощами щось пригадував. Ніби Володимир колись уже приходив на землю — і тепер йому належало пригадати все те, що він тоді пізнав та усвідомив...

Із церкви вислизнула циганка, відразу ж заторохтіла йому в обличчя своїм настирливим ворожінням. Володимир терпляче вислухав її, потім спокійно взяв за руку й повів до халабуди, що націлилася в небо піднятою голоблею. Це було так несподівано для нього самого, що він лише згодом зміркував, що циган, котрий визирає з церкви, міг би й не виявити лагідності. Проте циганка була вже немолода, як і циган,— про ревнощі тут не йшлося. [illegible] приголомшені поведінкою цього незнайомого парубка з якоюсь дерев'яною коробкою, що теліпалася на ремені, перекинутім через плече.

Трохи отямившись і зрозумівши, що він був не дуже чемний, Володимир мовив:

— Сідайте. Тепер я вам поворожу.

Розгублена циганка покірно сіла просто на землю, а Володимир дістав планшет, примостив його на коліні й накидав олівцем перші лінії. Збіглися циганчата, весело загелготіли. Згодом підійшов старий циган, миролюбно поклав руку Володимирові на плече.

— Е-е, чоловіче, так не годиться. Ну, та не біда. Коли матір добре намалюєш, спасибі скажемо.

А Володимир, вдивляючись у різкі, виразні риси літньої циганки, бачив свою майбутню картину. Він бачив вогнище під руїною, над якою

тріпоче синє крило літньої ночі. На вершині церкви про щось перемовляється з місяцем відважний клен. Біля розжарених головешок сидить мати, охоронниця родинного вогнища. За гратами церковного вікна також світиться, і світло те робить руїну живою. Із руїни визирає сопливе циганча, на його смолистих кучерях пломеніють одсвіти материнського вогнища. За церквою стоїть халабуда з піднятою до неба голоблею, а в синьому лузі пасуться сині коні.

Тут його думка раптом увірвалася. Він поки що не розумів, чого ці люди зупинилися біля церкви. В його уяві це вже були не цигани, а просто подорожні неозначеної національності. Але хто вони, куди йдуть?..

Володимир працював майже до самого вечора. Циганка виявилася терплячою натурницею, з хлопчиком було значно складніше. Володимир, звісно, не дбав про портретну схожість, бо його циганка була не циганкою, а Матір'ю Людства. Так чомусь уявлявся йому цей образ. Можливо, він виник під впливом релігійних ремінісценцій. Релігія саме тим приваблювала Володимира, що містила в собі образне мислення — вона намагалася олюднити безмежний Всесвіт, малюючи його на церковних стінах у вигляді Бога Отця. Чому таке бачення Всесвіту повинно сприйматися як щось вороже? Тімірязєв назвав земну людину дитиною Сонця. Отже, Сонце — наш Батько. І це не просто поетичний образ: Тімірязєв був не поетом, а вченим. Але ж Всесвіт — його субстанція! — це Батько Сонця, Батько зірок і галактик. Напевне, ота ворожість походить від низької культури, та й годі. Той, хто керує освітою, сам не встиг її здобути. Йому значно більше подобалось керувати, аніж навчатися.

Цигани з подивом стежили за роботою, захоплення Володимир не помічав — від нього чекали чогось іншого. Жінку на планшеті вони не впізнавали, то була строга, сувора і навіть жорстока істота — зовсім не та, яка зустріла його причіпливим ворожінням. І це його врятувало, бо цигани були переконані, що Володимир повинен залишити їм свої малюнки — як плату за ворожіння. Попрощалися вони з ним холодно, розчаровано, і це трохи засмутило Володимира.

Церкву він поки що не малював — залишив на майбутнє. Коли вирушив до села, вже почало сутеніти. Зненацька біля лугового озера помітив Ксеню. Вона відразу ж пішла йому назустріч — босонога, у квітчастому сарафані, якась насторожена чи, може, чимось схвильована. Ксеня зупинилася, обриваючи листя акації з гілочки, яку тримала в руках. Нарешті тихо мовила:

— Як довго ви малювали! Всі вже поїхали.

— Поїхали? — безтямно перепитав Володимир.

— Завтра ж на роботу.

— А ви?

— Я встигну. Ми підемо на станцію. Віктор заборонив вас кликати. Сказав, що завтра вранці приїде за вами. Домовився з тещею, що ви тут заночуєте. Ну, а я теж лишилася. Поїзд проходить о другій годині ночі. Чи, може, ви справді залишитесь до ранку? Я, звичайно, піду. Тут кілометрів шість до станції.

Все це вона говорила, дивлячись на свої босі ноги, наче боялася глянути йому в обличчя. Ні, це була зовсім не та Ксеня, яка здавалася йому рішучою, владною,— в її словах, у виразі обличчя проступала м'яка жіночність, світла доброта і навіть покірність. Їй зараз не треба було грати роль тендітної жінки, що готова скоритись перед чоловічою силою,— це вже сталося в її душі, сталося щиро, по-жіночому, і вона нічого цього не хотіла ховати від Володимира. Він це побачив і мовчки взяв її за руку.

— Спасибі, Ксеню.

— То ви підете зі мною на станцію? — підвела очі Ксеня. В очах не було звичної іронії — тільки довіра, тільки відкрита душа, котра знає, що не буде скривджена, отож і не варто вдаватися до будь-яких засторог.

— Звичайно,— мовив Володимир, котрий не знав, як йому належало зараз триматися і що слід казати. Світло й тепло було в його душі. — Я вдячний вам, дуже вдячний.

Вона усміхнулася.

— Не дякуйте передчасно. Може, й не раді будете. Як вам малювалося? Покажіть, будь ласка.

Довго вдивлялася Ксеня в його малюнки. Що ж вона мала сказати, коли ще не знає, для чого вони зроблені? А проте обличчя жінки не могло її не вразити.

— Я бачила здалеку, що ви циганку малюєте. Та це ж не циганка. Тут щось є від скитів. Мені здається, ця жінка шаблею вміє рубати. Надто вона грізна. Вам не повірять, що зараз є такі жінки.

— Це не просто жінка — це Мати Людства. Я вам розкажу, що тут задумано.

— А клен... Він вас уже не хвилює? І чому не фарбами? Я гадала, ви фарбами напишете.

— Це потім. Знаєте, що я попрошу?.. Ми до них увечері сходимо. Вони ж, напевне, багаття розкладуть. Просто запам'ятати хочу. А клен... Доведеться іще раз приїхати. І взагалі мені б хотілося тут пожити.

— Ну, то лишайтеся. Я сама дійду.

— Ні, ні! — заперечив він злякано. — Я потім сюди приїду.

Не змовляючись, рушили в простір, і байдуже їм було, куди він їх приведе. Просто треба було дочекатися, доки зійде місяць, а біля церкви цигани розкладуть вогнище.

8.

Місяць зійшов, але небо було не таким, яке уявлялося Володимирові. Такого неба, напевне, доведеться довго чекати. Зате вогнище цигани розклали. Щоправда, біля нього сидів тільки циган, а циганка поралася в церкві. Проте гратчастий отвір вікна справді світився, руїна жила, дихала, ворушилась у сіруватому небі чорним кленовим гіллям. Що ж, клен і справді повинен бути майже чорним. Згори падає на нього місячне світло, знизу кидає свій вулканічний багрянець оте вогнище.

Задум сподобався Ксені. Вона схвалила те, що на полотні з'явилися люди. Це навіть лякало Володимира — а раптом і вона, як оті цигани, чекає від нього зовсім не того, що він здатний створити?..

Повернулися до села, попрощалися з гостинними господарями, що вже готувалися до сну. Їх почали умовляти, щоб лишилися, місця в хаті вистачить, але Ксеня подякувала, й вони рушили через село до станції.

Треба було перейти міст через Донець. Міст виявився таким незвичайним, що вони затрималися на ньому й довго дивилися в освітлену місяцем воду. Його незвичайність полягала в тому, що він був старий — латаний та перелатаний. Під берегами лежав потрощений бетон від моста іще давнішого, довоєнного, а цього, видно, сапери побудували під час війни. Будували надійно — мабуть, знали, що їм легше зводити мости, ніж колгоспникам, які починали шкрябати ниви, запрягаючи до плуга корів.

Володимир дивився на воду, намагаючись запам'ятати переливи місячного світла,— тепер він тільки те й робитиме, що шукатиме в небі та у воді відтінки й барви, які потрібні для степової ночі.

Ксеня обережно торкнулася його плеча, наче боялася, що цей доторк буде йому неприємний.

— Мені б дуже хотілося, щоб вам хоч трохи легше жилося. Неприкаяний ви якийсь.

— Ви не помітили, що в моїй Матері є ваші риси?

— Мої? — щиро здивувалася Ксеня.

— Ваша сила, внутрішня сила. Та й не тільки внутрішня. Циганка мені вже не потрібна. Далі все я братиму з вас.

— Боже, як ви в мені помиляєтесь! — вигукнула вона й голосно засміялася. — Якби ж то була внутрішня сила. Нічого цього немає, Володю. Звичайнісінька баба, яка страждає від самотності. Чого б я оце залишалася, коли б...

Млосно й сумовито Ксеня схилила голову йому на груди. Так вони

стояли кілька хвилин, даруючи одне одному просте, приступне для кожної людини і водночас таке незвичайне тепло, без якого б змертвіла не лише душа людська, а й сама природа.

Дорога повела через скошені луки, сіно іще лежало у валках, а небо раптом побільшало, розгорнулося, відкриваючи той далекий простір, де були зорі, тисячі, міріади зір, і він тепер не здавався їм байдужим — щось там забриніло, ожило, наповнилося трепетним духом, промовляло їм згори неспокійними променями, і самі вони були прив'язані тими променями до неба. Трохи далі стояли копиці, від них пахло так, як пахне тільки свіже сіно — терпко й солодко. Стерня під ногами пружно вгиналася, й незрозуміло було їм, як вони потрапили на цю стерню, куди раптом поділась дорога і чого вони опинилися біля копиці, що запрошувала їх, просто-таки благала сісти, відпочити, забутися — нічого не треба, нічого немає, тільки вони й зорі, та ще свіже сіно, котре дало їм несподіваний притулок.

Зникла настороженість та сором'язливість, зникла, розтанула у просторі,— а вони відчували себе часткою цього простору, вузликами на його невидимих нитках, живими, трепетними вузликами, що раптом заплутались у синьому промінні, і щось в'яже їх докупи, хмільне й урочисте, як небо над ними.

Стомлені, опромінені зсередини, лежали поруч і дивилися в небо.

— А як же поїзд? — стрепенулась вона. — Це ж далеко. Чи встигнемо?

— Не треба, Ксеню. Завтра поїдеш.

— Яке там завтра? Вже сьогодні. Тобі не холодно?

— Ні.. Тут гарно.

І знову тиша, хмільна тиша. Та сині нитки, космічна павутина, яка тепер не скоро випустить їх на волю. А проте вони й не бажали цієї волі. Воля була тут, у їхньому єстві — воля, повна фізична та духовна розкованість.

— Про що ти думаєш? — запитала Ксеня. — Про свій Берег Вічності?

— Думаю. Отаке мені небо потрібне. Таке, як зараз. Котра година?

— Не знаю, але вже пізно. На світанку воно буде фіолетове. Перехід від синього до рожевого. Це буває недовго. Але буде, обов'язково буде.

— Звідки ти знаєш?

— Мене в дитинстві батько на риболовлю брав. Ночували в сіні. І досі ті світанки перед очима стоять. Якби я їх не бачила, то, здається, і світ був би сірий. А так знаю, що він не сірий. — Рвучко обернулася, наблизилась обличчям до його очей, затулила небо, а може, сама стала небом. І так недоречно, що йому аж моторошно зробилося, запитала: — Кажуть, ти багато п'єш?..

Довго мовчав Володимир. Нарешті відповів:

— Пив. Багато пив.

— Не пий більше. Не будеш?.. Без мене не пий. Гаразд?..

Він мимоволі посміхнувся.

— А з тобою?..

— Зі мною можна. Без мене не пий.

— Чому так?..

— Я хочу вірити, що ти мене любиш.

— Скажи, Ксеню, що б сталося, якби ти мене п'яного побачила?

— А ти не б'єшся?..

Це було сказано так по-дитячому, що Володимир не стримався, зареготав.

— З жінками не б'юсь. А за жінок... Таке траплялося... Ну, що б ти зробила, скажи?

— Я ж знаю, тебе дружина за горілку кинула. Слухай, Володю... Не треба напиватися... Вдома нехай собі, просто спати покладу. А на людях не треба... Обіцяєш?..

— Обіцяю.

І чомусь саме зараз йому дуже захотілось випити. То б уже було повне щастя! Вона ніби вгадала його бажання, мовила:

— Потерпи. Вдома вип'ємо. Коли ти приїдеш?

— Хіба ми не разом їдемо? — здивовано перепитав він.

— Тобі залишитися треба. Я поїду з Віктором, а ти лишайся.

Сонце сходило за синьою гребінкою лісу — як спокійно і велично воно сходило! Навіть людина, заклопотана щоденними турботами, прикована думками до суто земних потреб,— навіть така людина хоч на коротку мить, а все ж таки підведе голову, щоб глянути на схід, де з відчуттям власної доцільності й необхідності з'являється над зеленим пругом степів незбагненна полум'яна куля, без котрої не було б на землі жодних живих істот.

Зоря й Людина — ось два полюси єдиного життя.

Звісно, Сонце не помре без людини. Та в чому ж тоді сенс його власного існування? Кому воно світить, навіщо?..

Ксеня не намагалася визволити Володимира із кола цих думок — вона бачила, що це його стихія, діюча сила його творчості. І все ж їй було жалко, що так болісно він живе на світі. Бадьорості б йому, трохи більше бадьорості! Але на шляху, який він для себе обрав, для пустощів та веселощів не лишалося вільного місця. Тут мусиш або служити самовіддано, кожною клітиною, або просто померти.

Проте Володимир зараз усміхався — усміхався Сонцеві та Ксені, і вона це бачила. Їй було тепло, радісно від його усмішки, бо чомусь вона відразу ж повірила в його талант, в якесь особливе покликання.

Трохи незручно повертатися до тієї хати, де вони попрощалися з господарями, але вибору в них не було — Віктор мав приїхати уранці, теща також його просила, щось там Олеся обіцяла їй передати.

В хаті вони застали саму лише господиню — дідок, виявляється, ночував не тут, є в нього власна хата. Якимсь родичем він доводився цій жінці — Ксеня того не знала, а Володимир і поготів.

Господиня зустріла їх привітно, навіть зраділа,— видно, вони припали їй до серця. Сама ж вона сьогодні видалася їм справжньою красунею. Була ще зовсім не стара,— на вигляд їй під сорок,— а коли трохи прибралася, то й зовсім перетворилася на молодицю.

Віктор приїхав годині о восьмій, на його губах блукала багатозначна посмішка, час від часу лукаво позирав на Ксеню, а вона й не ховалася від нього — відразу ж дала зрозуміти, що він не помиляється у своїх припущеннях, але глузувати з цього вона не дозволить. Він погасив посмішку, глянув на неї з пошаною, в очах з'явилося щось тепле, доброзичливе: мовляв, бажаю щастя.

Віктор також гадав, що Володимирові слід залишитися в селі, бо сюди без машини важко добиратись, а Оксана Самійлівна (так звали тещу) тільки вдячна буде, що в хаті з'явилася добра людина,— самотньо їй без Олесі. Володимирові незручно було жити на готовому — від брата він іще міг приймати піклування, але не від чужих людей. Віктор пожартував:

— Попам і художникам Бог велів — духовні особи. Ви не турбуйтеся, ми з Медунами рідніші від рідних.

— А зуби? — в'їдливо запитала Ксеня.

Оксана Самійлівна засміялася, але для Віктора, як відомо, згадка про вибиті зуби не становила образи — він теж посміхнувся:

— На вівтар шлюбного щастя навіть зуби кинути не шкода. — Потім звернувся до Володимира: — Оксана Самійлівна вам розкаже.

— Авжеж, пропечатаю, мов у стінгазеті,— весело кинула Оксана Самійлівна. Було видно, що вона любить і шанує зятя.

Провівши Ксеню та Віктора, Володимир вирушив до церковної руїни, але працювати не довелось — заважали цигани. Вони давали йому зрозуміти, що він тут небажаний гість. Пояснити їм, що до його ескізів гріх ставитися, мов до звичайнісіньких фотографій, котрі можна розмножувати десятками, звичайно, не міг. Довелося чекати, доки вони поїдуть.

Вивчав околиці села, блукав річковими берегами. Тут він побачив

знайомого дідка, що, сидячи в човнику-довбанці, вудив рибу. Клювало погано, дідусь кинув вудочку, пристав до берега. Він виявився заповзятим балакуном, хоч за власною вдачею, як потім з'ясувалося, був людиною суворою, навіть непримиренною. Низенький, жилавий, сухорлявий, він і в старості зберігав хлоп'ячу рухливість, швиденько назбирав хмизу, розклав вогнище, на якому незабаром запарувала юшка. Клює чи не клює, а справжній рибалка завжди на юшку спіймає. І чарка, звісно, в нього знайдеться, бо яка ж то юшка без чарки? Володимир згадав про свою обіцянку, котру дав Ксені, але цього разу була надто поважна причина випити.

Діда звали Кирилом Трохимовичем, тепер він у колгоспі сторожував, в раніше й головувати доводилось. Спершу Кирило розповів про те, які тут соми водилися — волами доводилось витягувати. Вірите чи ні, а жило тут колись таке страховисько, що селянських гусей живцем ковтало. Дітей до річки пускати боялися, бо ще нечиста сила за ногу вхопить. Каченят він хапав за милу душу, тільки булькали, то де вже за дітей не боятися? Отож і вирішили забити старого диявола. Із кінського хвоста таку волосінь виплели, що й кита утримає. Прив'язали каченяті до ніжки, пустили його плавати. Таки ж ухопив, каналія! Добре, що волосінь до ясеня була прип'ята, а якби рибалка у руках тримав, втік би, зміюка, з гачком та волосінню. Збіглися мужики, гуртом тягнули — еге, де вже там! А тим часом рябий Ничипір на воликах з поля повертався. Розпрягай, Ничипоре, своїх воликів, є для них робота. Волосінь до ярма прив'язали — цабе, цоб! І що ж ви думаєте? Не сома, чудо-юдо на берег витягнули. З довколишніх сіл люди збіглися, щоб на диво оте подивитись. А м'ясо й рибою не пахло — старе, жилаве, наче вола забили. Погуляли тоді наші мужики, як на доброму весіллі. Де воно те все? Минулося, навіки минулося. Немає тепер Дінця — заводи випили. Ох, і п'ють же вони, ох, і п'ють! Один металургійний стільки води висмоктує, що за сільськими мірками на пів-України вистачило б. Бо скільки ж тієї води для села потрібно? Ну, сам напився, скотину вдовольнив, та й годі. А заводи так смокчуть, що де вже тому бідному Дінцю води їм настачити? Гине річка, нанівець зводиться. Та ще й хімію підпускають. Ех, рибко, рибко! Ловилася ти колись і маленька, і велика, а дітям нашим сама хімія лишається. Чули ж, може, що тепер із хімії риб'ячу ікру роблять?..

Сашко каже: коли б із розумом, то металургійному невеликого ставка б вистачило. Та й взагалі можна зробити так, що вода на пару переганяється, а пара на воду. Мабуть, тому воно так діється, що люди почали більше по містах жити. І те, що вони власними руками набудували, здається їм дорожчим, ніж усе, що Бог сотворив.

— А ти віруєш? — несподівано запитав Кирило Трохимович і відразу ж махнув рукою. — Е-е, де там! Ви тепер тільки глузуєте з нашого брата.

— Може, хтось і глузує,— сказав Володимир. — Але то нерозумні люди. Я думаю інакше: це дуже простий вихід. Бог. Природа навіть від Бога складніша. Принаймні від того Бога, якого в церкві малюють.

— Як же це?..

Володимир відчував, що він нездатний пояснити Кирилові Трохимовичу, як він бачить Природу, бо тут треба вдаватися до такого наукового терміна, як субстанція — спільна основа живого й мертвого. І все ж він заговорив так, ніби перед ним сидів не колгоспний сторож, а людина, котра перечитала чимало філософських творів. Вжив навіть оте премудре слово «субстанція», хоч воно в цьому разі було недоречне.

— А душі там є?

— Звідти вони й починаються,— відповів Володимир, докоряючи собі за проповідницьку бездарність.

— Це що, наука так пояснює? — запитав старий.

— Наука висловлюється інакше: категорія субстанції характеризує матерію як суб'єкт. Так в енциклопедії написано. Але це фактично те ж саме. Просто іншими словами сказано.

Володимир не надав цій розмові жодного значення. Вона свідчила, що

він поки що мав небагато власних слів для того, щоб розмовляти з людьми про найістотніше. В церкві про це кажуть краще. І слава Богу — нехай кажуть.

А Кирило Трохимович також, мабуть, думав про церкву. Звідси, з берега, її добре видно. Кирило, тоскно поглядаючи на святу руїну, тихо мовив:

— Славна церква була в Бугаївці. Тільки цегла від неї лишилася. Хотіли на корівник розібрати, а вона не дається. Ні ломом не візьмеш, ні найбільшим молотом. — Помовчав трохи, скрутив цигарку із самосаду. — Клубом її замінили. Я не проти, клуб також потрібний. Та навіщо було церкву руйнувати? Кому вона заважала?..

Потім розповів про Сидора Прилипка та про його дружка, які оте лихо вчинили. Тепер, кажуть, з вугроватого Сидора велике цабе вийшло.

— Хіба він бугаївський? — запитав Володимир.

— Ні, він із сусіднього повіту... Самі ж визнали, що Дух є всюди. А таку красу знищожили! Моя баба ще й досі плаче. Як згадає, так і в сльози. Та що казати? Людей, мов скотину, до сибірських загорож телятниками вивозили. Скільки їх полягло! Тепер кажуть: не варто про те згадувати. Вусатого знов «товаришем» почали величати. Сатана йому товариш! А може, він і є сатана. Не інакше як темних сил господар.

Згодом Кирило заговорив про Сашка.

— Олександр Григорович від великого гріха мене освободив. Ми із старою сумнівались дуже, Олесю рідною не вважали. А воно так вийшло, що в нас і рідні більше не лишилося — одненька онука, та й та... Наша чи не наша? Оксана її за німців народила. Запевняє, що наша. Воно ніби й правда. Та як тому вірити?..

Тут, власне, й почала прояснюватися таємниця Вікторового одруження. Увечері до слів старого Кирила чимало цікавого додала Оксана Самійлівна. Якщо зібрати все, про що Володимир від них довідався, долучити розповіді Сашка та Віктора, котрі він почув пізніше,— якщо все це послідовно викласти, то в нашій уяві окресляться події, без яких важко зрозуміти стосунки людей, що стали для Володимира близькими, навіть рідними.

9.

Такого й старі мартенівці не пам'ятають, щоб у цеху, просто біля печі, хтось руку підняв на товариша. А про молодших і мови немає. Мартени тут незвичайні, найбільші в Європі,— їх побудували недавно,— тож у душах людських жила урочистість, мимовільна гордість за свій завод. І раптом один з найкращих сталеварів,— подумати тільки: сам Олександр Григорович Медун! — так торигнув Віктора Неберу, що той, бідолашний, відлетів до завалочної машини, об мульду носа розквасив. Ніби й причини жодної не було — просто підбіг Віктор до Медуна, якогось блокнотика йому показав, а Медун ні сіло ні пало як затопить з повного розвороту!..

Та найбільше здивувалися люди, коли поповзла чутка, що вони нібито за дівку побилися. Про Віктора всі знали, що він ласий до дівчат, але сталевари тільки посміхалися; яка з розумом, то й сама про себе подбає. Жодна ще на нього не скаржилась, то й не було приводу обговорювати ці інтимності. А тут раптом сталася халепа! Спершу подумали, що Сашко за доньку зуби йому перелічив, потім пересвідчилися, що Юлька до цієї справи взагалі не причетна, та й мале воно ще, просто дитя. Потім з'ясувалося, що дівка ця в Бугаївці живе, куди Віктор та Сашко виступати їздили. Сашко добре співав, любив самодіяльність, і його любили слухати. Завод над колгоспом шефствував, тому заводські співці й опинилися в колгоспному клубі. Саме там вони й познайомились з Олесею. Так розповідав Віктор Небера, коли до нього з розпитами чіплялися,— розповідав неохоче, затуляючи долонею рота, бо два зуби він таки справді виплюнув. А Сашко тільки відмовчувався або відповідав коротко: якщо винен — судіть, та й по тому...

Як же тут не судити? Кожному ясно, що судити треба. Тільки сам

Небера того не вельми бажав, навіть об'яву про товариський суд писати відмовився.

Мабуть, завжди так буває: якщо людина привчила всіх до того, що на її недоладності слід затуляти очі,— чи, може, хильне зайвого, чи в шлюбних стосунках у неї негаразд, чи все те разом,— ніхто її вчинками вже й не дивується. Це ж однаково, що дорікати терновi за те, що він колючий, або гудити кислицю за терпкі плоди. Та коли б на вербі груші вродили або вишня жолудями зарясніла — о, тут було б про що людям погомоніти! Отак воно й цього разу сталося. З Віктора поглузували трохи, навіть поспівчували йому та й кинули про нього теревенити, зате про Сашка чого тільки не плелося! Добалакались навіть до того, що він з Галиною Іванівною розлучається, бо молоду вподобав,— вже нібито й заява в суді лежить. А Вікторові в зуби затопив тільки за те, що той на його писану кралю ласим оком кинув.

Звісно, все те не могло не зачепити Сашкової родини. Юлька плакала, хотіла навіть з дому втекти, а Галина Іванівна хоч і вірила чоловікові, та воно ж відомо, що диму без вогню не буває. Ходила похмура, неговірка, з чоловіком на людях не показувалась, а їм, людям, тільки того й треба. Начальство теж Сашкові дорікало, та й було за що. Навіть його портрет, намальований Віктором, сам голова місцевкому наказав зняти,— це там, на алеї Слави, котра веде через міський парк до Палацу культури. Сашко все це терпляче зносив, ні в чому каятися не збирався і твердив лише одне: якщо винен — судіть.

Що ж воно там скоїлося, в отій Бугаївці?..

Все почалось біля церкви, яка вже відома читачеві. Ажурні, тонко викувані грати у вікнах, велична простота архітектури, що вгадувалася в порудiлих стінах та іржавих залишках бані, високий клен на вершині — все це, звісно, схвилювало Віктора, збудило якісь незвичайні почуття, ніби й справді він опинився в незнайомому світі — десь далеко від заводського гуркоту й чаду, майже в середньовічній тиші, де є лише незаймана природа, старовинні хати під очеретом і ніякої тобі індустрії. Йому хотілося емоційного переселення в якусь іншу епоху, і він зумів себе переконати, що таке переселення сталося. Певною мірою він зумів передати свій настрій навіть Сашкові.

Автобус із самодіяльними акторами покотився до колгоспного клубу, а вони лишилися біля церкви, оглядаючи береговий пейзаж. Особливо їм сподобалось озеро, що під берегами позаростало водяними лілеями та лататтям. Трохи далі починалося село. Інколи з'являлися люди на вулиці, вони були спокійні, неквапливі — зовсім не ті, котрих можна зустріти по великих містах. Словом, діти природи, не прилучені до благ та згубних впливів сучасної цивілізації. Все було тут чисте, не забруднене промисловими відходами,— сама лише поезія.

Та все ж старовинному пейзажу мовби чогось не вистачало. Потрібна була якась постать із далекого минулого — нехай дід з козацькими вусами або, може, молодиця в керсетці з дерев'яними цебриками на коромислі. Залізні відра не годилися,— це вже від металургії, котра встигла набриднути на заводі.

Те, що сталося, перевершило всі сподівання. Із хати, що була обнесена крейдяною загорожею, вибігла юна босоніжка з лозиною в руках. Вона була зодягнена по-святковому,— напевне, вже збиралася на їхній концерт, але треба ще загнати гусей до двору. Дівчина, стрибнувши в хисткого човника, вправно відштовхнулася від берега і, розмахуючи то весельцем, то лозиною, почала випроваджувати гусей з озера.

— Гиля, гиля. Ану ти, чого сичиш?..

На ній не було ні плахти, ні стрічок, як того хотілося Вікторові, але біла блузка гарно вишита, довга золота коса вигиналася разом з її пружним, тоненьким станом, і саме ота пружність та ще й сором'язне відчуття власної вроди одразу ж причарували Віктора. Тепер для його картини не треба ні вусатого діда, ні молодиці з дерев'яними цебриками — пейзаж несподівано ожив, здобув завершення, бо дівчина, та її гуси, та

лозина в руках надавали того одухотворення, без якого, на думку Віктора, не можна уявити цього озера.

Але що сталося з Сашком? Приземкуватий, широколиций, він раптом витягнув шию від подиву, ступив кілька кроків до озера й застиг у непорушності, мовби те, що там діялося, вразило його в самісіньке серце. Віктор спершу не повірив, що Сашко також задивився на дівчину,— може, він не на босоніжку, а на її гусей дивиться? Наблизився до Сашка, заглянув йому в обличчя, а той навіть уваги на нього не звернув, лише буркнув щось невиразне:

— Звідки вона тут?..

— Хто? — приголомшено перепитав Віктор.

— Не знаю.

Більше Сашко нічого не сказав. Був похмурий, занурений у себе, мовби щось намагався пригадати, але пригадати не міг, і це завдавало йому нестерпної муки.

— Хочете, я познайомлю вас? — запитав Віктор. — У мене це просто виходить.

— З ким?

— Ну, з нею.

— А-а... Та ні, це тільки привиділось. Знав я колись... Просто бачив. Давно це було, дуже давно.

Але ж Віктор помічав, що Олександр Григорович думає про своє видиво, думає навіть тоді, коли розмовляє про щось інше. Вони перейшли міст через Донець, наблизились до клубу, де вже на них чекали. Сашко зник у кімнаті для акторів, а Віктор лишився біля клубного ганку — він відповідав за художнє оформлення концерту, його справа була вже зроблена. Очікував він недаремно — невдовзі на стежці, що вела через луки, з'явилися дві постаті. В одній з них Віктор упізнав юну чарівницю, друга належала жінці у квітчастій хустці. Постаті наблизилися, проте Віктор не став чекати, рушив їм назустріч. Він справді вмів легко знайомитись, а точніше діяв так, начебто був уже знайомий, просто певний час не бачилися.

— Чого ж це ви спізнюєтесь? — запитав він, безцеремонно оглядаючи жінку. — Вже, мабуть, усі місця зайняті. Ну, та нічого, для вас влаштуємо.

— Чим це ми так заслужили? — трохи здивовано запитала жінка.

— Давайте познайомимось, тоді скажу.

А хвилин за десять він уже сидів поміж матір'ю та донькою, і їм самим здавалося, що вони знають його не гірше, ніж когось із колгоспних їздових.

Сашко співав гарно, як ніколи. То була пісня про солдатську вдову.

Кажуть — вродлива, кажуть — багата:
Сад біля вікон, затишна хата;
Хміль розвивається на загорожі,

Аж попід стріху виросли рожі.
Тільки не знають подруги й друзі,
Як її серце б'ється у тузі.

Прийде із поля, зайде до хати,
Гляне на фото — солдате, солдате!
Що ти порадиш?.. І ніби з туману
Дивиться в душу обличчя кохане:

— Все я віддав, що лиш можна віддати.
Мила, чого ж тобі ждать від солдата?
Жити з печаллю на світі негоже.
Більше нічого порадить не можу.

Сашко дивився туди, де сидів Віктор, і Вікторові здавалося, що його пісня була призначена для Олесі та для Оксани Самійлівни. Щоправда, Олесю вона не дуже зворушила, зате Оксана Самійлівна витирала кінчиком хустки заплакані очі.

Із клубу вийшли вчотирьох. Віктор переживав піднесення, був веселий, дотепний, змушував усіх сміятися. Та не довго в очах Оксани жевріла веселість. Вона сміялася мовби якось силувано, потім її обличчя знов набрало суворого виразу. Нарешті вона сказала:

— То ви про мене співали.

— Чоловік загинув? — запитав Сашко.

— Одиначка я... Мати-одиначка. Олеся моє прізвище носить. Не встигли записатися з Юхимом.

Біля хати зупинилися, треба було прощатися. Але відчували, що не все сказано, особливо це відчувала Олеся. Вона щось шепнула матері. Оксана Самійлівна після хвилинної ніяковості мовила:

— Може, повечеряєте? Сусідка линків принесла.

Заводські актори вечеряли в колгоспній їдальні, відбиватись від гурту не годилося, але Віктор був певен, що їхньою відсутністю не дуже заклопотані,— всі бачили, куди вони пішли. Завтра неділя, додому ніхто не поспішав — вирішили покупатися в Дінці. Словом, Віктор умовив Сашка, що треба прийняти запрошення. Олеся дуже зраділа, відчинила хвіртку:

— Заходьте!

Коли зайшли до хати, Олеся спаленіла — мабуть, уперше глянула на власну оселю очима сторонньої людини, і вона здалася їй дуже убогою. А може, простежила за поглядом Віктора, що зупинився на дешевому базарному килимку з незграбними лебедями, вловила його поблажливу посмішку, і їй стало соромно за власний несмак — це ж вона купила отой килимок.

Доки Оксана Самійлівна чистила рибу, Олеся перекидала шкільні підручники — видно, просто не знала, як їй триматися.

Віктор шепнув Сашкові:

— Скажіть точніше: кого вподобали? Я гратиму другу скрипку.

Сашко нахмурився:

— Не мели дурниць.

Віктор взявся вихваляти Олесю за вишивки, що висіли в рамочках,— портрети Шевченка, Горького та якісь пейзажі. Вишивки були звичайні, за готовими зразками, але Віктор говорив про них так, ніби справді відкрив незвичайний талант.

— Таких вишивальниць повне село. — Посміхнулась Оксана Самійлівна. — Взимку всі дівчата сидять за вишивкою. Кіно буває рідко. А більше куди підеш?

Олеся відразу пожвавішала, вона вже знала, що Віктор художник, то й за лебедів їй тепер не так соромно: не вона ж їх малювала. А вишивки — це справді її робота.

Після вечері Олеся й Віктор вибігли в садок, а Сашко й Оксана Самійлівна лишилися в хаті. Щось тоскне, бентежне сповнювало душу Сашка. Йому було приємно сидіти в цій хаті, дивитися в суворе і водночас прекрасне обличчя Оксани Самійлівни — він вгадував у ньому людську доброту, яка ховалася від себе самої, бо не всім її можна виказувати. У світі чимало зла, і через те людська доброта мусить бути озброєна, завжди готова до самооборони. Мабуть, Оксані Самійлівні довелось багато пережити лиха.

Де й коли він бачив цю жінку? Тепер Сашко розумів, що бачив не Олесю — бачив Оксану Самійлівну. Олеся просто нагадала йому матір. Тож, напевне, це було тоді, коли Оксана Самійлівна була в такому віці, як зараз Олеся. Щоб якось розпочати розмову, Сашко сказав:

— Гарну доньку виростили, Оксано Самійлівно.

На її очі знов навернулися сльози, як там, у колгоспному клубі.

— На важкому хлібі ростила. Іншим дітям хоч пенсія за батьків була. Мені теж сусіди казали: іди, добивайся. Всім селом посвідчимо, що ти дружина Юхима. Ні, не визнали. Печатки немає. Хіба ж нам до печатки було, коли німець уже Дебальцеве взяв?.. А то ще й таке траплялося: підкреслять олівцем рік народження дівчини — в окупації народилася? Все ясно... Наплакалась я, Олександре Григоровичу. Ой, наплакалась...

Потягнулася до вікна, мовби дослухаючись, чи не чути голосів під вишнею. Але на подвір'ї було тихо. Віктор та Олеся, мабуть, за селом блукали.

Тим часом погляд Сашка впав на фотокартку, що висіла над столом. Це була Олеся, що сиділа поруч якогось хлопця. Кулаки у хлопця великі,— надміру великі,— вони незграбно лежать на колінах, бо, видно, не звикли й хвилини прожити без діла. Так їм незручно й незатишно перед об'єктивом, що кожен м'яз проситься: досить уже, досить. Обличчя надміру серйозне, очі банькуваті, і взагалі у хлопця вигляд такий, наче він приготувався ступити кудись у потойбічний світ — аби швидше, бо хвилина здається цілою вічністю. Дівчина також була напружена, мов перед стрибком у безвість. Лише давність фотокартки підказала Сашкові, що це не Олеся, а сама Оксана Самійлівна замолоду.

— Впізнали? — сумно посміхнулась господиня. — Дехто плутає: Олеся та й годі. Дуже ви мені серце розворушили своєю піснею. Чого ж тобі ждать від солдата?.. Та вже ж, не діждешся. А ждала, довго ждала!..

І тут ніби хмаровиння розступилося — виразно, дуже виразно побачив Сашко високий дерев'яний ганок районного військкомату й себе на тому ганку. Ні, він іще не солдат, а лише новобранець. Йому вперше видали бойову гвинтівку і вперше поставили на пост. Вже пострижений, але ще не обмундирований — у пожмаканому піджаку, в розстебнутій сорочці. А десь далеко гуде земля — то вибухають ворожі бомби. Мабуть, у Дебальцевому, а може, й ближче. Новобранці сплять, завтра їх повезуть до передової, видадуть котелки та гвинтівки, взують у кирзові чоботи — о, якби ж то в чоботи! Про це тільки й мови було, наче їхнє життя залежало саме від чобіт.

На ганок виходить Юхим, шарпає його за плече:

— Махорка є?

Нещодавно вони лежали на одній лаві, отже, трохи вже познайомились.

— Я на посту,— не повернувши голови, відповідає Сашко.

— Дурень,— презирливо процідив Юхим, потім показав ліву руку, на якій не вистачало двох пальців. — Бачив?.. На фінській відморозив. Дай закурить.

Сашко дістав кисет, подає Юхимові. Біля вокзалу падають бомби. Сашко мимоволі здригається.

— Звикнеш,— каже Юхим. — Всі звикають. Головне — вмій себе поховати. Як тільки побачиш першого вбитого, скажи собі: то не він лежить, то я лежу. А той, хто по землі ходить,— це вже не я. Це тільки моя тінь. Так і живи, скільки тобі відміряно. А не зумієш так жити — від страху помреш... Слухай, браток... Коли мене брали, матуся в неї померла... Ми бугаївські. Поїзд іще ходить. Може, таки приїде. Якщо приїде — гукни. Затямив?

Диво дивне — пам'ять людська! Іще хвилину тому не було ні війни, ні ганку, ні Юхима — нічого цього не було. Був спокій, був мир і якесь невиразне відчуття, що він, Сашко, стоїть біля самісінького кореня людської долі. Він свідок, добре знає, що свідок чогось важливого, без чого Олесі та її матері тяжко живеться у світі. Тепер він пригадав, усе пригадав! І ту заграву, що освітила Юхимове обличчя, коли він, затягуючись самокруткою, кинув оте слово: «Затямив?» — і наповнений пораненими грузовик, що проїхав вулицею, і похмурі обличчя солдатів, котрих вели на передову,— туди, куди завтра поведуть і їх з Юхимом.

Та найбільше чомусь запам'ятався вимощений бруківкою дворик. Він був прямокутний, обгороджений високим парканом, під яким росли припорошені рудою пилюкою лопухи. Пилюку сюди кидало вітром із шлакової гори, вона вкривала дахи будинків, паркани, молоді акації. Все те здавалося викуваним із заліза, що поіржавіло від часу, бо й завод був старий, і шлакова гора дісталася від далекого минулого. Тільки акації трохи обновили місто — їх садили комсомольці, що дуже пишалися своїм напіввійськовим одягом.

Тоді, коли у дворику з'явилася дівоча постать з клунком у руках, Сашко відчув себе відповідальним за минуле і майбутнє, але відповідальність ця була іще наївна, необстріляна.

— Стій, хто йде? — крикнув він, піднявши рушницю.

Дівчина, не звертаючи уваги на його грізний вигук, підіймалася по сходах. Вже розвиднилось, але сонце ще не зійшло.

— Сюди не можна,— зовсім не по-військовому, благально прошепотів Сашко. — Заборонено. Кого вам треба?

А дівчина вже стояла біля Сашка, гаряче дихаючи йому в обличчя. І такою вродливою видалась вона Сашкові, що не було зараз для нього більшої влади, ніж влада її очей. Його пік сором за те, що підпустив її до себе, хоч і не мав права, але водночас хотілося, щоб вона затрималася біля нього — просто для того, щоб іще раз глянути в її обличчя.

Вона поклала клунок біля Сашкових ніг, дугастим гребінцем розчесала волосся.

— Поклич Юхима Криничного.

Соромно зараз Сашкові дивитися в оте провалля часу — соромно за те, як він тримався з нею, з якою придуркуватою педантичністю ставився до своїх обов'язків. Ну, чого ж було не покликати? Юхим же його попередив. Це ж іще не фронт, навіть не військова частина, а лише районний військкомат.

— Лейтенант наказав нікого не пускати.

— Не бійся, не втече.

— Не маю права.

Вона подивилась на нього зверхньо, глузливо, мов на підлітка, котрий так боїться матері, що й за ворота без її дозволу не ступить. Відштовхнула гвинтівку, якою Сашко загородив двері.

— Пусти.

— Зійдіть униз. Потім побачите.

— Кажу, пусти...

І тут сталося те, чого Сашко довіку не забуде. Всякі потім баталії траплялися, але оця хвилинна сутичка, коли гвинтівка раптом опинилася в руках дівчини, а потім загриміла у ринві...

Ринва була обірвана, стирчала залізною куксою на рівні вікна. Саме туди й жбурнула Оксана його гвинтівку. Тепер її не дістанеш — треба шукати драбину та ринву знімати.

А дівчина стоїть, взявшись під боки, і сміється йому в обличчя:

— Ех ти, вояка!..

Вибіг Юхим, вхопив її в обійми. Потім метнулися вниз по сходах і зникли за рогом. Десь співали півні, гвалтували собаки. А Сашко стояв на ганку, не знаючи, що йому робити. Почав був відривати ринву, щоб видобути з неї гвинтівку, але в цей момент вийшов лейтенант.

— Вартовий, де ваша зброя?..

Довелося розповісти про все так, як воно сталося. Лейтенант, не дослухавши його белькотіння, підняв новобранців і повів їх у степ — треба шукати дезертира.

Сходило сонце, велике, близьке, червоне. Не вірилось, що десь люди вбивали людей. Тихо було в степу. В небі співав жайворонок, на бадиллі лежала роса. Кілька новобранців на чолі з лейтенантом спускалися до балки, що поросла молодими кленами та колючим терном.

На горбку поміж кленами невеличка копичка сіна. Лейтенант застережливо підняв руку, добув із кобури пістолет. Жестом покликав новобранців з рушницею:

— Обережно! Може, він озброєний.

Ворухнулося сіно, піднялась дівоча голова. Розплетена коса вкрила оголені плечі.

А за копицею горить розпеченою міддю ранкове сонце.

Заніміли новобранці, лейтенант сховав пістолет.

Такими недоречними видались їхні підозріння, переслідування та отой пістолет у лейтенантових руках! Тут усе було чисте, святкове, як

вранішня роса на травах,— те, без чого навіть жертви людські втрачали сенс. Бо за що ж воювати, за що помирати в готових ямах, котрі називались окопами, коли б у людей не було цього сонця, цієї землі, цих обіймів у росяному сіні — всього того споконвічного й немовби звичайного, що дається людині лише тоді, коли в неї є воля? Відбери волю — й нічого цього не залишиться, хоч і сонце світитиме так само, і ті ж самі роси лягатимуть на трави. Але то вже не для тебе, то вже не твоє. Жіночі руки не дотягнуться до чоловічих грудей, чоловіча сила згасне у висназі, мовби в тілах людських лишилися тільки неодухотворені мінерали, котрі вміють рухатися, виконувати якусь роботу, але в них нічого немає від сонця, від волі, від любові. Раби, тільки раби...

Сашко відводить погляд від дівчини, яка зараз нічого не бачить, окрім свого милого, що, поклавши голову їй на коліна, дивиться в небо.

Дівчина почула тихе шарудіння. Стрепенулась, хутко накинула блузку на плечі, застебнула. І знов заспокоїлась, перебирає пальцями його волосся.

А десь люди вбивають людей...

Лейтенант сторожко вивів новобранців із балки. Залишили двох з однією рушницею — просто так, для порядку. Всім було ясно, що ніякого дезертирства тут нема.

Спогади, спогади...

Сашко дивиться в обличчя Оксани Самійлівни, пам'ять вихоплює з минулого курну дорогу, по якій бігла вона за машиною, що везла новобранців на фронт:

— Юхи-ме-е! Юхи-ме-е!..

Потім нічний бій з німецькими танками. Невідомо, звідки вони взялися,— просто вискочили з балки, підпалили їхню машину, а новобранці розсипалися поміж деревами, лежали під трасуючими кулями.

— Тієї, що просвистіла, не бійся,— каже Юхим. — Яка для тебе призначена, не засвистить.

Ніч, свистять вогнисті стрічки трасуючих. Коли б не так страшно, то це було б навіть красиво.

— А в мене, мабуть, буде син,— шепоче Юхим. — Скажи старшині, що я пішов.

— Куди? — безтямно питає Сашко.

— На кудикину гору. — Дістав дві пляшки з запалами, поклав перед собою. — Хіба це зброя? Такою зброєю п'яні прасоли в бугаївській корчмі воювали.

І поповз, поповз у темряву...

Йому таки вдалося підпалити танк, але й сам він упав з простреленою горлянкою. Відступали по дну балки, несучи на руках тяжко пораненого Юхима. Балка вивела їх на околицю міста, яке обороняли наші війська. Тут здали Юхима в санбат. Він іще був живий, а чи житиме далі — того лікарі не сказали.

Оце й усе, що зумів пригадати Сашко. На тлі всього, що було пережите потім у вировищі відступів, наступів та атак, у кривавій купелі проривів, коли тіло солдатське шматувалося об колючі дроти, коли вся сила підземних надр, згущена в залізі, оберталася проти беззахисної істоти, яка на сімдесят відсотків витворена з води — о, як легко її розхлюпати! — на тлі всіх жахів, котрі стали нормою людського життя, отой початок фронтової біографії запам'ятався лише тому, що він був початком.

Пляшка, звичайнісінька пляшка з-під горілки, наповнена якоюсь рідиною коньячного кольору, а до неї мотузком прив'язана скіпка, облита сіркою... А може, й не сіркою... Хто пригадає сьогодні оту убогу хімію? А тоді вона все ж таки була зброєю. І танк все ж таки згорів! І спалила його Оксана, хоч вона не знала цього,— десь за руками Юхимовими, мов крила лебедині, тріпотіли її білі руки. В тих руках був вогонь, нищівний вогонь, і навіть залізо горіло від нього...

І ось вона сидить тепер перед Сашком, загартована лихоліттям,

кривдами та образами, але світла, сонячна, готова віддати людям уся свою доброту, аби тільки було кому її віддати!

Чи вижив тоді Юхим? Напевне, вижив. Сашко знав, що госпіталі встигли евакуюватись, а в госпіталях солдатське ім'я губилося. Якби помер, повідомили б рідних після визволення. Були, мабуть, у Юхима інші бої, які спалили його разом з іменем,— лежить у сирій землі разом з іншими...

Оксана Самійлівна поглянула на гостя з тривогою — якось він дивно мовчить. Мовчать лише губи, а очі промовляють щось гірке й тривожне. Була стримана, нічого не питала, доки він сам їй не розповів усе. Поплакала, але не довго — всі сльози давно виплакані. Потім щось тепле з'явилося в її очах, ніби рідного брата зустріла.

— Завтра до свекра підемо. Ні, я не піду. А ви... Розкажіть йому, все розкажіть!.. Не Олесі жалко — його самого жалко. Не прийняв він нас, не повірив. А тепер сам карається. Олеся виросла, їй уже не дідусева ласка потрібна. А як їй боляче було, що дідусь чужою її вважає!.. Не знаю, чи й простить вона Кирилові Трохимовичу. Якось іще в четвертому класі на різдво вечерю до них понесла. Всі ж тут носять. А він не прийняв... Всю ніч біля неї проплакала. Рідна ж вона йому, рідна!.. А тепер Кирило Трохимович щотижня біля нашого дому проходить. Я тільки у віконце визираю — куди це він мандрує? Ніби ж на нашому кутку й діла йому немає — ні родичів тут у нього, ні друзів. А він пройде кілька дворів — і назад повертає. Та все видивляється когось на подвір'ї, все видивляється. Бачу, болить у нього душа. Отож розкажіть йому те, що знаєте.

Віктор і Олеся повернулися вже після дванадцятої. Олеся була збуджена, розпашіла, ніби щойно сиділа біля полум'я, а у Віктора горіла права щока. Оксана Самійлівна кинула на них настороженнй погляд. У тому погляді промайнув переляк, що відразу змінився лукавою посмішкою. Віктор інстинктивно затулив щоку долонею, потім відсмикнув руку, знітився, силувано посміхнувся і з штучною бадьорістю в голосі промовив:

— Прекрасний вечір, просто диво. Тут такі чарівні пейзажі.

Оксана Самійлівна підморгнула Олесі — мовляв, розумію! — потім запросила гостей до столу, на якому ще лишалася страва й недопита горілка.

Сашко мовчав, Віктор намагався пригадати якийсь анекдот, але так і не пригадав. Олеся про щось перемовлялася з матір'ю самими очима. Збагнувши, що мати потай пишається нею, Олеся заспокоїлась.

У Сашка теж є донька, він добре розуміє мовчазну розмову поміж матір'ю та Олесею... Доброго ляпаса вона відважила Вікторові, молодчина!..

Сашка й Віктора поклали спати в сусідній кімнаті на одному ліжку. Сашко не спав — думав про Юхима та про його доньку. А ще думав про людину, якої ніколи не бачив,— про Кирила Трохимовича, що жив з великими сумнівами: онука чи не онука?

Тяжко людині про смерть згадувати, коли на цій землі не лишається від неї пагінця. Уривається рід, цілі століття з тобою в могилу лягають. Добре лягати в землю жолудеві — він знову проросте дубом. А людина проростає не в землі — вона серед людей проростає. Ото й ходить Кирило Трохимович біля Олесиних вікон: мій пагінець чи не мій? Закони ж ті самі для людей і для дерев — смерть не страшна, якщо насінина твоя до сонця живими паростками потягнулася. Жорстоко обдурює птахів зозуля. А хіба ж люди такі не трапляються? Не хоче Кирило Трохимович бути обдуреним птахом. Та не хоче він і щастя своє втратити. Бо яка ж радість від того, що кров твоя живе на білому світі, а себе чужою вважає? Ба навіть не вона — ти сам її вважаєш чужою. А вона ж твоя, справді твоя — і як тяжко їй це пережити! Отой вузлик з різдвяною кутею — якою радістю він був для дитини, коли вона підходила до твого двору! І яким болем, незмірним болем виповнилось її незміцніле серце, коли ти не прийняв куті, виставив дитину з двору, хоч і сам потім карався, проклинав свою вдачу...

Все це обзивалося в Сашковому серці живими голосами, сльозами та болями людськими, а тим часом Віктор буркнув своє:

— Міцним горішком виявилась.

— Хто? — не зрозумів Сашко.

— Ну, вона, пейзаночка моя. Не сподівався. І знаєте, в неї розум гострий. Ніби мовчазне, а розворуши... Коли воно встигло перечитати стільки?

— Сільські люди багато читають,— зауважив Сашко. — Особливо взимку.

Він не надавав значення тому, як Віктор висловлювався про Олесю,— за грубуватою, розв'язною манерою нерідко ховалося справжнє почуття.

Вранці Сашко вирушив до Кирила Трохимовича. Рудий кудлай викликав щуплявого господаря. Кирило не дуже привітно запросив Сашка до хати. Посадив гостя біля столу, а сам стояв, вичікуючи, що скаже цей міський чолов'яга. В клубі Кирило не був, але бачив, що по селу вештаються заводські артисти. Отож йому й дивно, що в одного з них знайшлося до нього якесь діло.

— Я сина вашого знав,— рішуче мовив Сашко. — При мені він був поранений.

Занімів старий, обличчя видовжилось, очі вилупкувато застигли, як у мертвого. А коли ожив трохи, хрипкувато простогнав:

— Стара, чуєш?.. Стара! Де ти там?

Із запічка, що ховався за зеленою завіскою, поволі викотилася купа ситцю — огрядна, майже нерухома господиня хати. Сіре, вимучене хворобою обличчя було мокре від сліз — вона чула, що сказав прийшлий. Стогін, зойк, голосіння. Довго ще Криничні борсалися в запічках, у хатніх комірчинах, доки з'явилося на столі те, без чого за сільським звичаєм не годилося починати розмову з гостем. А коли Сашко пояснив, заради чого прийшов сюди, відразу ж спохмурнів Кирило Трохимович. Причіпливо допитувався, яких саме пальців не вистачало в Юхима, якого він зросту та в що був зодягнений. Переконавшись, що Сашко справді знав Юхима, запитав:

— Коли ж це він сказав, що син у нього буде?

— Тоді, коли на кудикину гору зібрався,— сумно посміхнувся Сашко.

— Кудикина гора... Це його слова. Тільки було запитаєш: «Куди» — відразу ж: на кудикину гору... Значить, кажеш, він танк уходорив. Ну що ж, раз на таке рішився, то мусив згадати... Син чи донька — Бог знає. А коли нюхнеш, чим смерть пахне, то ніщо інше в голову не лізе... А ти ким служиш?

— Сталь варю.

— Е-е, сталь не каша. Без розуму не звариш.

І тут господиня так тяжко заридала, так забилася в зойках та стогонах, що Сашко мимоволі потягнувся до неї, щоб допомогти якось. Але ж як він міг допомогти. Сама підняла голову і, зібравшись на силі, гнівно плюнула в обличчя чоловікові. Кирило Трохимович навіть не образився — спокійно витер обличчя, підвів дружину, допоміг їй перейти кімнату і вже в запічку примирливо забубонів:

— Плюй, плюй... Твоя взяла.

Повернувся до столу просвітлений, навіть бадьорий, мовби скинув з себе жахливий тягар, що так довго пригинав його до землі.

— Вона мені зразу казала: наше дитя, Юхимове...

Минуло з півроку. Сашко знав, що Віктор навідується до Бугаївки, але ні про що в нього не розпитував. Одного разу, вийшовши з прохідної, Сашко помітив Олесю. У коротенькій спідничці, в білій блузці, вона здавалася зовсім дитиною. Олеся тримала в руці лозяного кошика, що був наповнений свіжою травою. Радісно привіталася, защебетала:

— Ой, як добре, що я вас зустріла! У всіх питаю, де вас знайти, і всі кажуть по-різному. — Розгорнула траву, під пальцями засріблилась риба. — Це дідусь вам передав.

Сашко запросив дівчину додому, хотів познайомити її з Юлькою. Олеся ніби вже й погодилась, але вирушила якось неохоче, потім зупинилася і сором'язливо запитала:

— А ви знаєте, де Віктор живе? Мені снилося, що він захворів.

Сашко дивився на неї з тим співчуттям, з яким немолода людина дивиться на дівчину, до котрої прийшло перше кохання. Мабуть, і до Юльки це незабаром прийде. Чи вистачить тоді у тебе тверезості, щоб отак розважливо, безсторонньо спостерігати невловимий трепет, солодку муку душі, що викидає на обличчя внутрішнє світло, від якого очі робляться мовби невидющими? Вони дивляться не на тебе, а крізь тебе, бо нікого не бачать, окрім тієї постаті, яка вимальовується всюди — в рухові води й повітря, в натовпі людському, у вечірніх хмарах та нічних снах. Хіба можна зараз пояснити Олесі, що вона робить помилку? Ні, Віктор не був хворий,— Сашко це добре знав,— і якщо він перестав навідуватись у Бугаївку, то справа тут, мабуть, не у хворобі. Хотілося якось застерегти дівчину, але де взяти для цього слова? А вона благала розшукати Віктора чи хоч показати, де він живе.

Олеся лишилася внизу, біля під'їзду, а Сашко піднявся на третій поверх. Була перша година дня, але Віктор чомусь вилежувався в постелі. Вигляд у нього був зім'ятий і справді хворобливий. На журнальному столику — іншого в кімнаті не було — стояли пляшки від вина. Піднявся з дивана, вліз у піжаму, розчаровано оглянув пляшки і, переконавшись, що в них нічого не лишилося, буркнув:

— Все видудлили, подонки нещасні.

Кого це стосувалося, Віктор не уточнив. Вістку про те, що на нього чекає Олеся, він сприйняв без особливого ентузіазму.

— Я знав, що прийде. Позичте десятку.

Боязно було Сашкові за дівчину, але він промовчав. Поклавши на столика десятку, рушив униз. Довідавшись, що Віктор зараз вийде, Олеся аж засвітилася від радості.

Сашко рушив додому з таким відчуттям, ніби він тяжко завинив перед Оксаною Самійлівною та перед Криничними.

Наступного дня й сталося те, про що ми вже розповідали,— Віктор Небера лишився без двох зубів. Підбіг до мартенівської печі збуджений, розпатланий, розгорнув блокнота і показав Сашкові сторінку, де було записано з десяток жіночих імен. Останньою в списку значилася Олеся.

— Що це? — не второпав Сашко, який саме приготувався брати пробу сталі.

Віктор зареготав:

— Те, що було в Пушкіна. Донжуанський список.

Саме тоді й підняв руку Сашко...

Товариський суд відбувся, але можна сказати, що його й не було. Віктор пояснив, що дістав у зуби правильно. А раз правильно, то кого ж судити? Словом, справа закінчилася весіллям.

І все ж Володимирові було трохи дивно, що Віктор про це розповідає ніби з якоюсь гордістю. А проте байдуже — Оксана Самійлівна не нахвалиться зятем, живуть вони з Олесею добре. Для Володимира в цій історії були головними героями не Віктор з Олесею, а Сашко та його бугаївські друзі. Володимир шукав прототип жінки, Матері Людства. В його уяві знов поставали обличчя циганки, Ксені, Оксани Самійлівни. І чомусь саме вона, Оксана, здавалась йому найбільш привабливим образом. В ній було все, що треба для Матері: загартована у стражданнях сила, обпалена лихоліттями врода, суворість і велика доброта. Вона не ображається на свекра — вона його жаліє. Адже ж він також карався, тяжко карався, тож нехай хоч останні роки поживе з вірою, що рід його не увірветься,— будуть онуки, будуть правнуки.

Саме оця справа людська вразила Володимира. В образі Матері Людства вона виглядала якоюсь абстракцією, походила не так від почуття, як від розумувань, а тут були живі люди, що страждали, каралися, і все заради того, щоб Олеся мала предків, а старий Криничний — нащадків.

Здавалося, людина здатна прожити й без цього скарбу,— декому він уявляється чисто анкетним,— але ж, бач, не погоджуються люди так жити!

А що знає Володимир про своїх предків? Навіть про батька він знає тільки те, що звали його Микитою. Микита Таран — і нічого більше! Іван теж знає дуже мало: загинув під Одесою. Хто їхня мати, жива вона чи мертва — цього вони також не знають. Проте звідки довідалась Мотря, дружина дивакуватого Миколи Медуна, що вони з Іваном брати?..

Це поки що лишалося таємницею, яка тепер почала хвилювати Володимира значно більше, ніж будь-коли. Світ, Всесвіт, субстанція — все це великі поняття, без яких людині не прожити. Але ж, виявляється, ми не здатні прожити й без того, щоб не знати своїх предків і нащадків.

10.

Не все з того, що ми тут розповіли, відкрилось Володимирові зі слів Оксани Самійлівни. Зате сама вона відкрилася йому так, що він ходив біля неї, мов закоханий. Оксана Самійлівна була надто розумна жінка, щоб не збагнути, які почуття керують Володимиром. Ось у його альбомі з'явився малюнок: молода Оксана вихоплює гвинтівку в молодого Сашка. Ось вона біжить за машиною, яка везе Юхима на фронт. Не дуже вони схожі на себе, але Оксану Самійлівну це не ображало: схожим було те, що вона пережила,— і цього досить.

Оксана Самійлівна вставала рано, ще до схід сонця, вигейкувала корову з двору. Її приймав хтось із сусідів — пасли корів по черзі. Раз на тиждень випадало пасти Оксані Самійлівні. Для Володимира було чимало несподіванок у сільському побуті. Він знав, що існують череди, чередники, пасовиська. Виявляється, то було давно! Корів доводиться водити по канавах та по лозняках — там, де не можна косити сіна. Отож про череду не може бути й мови. У них і так добре, все ж таки є де корові напастися, бо Донець близько, заплави великі. А трохи далі від Дінця люди й цього не мають — все заоране.

Вигнавши корову, зачиняла сарайчика й випускала на волю курей та гусей. Потім бралася за сапку, ішла полоти город. Володимир спробував їй допомогти, взяв другу сапку, став поруч, але Оксана Самійлівна, сміючись, прогнала його. Володимир так і не зрозумів, чим він їй не догодив.

— Ото краще воду підносьте,— весело кинула Оксана Самійлівна. — Давно дощу не було, земля тріскається.

Ця робота припала до серця Володимирові. Який він хитрий, колодязний журавель! Його придумали, мабуть, іще до Архімеда — і, може, навіть раніше від колеса,— але це ж таки справді геніальний витвір людської думки. Так легко й просто він висмикує відро з криниці, що тобі лишається тільки підхопити його, перелити воду в порожнє і хутко бігти до Оксани Самійлівни, яка вже рівними порціями розлила воду під кущики помідорів і тепер, випроставшись, чекає тебе з доброю усмішкою.

Для Володимира все тут нове, незнайоме — той світ, з якого починалася на землі людина. Йому було дивно, що Оксана Самійлівна на своєму невеличкому городі вирощує все необхідне для життя. Це ж просто від Сонця, з перших рук! Тільки тут по-справжньому починаєш розуміти, що таке Земля і Сонце. А проте земля — земля з маленької літери — насправді є Сонцем з великої літери. Бо цей родючий прошарок, без якого неможливе життя, також сформований Сонцем.

Коли кінчили поратись у городі, Володимир заходився ладнати загорожу для курей. Оксана Самійлівна лише дивувалася, як Володимир володіє тяжкою сокирою. А чого ж тут дивуватися? Цього в дитбудинку вчили.

На обід Оксана Самійлівна виставила карафку з горілкою.

Щось огидне ворухнулося в його серці, мабуть, отi спомини.

Страшно про це згадувати, просто страшно! То було не життя,

а тваринне длубання в темряві, у багнищі. Напевно, Оксана Самійлівна не здогадувалась, яка боротьба відбувається у Володимировій душі. Його тягнуло до горілки, але вона викликала такі принизливі, відворотні спомини, що він тримав свою чарку так, ніби ніколи в житті не пив. З жахом подумав: як добре, що Оксана Самійлівна не бачила його там, в Одесі! А Неля ж таки бачила...

— Олександр Григорович — він мені як брат рідний. А ви йому також братом доводитесь. То, виходить, ми з вами близькі родичі.

Те, про що говорила Оксана Самійлівна, було просте, дуже просте. Важко жити у світі без рідні — ой, як важко! Тут, у селі, всі ріднею переплелись, а вони з Олесею жили осторонь. Жаліли їх люди, та від тих жалощів лише гіркота в душі розливалася. А тепер Оксана Самійлівна щаслива, просто щаслива: є в неї рідня.

Трохи дивно, що вона й Сашка назвала його братом.

Володимир ще не встиг звикнути до того, що Іван його брат: не пам'ятають вони один одного в дитинстві — видно, дуже малі були, коли їх розібрали. Не знав Володимир і того, що люди надають такого великого значення власній рідні. До цього треба було звикати...

Його ріднею були Куций, Вухатий, Кирпа. З Кирпою вони разом росли в дитбудинку, а Куций... О-о, це птах високого польоту! Він зайвого ніколи не пив. І слова зайвого від нього не почуєш. Триматися він умів. Та й людей у своїх пазурах також умів тримати. Яке це щастя, що Володимирові не доводиться більше мати з ним справи!

Десь перед тим, як Іван видобув його із каналізаційної ями — у прямому й переносному розумінні, Володимир уже збагнув, що робить Куций з підновленими іконами. Йому на це натякнув Кирпа.

Отоді й прокинулось у Володимирові відчуття огиди до самого себе. Найнявся сантехніком, лазив по каналізаційних колодязях, почав менше пити. Не кинув зовсім,— не міг кинути,— але робота вимагала тверезості. І хоч вона була не з приємних, та Володимир став потроху втішатися з того, що тепер він здатний бачити людські обличчя, котрі не гойдалися перед ним, не розмазувалися в просторі, у сірому алкогольному мареві, а мали чіткі й виразні риси. Поволі почав угадувати в людських обличчях доброту й лукавість, енергію та байдужість, об'єднував їх, переліплював по-своєму, а в глибині душі прокидалася жадоба все це відбити на полотні.

Отож, мабуть, Іван застав його в час пробудження — саме тоді, коли так йому була потрібна рятівна рука брата!

Три доби прожив Володимир у Бугаївці. Церква з кленом, циганка, кілька портретних ескізів Оксани Самійлівни.

І все ж Володимир відчував, що не в цьому було головне. Найголовніше полягало в тому, що він воскресав для нового життя, воно його цікавило, хвилювало. Йому хотілося жити!

У грецьких філософів було таке поняття: катарсис — очищення через трагедію. Може, й Володимир пережив щось подібне?

Прокинувшись уранці, Володимир помітив, що Оксани Самійлівни вже немає вдома — напевне, пішла до корів. А може, пішла в колгосп. Про її працю в колгоспі він нічого не знав — чув лише, що працює на сезонних роботах. Під рушником на столі Володимир знайшов сніданок: варені яйця, молоко... За вікном було чути якісь голоси. Прислухавшись, він упізнав хрипкуватий голос Кирила Трохимовича та бадьорий, самовпевнений басок Віктора.

— Це добре,— говорив Кирило Трохимович,— пора вже й додому.

Подумав: а де ж мій дім? Якщо у Медунів, то треба їхати до них. Згадав про Ксеню — вона жде на нього, світла, щира душа. Може, й справді там його дім? Але ж і Ксеня, мабуть, сподівається, що він роздобуде для себе якусь роботу. Бо як же інакше? Ну, гаразд, щось там на шахті для нього знайдеться. Не писання гасел, звичайно,— цього він робити не буде! Слюсар із нього не дуже вправний, але цю справу він навіть любить. Трохи довчиться, то, може, й упорається. Треба побалакати

з Іваном — нехай розвідує. В шахті чи на поверхні — це байдуже. Де люди працюють, там і він зуміє. А Ксеня...

Якась непевність сковувала Володимира. Велику пошану він відчував до цієї жінки. Легко з нею, просто. Вона привезла сюди столичну освіту і не лише не розгубила її, а збагатила тим духовним досвідом, без якого жодна освіта нездатна діяти людям на користь. Та чи може він любити її так, як любив Нелю?..

Мимоволі прислухався до розмови, що точилася за вікном.

— Мені це вигідно,— казав Кирило Трохимович,— бо гріх на душі маю. Смертельний гріх. Такий не прощається. То було б краще, якби там духу не було. Але ж є!..

— А які гріхи прощаються? — з відтінком суму в голосі запитав Віктор.

— Це ж так само, як і в кодексі. За одні — розстріл, за другі — штраф... Мені штафом не відбутися.

— Коли на тому світі розстрілюють, то куди душа йде?

— В пекло йде,— буркнув Кирило Трохимович.

— Хто це може засвідчити?

— Академія наук.

Віктор зареготав.

— Цікаво було б прочитати докторський реферат про пропускну здатність пекла.

Кирило Трохимович розгнівався.

— Клеїш дурня, а даремно. Академіки тобі про пекло нічого не скажуть — це не їхня парафія. Вони повинні роз'яснити, є там дух чи немає. І ось, бач, заявили: є дух!.. У зірках, у небі, у хмарах — всюди є дух. А раз дух, то, значить, там душі живуть. Чого ж ти по-дурному регочешся?

— Не може цього бути! Це попівщина.

— Е-е, куди загнув!.. От уяви: двоє між собою балакають — знахар і лікар. Знахар живіт животом називає, а лікар якось по-вченому. Знахар травиці наварить, а лікар пілюлі випише. Кому ти більше повіриш?

— Лікареві, звичайно. Це ж наука.

— От бач, наука... А ти з аптекарем побалакай. Він тобі пояснить, що пілюлі з тієї самої травиці зроблені.

— Народна медицина, це зрозуміло. А дух... Цього наука ніколи не визнає.

— Звідки ж він у тобі взявся?

— То інша річ — високоорганізована матерія.

— А може, й там вона організована? Хіба ж ти всю її бачиш?

— Всю не можна бачити, але знати можна: оце — живе, оце — мертве.

— То чому ж воно так? — не здавався Кирило Трохимович. — У живому ти ж, мабуть, дух визнаєш. Звідки ж він узявся, коли його в природі немає?

— Он як ви повертаєте! Хитро... Де ж він, дух ваш?

— У Володимира запитай, він тобі розкаже. Він усе це по науці пояснює. Я, може, щось і не так розжував. А він каже... Як це?.. Щось на станцію схоже. Таке, що дух у собі несе. Академіки про це пишуть. Не буде ж він брехати, то ж гріх великий.

Володимир стояв у дверях, не знаючи, як йому зголоситись. Вдався до традиційного прийому — кахикнув. Співрозмовники, що сиділи на ганку, озирнулися. Кирило Трохимович підвівся назустріч Володимирові:

— Ага, прокинувся... Поясни цьому Хомі, як називається те, що дух у собі несе. Ти мені казав, та не з моєю головою таке затямити.

— Кирило Трохимович на академію посилається,— відмахуючись від мух, глузливо кинув Віктор.

Володимир міг би відповісти, що йдеться, звичайно, про субстанцію, а вона ні в матеріалізмі, ні в ідеалізмі нічим іншим, окрім суб'єкта, бути не

може. В ідеалізмі — дух, у матеріалізмі — матерія, але ж там і там обов'язково суб'єкт!

— Я потім скажу,— ухильно відповів Володимир, не вдаючись до енциклопедичних пояснень.

— Що саме — дух небесний? — наїжився Віктор.

— Земля — це також небесне тіло,— зауважив Володимир. — Тут немає однієї думки. Я приймаю те визначення, яке дає наша енциклопедія[1].

— Як ви тоді сказали? — перепитав Кирило Трохимович. — Щось на станцію схоже.

— Субстанція.

— От! — Кирило Трохимович підняв до неба прокурений палець. — Піду корову пасти. Оксану змінити пора. Мені все одно роботи катма, а їй вас порати треба.

— Самі впораємось,— мовив Віктор.

Коли Кирило Трохимович вийшов з двору, Віктор запитав:

— Про яку енциклопедію ви казали?

— Про українську.

— Значить, субстанція?..

— Чотирнадцятий том. Видано за постановою ЦК КПУ.

Після цієї довідки, яку Володимир проголосив майже урочисто, він мимоволі подумав: «Таки ж не все в нас лицяється по-старому! Чи можна уявити, щоб в сталінські часи якесь радянське видання подало пантеїстичне визначення матерії? А сьогодні, бач, друкують. І ніхто галасу не здіймає. Може, просто не помітили?.. Таки ж правду казала Ксеня: сьогодні всі про це думають».

— Гаразд, перевірю,— буркнув Віктор. — Але що ж це виходить?.. Він же, бачите, навіть про пекло заговорив.

— То вже художня творчість,— усміхнувся Володимир.

— Все одно попівщина.

— Ну, знаєте!.. Якщо попи вже почали із матеріалізму нас виселяти... Куди ж нам тоді від них сховатися?

Володимир розумів, що нездатний висловити власних думок — вони виходили обрубкуватими, невиразними. Потім подумав: та це ж взагалі не пояснюється — це добувається з боєм, у самому собі, у власних терзаннях та сумнівах. Можна й енциклопедію прочитати, і знайти в ній оті слова про матерію, але нічого в душі твоїй не ворухнеться — нічогісінько! Він — художник у своїй душі, оцей Кирило Трохимович! Поет і художник, хоч ніколи не написав жодного рядка, не створив жодної картини. І якщо відібрати в Кирила цей талант, життя для нього стане холодним та беззмістовним. Бо що ж ми, власне, талантом називаємо? Вміння все у світі одухотворити — ось що таке справжній талант! А вилилося це на папір чи тільки в серці твоєму лишилося — то вже справа другорядна. Бо якщо на папір не вилилось, то в землі вкарбувалося. Живу землю хлібороб любить не менше, ніж матір рідну. Вона не словами, а плодами відгукується на його любов. А під плугами тих, хто мертвою її вважає, земля справді мертвою робиться.

Повернулась Оксана Самійлівна, щиро забідкалась — невже справді Володимир їде? Та чого ж це так швидко? Звикла вже, мов до рідного, хоча б з місяць у неї пожив. Десь розшукала старе відерце, наповнила свіжими яйцями — то ж таки добре, що загорожу для курей змайстрував, бо вони, кляті, всі грядки попсували.

Володимирові також було шкода кидати Бугаївку — він тут почувався так, наче відкрив невідомий материк. Здавалося, все те він знав, усе розумів, але знав і розумів здалеку, без духовного спорідження з людьми. Тепер він хоч трохи зачерпнув свіжого вітру, яким вони дихали щоденно.

[1] Мається на увазі Українська Радянська Енциклопедія, т. 14, с. 143, К., 1963 р. (Примітка автора).

А може, й справді пожити тут кілька місяців? Мабуть, у колгоспі легше знайти роботу, ніж на шахті.

Та щось його вело, кликало — Володимир іще не міг пояснити, що саме.

Віктор чомусь був похмурий, замислений. Коли проїхали високі крейдяники, що нависали над Дінцем, запитав:

— Навіщо це вам?

— Що саме? — трохи здивовано перепитав Володимир.

— Ну, все оте — дух, субстанція. Про це тепер майже ніхто не говорить. Хрестики почали носити, це правда. У нас є велике водосховище, з якого металургійний воду бере. Піску туди навезли, грибки поставили. Качелі, каруселі — розкіш!.. Подивишся — наші хлопці, наші. А десь назбирали золотих хрестиків, і одне перед одним хизується. В плавках та купальниках бігають, у піску риються — а хрестики теліпаються, мов на ченцях. Хоч які ж там у біса ченці! Тут же й транзистори, й любощі, і навіть горілка. І ніякої церкви їм не треба, ніяких попів. Вбий мене — нічого не тямлю!..

— Я ж казав уже,— відповів Володимир,— вульгарні пояснення винні. По собі це знаю.

Далі їхали мовчки. Володимир повернувся думками до Матері Людства. Йому почало здаватися, що в цьому задумі якась нарочитість. Він іще не міг зрозуміти, що саме викликало його сумніви. Може, те, що Оксана Самійлівна все більше й більше витісняла в цій композиції і циганку, і навіть Ксеню, а разом з образом цієї жінки з'являлося те, що вже не вимагало такої пишної назви.

І тут він уперше відчув, що Бугаївка все перелопатила в його думках. На мить конвульсивно напружилися м'язи — і відразу ж настало відчуття власного безсилля. Як це страшно: відчувати себе найбагатшою людиною на землі — і потім отаке падіння!

Віктор зупинив машину біля шахтного клубу, де містилася бібліотека. Чомусь він вирішив здати Володимира просто в руки Ксені. Це трохи розвеселило Володимира, повернуло до реальності.

Він слухняно рушив за Віктором. Пройшовши вестибюль, вони опинилися в читальному залі, де сиділо двоє пенсіонерів та якась дівчина — видно, заочниця.

Ксеня завела їх у кімнату, що містилася за стелажами. Не ховала своєї радості, оглядала Володимира так, ніби вони зустрілися після тривалої розлуки.

— Ну як, закінчив? — запитала вона, маючи на увазі ескізи до «Берега Вічності».

— Не знаю,— проказав він якось винувато й розгублено, мовби його обікрали в дорозі. — Все це не те, не те.

— Буває,— заспокійливо кинув Віктор. — Висока вимогливість до самого себе.

Симпатяга він, цей Віктор! Але інколи так набридає його манера виголошувати прописні істини, що хочеться кинути йому щось різке, зовсім не товариське.

Ксеня, нахилившись до нижньої шухляди свого столика, щось видобула звідти й підняла в затиснутому кулачку:

— Вгадай, що тут у мене?

Володимир і Віктор мовчали. Ксеня розтиснула пальці, на долоні заіскрився золотий хрестик.

— Подруга з Києва прислала. Пише, що там це зараз дуже модно.

— Ну, раз енциклопедія проповідує... Все одно розкритикують! Не вірю, щоб так лишилося.

— Та навпаки ж, навпаки! — сердився Володимир. — Все ж навпаки, Вікторе! Який же це Бог? Це ж Природа. Просто Природа.

— Гм, для вас просто... Дух над нами... Всюди — в повітрі, в космосі! І це по-вашому просто! Хай навіть у матерії, але ж дух.

— Ох, Вікторе,— зітхнув Володимир. — Невже вам легше в бездушному світі живеться?..

Звісно, якби Віктор сам надибав на ці рядки, він би їх просто не помітив. Але суперечка з Кирилом Трохимовичем та ще, напевне, оті хрестики, що постали в його уяві несподіваною загадкою, запалила в його свідомості химерний здогад: ось воно звідки йде! Від самої науки...

На прощання Віктор сказав:

— Людям слід пояснити без мудрувань: або є Бог, або його немає. А половинчатість — і є, і немає — тільки хаос породжує. Як на мене, то я б оцей том заборонив. Та й нас, Володимире, ніхто не зрозуміє. Ясність потрібна! А тут немає ясності.

11.

Так, тут немає ясності. Володимир стояв серед стелажів, машинально перегортаючи то одну книжку, то другу, а Ксеня намагалася зрозуміти, що його мучило. У Володимира багата міміка, вирішила Ксеня, бо на його обличчі відразу можна прочитати — добрий у нього настрій чи поганий. Зараз йому зле. Невже полеміка з Віктором так на нього вплинула? Чи, може, тут долучилося щось інше?

— Не дивуйся, Володю,— тихо сказала вона. — Так було завжди. Не кожна людина готова роками себе катувати, щоб відгризти для себе шматочок істини. Лише одиниці до неї пробиваються, а інші... Іншим треба пояснювати.

— Як пояснювати? — кинув на неї холодний погляд Володимир. Він її ніби не бачив, десь дуже далеко блукали його думки. Та ось його очі потеплішали, мовби він тільки зараз помітив Ксеню. — Для більшості людей матерія — це те, що можна руками обмацати. Або язиком лизнути. Чим же ми тоді відрізняємося від тварин? Вони теж і мацають, і лижуть...

Ксеня поклала долоню йому на чоло. Щось тепле, світле влилося в його кров — Володимирові ніколи не доводилося відчувати такої лагідної, заспокійливої ласки. Це була ласка не лише коханої жінки — в ній було щось материнське. Легко стало на душі, легко й надійно. З Нелею вони жили, мов язички полум'я на вітрі. А тут було інше, зовсім інше: Ксеня вміла своєчасно піднести руку й захистити полум'я, щоб воно горіло спокійно, щоб вітер його не погасив.

— Не всім енциклопедія потрібна. Є люди, які це стихійно розуміють. Отим і треба пояснювати.

— Коли розуміють, то навіщо ж пояснення?

— У тебе інша мова, Володю... Гадаєш, Ван Гог щось інше пояснював? Зрештою, нехай собі сперечаються філософи — то їхня справа. А ти художник, ти маєш право бачити світ так, як серце підказує.

— Ой, Ксеню!..

Це вихопилось у нього, мов зойк, ніби заклик на допомогу. Вона це, мабуть, зрозуміла — потягнулася рукою до полиці, дістала книжку в сірій обкладинці, подала Володимирові. Він безтямно гортав сторінки, не розуміючи навіть, про що в цій книжці йшлося,— зрозумів лише, що то був Гете в оригіналі.

— Про світло та кольори,— мовила Ксеня. — Хочеш, я перекладатиму для тебе?

— Навіщо тут ця книжка? — здивувався він.

— Ти не знаєш, скільки в нас заочників. Але бачиш, Гете від філософії до мистецтва йшов. Том, цілий том про світло!.. Візьмемо додому?..

Вона так і сказала: «Додому». Мабуть, у неї мимоволі це вихопилось — зашарілася, дивилася на Володимира так, ніби чекала вироку. А може, Ксеня це вже справді вирішила для себе? Хіба ж там, під копицею, вона не казала того самого?..

— Про Віктора не думай погано,— мовила Ксеня, щоб заповнити напружену паузу. — Ти ж бачиш, як він це сприйняв?

— Та бачу,— скептично посміхнувся Володимир.

— Поспішати не варто, нехай вибродить. Багато таких, як він, хочуть, щоб за них хтось інший розжовував, а їм готове в рот падало.

Раптом Ксеня спіткнулася об щось залізне — то було відро з яйцями, котре Віктор залишив між стелажами.

— Що це? — вихопилось у неї.

— Оксана Самійлівна передала.

— Кому? У Медунів кури є.

— Ну, може, тобі.

Ксеня зраділа:

— Це ж прекрасно! Смажені приготуємо. Яку ти любиш — з шинкою чи з ковбасою? — Вона підморгнула багатозначно. — Чарка теж є. Не забув нашої умови?

Бібліотеку можна зачинити лише через годину. Володимир пішов до Медунів. Марія Гаврилівна сказала, що Іван на роботі, а Григір Остапович знов до свого маєтку подибав. Потім завела в кімнату, де стояло два ліжка — оце Іванове, а це вільне, можна займати. Запросила до столу — обід у неї готовий, на грубі стоїть.

Володимир попросив, щоб Марія Гаврилівна не квапилася з обідом — він ще не голодний. Поговорили про се, про те. Потім Володимир запитав:

— Маріє Гаврилівно! Хто вам написав про мене?

— Та Мотря ж, Мотря, дружина Миколина.

— А звідки вона знала, що є в Івана брат?

— От, бач, знала. Двійко вас у дитбудинку було. Івана вони собі забрали, а ти лишився. Потім Івана нам віддали... А як вона про тебе дізналася, того не скажу. Хтось, мабуть, за тобою стежив. Були у вас вихователі...

Так, були вихователі. Директор давно вже на пенсію вийшов. Суворою людиною був Дмитро Захарович, із фронтовиків. Та коли прощався зі своїми вихованцями, сліз не міг стримати.

Десь років зо два тому Володимир заснув біля самісінького прибою, хвиля черевики лизала. А хтось його виволік звідти, ще й полину під голову намостив. Наче крізь сон оте марилося — сам Дмитро Захарович йому вичитує:

— Ой, дурень, дурень! Жити тобі набридло? Бачиш, море починає грати. Воно ж тебе проковтне, мов сонного жука. А гарно ж малював! Я гадав, художник з тебе вийде...

Коли проспався, сон отой тяжким соромом його пік. А може, це був не сон? Може, Дмитро Захарович згадав, що в цього п'янички десь брат мусить бути? І хоч не годилося розголошувати таємниці усиновлення, та, може, люди якось виявлять ласку, щоб істота оця не загинула...

Таж, бач, рідня — Дмитро Захарович, директор дитячого будинку. Володимир його недолюблював, а він життя йому врятував. Ну, звісно, це ж був не сон! То на якусь мить продерлася його свідомість крізь пелену горілчаного туману та й знову поринула в небуття.

Володимир сказав Марії Гаврилівні, щоб про нього не турбувалася,— Ксеня Петрівна йому теж кімнату пропонує, то, мабуть, він у неї оселиться, там вільніше. Марія Гаврилівна лише посміхнулася: ну що ж, пробуй — може, й до ладу вийде. А потім таке мовила:

— Дивись, синку. Тобі видніше. Але нас не цурайся. Де брат, там і родичі. Знай, що це твоя хата. Що маємо, все твоє,— на двох з Іваном. Сашко — то вже відрубаний палець.

Повернувся в бібліотеку тоді, коли Ксеня її замикала. На відрі з яйцями лежав науковий трактат Гете про кольори та світло. Рушили шахтарським селищем, зустрічні шанобливо віталися з Ксенею, кидали зацікавлені погляди на Володимира.

Вдома Ксеня трималася сором'язливо і якось мовби з острахом. Їй

хотілося, щоб Володимирові сподобалося в неї, щоб він відчув тут спокій і затишок. Подала йому піжаму і шкарпетки, відчинила двері до ванної кімнати. Він чомусь почав розглядати піжаму, потім кинув погляд на портрет її чоловіка.

Ксеня, зрозумівши той погляд, відразу ж пояснила:

— Це я вчора придбала, для тебе.

Ще одна колючка в його самолюбство. Скільки ж отримує Ксеня за свою роботу? Ну, гаразд, він розрахується. Все ж таки це приємно, дуже приємно!

Доки Володимир мився, Ксеня приготувала вечерю. Видно, вона була непогана господиня. Серветки, тарілочки, ваза з квітами, салатниця, гранчаста карафка із рубінового скла — все це виглядало святково, навіть урочисто. А може, й справді сьогоднішня вечеря для неї була святом? Може, й негарно, що він у піжамі? Проте Ксеня також зодягнулася в білий пеньюар, що більше скидався на плаття нареченої, ніж на хатній одяг. Цілком можливо, що їй дуже кортіло зодягнути його сьогодні, через те вона й Володимирові купила оцю піжаму — щоб зберегти стиль. Так просто, по-домашньому, без умовностей. Але ж вона добре знала, як їй до лиця білий пеньюар. Такою вона видалась молодою і вродливою, що Володимир мимоволі подумав: та ти ж, Володько, не вартий і нігтика цієї жінки!..

Це був вечір радості, вечір хмелю. Так їм просто було у всьому порозумітися, що, здавалося, вони цілу вічність знали одне одного. Веселі, захмелені, підходили удвох до дзеркала, дивилися, як вони виглядають у парі. Сміялися, мов діти, пробували навіть танцювати під радіолу, але Володимир виявився незграбним кавалером. Час від часу він обводив поглядом кімнату, якась дрібниця нагадувала йому, що він тут лише гість, але Ксеня перехоплювала його погляд, відволікала якимсь дотепним слівцем чи несподіваним запитанням — і він знову бачив лише її.

Потім зникали пустощі, хтось із них кидав серйозну фразу — і в серйозному їм було так само легко, як і в пустощах. Обоє розуміли, що це найголовніше, бо веселих і дотепних людей на світі багато, але це ще нічого не каже про їхні справжні якості.

— Ти приїхав не таким, яким я тебе чекала,— вимкнувши радіолу, мовила Ксеня. — Я рада, що ти розвеселився. Але щось тебе гнітить.

— Мені на роботу треба.

— Встигнеш. Не знаю, як далі, але місяців зо два я тебе не пущу.

— Ні, Ксеню, я так не можу.

— Ну, гаразд. Розкажи краще, як посувається робота над «Берегом Вічності».

Володимир відповів не одразу — довго мовчав. Ксеня помітила, що в ньому ворушаться якісь сумніви. Вона стежила за виразом його обличчя, намагаючись зрозуміти, про що він думає.

— Ти правду казала, Ксеню,— відгукнувся він нарешті. — Це не годиться.

— Хіба я таке казала? — вжахнулась вона. — Мені дуже сподобався твій задум. На тій церкві межа пролягає. Від неї новий світ починається... Там же стільки сил духовних! Чи можемо ми так просто їх зректися? Це ж вело людей, довго вело! Людям хочеться з пошаною вклонитися цьому берегові, а вже потім рушати в нову плавбу.

Володимир сумно посміхнувся:

— Не знаю. Може, я злякався. Тут треба знайти відповідь на деякі питання. Може, вся справа в назві? Але раніше... Раніше робота, Ксеню! Я мушу знайти роботу.

Вона довго розглядала малюнки в його альбомі. Це були тільки ескізи, але Ксеня не могла не помітити внутрішньої сили художника, що проступала в кожній лінії, в кожній рисці.

Вона намагалася усвідомити, який конфлікт переживав Володимир. Спершу біля церкви взагалі не було людей — була тільки руїна та

молодий клен на ній. Цей символ можна витлумачити й так: ви руйнуєте храми, а природа їх звеличує, засіває новим насінням. Та коли з'явилися люди, то все тепер залежало від того, хто вони, в яку дорогу вирушать...

Задум ускладнився, вимагав недвозначної відповіді. Ксеня ще не уявляла, що ця відповідь мусила визначити шлях самого художника,— їй здавалося, що йдеться лише про його полотно. Про одеське минуле Володимира вона поки що нічого не знала.

— Ти не повинен кидати свій задум, Володю,— тихо мовила Ксеня. — Не можна його кидати.

— Я хочу зрозуміти, куди й до чого йде людство.

— Хіба це хто-небудь знає?

— Треба знати, Ксеню! На мій погляд, слід жити так: якщо віриш у Бога — йди в монастир, якщо віриш у життя — служи живому. А чому служить «Берег Вічності»?

Ксеня засміялася:

— Нелегкий у тебе характер! Всі ці дні я тільки й думала про твій «Берег». І знаєш, до якого висновку прийшла?

— Не знаю.

— Ти тягнешся до філософських узагальнень. Життя сильніше від смерті. На боці смерті — війни, руйнації, лихоліття. На боці життя — Мати, Людська Мати. І клен, який виростає на руїні, і діти біля материнського вогнища. І ота незвичайна ніч. Що ж тебе тут налякало?

— Мені скажуть: твоя Мати засвітила вогник у зруйнованому храмі. Чому ж не в колгоспному клубі? А я, Ксеню, не знаю, як це пояснити. Просто вразила мене церковна руїна, та й годі. Мене, розумієш?.. Не Матір, а мене, і в цьому нарочитість.

Ксеня, трохи подумавши, мовила:

— Немає тут нарочитості. На руїні виріс клен — і цим все сказано. Сонце на старому храмі витворило нове життя. Храми вмирають, життя — вічне!

— Так. Але... цього ще не досить,— похмуро зауважив Володимир.

Ксеня пояснила: якщо потрібна прив'язка до конкретних подій, то це може бути минула війна. У церкві світиться, але то не свічка — там діти накидали трави, товчуться на ній, їм весело. Тут вони ляжуть спати. Німців давно вигнали, фронт уже далеко, можна не боятися вогнища. Може, сім'я повертається в рідне село. Або й повернулася, та хата спалена... Але ця прив'язка — тільки сцена. Дія ширша, вища, величніша! Позаду наше минуле — з богами та війнами. А попереду нова дорога. І Мати готує до неї дітей.

— Гаразд, я подумаю. Мене зачарував не символ Матері, а просто мати, реальна мати.

Ксеня припала головою до його грудей.

— Володю, живи тут, у мене... — Він відчував, як б'ється її серце, як слова перехоплюють віддих. — Чуєш, Володю?.. Мені тяжко було ці три роки. Повна самотність, моторошно від неї. У Києві було б гірше — тут мене знають, шанують... А там? Юристів без мене вистачить. Та й бібліотекарів теж... Я готова жити на хлібі та воді, аби ти ніколи не думав про заробітки від малярства. Візьмемо город, заведемо курей. Проживемо якось... Мені мета потрібна, мета! Щоб я знала, для кого живу на світі. Бібліотеки мені мало. Ти великий, Володю! Ти й сам цього не розумієш. Я це відразу в тобі побачила! Але тобі буде важко. Не всі люди вміють побачити велику правду. А маленька просто не для тебе. Не ходи звідси нікуди, живи тут. Я нічого від тебе не вимагатиму — будь квартирантом, це твоя справа. Я люблю тебе!.. Легковажно, швидко — все знаю. Але люблю!..

Ксеня раптом заплакала, сльози котилися на його долоні, тяжка самотність, якої зазнала ця жінка, виявляла себе відверто, не ховаючись,— і це так зворушило Володимира, що він теж готовий був заплакати.

— Ти ж мене зовсім не знаєш, Ксеню.

— Знаю, я вже зрозуміла. Нервовий, непослідовний. Можеш незаслужено образити... Ну, п'яним я ще тебе не бачила, але нехай. Не в цьому справа... Я все стерплю, Володю. Аби ти лишився зі мною.

Він слухав її слова мов зачарований. Невже тільки самотність, про яку вона з таким болем казала, породила в її душі стільки пристрасті!? А може, й справді Ксеня побачила в ньому те, чого не бачили інші? Де, в чому вона могла це побачити? Ескізи, які вона розглядала, не заслуговують на таку оцінку. А вона, бач, назвала його великим! Хоча б просто художником...

Страшно було Володимирові від її слів. Страшно тому, що він іще не знав, чи зуміє відповісти їй такою любов'ю, яка вирувала в ній. Це правда: Ксеня саме та жінка, яка здатна допомогти йому зробити перші самостійні кроки в мистецтві. А що ж буде потім? Адже ж попереду ціле життя. Він теж пережив самотність, він знає, яка це для людини кара.

Володимир сказав:

— Ми будемо разом, Ксеню. Та я боюсь, що ти розчаруєшся. Не так це просто, люба моя.

— Знаю, не маленька.

Витерла очі, усміхнулася. Підійшла до фотокартки чоловіка, сказала засмучено:

— Це нічого, що я не зняла?

— Ну, що ти, Ксеню! — обурився він.

— Спасибі,— вона рвучко пригорнулась до нього. — Спасибі, Володю. Я знала, що ти дозволиш.

Знов підійшла до фотокартки, хусточкою витерла скло — наче давно збиралася це зробити, але чекала дозволу. Чи, може, Ксеня розмовляла з чоловіком потай від Володимира? Може, вона казала йому: не засуджуй мене, дорогий, бо хіба я винна? Я пробувала прожити без друга, щоб думати тільки про тебе. Та земля влітку розпікається сонцем, а взимку її сковує мороз. І все в цьому світі вимагає, щоб люди пам'ятали, де вони живуть — не за хмарами, а на землі, серед земних, відчутних речей, котрі не дозволяють про них забувати. Вони то колючі, то лагідні, то красиві, то потворні. Дехто намагається їх привласнити, сказавши: це моє! — ніби від цих слів вони починали комусь належати. Але люди вмирають раніше, ніж речі, і насправді людям нічого не дістається — все лишається на землі, де знову хтось повторює: це моє! А що ж по-справжньому наше? Тільки саме життя, тільки те, що ми пережили та передумали. Тільки добре слово друга, потиск його руки, щирі почуття, котрим можна вірити. Та ще те, що ми пізнаємо ціною великих зусиль, ціною мук і страждань — так, як воно й годиться людині. Нехай інші вже пізнали й докладно пояснили цей світ, та ми знову мусимо його пояснювати — бо тільки заради цього й живе людина. Ми ж з тобою не раз про це розмовляли, саме для цього я й покинула столицю, ти ж повинен мене зрозуміти. Важко мені самій це робити, друже мій! Дуже важко. А ця людина, на яку ти дивишся із рамки, дуже схожа на тебе. Якби ти був живий, ви б стали друзями, я це знаю. А раз тебе немає, то я сама з ним дружитиму. Звісно, це буде по-жіночому, та що ж я мушу вдіяти? Так воно тут, на землі, повелося з давніх-давен...

Володимир, ухопившись руками за одвірки, нахилився вперед — і в такій позі стежив за кожним її рухом. Тепер її рухи були жваві, хазяйновиті, мовби Ксеня, закінчивши молитву, перейшла до хатніх справ. Підняла карафку з горілкою, напівлукаво чи, може, напівсерйозно запитала:

— А це ж кому лишається? Дивись, бо захован. Невже не хочеться?

— Хочеться, Ксеню. Але зовсім не так, як раніше.

Володимир казав правду. Іще б рік такого життя, як в Одесі,— і тоді його ніхто б не порятував. Отже, Дмитро Захарович, котрого він не любив за солдафонство (так він називав його зовнішню суворість), тричі врятував

йому життя. Вперше тоді, коли прийняв його дитиною із пробитого кулями катера, вдруге на безлюдному березі моря, яке збиралося заштормувати, і втретє — це найголовніше! — тоді, коли розшукав одеських Медунів, а вони розшукали донецьких. Де ж ти зараз, Дмитре Захаровичу? Володимир не знає навіть твоєї адреси.

Про той катер дітям потім розповідали — прибув він до Очакова, який уже визволила Радянська Армія, а Одеса ще була окупована. Здебільшого це були сироти.

— Давай вип'ємо,— сіла за стіл Ксеня. — Мені теж захотілося. А взагалі... Ховати не буду.

— Даремно,— засміявся він.

— Я за тебе вже не боюся.

Він думав про Ксеню, про отой її мимовільний рух, коли вона витирала хусточкою скло фотокартки. Цей рух сказав Володимирові більше, ніж її палкі слова. І соромно йому стало за духовну короткозорість, на котру слабує більшість чоловіків, а він, звісно, теж не виняток. Чомусь так поміж людей заведено, що дівчина або жінка мусить ховати свої почуття — нехай чоловік перший їх висловить. Та ще треба добре поводити його навколо пальця, щоб не одразу зрозумів: усе тут для нього відкрите, ніяких перешкод немає. Може, й Володимир цього ждав від Ксені? А вона, бач, зовсім не володіє жіночими хитрощами — така проста, безпосередня, що її легко, дуже легко образити. А, по суті, лише сильні натури здатні жити з відкритою душею — це розкіш, велика розкіш, і вони можуть її собі дозволити! Можуть тому, що не знають страху. А страху не знають тому, що вірять людям і не ждуть від них нічого злого. Коли ж станеться зло, дуже тяжко його переживуть, та й знову вірять. Тяжко їм не за себе, а за людей: дивляться на них з наївним подивом — хіба ж це можливо? Це ж від темряви...

Добра ти, Ксеню Петрівно! Хочеться сказати тобі такі слова, щоб назавжди зігріли душу. Володимир їх скаже, обов'язково скаже. Тільки зачекай трохи. Може, ти й справді випередила його, та це не біда, він усе розуміє.

Пригорнув її, трохи зрадів від того, що тіло її було податливе — адже фізично Ксеня сильніша від Володимира, це якось підбурювало його самолюбство. Неля була не така — він на руках її носив...

Та всі ці вагання і сумніви зникли відразу ж, коли він, опинившись в її обіймах, задивився в щасливе, трохи хмільне обличчя. Воно було прекрасне! Володимир уперше відчув, що не здатний прожити без цієї жінки. Ксеня така надійна, як земля під ногами. Раніше він навіть не знав, яке це щастя — відчувати твердість грунту, на якому стоїш. З Нелею цього відчуття не було. Все здавалося хистким, буремним, наче вони у човнику долали океан, потім зрозуміли, що так його не подолати. Тепер він стояв на березі, земля ще хиталася під його ногами, та він уже поволі розумів, що то хитається в його уяві день учорашній, а земля цілком надійна. Їй можна довірити і самого себе, і свої наміри та сподівання.

12.

Лише тепер надійшла черга трохи ближче познайомитися з братом. Іван був мовчкуватий, умів привітно всміхнутися, але який він насправді, чим живе, що його хвилює,— того Володимир не знав. Виходило так, що він дозволяв братові піклуватися про себе, приймав це як належне, а сам задовольнявся лише тим, що збігалися їхні анкетні дані — обидва Тарани, обидва Микитовичі. Ну, ще Медуни свідчили, що вони справді брати, та й годі.

Тепер вони сидять серед степу, кілометрів за п'ять від селища, і стиха розмовляють. Канавокопач уже пройшов далеко, труби розвезені, лишилося їх позварювати. Потім дівчата пообмотують зварені стики

просмоленими смужками толю — та вже й здавати можна. Досі селище жило на газових балонах, а незабаром свій газ матиме.

Шахта відрядила Івана в розпорядження якогось газового управління, тепер він там зарплату отримував, а жив, звичайно, вдома. Газозварникові напарник потрібен,— ацетиленовий генератор хоч і не дуже важкий, а самому тягатися з ним незручно. Та й балон з киснем час від часу доводиться перевозити на тачці — словом, без напарника не обійтись. Саме тоді й зголосився Володимир бути його напарником.

Теорію газозварювання Володимир засвоїв швидко, реакцію взаємодії карбіду з водою написав на дошці вправно, мов викладач, техніку безпеки також здав на відмінно — Іван не чекав від брата такої тямковитості, бо це ж нова для нього справа. А практика давалася Володимирові значно важче. Паяльник вібрував у його руці, часом Володимир пропалював стінку труби наскрізь, тоді Іванові доводилося її заварювати.

Зараз обідня перерва, брати розправлялися з вареною куркою, запиваючи її холодним чаєм. У небі заливався жайворонок, після дощу зазеленіли навіть солончакуваті пагорби, білі ковилові хвилі хлюпалися на викинуту із канави землю, а терикони чаділи десь далеко — тут дихалося вільно, легко. Різкий запах карбіду вони вже не помічали — звикли до нього.

— Що ж, так воно й буде? — запитав Іван. — Може б, хоч ріднею зібралися?

— Ти про Ксеню?

— Авжеж. Її люблять на шахті, ти це врахуй. І чоловіка любили.

— Що ж тут враховувати? — трохи зніяковіло запитав Володимир.

— Ну, щоб осічки не вийшло.

Більше до цієї розмови не верталися. Володимир розумів, що Іван висловив йому сімейну пораду — сказав те, що думали з цього приводу Марія Гаврилівна, Григір, Сашко. Тут до цього ставилися суворо, легковажити не годилося.

Володимир не став запевняти Івана, що Ксеня йому дорога, навіть дуже дорога,— він поволі почав розуміти звичаї цього краю: не за слова тут шанують людей, а за діла їхні.

Отож саме на цьому й розкрився для нього Іван: він умів розмовляти мовою вогню та металу, через те й був неговіркий. Яке обличчя було в нього, коли він брав у ліву руку зігнутий електрод, у праву бронзовий паяльник і синє полум'я починало бунтівливо битися в його руках! Там, у синьому полум'ї, температура лише наполовину менша, ніж на поверхні Сонця,— понад 3000 градусів. То був упокорений космос, загнузданий, запряжений у віжки, що тягнулися від Іванової руки двома гумовими шлангами. І він, мовчкуватий Іван, був господарем космосу, хоч ніхто його роботу не називав космічною. А Володимирові ж треба саме отакої синяви, яка вихоплюється з паяльника! Прозорої, світанкової, могутньої, бунтівливої! Треба для тієї ночі, котра нависає над кленом та над Матір'ю, бо йому лише здавалося, що він здатний відмовитися від свого задуму. Десь іще лишався сумнів: який же це Донбас? Донбас у Григорові, у Сашкові, в Іванові. Упокорений космос, що став для них звичним, домашнім, наче хатнє вогнище.

Але Ксеня перемогла: вона зуміла переконати Володимира, що ці сюжети мальовані та й перемальовані, тут якийсь новий підхід треба шукати, а «Берег Вічності» постав зненацька — широко, повно, історично.

Людям майбутнього важко буде розібратися у тисячах деталей, які колись приваблювали художників, кінооператорів, фоторепортерів. І якщо художник не вирізняє свою професію з-поміж оцих двох, якщо він робить те ж саме, що й вони, то він просто марнує час і фарби. Звісно, люди майбутнього віддадуть перевагу кінохроніці, бо то ж таки інформація з перших рук, а не в переказі!

Отож не ображайся, Донбасе, що Володимир не кинувся відразу ж тебе малювати — він іще просто не знає, як до тебе підступитися.

Іван допоміг Володимирові обладнати майстерню в старій хаті, Григір виніс скриню з заповітною сулією кудись на горище, Ксеня виявила неабияку винахідливість у створенні затишку. Тепер у Володимира було все, що треба художникові,— лише малюй та думай!

У дворі стояв Іванів мотоцикл, а його господар підіймався вдосвіта і п'ять кілометрів відмірював пішки. Це одна година. З годину Іван міг працювати без напарника. Зрештою, якщо й доводилося терпіти деякі незручності, то рівно через годину біля канави зупинявся мотоцикл, з нього зіскакував Володимир, і вони починали надолужувати прогаяне. Отже, їхня основна робота від такого розпорядку не потерпала. Зате в розпорядженні Володимира лишалося аж дві години для роботи над «Берегом Вічності»! А якщо зважити, що сонце влітку сходить дуже рано, то можна набрати й чотири.

Чотири ранкові години, коли ти висвіжений учорашнім степовим цілоденням, обіймами коханої, добрим сном та любов'ю рідних людей, що покладають на тебе великі надії! Чомусь вірять тобі, хоч ти нічого ще не зробив,— просто вірять.

А десь близько дихає сірчаним чадом Той, що в териконі живе,— чому він наснився Віктором Неберою? Просто смішно! Ну, нехай би його уві сні відвідав Куций — він значно більше підходить на роль Мефістофеля. Імпозантний, з міністерським портфелем, з принадною усмішкою, він проходив по вулиці так, що перехожі шанобливо розступалися — відразу ж було видно, що це не рядова людина. До Володимира він ставився поблажливо, мов до підлітка. Любив виказувати свою доброту — ніколи не відмовляв, якщо у Володимира кінчалися гроші. Навіть шпетив Вухатого й Кирпу, коли Володимир, напившись до безтямності, ночував десь у сквері чи навіть у витверезнику. Особливо лякав Куцого витверезник, бо там доводилося мати справу з міліцією. Тут уже перепадало Володимировим дружкам за те, що не вберегли!..

А з терикона котилися чорні брили, гупали у Григорову загорожу, стогнали дуби у балці, і стогін той віддавався тяжким відлунням у Володимировому серці.

Той, що в териконі живе, був уже не Віктором — він був чимось більшим. Може, то було нерозуміння людське, байдужість до рідної природи, а може, абстрактне зло, що затуманює душі, підсовує людям дешевенькі принади замість високого служіння земному життю.

Ксеня лише посміхалася з отого олюднення терикона, але вона була далека від того, щоб звинувачувати Володимира в містицизмі. Бачила, що він уже почав приростати серцем до землі донецької, а як це приходило — то вже особиста справа. Якщо йому для цього раніше треба було витворити міф — нехай творить...

Виблагала для себе право тихенько сидіти в майстерні, коли Володимир працює,— вона плела йому модного светра. Прокидалися разом, Ксеня варила яйця, готувала міцну каву. Поснідавши, рушали через ранкове селище до терикона. Спершу спускалися в Орлову балку, де Володимир обливався холодною водою, а тоді вже заходили в хату — й тут починалося священнодійство. Для Ксені це були години великої радості — Володимир працював, обговорював з нею і те, що стосувалося його задуму, і те, що далеко виходило за його межі.

Постать жінки виступала на полотні дедалі виразніше, дещо в ній лишилося від циганки, але волосся, високе чоло, міцні трудові руки належали Оксані Самійлівні. Інколи Володимир змушував позувати Ксеню — і вона почала вгадувати в Жінці деякі власні риси. Та ніхто із цих трьох жінок не був тією Жінкою, котра день крізь день оживала на полотні, несучи у рисах свого обличчя, у виразі очей страждання, мудрість і волю до життя Земної Матері, що здавалася уособленням людського безсмертя.

— «На перехресті часів» — ось як іще можна назвати твій «Берег Вічності»,— зауважила Ксеня.

— А може, так справді краще? — на мить відірвавшись від роботи, запитав Володимир.

— Назва знайдеться, не бідкайся.

Він знову поринав у роботу, а Ксеня, стежачи за його рухами, мліла від щастя. Вона зараз жила повним життям — таким, про яке мріяла. Володимир плавав в атмосфері обожнення, і якби він не був таким перем'ятим та перетертим, то, може б, ця атмосфера зробила його самозакоханим егоїстом. Проте вона лише відроджувала віру в себе, лікувала його обпалені нерви, яким ніколи не бракувало чутливості, але бракувало спокою та врівноваженості. Він був із тих людей, з яких ніби сама природа здирає шкіру і випускає у світ для того, щоб навіть дотик вітру породжував глибокі струси в їхньому єстві. Суспільству такі люди потрібні не менше, ніж залізні солдати, чиї нерви здатні витримувати таке, що Володимирові й не насниться.

Інколи він розповідав Ксені про Нелю. Ксеня слухала терпляче, не виказуючи своїх ревнощів, але погляд у неї смутнів, плетіння опускалося на коліна.

— Чому ти гадаєш, що море не її стихія? — починала вона захищати не відому їй Нелю, якій потай заздрила, бо гадала, що сама вона не має жодного таланту, окрім плетіння.

— Неля — блискучий декоратор. Вона винахідлива, як мороз.

— Як мороз? — дивувалася Ксеня.

— Авжеж! Мороз, розмальовуючи шибки, ніколи не повторюється. Нелі що дихнути, то створити новий орнамент — однаково. Та вона дуже вперта — хоче опанувати саме те, що їй важко дається. Ну, й честолюбства їй не позичати. Не знаю, що раніше почалося,— наш розлад чи моя пиятика. Я її часто критикував.

— А в тебе хіба немає честолюбства? — лукаво запитала Ксеня.

Він усміхнувся:

— Ще встигнеш перевірити.

Боротьба Григора з териконом тривала, але Володимир, захоплений роботою над «Берегом Вічності», лише інколи накидав олівцем ескізи. Проте йому здавалося, що він також бореться з териконом — бореться щоденно, мовби отой химерний сон не скінчився, лише змінився персонаж, котрий виступав у ролі Того, що в териконі живе. Тепер це був Куций.

За чверть до дев'ятої Володимир кидав малювання, Ксеня рушала додому, а він сідав на Іванового мотоцикла, вискакував у степ і за якихось п'ять-десять хвилин уже допомагав братові перетягати балони з киснем. Попереду сім годин такої роботи, яка була для Володимира відпочинком. Йому дуже хотілося оволодіти паяльником — більше навіть, ніж пензлем. Часом йому здавалося, що пензель — це забавка, справжню зброю тримає в руках Іван. Володимир пройнявся пошаною до молодшого брата, Іван здавався йому навіть старшим, мудрішим — тут, серед степу, світилися з однаковою силою сонце і його паяльник. Інколи Іван дозволяв йому трохи попрацювати — і тоді Володимир був на сьомому небі. Але Іван після нього іще раз проходив шви, щоб ніде не лишилося найменшої щілинки.

— Газові труби варити важко,— пояснював він. — Вода прорветься — півбіди. Вона себе одразу ж показує. А газ покаже себе тільки тоді, коли іскра на нього впаде. Живим не вийдеш.

Володимир уже знав: коли вони закінчать зварювання, приїде інспекція перевіряти їхню роботу. Інспектори накачають у труби повітря, доведуть його до високого тиску — значно вищого, ніж здатний створити газ. Де погано зварено, відразу ж засвистить. Отже, на Іванові лежала велика відповідальність.

— Завтра разом на роботу виїдемо,— похмуро сказав Володимир. — Це серйозна справа, так не годиться. Виконроб ще не лаяв за мене?

— Виконробові норма потрібна, а ми даємо півтори.

— Не ми, а ти... Це нечесно.

— Про чесність годі балакати. Хіба ти не помітив, що ми пізніше кінчаємо?

Цього Володимир якось не помітив. Виходило, що Іван знову чимось

жертвував задля нього. Чи не забагато? Чи зуміє Володимир віддячити братові?

Коли Володимир про це сказав, Іван розгнівався:

— Ну й дурницю ж ти верзеш! Давай краще закуримо.

Вони трохи відійшли від газового генератора,— біля нього курити не можна,— посідали на вивернутій із канави землі. Обох хвилювала загадка їхнього народження, живе джерельце, з якого починалися ручаї їхнього життя. Хоча б знати, хто вони, батьки їхні! Ця загадкаріднила їх більше, ніж сама свідомість того, що вони брати.

— Дядько Микола каже, що Тарани в катакомбах загинули. І мати, й батько. Багато там народу полягло.

— А що то за катер був? — запитав Володимир.

— Який?

— Той, що з Одеси нас вивіз.

— А-а... Румуни до наших перебігли. Побачили, мабуть, що німцеві капут. А німчура почала перед відступом катакомби газами обкурювати. Отоді, каже дядько Микола, й вирішили дітей на Очаків вивезти. А взагалі це треба в нього розпитати. Дядько про якогось мічмана згадував. Мирон, здається. Це він з нами на катері пробивався. Не всі живі лишилися — месери з кулеметів по катеру били. Але якось прорвалися. Мабуть, німцеві вже не до нас було.

Старшому Таранові здається, що він пам'ятає той катер і навіть мічмана. Володимирові тоді минуло чотири роки, Іванові — рік. Було дуже холодно, на палубу падав сніг, всюди лежали діти — багато дітей. Всі вони такі виснажені, що ніхто з них не мав сили навіть заплакати. Лежали тихенько, збиті докупи, обтягнуті шкірою кістячки. І саме тоді, коли почало розвиднятися, над ними з ревом, свистом, стріляниною страшним металевим смерчем прогримів літак. То була одна мить, ніхто з них навіть не ворухнувся — так і лежали купками, живі й мертві...

Звісно, Іван цього не міг пам'ятати. Десь був, мабуть, у трюмі, хтось його пригортав до грудей. Хто? А може, з ними була їхня мати? Може, її теж зняли мертвою з катера?..

Пам'ять чотирилітньої дитини дуже зрадлива. На неї накладається те, що потім розповідають старші,— і вже не розрізнити, що ти справді пам'ятаєш, а що тобі розказано пізніше.

Одного разу, коли Володимир їхав на роботу, його випередив «бобик» — так називали машину, на якій їздив начальник шахти. Порівнявшись з Володимиром, начальник загальмував: ото, мабуть, перепаде Іванові! Напарник спізнюється на цілу годину.

Довелося відстати від начальницької машини — вона вивергала з-під коліс густі хмари куряви. А коли Володимир під'їхав до канави, де працював Іван, то побачив таке: начальник шахти і газозварник лежали серед сріблистої ковили й мовчки дивилися в небо. Іван тримався трохи насторожено. Він підвів голову, розгублено глипнув на брата. А Грицько Прокопович, закинувши руки за потилицю, щось видивлявся в ранковому небі, де пливли поодинокі білі хмаринки. Його обличчя було освітлене незвичайною усмішкою — мовби він щойно зробив якесь відкриття, але люди про це поки що не здогадуються.

Грицькові Прокоповичу було років сорок. Або, може, трохи більше. Волосся біле, хлоп'яче, схоже на оту ковилу, серед якої вони лежали. Обличчя кругле, повне, але не надміру. Енергії в цій людині було стільки, що, здавалося, всі на шахті пов'язані з ним невидимими дротиками і він усіх та все довкола живив своїм струмом. Траплялися й різкі слова, і навіть сварки, але його любили.

— Ну, пішов бомбить,— тепло, по-дружньому казали про нього шахтарі, коли він вичитував комусь у нарядній. Сам Грицько Прокопович також не ображався — кажи все, що на душі накипіло, аби тільки не поза очі. Та коли до нього доходило, що хтось потай плітки поширює,— о-о, цього він не прощав! Поставить перед людьми — викладай усе відверто, не будь страхопудом.

Мабуть, завдяки отаким людям, як Грицько Прокопович, і плани у нас виконуються: люблять їх, підводити не бажають. Як на фронті бувало: люблять командира — на смерть за нього підуть. А оті договори про соцзмагання — лише полігони для мух. Або муходроми, як поміж собою називали їх шахтарі.

Володимир, заглушивши мотоцикла, стояв трохи осторонь,— він усе ще почувався винним. Та й мізансцена, яку він побачив, здавалася трохи дивною.

— А-а, художник,— не ворухнувшись, мовив начальник у синє небо. — Підходь, сідай. Ми тут перекур влаштували.

Володимир наблизився до них, але не сів,— гадав, що зараз Грицько Прокопович почне «бомбити».

— Сідай, чого ж ти? Земля тепла.

Володимир сів. Іван знічено усміхнувся.

— Лазню будемо ремонтувати,— сказав Іван. — Як тільки тут упораємось...

— Про лазню потім,— увірвав його начальник. — Скажи, художнику... Ти б отаке небо намалював? Щоб усе було по-справжньому.

Володимир промовчав. Він якось іще побоювався, що його підстерігає якась пастка.

— Любив я коней. Ох, любив! — продовжував Грицько Прокопович. — Особливо любив пасти. На нашій шахті колись теж були коні. Я того не застав. А от-там... Бачите отой горб?.. Отам іще довго баддю кіньми витягували. Дерев'яний барабан крутили. Куди твої каруселі!.. Я в школу ходив, звичайно. А влітку, бувало, як пропав з дому, то аж до осені... Та воно нічого. Знали, де я пропадаю. В мене лошиця була, ще не об'їжджена. А мене слухалась... — Він штовхнув Івана. — Любиш коней?

— Не знаю,— почервонів Іван.

— Е-ет... Коли любиш, то тут і знати нічого. Григір Остапович — той любить. А взагалі... Знаєте, що я вам скажу, хлопці? Ви ще молоді, через життя навпомацки йдете.

— А як ходити треба? — трохи отямившись від марних побоювань, запитав Володимир.

— На мотузку.

— Хіба це краще, ніж навпомацки?

Старшому Таранові не сподобалося, що начальник шахти перейшов до повчань. Менторства Володимир не любив.

— Мотузки бувають різні. Я на Шпіцбергені два роки працював. Там теж наші хлопці вугольок добували... З жовтня до лютого полярна ніч. Вже й не віриться, що сонце колись побачиш. Однаково що в шахті, що на поверхні. Та ні, на поверхні важче. Гуде, реве, з ніг валить. Отам без мотузка не проживеш. Таки справді на мотузках ходили. Бо звалить, замете... А тут інших мотузків досить. Тих, що дружбою називаються. — Він висмикнув руки з-під потилиці, смачно потягнувся. — Може, я щось недоречне сказав?..

— Чому?.. Правильно,— непевним голосом кинув Іван.

— Це не одразу приходить. Так і знайте: найпростіше не одразу приходить. Під час війни — то інше було. Якось одразу люди визрівали. Все від людей починається. — Він загадково усміхнувся. — А як їх, чортів, любити? Вони мені таке влаштували. Вискочив з нарядної, мов щупак із відра. Гадав, що злість свою довіку не вивітрю. А бач, степ заспокоює. Ох, і протерли вони мене! І все за оту кляту лазню... Ну, мені пора.

Легко підхопивсь на ноги, потиснув руки хлопцям.

— Не затягуйте. Шахтареві помитись — то найперше діло. Зараз навіть школярі на шахті миються. А як газ прийде, кожен удома це добро матиме. Ми тоді лазню до цурки перетрусимо. Правильно вони мене... З пісочком, з пісочком... Ух, чортове сім'я!..

Сів за кермо й одразу ж помчав на шахту.

Після цієї розмови брати почали затримуватись на роботі значно довше.

— Він тебе не лаяв за мене? — запитав Володимир.

— Та ні,— заспокоїв Іван. — Грицько Прокопович не з таких. Каже: на вірі треба жити. Бо інакше діла не буде.

——— 13. ———

Якось під кінець робочого дня приїхав Віктор. Йому дуже кортіло подивитись, що у Володимира виходить з отією церквою. Та Володимир поки що показувати боявся. Тоді Віктор попросив його показати ескізи. Володимир погодився.

До старого Григорового подвір'я під'їхали на «Москвичі». Доки Віктор гомонів з Григором у садку, Володимир сховав у комірчині незавершене полотно, а тоді вже запросив гостя.

— Слухайте! Це ж не майстерня, а розкіш. Поставте лампи денного світла, я вам раджу. А взагалі добре, дуже добре.

Віктор не відразу збагнув, звідки у Володимировому альбомі з'явилася постать жінки — про циган він нічого не знав. Ця жінка була для нього загадковою, незрозумілою. Володимир почав пояснювати свій задум. Віктор уважно слухав, потім знову попросив показати йому незакінчену роботу. Володимир нарешті погодився. Доки він діставав з комірчини «Берег Вічності», Віктор побіг до машини й повернувся з пляшкою коньяку та свіжими цитринами.

— Я хотів показати вам пізніше,— сказав Володимир,— та якщо вже зайшла про це мова, то нехай. Я не можу знайти себе. Вважайте, що освітлення поки що умовне.

— Може, пора вже нам на «ти»?

— Будь ласка.

Довго Віктор не відходив від картини. То наближався, то віддалявся, щось зауважував, роздумував. Потім сів на ослін, поклав руки на коліна й тихо мовив:

— Це не для мене.

— Чому? — нетерпляче запитав Володимир.

— Я ще не бачив такого. Так зараз не малюють. Але сильно, дуже сильно! У неї таке обличчя... Воно приваблює і насторожує водночас. Хто ж вона?

— Мати тих людей, котрі житимуть у третьому тисячолітті.

— Гм... Вам скажуть: справжня мати буряки сапає.

— Та хіба ж війни не було?

— Ну, була. Але ця жінка... Вона така, наче прийшла з іншої планети.

Володимир сумно посміхнувся:

— Не вона, а я прийшов з іншої планети.

— Тобто? — здивовано підвів брови Віктор.

— Я уявив собі таке: якби ми побачили все, що нас оточує, не тут, не на Землі... Ну, звичайно, буденне, але десь на іншій планеті. Потім повернулись додому й почали б розповідати людям... Як би ми розповідали?.. Зреклися б усього тимчасового, говорили б тільки про те, що визначає саму сутність...

Віктор замислено мовчав. Нарешті мовив:

— Не знаю, що тобі справжні цінителі скажуть. Це надто незвично.

— Але чому, чому?.. Дивляться ж люди на Землю здалеку, з космосу. Хіба ж це важко уявити?..

— Я можу уявити, принаймні намагаюсь. Але ті, від кого залежить доля художника... Та я вже сказав: сильно, вражаюче. Навіть не сподівався, що ти такий...

— Який?

Віктор промовчав. Коли трохи випили, Володимирові знов пригадалося його одеське минуле. Це ж Віктор та Іван визволили його з лабет Куцого. Навіть уже тоді, коли Володимир працював сантехніком, Кирпа

і Вухатий невідступно за ним стежили. Вони умовляли його кинути цю смердючу професію — Куцому потрібен товар. Платнею не вдоволений? Куций удвоє більше платитиме, але малюй.

І чомусь дуже захотілося розповісти про це Вікторові — може б, на душі полегшало. Віктора ця темна сторінка у Володимировому житті зацікавила значно більше, ніж можна було сподіватись.

— Куди ж вони це сплавляли?

— Куций мене запевняв, що він просто роздаровує друзям. Ну, а я... Я тоді взагалі нічого не помічав. Довідався пізніше — на закордонне шмаття обмінювали. То грецький корабель до порту причалить, то англійський. Звичайна контрабанда.

— А в тебе нічого не лишилося? Цікаво глянути.

Володимир пояснив, що це грубе ремесло — він просто копіював свої власні роботи. Розмножував, як на конвейєрі. Міг уже наосліп це робити. Було три сюжети — Магдалина у молитовному екстазі, голова розіп'ятого Христа і Христос на високовольтній вишці. Остання робота мала особливий успіх. А проте оригінали збереглися, можна подивитись.

Він дістав із чемодана три прямокутні дощечки, подав Вікторові.

Над степом палає заграва, біжать у далечінь ажурні вишки високовольтної лінії. На хрестовині передньої вишки, обхопивши руками дроти, висить розіп'ятий Христос. Новітня цивілізація не вдається до цвяхів — вона розпинає за допомогою електрики.

Хоч як дивно, але ці роботи сподобалися Вікторові більше, ніж «Берег Вічності». Релігійні мотиви його не лякали.

— Це мистецтво! Не для виставкомів, звичайно. Але... Я гадаю, що справжнє мистецтво їх переживе.

— Епігонство, Вікторе. Яке тут мистецтво?..

— Ні, ти цілком самостійний. Твоя Магдалина — слов'янка, це одразу ж видно... Та й Христос... З кого ти його малював?

— З електротехніка. Його якось трусонуло струмом. Саме тоді мені й запало в голову розіп'яти його на вишці.

— Куций не дурень. Це його справжнє прізвище?

— Не знаю, мене це не цікавило.

Віктор попросив дозволу сфотографувати Христа і Магдалину на кольорову плівку. Володимир не заперечував, лише стенув плечима.

— Бери, якщо хочеш. Я можу їх тобі подарувати.

Віктор не знав, як і дякувати за цей подарунок, а Володимир незабаром про нього забув.

Дні бігли швидко, вони були заповнені ранковою роботою у майстерні, степовими піснями жайворонків та тріпотінням синьої птиці, що вихоплюється з паяльника. Вона вела братів усе ближче й ближче до селища.

Увечері Ксеня перекладала для Володимира трактат Гете про Світло або читала вголос «Божественну комедію». Інколи ходили в кіно, але здебільшого вирушали в степ, щоб упіймати таке небо, якого вимагала Володимирова картина. Брали намет, виїздили на Івановому мотоциклі до Дінця, зустрічали там світанки. Володимир намагався запам'ятати переливи світанкових барв, що дуже швидко мінялися, і як тільки сходило сонце, квапився відтворити їх на полотні. Потім легко по степових дорогах мчали до шахти, пилюка не встигала за ними — лишалася далеко позаду, а Ксеня сміялася, щось кричала вітрові, і слова її так само не встигали за мотоциклом, губилися у вранішніх степах.

Володимир відразу хапався за палітру та пензель, рухи в нього були рвучкі, весь він здавався напруженим клубком нервів — Ксеня боялася з ним заговорити, він міг навіть образити. Хіба ж Володимир у такі хвилини відповідав за свої слова? То була не людина, а тільки пензель, тільки інструмент самого Світла, для котрого мало бути втіленням в живих істотах та в предметах — воно прагнуло віддзеркалення на полотні.

Лише тоді, коли Володимир сам звертався до Ксені, вона сторожко відгукувалась — може, то він з собою розмовляє, а не з нею?

— Знаєш, що я побачив у своїй Жінці?

— Ну...

— Я певен, що в майбутньому чоловіки віддадуть усю владу жінкам. Якщо вони цього не зроблять, цивілізація загине.

— Такими, як ти, не дуже покеруєш.

Але Володимир так захопився проблемою матріархату, що відклав палітру і, продовжуючи фантазувати, збуджено ходив з кутка в куток. Він ніби виступав на всесвітньому форумі чоловіків, котрі вирішили передати владу жіноцтву.

— А ти не передбачаєш зловживань? — лукаво запитала Ксеня.

— Яких саме? — суворо, навіть трохи роздратовано запитав Володимир, мовби Ксеня була його ідейним ворогом. Вона вже добре вивчила ці його несподівані спалахи, котрі ніколи не стосувалися побуту чи взагалі чогось особистого, зате інколи дуже бурхливо виявлялися в обговоренні світових проблем. Проте він не любив також, коли з ним відразу ж погоджувались.

— Скажімо,— продовжувала Ксеня,— жінки змовляться і почнуть спалювати на вогнищах чоловіків. Отак, як середньовічні монахи палили жінок. Тоді ж у Європі сотні тисяч були спалені.

— Цього не може бути.

— Чому?.. Єпископ спершу був лише скарбником християнської общини, а що з того вийшло?

— Та це ж чоловіки, а я кажу про жінок! — Володимир уже не сердився, а реготав. — Де ти бачила, щоб жінки здатні були вчинити отаку змову? Вони завтра ж пересваряться — і їхні таємниці розлетяться по всіх материках.

— А раптом... — Після паузи Ксеня додала трохи ображено: — Хіба католицизм — це не чоловіча змова? Згадай целібат.

— Чоловіків теж палили.

— Не стільки, як жінок. Кожне село намагалося знайти свою відьму.

Глянувши на годинник, Володимир заспішив.

— Увечері договоримо.

Заторохтів мотоцикл, постать Володимира подаленіла, а Ксеня ще довго не виходила з майстерні. Вона намагалася зрозуміти, чим невдоволений Володимир — їй здавалося, що знайдено все, далі він здатний лише псувати картину.

Ніч на полотні справді була незвичайна — небо жило, дихало і, здавалося, навіть думало. Як безглуздо сперечатися з художником про суб'єкт і об'єкт! І чи треба було Володимирові копирсатися в енциклопедіях, щоб вишукувати підтвердження до своєї моделі світу?

У небі світилася чиста Душа Природи, сама променева субстанція, котра вихлюпує на поверхню планети світлові кванти, що поглинаються травами й деревами, річками та озерами,— і десь невидимо для нашого ока зароджується нове життя.

Є щось материнське в оцій степовій ночі, яка вже запліднена невидимим Сонцем,— із неї незабаром народиться ранок, а потім над зеленим світом рушить Новий День. Синє, бузкове, фіолетове змішуються, зливаються, тоскно чекають багрянцю, та він поки що вирує лише у вогнищі, біля якого сидить велична, загартована трагедіями, освітлена мудрою добротою Мати. Ця доброта проступає в кожній рисочці її обличчя, що лишається суворим і незрушним: доброта від любові, суворість — від земних трагедій.

У вікні, за церковними гратами, світиться — звідти визирає хлоп'яче обличчя, а дівчинка з оберемком сіна зупинилася біля церковної руїни, дивиться на вогнище — там щось парує в казанку, незабаром мати покличе вечеряти. Та ні, то вже, мабуть, не вечеря — їхали довго, зупинилися на ночівлю опівночі. То вже, напевне, сніданок...

На возі убоге селянське майно — сапки, вила, граблі. Тут же пасеться корова — єдина тяглова сила, слабенька, виснажена далекою дорогою годувальниця. Коней, звісно, немає — де їм тут узятися? Шумить на

вершині церкви освітленнй місяцем клен — символ земного безсмертя.

Ксеня з гордістю дивилася на полотно — адже тут є частка її самої, це ж вона підказала Володнмирові, що сюжет треба прив'язати до минулої війни: матн з дітьми повертається у звільнене село. Від цнганського мало що лишнлося — тільки вогннще, на яке вони ходнлн дивитнся, та суворість в обличчі жінкн, про яку тоді Ксеня сказала: вона шаблею здатна рубатися.

Картина їй подобалась, дуже подобалась!

Несподівано двері відчиннлися, увійшли Грнгір та Сашко. Ксеня трохи зніяковіла, але відразу підбадьорилася — власне, що тут було ховати? Напевне, її вважали роднчкою, хоч вони з Володнмиром ще й не зголосилнся, про шлюб поки що не було мовн.

Грнгір уже не раз оглядав картнну, а Сашко бачнв уперше. Ксені дуже цікаво, що він скаже,— вона шанувала цю людину за чесність та прнродннй розум. Звісно, від нього не можна чекатн фахового судження, та хіба ж художннк працює лише для фахівців? Саме йому, Сашкові, й належало внзначити, чого варте це полотно,— він же і є той самнй народ, на якнй люблять поснлатнся крнтикн.

У внразі його облнччя Ксеня не помічала жоднних емоцій — дивився на картнну так, нібн він її добре знає. Це трохн занепокоїло Ксеню, вона відступнла вбік, її кулачки стиснулнся, а нігті нервово шкрябалн спітнілі долоні. Вона почулася так, мов на іспнті.

Сашко підійшов до картннн, показав на дівчину:

— Звідкн це в неї?

— Що? — здрнгнулася Ксеня.

— Плащ оцей. Такнх тоді не було.

Лнше зараз Ксеня помітнла, що з лівого плеча дівчинкн звисав прозорнй плащнк. Раніше вона цій деталі не надавала значення.

— Хіба не було? — зднвувалася Ксеня.

— Мн їх уперше побачилн, коли кордон перейшли.

— Та це ж звнчайнісінькнй поліетнлен.

Сашко засміявся.

— Це тепер він звичайнісінькнй. Днвно, правда?.. Танки були, а поліетиленовнх плащиків не було.

Ксеня ледве стрнмувала хвнлювання: невже Олександр Грнгорович нічого, окрім цієї дрібнниці, не помітив? Зрештою, той плащик міг якось потрапити з-за кордону, хіба в ньому справа? Ну, замаже його Володимир, якщо вирішнть, що закордонного тут нічого не повинно бути. Але ж ота ніч, що здається живою істотою, клен на церкві, постать Матері — невже це Олександрові Грнгоровнчу нічого не промовляє?

— Та-ак,— нарешті проказав Сашко. — Ну, не знаю... Мені подобається, а вам як, тату?

Григір пошкріб потилицю.

— Церквн жалко. Такої, як у Бугаївці, ніде не було. Кажуть, сам Гартман туди молитися їздив. Та й ми з Гаврилівною бували. А дітки, слава Богу, внжнли. Ну, й корівчина збереглася, молоко буде. Воно, може, й орати на ній доведеться, та то вже півбідн. Головне те, що сохранність людям випала. Бач, навіть сапки з вакувації везуть. Значнть, і там женщина городець обробляла.

Ширшого змісту — того, що виводив за межі прив'язки,— вони в картині не побачили. Проте Сашко, все ще не відходячн від неї, про щось роздумував. Важко було вгадатн його думки. Ксеня була трохи засмучена, їй хотілося, щоб кожна людина з першого погляду могла сприйняти не лише деталі, а весь задум з його нюансами та філософським підтекстом.

— Її на голову колгоспу оберуть,— твердо сказав Сашко. — Така справиться.

Ксеня зітхнула з полегшенням: ось воно, визнання! Якщо ця жінка в ті роки могла бути головою колгоспу, то їй під снлу стати й Матір'ю Людства!

— Ксеню,— сумно мовив Сашко,— мати захворіли. Я оце лікаря

привіз, каже — запалення легенів. Може б, ви почергували біля них? Потім Галина приїде.

— Злягла стара,— заклопотано додав Григір. — Давно її ноги не носять. Ви вже не відмовте, Ксеню Петрівно.

— Чого ж ви мовчите? — похопилася Ксеня. — Ходімте!

Які ж вони дивні, ці люди! Важко Ксені звикнути до їхньої витримки, яка часом на байдужість схожа. Ксеня відчувала, що їм було не до картини — дуже стурбовані чимось. Але, мабуть, не відразу наважились вони запросити її на чергування до хворої — все ще не знають, сусідка вона чи родичка.

14.

Микола Медун сидить на ослоні, вигріваючи скалічену ногу, яка давно вже відмовилась йому служити. Так давно, що й сусідські немовлята встигли повиростати, ба навіть уже поодружувались.

Глиняні кручі збігають терасами до лиману, що зовні мало чим різниться від морської затоки. Протилежний берег ледь-ледь сіріє на видноколі. Автотуристи, яких тепер розвелося більше, ніж лящів у Дністровському лимані, не відразу розуміють, що це не море — воно, море, починається за піщаною косою, на якій стоїть Кароліна-Бугаз. Коса тягнеться кілометрів з двадцять, по ній прокладено шосейну дорогу, обіч якої набудовано безліч фанерних будиночків, що ховаються у виноградних нетрях. Благодатний світ! Але трохи розгублено почувається мандрівник у цьому дачному містечку, котре має одну нескінченну вулицю. Ти можеш зняти невеличку кімнату, та перед тим належить вирішити, яка вода тобі до вподоби: дністровська чи морська? Лиман з'єднується з морем вузенькою протокою, через яку перекинуто залізний міст. Протока не ширша від самого Дністра, отож цілком зрозуміло, що морська вода майже зовсім не потрапляє до лиману. Два світи, два різні географічні середовища так близько присунулись одне до одного, що тільки тут, на бугазькому базарчику, зустрічаються в одному кошику морські креветки й річкові раки, ставрида і лящ, рідкісна скумбрія й не менш рідкісний судак — дорогоцінні мешканці двох якісно відмінних стихій, істоти, що поставлені людиною на грань вимирання.

Село, в якому відразу ж по війні оселився Микола Остапович, майже впритул підступило до отієї коси. Воно теж має лише одну довжелезну вулицю, що витягнулася понад лиманом. Власне, це була не вулиця, а добре наїжджена дорога, міцно утрамбована колесами глина, яка навіть під час дощів не розмокала — десь через дві-три години, трохи провітрившись, вона знов перетворювалась на дзвінку дорогу, через те її не поспішали вимощувати камінням.

Хати розкидані по терасах, утворених оповзнями. З діда-прадіда тут оселилися українці, що тікали від панщини. Коли почали будувати Одесу, царський уряд видав указ, який вважав утікачів вільними — досить було їм опинитися по той бік Холодної балки. Ті ж самі поміщики, від яких втікали селяни, потерпали від пшеничного лиха — гори пшениці залежувались на токах, не вистачало сховищ, треба було якось вивозити ці скарби на світовий ринок. Кожен поміщик це розумів (читали ж Адама Сміта!), та якщо йому вдавалося спіймати втікача, замордовував його до смерті. І тільки по той бік Холодної балки втікач переставав бути кріпаком — він одразу опинявся під землею, де люди пиляли те, чого кріпакові ніколи не доводилося пиляти — рожеве каміння. Потім воно потемніє, стане сірим, як граніт, та поки що, видобуте на поверхню, каміння за своїм кольором нагадувало людське тіло.

Тепер існують машини, які випилюють черепашник, але ще й досі для Одеси та її околиць він лишається основним будівельним матеріалом.

Миколаївка також побудована з черепашнику. Хати вузькі, але довгі, з низенькими дахами. Таких хат не зустрінеш на півночі України. Пояснюється це тим, що тут, на півдні, не було дерева, з якого можна

витесати високі крокви. Через те й хати виходили вузенькі — для широкої потрібні соснові крокви, про які тут не могли й мріяти. І ось дивна властивість вікових традицій: навіть зараз, коли на Одещину завозиться будівельний матеріал з півночі, сільська архітектура предків здебільшого лишається непорушна.

Там, на вершині глиняних круч, починаються широкі чорноземні ниви, на яких вирощується пшениця, кукурудза та уславлені кавуни,— живі зелені глеки, які наповнює нектаром саме сонце. На білих бетонних стовпцях, обплутаних дротиною, шелестить виноград — старший чи молодший кавуновий колега, котрий також призначений природою для того, щоб у безводних степах тамувати людську спрагу тією благодаттю, яка твориться десь у високих зорях.

Глибоко внизу, куди не кожен шофер наважиться з'їхати по в'юнкій дорозі, розмістився причал риболовецького колгоспу — вельми приваблива установа, яку полюбляють відвідувати люди, в котрих є таке-сяке право керувати, ревізувати, фотографувати для газет чи, може, просто читати лекції про міжнародне становище. Здебільшого вони виїжджають із Миколаївки ображені та розгнівані: не дуже тут на юшку розживешся. Тільки недобрими поглядами рибалки їх обпікають.

Так виглядає село, де живе людина, про яку часто згадує Орлова балка. До Одеси звідси не близько, але й не далеко. Микола Остапович на своїй триколісній торохтілці, що дісталася йому разом з милицями, залюбки долає цей мальовничий шлях. Щоправда, їздить він не в Одесу, а лише на її околиці, де після тривалого клопоту (ой, це було нелегко!) вирішено відкрити музей партизанської слави. Поки що тільки вирішено. Ніхто, власне, не проти музею — вся складність у тому, що партизани діяли в катакомбах, які, по суті, є цілою підземною державою. І всю цю державу можна вважати суцільним музеєм. Тут існували підпільні райкоми, кілька партизанських загонів, ховалося від окупантів населення, дзеленчали дзвоники в підземних школах. Зробити катакомби музеєм так само неможливо, як, скажімо, білоруські ліси. Можна обрати певний куточок, заводити туди людей під наглядом досвідчених екскурсоводів, котрі добре знають маршрут. Досить відбитись людині від екскурсії, потрапити в якийсь із темних лабіринтів — і вона може загубитися там назавжди.

Партизани дружно вимагали, щоб катакомби стали музеєм. Та коли таке рішення було прийняте, представники кожного загону почали наполягати, щоб музей було засновано саме там, де діяв їхній загін. І лише тоді, коли музейним районом були оголошені катакомби в Нерубайському, суперечки вщухли: всі погодилися, що загін Молодцова-Бадаєва має найбільше право на увічнення.

Микола Остапович не належав до цього загону — його загін діяв поруч. Потрапив він у катакомби саме тому, що був шахтарем. Після 73-денної оборони Одеси, перед тим, як війська мали перекинути в Севастополь, по ротах оголосили: «Шахтарів до комісара!» Так серед одеських партизанів з'явилося чимало людей, для яких катакомби не здавалися чимось страшним — навпаки, тут було значно затишніше, ніж у донецьких шахтах. Вологість помірна, стіни не треба кріпити, широкі штреки добре вентилювалися, а подекуди зустрічалися такі зали, в яких могла вільно розміститися ціла рота. І навіть більше: відразу ж відшукали довжелезну залу, котру оголосили партизанським тиром. Мішень, підсвічена ліхтарем, стояла так далеко від стрільця, як на полкових стрільбищах перед війною. А на лінію вогню можна було вивести цілий взвод.

З тих далеких часів спливло багато води,— її, напевне, вистачило б не для одного лиману,— а донецький шахтар Микола Медун так і не повертався в Орлову балку. Полонили його серце шахти, де маркшейдерські знаки показують дорогу не до вугілля — людина, яка вміє їх читати, знайде те, що й від вугілля, і навіть від золота цінніше: живі сліди історії, величні вияви людського духу.

Як інвалід війни, Микола Остапович мав невелику пенсію. Такі гроші хтось і за гроші не вважає, та йому й того вистачить. Отож Микола і поклав собі за мету створити музей раніше, ніж він буде узаконений. Адже ж музей — це не стіни, а ті історичні цінності, заради яких нащадки споруджують розкішні палаци. Збираються поставити палац і в Нерубайському. Принаймні ширяться такі балачки. Люди спершу оглядатимуть музейні зали з експонатами, а тоді вже проходитимуть по катакомбах. Але підземна волога та невблаганний час так поводяться з отими експонатами, що якби не Микола Медун і його вірні друзі — піонери із близьких сіл — то на майбутніх стендах солдатську каску не можна було б відрізнити від кухонного черпака, а станковий кулемет — від штабної друкарської машинки. Все це треба було вишукувати в найвіддаленіших закутках, куди ніхто не знає дороги. Потім знайдене ретельно вичищалося, змазувалося солідолом і складалося в колишньому партизанському тирі.

Спершу районний військком хотів якось узаконити діяльність Медуна — людина працює, робить корисну справу. Та ще яку справу! З військкомом усі погоджувались: так, справа добра. Та як же ви збираєтесь узаконити свого Медуна? Ну, хто він по-вашому — директор катакомб? Це ж однаково, що директор Чорного моря! Така посада існує хіба що в старогрецькій міфології.

Кажуть, цей дотеп належав самому Прилипкові. Хазяїн довго реготався: він любив, коли люди відзначали його дотепність. А щоб якийсь із його дотепів не загубився, Прилипко спершу сам починав реготати, потім той регіт підхоплювали інші. Медун пробував продертися до Хазяїна, щоб поговорити з ним по-партизанському, але далі секретарки його не пустили. Якось навіть поставив свою коляску поперек дороги, щоб Прилипкову машину зупинити, та міліція на руках віднесла його разом з коляскою до найближчого двору. Це також був дотеп — підлеглі вчилися у Хазяїна. Опинився він зі своєю торохтілкою на якомусь бетонному підвищенні, як на постаменті. Довкола реготалися червонопикі бовдури, а він мало не заплакав від образи. Хіба ж він зарплати домагався? Не в тім суть. Просто це святе діло якось узаконити треба. А без Прилипка ніхто й пальцем не ворухне.

Народ його по-своєму охрестив — Духом Катакомб. Так почали називати Медуна по селах. А через те, що він іще за часів окупації здружився з місцевим попом, без якого партизанам було б вельми скрутно, поширилися чутки, нібито й сам він належить до якихось духоборців. Медун лише посміхався з отих балачок, а проте любив побалакати на духовні теми.

Що ж до Григора, котрий називав молодшого брата сектантом, то тут усе пояснюється просто: не п'є — отже, сектант! До того ж існувала Мотря, про яку далі буде мова. Саме вона й нашептала Григорові про ті поголоси.

Чи стане ж нормальна людина жити під землею? Ну, була війна — то інша річ. А цей чверть століття з-під землі не вилазить! На поповому городі, біля того клятого підземелля, халупку собі вимостив. Обсушиться, відіспиться трохи — та й знов під землю. І як він там стрибає на своїх милицях? А до Мотрі як загляне раз на місяць, то й мусить жінка дякувати за таку ласку. Правда, пенсію віддає, копійка в копійку, але ж хазяйство ока чоловічого вимагає. То чого ж дивуватися, що до неї інколи Прокіп навідується? Воно вже й немолоді літа, ревнувати гріх, та все ж таки непорядок. А хто ж Медунові винен? Прокіп уже й загорожу зробив, і хлівця поставив, і виноградник щороку порає. Є в Біблії пісня про кохання царя Соломона до прекрасної Суламіт, яка в цьому зворушливому коханні не зберегла свій дівочий виноградник. Бог її не засудив за це, то як же судити Мотрю?

Лише тепер ми, напевне, зрозуміємо, чому Микола Остапович не справував свою коляску до власного двору, а виїхав на ній туди, де так добре пригріває весняне сонце, освітлюючи низенькі черепичні покрівлі та виноградники, що шелестять густим листям, підсиленим бордоською сумішкою.

Микола Остапович навмисне зупинився на кручі. Навіщо людям чинити прикрощі? Прокіп — славний чолов'яга, відважний рибалка. Дружина померла, донька заміж вийшла і кудись виїхала, нікому й сорочку випрати. Він, Медун, звик до самотнього життя — з солдатськими душами під землею розмовляє, стоять вони перед ним як живі. А тут, на поверхні, народжуються, люблятьсл, старіють — триває життя, триває!..

Хочеться Медунові, щоб хтось з односельців Мотрі передав: мовляв, чоловік приїхав. Який він там чоловік — тільки одному Богові відомо, а все ж таки муж законний.

Звідси добре видно, як Прокіп у винограднику порається. Медун і сам для цього прибув, та, мабуть, уже спізнився. Ось і Мотря з хати вибігла — молодиться стара перед Прокопом! Ну що ж, нехай. Людям уже набридло про це теревенити, звикли. А все ж як забачить хтось Медуна, одразу ж поспішають Мотрі шепнути, щоб мужики чогось лихого не накоїли. Діло темне, наперед не вгадаєш. Краще далі від лиха триматися.

Сидить Медун у своїй колясці, нога вище коліна заголена, у глибоких синіх рубцях гнійні свищі навіть здалеку видно. Спалахнула в нього гангрена, партизанський хірург ногу хотів відтяти, а Катя, медсестра, шістнадцятилітня, так розплакалась, так його благати почала, що лікар відважився на експеримент: посмугував ногу, наче ремінців збирався нарізати, потім гнійники порошковим стрептоцидом позасипав. І от, бач, виходила Катюша — і життя, і ногу йому зберегла. Воно й не те, щоб нога, навіть не півноги, а якби й цієї не було, то не стрибати б йому в катакомбах. Вся слава свята погнила б, на труху перетліла б.

А проте не перебільшуй, Миколо! Тікають вони, маленькі бісенята, від матерів, навіть учителі лаються — не дай Боже заблудиться якесь! — у такі страшні лабіринти добираються, що Медунові лишається тільки за ними стежити. Спершу і на нього люди нападалися, гадаючи, що він їх туди приманює, та де вже там! Батьківська слава їх веде. Не одного із них порятував Медун — то справді заблудиться, то міну десь роздобуде й неодмінно хоче заглянути, що там усередині. А траплялося й таке, що пізно було рятувати — лише криваві шмаття заставав Микола Остапович. Вберегти їх від катакомб так само важко, як від моря. І тільки тоді, коли справа набула педагогічного спрямування, нещасних випадків одразу ж поменшало.

А Прокіп з Мотрею все ще пораються біля хати. І, як на зло, жодної живої душі на дорозі. Навіть крикнути нікому: агей, здоров будь, слов'янине! Крикнеш — чутка одразу ж полетить, мов по телеграфу. А зараз так треба, щоб вона полетіла!..

Та ось видирається на глиняну гору старенький, обшарпаний автобус, який возить людей із Миколаївки в Кароліну-Бугаз. Там тепер будівництво велике — споруджують їдальні й пансіонати. Кажуть, лише у Варні такі розкішні пляжі, як у нашій Кароліні, а Кароліна ще й досі лише «дикунами» забудована. Мало хто про неї й знає.

Автобус повзе, мов жук перед зимовою сплячкою, йому треба обов'язково подолати цю гору, щоб потім пуститися в село. Хто ж там їде? Може, Катерина? Вона працює старшою сестрою в лікарні — та сама Катюша, яка ногу не дала відпиляти. Скільки ж їй тепер? Та десь під сорок. Вона в катакомби з матір'ю потрапила, навіть козу з дому прихопили. Сміялися з них люди, а вони для поранених трохи таки націлжували свіженького молока. Самі миколаївські, Катриного батька ще до війни море проковтнуло. Матуся теж на ладан дихає. Ой, Катре, Катре, не помітила тоді зітхань Медунових, на іншого задивлялася. Та що про те згадувати! Чверть століття — то велика сила, і гілля, й корінці обрубує. Того лише обрубати не може, що кров'ю скріпилося,— це вже справді святе.

Автобус зупинився, дверцята відчинилися, й до Медуна вистрибнув чоловік у формі цивільного моряка та ще й не маленького чину. Ег-е, це ж сам миколаївський адмірал, командир флоту! Ви, люди добрі, не

жартуйте — справді командир флоту, бо є у Мирона аж п'ять колгоспних сейнерів. Море не любить жартувати, отже, й тут усе цілком серйозно — і капітани, й моряки, й їхній адмірал, хоч усі вони члени миколаївського колгоспу.

Мирон років на п'ять молодший від Медуна, та вже, мабуть, і йому під п'ятдесят підпирає. Знають вони одне одного з дитинства, обидва добре пригадують Орлову балку, хоч Мирон і виростав на сусідній шахті. Перед війною потрапив до військово-морського училища, війну починав мічманом у морській піхоті, а в катакомбах опинився так само, як і Медун: «Шахтарів до комісара!» Правду сказати, Мирон не встиг вивчити шахту далі терикона, та не в тім суть: шахтарська психологія не так під землею, як удома формується — від батька до сина переходить. Отож і Мирон тоді зголосився шахтарем. Ніхто й ніколи не помітив у катакомбах, що шахтар цей уперше потрапив під землю. А потім румунський катер захопив та дітлахів бідолашних до Очакова вивіз — туди вже наші підступили...

Мирон виглядав значно молодшим від свого віку — зібраний, підтягнутий, легкий на ході. Чорне волосся лише починало сивіти, правильні риси обличчя зберігали молодецьку вроду. Він немало поорав морів та океанів, у далекі плавання перестав ходити лише через Маринку, яка росла без матері. А проте риболовецький флот уже став йому рідним, морська душа вгамувалася на чорноморських просторах.

Друзі обмінялися жартівливими стусанами.

— В тебе що, транспорт закашляв? — весело запитав Мирон. — Чого це ти вирішив тут сонячні ванни приймати?

Та раптом згадавши про те, що всім було добре відоме, він вскочив до автобуса, одразу ж повернувся (видно, щось там комусь шепнув) і бадьоро проголосив:

— Ну, гаразд, ми в повному параді з'явимося. Судаки до Мотрі прибудуть раніше від нас. Ти, мабуть, на бичках перебиваєшся?

— В Хаджибеївському лимані судака не спіймаєш.

— А ти з Нерубайського?

— Та не зовсім. Ми ж тільки сусіди.

— Знаю, знаю... Як там твій батечко поживає?

— На пенсію вийшов, порося підгодовує.

— То золота людина. Якби не він, був би нам каюк.

Вони обидва посідали в інвалідну коляску й тихенько покотили по дорозі, що в'юнилася серед виноградників, обгороджених невисокими мурами з темного черепашнику. Таку вже властивість має це каміння — сажу й куряву в себе втягує, через те й темніє з роками.

— Ну, а Мотря як? — після тривалої паузи запитав Мирон. — Перестала лаятись? Вона, між іншим, і лаялась недаремно. Ти таки справді про домівку забув.

— Кожному своє, Мироне.

— Це правда,— погодився Мирон. — Кожному своє. Моя теж самотності не витримала. Як пішов у далеке плавання... Самотність для них гірша від смерті. Це, мабуть, і є смерть. Жива могила... Добре, хоч Маринку мені залишила. Таке щастя кинутим випадає рідко.

— Ти не самотній, Мироне. Тебе Катерина любить.

— Звідки ти взяв? — одразу ж спохмурнів Мирон. — Її мати любить, це факт. А Катерина... Ну як же... фронтова дружба.

— Вона й тоді тебе любила, в катакомбах.

— Тоді? — здивовано чи трохи розгублено всміхнувся Мирон. — Тоді вона під столом пішки ходила.

— Під операційним,— уточнив Медун. — І так ходила, що не одного із нас виходила... Прогавив ти своє щастя, Мироне! Ото хоч зараз дурнем не будь.

Коли під'їжджали до двору, Медунова сусідка, яка там чатувала біля воріт, почала заговорювати їм зуби — мабуть, Мотря ще не готова гостей приймати. Мирон це одразу ж збагнув, бо саме її чоловікові, до якого він вертався в автобус, наказано і Мотрю попередити, й судаків привезти.

Вони, звісно, у Григорія вдома водяться — кому й зась, а рибалка має право на їжу взяти.

Альбіна, хизуючись новенькою хусткою, почала ту довгу розмову, за допомогою якої можна й півдня мужиків біля двору тримати.

— Мироне Кузьмовичу, де ж це ваша «Волга»? Чи, може, ви з Миколою Остаповичем вирішили машинами помінятися?

— Ні, Альбіно, я такої не заслужив. «Волга» що?... Тільки товар державний. А такий виїзд у магазинах не продається. Це ж як золота нашивка на грудях. У мене була червона. То ще невелика шана.

— Овва! — сказала Альбіна. — Хіба ж це виїзд? От у моєї матусі був виїзд! Сам губернатор їй заздрив. Їде, бувало, по Дерібасівській четвериком вороних, уся збруя на них подзвонює. А тут губернатор назустріч. Кашкета заломлює, матусі моїй вклоняється: честь імею-с, Лександро Альбертівно-с. А сам так і зирить на вороних, так і зирить. Матуся моя схилить голівку, теж привітається: покорніше благодарім-с. А сама добре бачить, куди губернаторські очі втупились. Матусині коники йому життя не дають. От була женщина, так женщина!..

— Угу! — засміявся Мирон. — Якби не коні, то й сам губернатор Альбертівну б помітив. А так, бач, на коней задивився. Краще б вона пішки ходила.

— Ах ви, жартівники! На коней ліве око дивилося, праве — на Альбертівну. Хіба ж він холостий був? В його екіпажі губернаторша сиділа. То ж він для блізиру на коней зиркав... Ви б краще, Мироне Кузьмовичу, вашому грекові шию намилили. Давно вже мотор на лебідці замінити пора, а йому й не свербить.

Грек Ротас — інженер по лову, друга людина після голови колгоспу. Проте Альбіна вважає, що командир флоту — всьому голова, навіть від голови колгоспу старший. Ті всі ходять у своєму, домашньому, а на Миронові погони золотом горять, уславлений краб на кашкеті сяє. Сьогодні Мирон у колгоспі, а завтра, дивись, повів корабель у Канаду чи Америку. Де вже голові колгоспу до Мирона! Ото тільки камсу тя лящиків лічити, щоб планові проценти зростали. В тій камсі не більше романтики, ніж у жаби пір'я.

— А що, не тягне? — запитав Мирон.

— Вчора Карпів баркас почали витягувати, а в моторі щось як затріщить! Та як блисне!.. Ой, матусенько моя... Знала б ти, в яку дірку твоя Альбіна потрапила... Я гадала, із того клятого мотора кульова блискавка вилетить. Це, кажуть, буває. Страх як боюсь отих блискавок.

Альбіна працювала лебідницею на причалі. Було їй теж близько п'ятдесяти, а проте й досі на її обличчі можна помітити сліди колишньої вроди. Щось у ній справді є породисте, від аристократів. А характер у молодиці такий, що всі портові заводіяки перед нею в струнку тягнуться. Про рибалок і казати годі — справжнім господарем причалу була Альбіна, а не їхній старшина. Ох, і вміла ж вона розпікати всіляких уповноважених та ревізорів, котрих, мов котів, приманювали до причалу запахи свіжої риби!..

Мабуть, хвилин сорок теревенила Альбіна, розповідаючи про подвиги своєї матусі, яка була в її розповідях то оперною актрисою, то знатною купчихою, то дружиною французького посла. Ким тільки не була знаменита Альбертівна! Про батька Альбіна ніколи не згадувала — тут, видно, її фантазія давала осічку.

Нарешті з хати вийшла Мотря — чепурна, здорового вигляду немолода жінка. Стримано привіталася з Миколою Остаповичем, шанобливо вклонилася Миронові й запросила чоловіків до хати. На столі вже парувала зварена картопля, рум'янився засмажений судак — одного на сім'ю вистачить! — і стояло те, без чого у Миколаївці судаків не споживають.

Спершу всі почувалися так, мовби в хаті лежав небіжчик, але невдовзі Мотря перейняла розмову на себе, торохтіла не згірше від Альбіни — і вже якось отой недобрий настрій відступив. Мирон подумав: а вони ж таки

обоє непогані люди — і Микола, й Мотря. Інші б давно вже по судах тягалися, хату б ділили, заколотили б сварку на все село. Та й Прокіп, напевне, на чуже не поспішав.

— Вас, Мироне Кузьмовичу, миколаївським адміралом величають,— кинула між іншим Мотря.

— Та чув, чув... Якби раніше, то за таке звання... Миколаївський адмірал!.. Грізно звучить.

Мотря ще трохи посиділа за столом, випила з Мироном. Микола не пив — його захистила Мотря:

— Стимуліт у нього, не можна. Свищі не заживають.

Так Мотря називала остеомієліт, який іще досі мучить колишніх солдатів — хронічна хвороба поранених кісток.

Пославшись на поважну причину, Мотря вийшла. Мирон наважився запитати:

— Як же воно у вас буде?

— Так і буде,— глухо відповів Микола. — Хату ж разом будували. А взагалі... Чого ж мені від неї?.. Коли я дома, вона за господаря мене має. Все моє береже — ордени, медалі. Ну й одежина яка. Все свіженьке, напрасоване. Раніше лаялась, тепер мовчить. А мені й спокійніше.

— Не вірю, Миколо.

— Та не можу я інакше, не можу! — ледве стримуючи роздратування, вигукнув Микола. — Якби я був нормальною людиною, вона б Прокопа в двір не пустила. Тільки скажи мені, друже: що таке нормальна людина? Деталь можна до мікрона виміряти. А які мірки для нашої нормальності існують? Я, Мироне, багато про це думав. Пригадуєш, як ти над шурфом завис?.. Дурні ми були, ой, дурні! Якби матері наші те бачили, вони б від страху повмирали. Внизу чорна безодня, десь там вода булькотить, а ти висиш на кінчиках пальців — ось-ось зірвешся. По рейці через шурф на руках переходили, пригадуєш?..

— Я трохи туди не булькнув. Ти мене витягнув.

— Ну, я ж був старший. А теж клепки в голові не вистачало — малюка на таке підбив... Ось воно, наше виховання! Хіба ж це нормально? Та як воно потім нам прислужилося!.. А якби росли мазунчиками, тяжко б нам було, Мироне. Коли ти катером на Очаків проривався — це теж ненормально. Треба було ждати, доки наші в Одесу прийдуть. Все ж таки діти, не якийсь вантаж. Та хіба ж ми знали, коли це буде?.. А тут від голоду пухнуть, без сонця вмирають. Ми вже власні черевики варити почали... А дитині без сонця... Їхні ж кісточки сонця просять! Рученята були такі, мов картопляні пагінці, що проросли в темряві. Де тут уже до нормального?

— П'ятірко не довіз. Двоє померли, трьох месер скосив. Півтори сотні їх було. Де вони зараз?

— Оце недавно двох малюків у таких лабіринтах відшукав,— вів далі Медун,— що туди, мабуть, і партизани не доходили. Оголосили тривогу в школі: пропали хлопчики... Ну, й пропали б, звичайно! Обнялися, бідненькі, вже й не ворушаться. Три доби я їх розшукував. Чого їм треба в тих катакомбах? А воно теж, мабуть, пригодиться. Все повторюється, Мироне. То вже так і знай: нормальними ніколи не будуть. До речі...

Медун зробив велику паузу, віддихався. Мирон очікувально дивився на друга, який, видно, хотів повідомити щось важливе, але завагався. Нарешті, озирнувшись довкруж, наче боявся, що їх може хтось почути, Микола сказав:

— Я там на таке натрапив... Не знаю, що й думати.

— Що саме? — насторожився Мирон.

— Та воно нібито й нічого. Розумієш, штрек замурований. Ми також це робили, коли німці почали нас газами підкурювати.

— Ну, замурований... То що з того?

— На цементі замурований. І кладка свіжа... Розумієш?

— Гм-м... Нічого дивного не бачу. На жаль, бомбосховищами нехтувати рано. Всяке може трапитись.

— Е-ет, які там у біса бомбосховища! Ці катакомби з міськими не з'єднуються. До Одеси кілометрів тридцять. Тут щось не те. І потім... Мені здалося, що я жіночий голос чув. Я розумію, так інколи здається. Слухові галюцинації. Але в мене цього давно вже не траплялося. Та й чого це раптом? Харчуюсь непогано — не так, як тоді... Мовби жінка кричала за стіною. Що б це могло бути? Може, заблудилась? Розшукав-таки хід, що він мене обов'язково мусить туди привести. І що ж ти гадаєш? Теж замурований! Третього ходу я вже не знайшов. Цілий тиждень товкся головою об стіни, а не знайшов. А він же, мабуть, десь є. Ні, думаю, Миколо, не тільки ти цю географію знаєш. Є ще люди, які знають не гірше від тебе. Невже я ще не вивчив катакомб? Ось що мене мучить! Та ще голос... Якщо він справді був.

— У тебе є карта?

— Моя карта в голові, Мироне.

— А міг би на карті показати це місце?

— Та як же?.. Звичайно.

Тепер вагався Мирон. Він озирав небагате вмеблювання Медунової хати, традиційні рушники на стінах, сімейні фотокартки. Григора він пам'ятає добре — його по всіх довколишніх шахтах знали. Характерний мужик. Зустріне, бувало, когось із пацанів, ухопить за вухо й питає:

— Кавуни крадеш?

— Дядечку, пустіть! — репетує малий шибеник.

— Крадеш чи не крадеш?

— Ні, ні!.. Пустіть, дядечку.

— Ну й дурень. Давай друге вухо.

— Краду, краду!..

— Молодець! Ось тобі двадцять копійок на цукерки.

Але як постарів Григір Остапович! Здавалося, ніколи його сила не переведеться. Та й Сашко постарів, хоч, видно, ще при силі.

А поверх оцих думок, що пливли мимоволі, підводною течією, жевріла, наче тьмяний бакен у тумані, та думка, яка завжди нам неприємна, але вона мусить існувати, як існують бакени. Вони теж обмежують свободу мореходців, а проте без них не проживеш — сядеш на мілину або розіб'єшся об підводну скелю.

— Я багато плавав, Миколо, дещо знаю. Митний догляд існує недаремно. А катакомби... Там не тільки добрі сили притулок знаходили. Словом, у мене є друг, полковник міліції... Я тебе з ним познайомлю.

— Не люблю я їх, Мироне.

Напевне, Медун пригадав собі образу, коли навколо нього реготалися ті, хто звільняв дорогу до Прилипка.

— Цей полковник, Миколо, тебе по катакомбах знає. Федю-прикордонника пригадуєш?.. Він зі мною в Очаків напросився. Потім ми вже його не бачили. Війну в Берліні кінчав.

— Федір? — зрадів Медун. — Живий? Чого ж я про нього не чув?

— Де тобі чути? Ти ж під землею живеш. Одеса — кордон, Миколо! Рибалки щодня його переходять, з турками тютюнцем обмінюються. Тут усяке може трапитись.

— Ти вже й на рибалок готовий тінь кинути.

— Ой, Миколо! Невже форма кашкета — це для тебе головне?.. Люди бувають різні... Серед рибалок, серед міліціонерів, серед філософів. І не фахом це визначається, а сумлінням. А воно, друже, разом з кашкетами не видається. Дипломів на нього також поки що не затвердили. То, кажуть, від Бога.

Більше до цієї теми не поверталися — сиділи мовчазні, зосереджені.

З вікна добре видно хату й подвір'я Катерини. Виноградника там немає — нікому біля нього поратися. Катерина їде на роботу вдосвіта, повертається пізно ввечері, а мати хіба що інколи здужає на сонечко вийти та курям посипати.

Коли Мирон попрощався й неквапно рушив до правління колгоспу (він довго ще озирався на Катеринин дворик), до хати увійшла Мотря.

— Я води нагріла. Митися будеш?.. Чи, може, тебе попадя купає?

— Вона вже стара, щоб мене купати,— огризнувся Микола.

— Чи ти ба!.. Молодої захотів. Ти й старій не даси ладу.

— Мовчи, Мотре. Я люблю, коли ти мовчиш. Ти тоді на людину схожа.

— Ну, ось що, чоловіче... Я баняк з водою внесу, а ти роздягайся та лізь в ночви. Чисту білизну візьми, а свою в запічок викинь. Бо ти ще мені звірів напустиш, які на людях верхи їздять.

Мотря внесла в сінці баняк з окропом і двоє відер холодної води, а сама вийшла. Микола лаштувався до купання — налив води в дерев'яні ночви, підставив стільця, на якому поклав мило і мийку, а відтак почав роздягатися. Навіть роздягнутися для нього справа непроста — ліва нога майже зовсім не згиналася, вона була схожа на відмерлу дубову гілку. Мотря знала, що без неї він помитися не зможе,— стояла за дверима. Миколі навіть здалося, що він чує, як вона дихає. Та йому дуже не хотілося, щоб вона сюди заходила,— все ще стрибав на одній нозі біля ночов, намагаючись якось там примудритись.

Але Мотря не витримала — широко відчинила сінешні двері, мовчки підхопила його під пахви. Посадила на стільці, спробувала рукою воду. Додала ще гарячої, потім обережно, мов дитину, опустила його в ночви. Сам він сидіти не міг, вона підтримувала його за спину. Тим часом друга її рука перетворила його голову на клубок білої піни.

— Лихо ти моє, а не чоловік,— промовляла вона, орудуючи мийкою. — Хай би в тебе обох ніг не було, на коліщатах би їздив, як Василь Шапошний. Так той же дома живе, біля жінки та біля матері. А тебе де лиха година носить?.. Як порахувати, скільки я з тобою за двадцять літ прожила, то й року не набереться. Ото тільки й того, що гроші не вмієш пропивати. Як же ти там харчуєшся?

— Діти приносять,— безпорадно відпльовуючись (в рот набилося піни), відповів Медун.

— Які діти? — вжахнулась Мотря.

— Школярі.

— Чи ти, бува, не сказився на старості? Краще б уже під монастирем милостиню просив.

Микола на це не сказав нічого. Все життя він збирається так поговорити з нею, щоб його зрозуміла. Та тільки приходить ця хвилина, як усі слова, котрі він приготував, вертаються в його власну душу, а на язиці лишається щось обрубкувате, невиразне.

— Мотре! Я один на тисячу мертвих...

Слова прозвучали якось неприродно. Він одразу ж осікся. Цю фразу треба було продовжувати так, щоб кожне подальше слово звучало, як молитва, але молитви люди звикли слухати в храмах — вдома вони бояться урочистих слів. Та й смішно, мабуть, виголошувати молитву, коли тобі в рота набивається мильна піна, а жінка, про яку ти навіть не знаєш, чия вона насправді — твоя чи сусідова, вишкрібає тіло шкарубкою мийкою.

— Всі такі, Миколо. То тільки молодші цього не знають. А ми всі такі.

Може, вона й правду каже: всі такі! Звісно, кожен, кого палила війна, має право це казати: я один живий на тисячу мертвих. І Мотря така ж сама, і навіть Альбіна. Головне, докорінне знов лишилося невисловленим.

Даремно він сказав їй про те, що школярі йому їсти носять. Спершу Медун їх лаяв, відсилав до батьків з отими горщиками. Та потім прийшла вчителька, Ольга Якимівна. Сама прийшла з горщиком, зав'язаним у білу хустину,— точнісінько так, як носили різдвяну вечерю. Або, може, їжу косарям.

Вчителька сказала:

— Миколо Остаповичу! Це треба для нас, для самих учнів. Ми обговорили це питання на батьківських зборах. Люди вже навіть не уявляють, що вас у катакомбах може не бути. Дух Катакомб! Чули ж,

мабуть? Всі добре знають, що ви нам треба,— і дорослі, й діти. Та й скількох би дітей ми недолічились, коли б не ви!.. Отож не ображайтесь, Миколо Остаповичу. Тут є щось... Як вам сказати?.. Одним словом — святе! І не тільки для дітей — для батьків теж. Вони про вас думають і самі стають кращими. Кожен той день, коли треба вам обід нести,— це свято для всієї сім'ї. Дехто навіть пити кинув. От якби ви від попа перейшли... Може, в школі поселитесь?

— Ні, Ольго Якимівно,— трохи ображено відповів Медун. — Він для мене не піп, а Пилип Калістратович. Йому ще Калінін орден вручав.

— Ну, то ваша справа. Але обіди приймайте. Це не милостиня, а... духовне.

Не лише Ольга Якимівна натякала йому, що треба кинути халупку на поповому городі,— приїздив навіть секретар райкому комсомолу. Він казав, що це заважає антирелігійній пропаганді: всі думають, що Медун у якогось свого Бога вірує.

— Вірую,— трохи в'їдливо, а проте все ж таки серйозно відповів Медун.

Це спантеличило секретаря — він уже подумав, що й справді Медун до секти належить. Скажімо, адвентисти сьомого дня ходять до хворих, допомагають сліпим та немічним — словом, творять добро. Але разом з тим, звичайно, поширюють свою релігію.

Розмова, що відбулась далі, запроторила комсомольського ватажка в такий глухий кут, що він тільки очі витріщив від подиву й замішання.

— Яка ж ваша віра? — запитав секретар.

— Перші християни теж із катакомб починали,— частуючи гостя громадською трапезою, повагом почав Медун. — А крові скільки було!.. Нова віра завжди кров'ю приходить. Великою кров'ю. Щоб рід людський знав: не заради пустощів сонце світить. І хліб дає не заради пустощів.

— Як же її назвати?

— Що назвати?

— Вашу віру.

— А така віра, що народ наш — богоносець великий. Через те він так страждав. Йому світ належить врятувати. І врятує!.. Розіп'яв його Господь на хресті поміж Заходом і Сходом, як Сина свого улюбленого. То в праву руку йому цвяхи забивають, то в ліву. Іноді здається, що він уже мертвий. Та в один день розколюється небо велетенськими блискавицями — і воскресає Він із мертвих, і підіймається в небо на могутніх крилах...

Слухав те секретар комсомольський і не знав, як до цього ставитись.

— Ну, богоносець — це від Достоєвського... Але чому богоносець? Жертву за інші народи він прийняв, це правда...

— То була не остання жертва, дорогий товаришу. На ваші плечі теж лиха знайдеться. Не хотілося б, звичайно, та що вдієш?

— Згоден. Але чому богоносець?

— Вам що потрібно — суть чи тільки назва?

— І суть, і назва. Та раніше суть, звичайно.

— Тоді давайте міркувати так. Ідея — це що ж воно таке?.. Споконвіку люди її Богом називали.

— І сьогодні називають,— погодився секретар. — Інакше не було б ніякого ідеалізму.

— А що нас веде?

— Партія веде.

— А саму партію?.. Веде нас ідея чи не веде? За що ж ми помирали, коли не за ідею?..

— Ми несемо ідею,— трохи подумавши, відповів секретар.

— Ага, отже, несемо... А може, й веде?

— І несемо, і веде.

Медун посміхнувся.

— Ну, раз ідея — Бог, то що ж воно виходить?..

Секретар деякий час мовчав. Потім відповів те, що було йому добре відомо ще зі шкільної лави.

— Ідея, яка оволоділа масами, перетворюється на матеріальну силу. А взагалі... Навіщо це вам? Ви нібито проповідуєте патріотизм, але для цього є інші форми.

Тоді Медун заговорив поважно, без іронії:

— Ось що, юначе... Під час війни в нас тут ніякої форми не існувало: в чому б ти не прийшов — чи в рясі, чи в шинелі,— нам це байдуже. Аби тільки був патріотизм!.. Так воно для мене й лишилося.

— Зараз же не війна.

— Ідееносець, богоносець,— продовжував Медун. — Отож я й сказав Пилипові Калістратовичу... Сказав так: раз народ наш богоносець, кому ж він молитись повинен? Якщо він уміє помирати за ідею — то це ж і є його молитва! Так молився тільки Христос. Отже, на нього молитися треба. На народ наш святий. Не за нього, а тільки на нього!.. Оце і є моя віра, дорогий товаришу. А за те, що не по формі, ви вже не сердьтесь, будь ласка. Форма у кожного своя.

— Виходить, ви невіруючий,— намагався дати йому ідейне визначення секретар.

— Як це так? Ні, цього зовсім не виходить. Навпаки, віруючий!

Остаточно заморочений секретар попросив:

— Гаразд, хай буде так. Тільки ви дітям цього не проповідуйте.

На тому й домовились.

Вже вимитий, лежачи в ліжку, Медун пригадав той епізод із їхнього життя в катакомбах, який поклав початок його дружбі з Пилипом Калістратовичем.

Вперше їх почали підкурювати через кілька місяців після окупації Одеси. Ніхто не постраждав — їхній сусіда капітан Молодцов послав своїх хлопців, щоб попередити: німці вирішили заповнити катакомби отруйними газами. Добре вивчивши рух повітряних потоків, Медун та його друзі-шахтарі спрямували ті гази таким робом, що всі вони виходили на поверхню над водами Хаджибейського лиману. Де вже шахтарів у такому ділі перехитрити! Проте їхній загін опинився в іншій пастці — в пастці самого підземелля. Без виходу на поверхню вони жити не могли. І не лише тому, що це прирікало їх на бездіяльність. Передусім не вистачало кисню. Почали задихатися діти, яких тут опинилося чимало — людей не можна було силоміць виштовхати з катакомб. Основний хід виявився не лише замурованим, а й блокованим — біля нього вдень і вночі стояла румунська варта. Треба було знайти такий хід, якого б не знали окупанти. На сьомий день розшуків Медунові здалося, що попереду в темряві блиснув вогник. Микола Остапович добре знав, що нікого з партизанів там не було. Хто ж світив?..

Крок за кроком вони обстежували шкарубку стіну, де, як їм здавалося, мав стояти той, хто блимав ліхтариком. І ось нарешті вдалося знайти невеликий отвір. Він був не більший від піддувала, можна тільки руку просунути. Звідти пахло знайомим, домашнім — квашеною капустою та огірками. Як давно вже вони не їли чогось подібного! Жити доводилось на вареному борошні, без будь-яких приправ. Це єдине, що підтримувало їхні сили.

Роздовбати отвір у черепашнику не так уже й важко, але хто ж там за стіною — друг чи ворог? Доводилося ризикувати, вибору в них не було.

Незабаром Микола опинився серед діжок з квашениною на купі картоплі та іншої городини. Хтось дуже кмітливий використав катакомби замість душника — і льох вентилюється, і температура завжди однакова. Над головою невелика квадратна ляда, до якої приставлена драбина. Це вказувало на те, що льох побудовано під кухнею або під верандою.

Піднявся по драбині, легенько підважив ляду. У вічі вдарило таке яскраве світло, від якого давно вже відвикли очі,— сонячне світло, що вільно падало на підлогу веранди. Двері на кухню були відчинені, там з'явилася якась чудернацька постать з довгим волоссям. Невже піп? Та справді ж піп. Оце так дивина!..

Підклавши під ляду тріску — так, щоб лишалася невеличка

щілина,— довго прислухався Микола до того, що діялося в поповій хаті. Батюшка, видно, розмовляв з попадею — інших голосів Микола не чув.

Чомусь він гадав, що попи й удома розмовляють не так, як інші люди,— з обов'язковими посиланнями на Христа та його апостолів. Принаймні так вони виглядали в книжках. Проте розмова була звичайна — як у кожній сільській хаті.

— Кружки треба частіше змивати,— буркотів батюшка. — Соління снядіє.

— Хіба ж я не просила драбину полагодити? Ти хочеш, щоб я без ніг лишилася.

— Драбина як драбина. Все там гаразд.

— Добре мені гаразд! Забув, як я гепнулась?

— А ти не поспішай. Та й відро з водою не тягни. Я тобі подам.

— Чого це ти ляду не причинив?

— Тобі видалось.

— Роззуй очі, то побачиш.

— А й справді.

Коли піп підняв ляду, щоб краще її причинити, Микола прошепотів:

— Батюшко! Христом-Богом прошу: ні слова... Лізьте сюди, вас християнські душі кличуть.

Як він перелякався! Його аж затіпало, бідолашного. Але й слова не зронив. Мабуть, піп здогадався, хто його кличе, бо не міг же він не знати, що його хата на катакомбах стоїть. А кому вони тепер належали, те було відомо цілому світові.

Трохи отямившись, сказав попаді:

— Драбину таки треба лагодити. Я трохи помайструю.

Спустився вниз, зачинив за собою ляду, запалив свічку, що стояла на полиці і, оглядаючи Миколу з ніг до голови, строго запитав:

— Чого вам треба?

— Повітря. Ми задихаємось.

Помітивши, що його душник роздовбано, він, звичайно, все зрозумів. Там, на поверхні, добре відомо, що німці вирішили потруїти партизанів газами. Але важко було уявити, що хтось із них врятувався.

— Багато вас лишилося?

— Всі живі. Але ми замуровані. Кінчається кисень. Уже й ліхтарі гаснуть. А там діти...

— Як же ви його звідси візьмете? Це ж під хатою.

— Де можна взяти?

— Бог у повітрі нікому не відмовляє... З колодязя беріть. Він дуже глибокий. Над самою водою є дірка. Ото її й шукайте. Це вже десь у нижніх катакомбах. Коли били колодязь, кайло туди провалилося. Я ляду на колодязі триматиму відкритою, щоб вам легше було шукати. Він хоч і глибокий, але світла трохи доходить. Тут теж можна до нього пробитися, та це буде дуже помітно. А тепер ідіть... Ідіть, бо в мене румуни стоять. Ось-ось повернуться.

Нелегко було знайти той колодязь. Мабуть, іще днів зо два минуло, доки по заплутаних лабіринтах спустилися туди, де, на думку Медуна, мало бути дно попівського колодязя. І тоді вперше почули звуки — бряжчало відро, що билося об каміння. Тут, у катакомбах, де панує неймовірна тиша, кожен звук сприймається так загострено, що брязкіт отой вони почули значно раніше, ніж побачили ледь-ледь помітний отвір, звідки пробивалося притемнене глибиною денне світло. І якби Пилип Калістратович не побив кілька цинкових відер, невідомо, чи помітили б партизани майже несприйнятне для ока розрідження темряви. Мабуть, дуже дивувались румунські офіцери, навіщо це панотець заходився поливати свій виноградник — ніби й дощик недавно випав. Проте інколи доводиться вичерпувати воду із старого колодязя, бо джерела хиріють. А він, християнський пастир, не може собі дозволити, щоб пани офіцери пили застояну воду. Вона й так тут не дуже добра — море близько...

Яка ж це була радість для партизанів! Отвір був невеликий, його трохи роздовбали — так, що можна було відро в катакомби втягнути, але не більше. До води було метрів зо три. Присутність колодязя осушувала цей закуток катакомб, протяг тут шугав такий, що, здавалося, кинь папірець — і він опиниться в поповому городі. А там, над головою, колодязна горловина звужувалась до того, що кружальце неба виглядало блакитною цяткою.

Мирон, який був поруч, хотів уже вхопити попове відро, щоб посигналити нагору: досить вам, отче, відра псувати! Але Микола спинив його руку — хтозна, що діється нагорі. Може, попові хтось допомагає поливати виноградник — скажімо, якийсь румун. Окупантам до попа не було причин ставитися вороже.

Обстеживши новий район, який вони вирішили зробити своєю базою, з приємністю виявили, що тут було сухіше й дихалося вільно, легко — майже так само, як на поверхні. А затишних закапелків, широких «кімнат» і «коридорів» не менше, ніж на старій базі. І головне — чиста, свіжа вода! Можна було обладнати лазню — під молочний бідон підставляли примус, біля самого дна до бідона припаяний краник з дірчастою головкою. Все це виставлялося на кам'яному постаменті, мов якийсь сюрреалістичний пам'ятник,— і вже душ готовий!

Невідомо звідки взялося справжнє дзеркало. Звісно, воно одразу ж потрапило в розпорядження підземних молодиць, які навіть тут не забували чепуритися. А проте вони інколи дозволяли й чоловікам поголити свої печерні бороди.

Тим часом Медун пішов на друге побачення з попом. Колодязь давав їм воду й повітря — це багато, дуже багато! — але ж вони спустилися в катакомби не лише задля того, щоб пересидіти окупацію.

Коли ляда вдруге виявилася нещільно причиненою, піп це помітив раніше від попаді. Мабуть, він-таки пильно стежив за лядою, бо розумів, що партизани не задовольняться самим тільки киснем.

Тепер він покликав Миколу до хати, познайомив з попадею, яка виглядала звичайною сільською жінкою. Та й сам батюшка не відзначався витонченими манерами — належав до тих прошарків духовенства, які звикли жити серед простого люду.

Якось йому вдалося випхати з хати румунів — здається, їх запросив до себе церковний староста, котрий частував гостей не священним писанням, а добрячим перваком. Таке частування їм сподобалося більше, попова хата звільнилася.

Був пізній вечір, вікна завішені, ляда відчинена — туди можна шугнути будь-якої хвилини. Душник, який тепер став добре помітним віконцем, що вело у підземне царство, одразу ж закладався ретельно припасованим камінням. Якби навіть його відшукали, то й що з того? Чи годиться звинувачувати православного священика за те, що він, сам того не відаючи, побудував льох у самісіньких катакомбах? Лізти ж туди, в пекельне підземелля, ніхто не наважувався — ні румуни, ні німці. Отже, в хаті можна було почувати себе цілком безпечно.

Пилип Калістратович відразу ж прийняв партизанську пропозицію — бути їхнім інформатором. Відро мусить мати подвійне дно, куди можна покласти записку. Якщо таке відро навіть потрапить комусь в руки — без записки, звичайно! — то й тоді легко виправдатись: велика глибина, відра часто б'ються, дно доводиться робити міцнішим. А щілинка в нижньому дні... То про це ж і мова! Б'ються вони немилосердно...

Умовились про сигнали: партизани ловлять лише те відро, яке над самісінькою водою тричі сколихнулося — вгору і вниз. Записка швидко виймається, відро наповнюється водою — і знов полетіло воно в далеке піднебесся, що сяє блакитною цяткою. Коли б навіть на поповому подвір'ї товпилася ціла рота німців, то й тоді б ніхто нічого не помітив.

Для живого зв'язку вживається льох. Ні, він не може бути тим ходом, через який партизани вирушають на диверсії. Тут Пилип Калістратович

уже все продумав. Є хід у катакомби під самісінькою церквою. Через кладовище до церкви, а там підважується плита...

Тим часом п'яні румуни похвалялися церковному старості, що до Одеси прибуває із Бухареста велике начальство...

Ешелон зустріли своєчасно. Спершу проскочила дрезина — пропустили. Потім пробіг паротяг із двома товарними вагонами. Теж пропустили. І лише через хвилин двадцять з'явився ешелон з румунськими штабними офіцерами. Мирон смикнув дротину, що тягнулася від міни до кущів, де залягли партизани. Те, що сталося далі, нагадувало кінець світу. Наступного дня румуни під уламками вагонів відшукали триста трупів. Серед них було чимало полковників і навіть кілька генералів...

Це був лише початок. І якби Пилип Калістратович нічого більше не зробив, то й цього досить, щоб його шанувати. Звісно, на диверсії він не ходив, автомата в руках ніколи не тримав. Не знав він ні підпільних явок, ні паролів, ні завдань, які приходили з центру. Він був лише надійним другом тих людей, серед яких народився і виріс. Напевне, в нього були на них свої образи — вони зрікалися Бога, релігії, церкви. І все ж це був його власний народ, який тепер зазнав нелюдських страждань.

Інколи Микола та Мирон засиджувалися з ним при завішених вікнах до пізньої ночі. Попадя йшла спати, на покуті тьмяно горіла лампадка, освітлюючи лики святих. За вікнами подзвонював цепом рудий пес, оберігаючи їх від лихих несподіванок. А в хаті непримиренні ідейні супротивники намагалися переконати один одного в протилежних істинах — Бог є, Бога нема! Найзавзятіше сперечався Мирон. Часом він забував, що треба говорити пошепки,— тоді Микола смикав його за рукав.

— Вже за хмарами побували, а Бога не бачили,— гарячкував Мирон. — Тоді де ж він ховається? Чому не показується людям?

Строге, аскетичне обличчя Пилипа Калістратовича завжди лишалося спокійним. Йому тоді, напевне, було стільки років, скільки зараз Миронові.

— Бог не ховається, він всюди сущий. Він поза нами і в самих нас. Сказано ж бо: «Споконвіку було Слово, і Слово було у Бога, і Слово було Бог. Усе через Нього сталось, і без Нього ніщо не сталось, що сталось».

— Тоді хто ж оце нищить людей? Виходить, сам Господь.

— Окрім Бога, є сатана,— відповідав Пилип Калістратович. — Людина покликана служити Богові. Але гординя кидає нас в обійми сатанинські. Тоді на землю приходить велике зло.

— Якщо Бог всемогутній, чому він не скрутить роги сатані?

— А він це й робить. Нашими руками. І ви це робите, діти Божі. Називайте себе як завгодно, аби діла ваші були праведні.

Коли Пилипа Калістратовича починали стомлювати оті суперечки, він казав просто:

— Церква — прадавня Книга, піп — її охоронець. Зараз люди сперечаються з цією Книгою. Це однаково, що сперечатися зі своїми предками. Якби попи її не донесли, то з ким би ви тепер сперечалися?.. Православна церква тим і свята, що дух предків зберігає.

— Живий музей? — не без в'їдливості питав Мирон.

— А хоча б і так, що ж тут поганого?..

— Це можна,— погоджувався Мирон. — Музеї нам потрібні. Але людей жалко. Тих, які себе музейними експонатами роблять.

— Вони вірують. Чого ж їх жаліти?

— Вірують у рай небесний, а його на землі треба творити.

— Ніде в церковнім Писанні не сказано, що Богові до землі байдуже. А про те, що церкви колись не буде,— те сказано в писаннях Іоаннових... І стане земля Градом Святим. Ворота його не будуть замикатися вдень, а ночі там не буде. І принесуть у нього славу і честь народів. І не ввійде в нього ніщо нечисте і ніхто, відданий мерзотності та брехні, а тільки ті, котрі записані в книзі життя... І далі каже Іоанн: храмів же в ньому я не бачив...

— Де це сказано? — підхопився Мирон. — Невже таке є?

— У видіннях Іоанна Богослова. В Апокаліпсисі... Отож, видно, до того йдеться. І ніч уже прогнали, і храми не в пошані... Кінець світу!.. Але ж тут не про світ взагалі, а тільки про старий світ мовиться. Цього дехто із хранителів слова Божого не розуміє. Або не хоче розуміти. Про таких Іоанн сказав: хто відніме від слова мого або від себе додасть, того... Ну, по-нашому кажучи, чорти в пеклі товктимуть.

— Чого ж про це ніде в церквах не кажуть? Це ж зовсім не той кінець світу!..

— Бо віднімають...

Змовкали підземні гості — думали, думали... Ні, не про Бога думали — він справді для них залишався тільки словом, яке вони писали з маленької літери. Думали про далеких попередників своїх, котрі помирали на арені Колізею. І поставало перед їхніми очима давнє-предавнє, з римськими катакомбами, з жорстокостями Нероновими, котрий підпалив Рим, щоб звинуватити в цьому християн, а відтак винищити їх; і те, що робилося нещодавно — підпал рейхстагу заради винищення комуністів; і оці катакомби, в яких тисячі людей жили таким самим життям, як перші християни. І вела їх та сама мрія: прийде, прийде нарешті Місто Правди, Град Святий, куди не закрадеться мерзенність та брехня, а житимуть лише великі праведники!..

Ось чому не міг Микола Остапович зректися своєї партизанської дружби. Та й не лише через те — передусім тому, що вона партизанська!..

А про моду на святині також доводилось думати. О мода, мода!.. Нещодавно стався такий епізод. Молодий хірург з Кароліни Валентин Данішевський (Медун його знає тому, що саме з ним працює Катерина) приїхав до попа, щоб виторгувати старовинну ікону. В хаті Пилипа Калістратовича він тримався так, наче це був антикварний магазин. Щоправда, Данішевський був бездоганно коректний,— він людина вихована. Але в магазині він тримався б з такою самою коректністю. Пилипа Калістратовича обурила купецька діловитість, з якою він розмовляв про ікони:

— Я чув, ніби у вас є справжній Федуско.

— Ні, Федуска в мене немає. Є Юрій Змієборець, який приписується Федускові.

— Ну, то все одно. Можна оглянути?

— Навіщо вам?

— Я колекціоную ікони. Можливо, ви продасте.

— Не продаються.

— Дозвольте вам залишити адресу. Якщо вирішите продати — заходьте. Або телефонуйте. Ось мій телефон. Мене не буде — передайте хатній робітниці. Все ж таки де він у вас?

І тут Пилип Калістратович не витримав — ледве стримуючись, щоб не заплакати, він проказав крізь сльози:

— Молодий чоловіче! Я б вам подарував цю ікону. Для доброго діла мені не шкода. Сказано ж бо: вода, що я дам йому, буде в ньому джерелом води, що тече у жизнь вічну... А ваше джерело... Чи зможуть люди з нього напитися?

— Пробачте,— з гідністю вклонився Валентин Іванович. — Телефон я вам залишив.

З цими словами він і вийшов. А Пилип Калістратович ще довго не міг заспокоїтись.

— Це гірше, ніж руйнування храмів. Тут просто нічого руйнувати. А це страшніше, незмірно страшніше... О, святий сущий!.. Краще б він душі грішників колекціонував.

Далі буде

Все почалося з бажання мати на стіні голубу пляму в темній, масивній рамі напроти письмового стола, за яким я працюю. Від стола до того місця на стіні, де б мала бути пляма, десь близько трьох метрів по прямій, можливо, трохи більше, але цієї відстані очам цілком би вистачало, щоб голуба пляма була перетворена уявою на безмежність моря, а сама рама виглядала б вікном, прорізаним у стіні, крізь'яке долинав би одноманітний шурхіт ріні в такт з хвилями, що накочуються на берег через рівні інтервали часу і або розбиваються на гострому камінні, або, коли над морем повітря незрушне, вмирають тихо, легко, не викликаючи ні смутку, ні співчуття, бо від обрію накочують інші хвилі, і так щомиті, і кожна мить зливається в безперервність, яка переходить в нескінченність, де не враховується доля кожної окремої хвилі, тому вони й безіменні.

Моє бажання мати на стіні голубу пляму в темній масивній рамі лежало в душі, як, скажімо, випрасувана сорочка лежить у валізі подорожнього, лежить тихо, так тихо, що подорожній про неї не думає, але знає — вона в нього є і він будь-коли може її вдягти. І ось тут маленька розбіжність між моїм, ще тільки-но бажанням, і сорочкою, котра вже лежить у новенькій валізі, бо сорочку придбати набагато легше навіть за існуючого дефіциту, ніж втиснути в раму моє уявлення про море і все, з ним пов'язане. Я коли-не-коли заходив до художніх салонів на вулиці Леніна, видивлявся бажане серед ремісничої розмаїтості в підземному переході на площі Жовтневої революції, де київські художники влаштували щось на зразок міні-Монмартра, побував і в залі Укрпрофради. Там виставляються самодіяльні станковісти, і вже хотів зупинити свій вибір на зеленій, ледь горбкуватій рівнині з голубою річечкою. Цю картинку намалювала колишня геологиня, мабуть, для шкільного підручника з фізичної географії — але треба віддати належне щирості авторки, і я б таки купив ту картинку, коли б мав при собі гроші. І в принципі ми домовилися з нею про ціну, а все інше перенесли на наступний день. Минуло трохи менше двадцяти чотирьох годин від миті нашої домовленості. Ніщо не змінилося в світі, і навіть ківш Великої Ведмедиці, як і завжди, перехилився і вилив на землю сірий світанок.

Непогано про Велику Ведмедицю, така метафоричність з арсеналу всіляких красивостей, а мій шлунок не сприймає меду. Але й закреслювати шкода, ну, не піднімається рука, щоб закреслити. А попереду передчуття душі,— на мене чекає мухоморна липучка красивостей, на всі мої чотири лани.

Десь о шостій ранку щезла Велика Ведмедиця, а згодом сірий світанок перейшов у сонячний день. Надворі теплінь, бруньки на каштанах понабрякали, а ще тільки-но кінець березня. Весна перекреслила всі календарні строки і посміхається веселим недоноском. Що з нього буде, отруєного нітратами? Не кокетуй, не треба, сумом отаких запитань тішили себе ще в давнину в Афінах.

І ось, коли сонце досягло зеніту, нагріло асфальт і почало скочуватися в безвість, я зустрів Її. Тобто не зовсім Її, а мою старовинну знайому, так точніше. Останній раз ми бачилися на моєму дні народження. Вона прийшла з квітами, шикарна, виразноока, і я б нізащо не здогадався, що душу її шматує побутова невлаштованість. Такій витримці можна позаздрити, така витримка властива людині, котра поставила на щось безпрограшне в цьому житті, хоч я маю великий сумнів щодо існування чогось абсолютно безпрограшного, або вирішила зупинити свій вибір на варіанті, який кожному з нас доступний. З-поміж усіх варіантів варіант. Заманливо — і ніяких проблем потім. Ми здибалися цілком випадково, і я повів її показати горбкувату долину, в'юнко прорізану лінивою річечкою, бо саме йшов, щоб придбати за сто карбованців щире аматорство колишньої геологині.

Вона пирхнула, побачивши картинку, потім подивилася на мене як на недоумка і сказала:

— Треба щось морське? Буде тобі морське.

І ми пішли в майстерню до її знайомого художника.

Боже, що то була за майстерня на другому поверсі з вікном, розташованим над парадними дверима багатоповерхового будинку, зведеного ще на початку віку. Посеред невеличкої кімнати з обідраними шпалерами стояв мольберт, в шухляді письмового стола і на стільниці — тюбики фарби, в кутку на підрамниках незакінчені полотна, в протилежному кутку, за фланелевою чи то ширмочкою, чи то завісою, раковина умивальника, поруч присунутий до стіни розтоптаний диван, вкритий чимось зашморганим, замацаним. Над головою, коли сісти на диван, саморобні полиці, куди художник складає те, що він вважає закінченим. Навіть повітря в майстерні здавалося мені заяложеним слинявими губами якихось молодиків з райдужно запаленими очима від постійної випивки. Вона їх підтримувала, підказувала слова для розмови, окреслювала світ, в якому вони існували, і зовсім непогано існували.

Художник вислухав мою знайому, поставив на мольберт загрунтоване полотно, розмішав на палітрі ультрамарин і майже невловимим порухом пензля зоставив на білому тлі круту деталь хвилі.

Я стояв ліворуч від художника і трохи позаду, моя знайома — праворуч, а посередині полотно майбутньої картини біліло своєю недоторканістю як початок людської долі. І раптом... І раптом я зрозумів, що всі мої пошуки картини, зустріч з давньою знайомою, в котру я був колись трішечки закоханий, брудна майстерня, молодики напідпитку, далекі від розуміння живопису, і, як останній штрих, загрунтоване полотно з першою ламкою лінією чийогось майбуття, чітко сформували фабулу оповідання. Але це ще тільки рулон. Його треба розгорнути в сюжет. Почну від розташування головних дійових осіб. Його, а точніше шматок долі центральної дійової особи доведеться кроїти за своєю особистою міркою, без цього не обійдешся. Героїня вже є. В майстерні вона немов золота рибка в акваріумі, стояча вода її цілком влаштовує. Є й художник, котрий малює майбутнє цих двох.

Найважче писати про почуття, а писати про кохання чоловіка і жінки, та ще про такого чоловіка і такої жінки, в котрих за плечима стільки всього, що інколи незручно й згадувати, це, я скажу, вимагає від мене неабиякої нахабності.

Отже — Він. Хто є Він? Технар? Ні, не годиться. Технар не здатен занапастити свою душу. Художник? Це ближче, але художник уже є. Він перед мольбертом. Нехай там і залишається. Музикант? Актор? Не до вподоби мені ця публіка. Вони фальшиві. Їхнє життя нагадує мені гумові

різнобарвні кульки, що лежать нездвижно, поки їх не надме котрийсь із режисерів. Мабуть, професія актора вимагає, щоб він у живому житті був ніким. Це можна зрозуміти, не більше.

А що, коли моряк? Тривіально? Можливо. Ну-бо прикину. Нехай, скажімо, так: він моряк у минулому, і не військовий моряк, боронь боже, щоб до сюжету затесався військовий моряк. Він мариман,— так між собою називають один одного рибалки Великого океану. Мариман у минулому, а зараз ні се ні те. Коротше кажучи, вихвалятися йому нічим. Океан, формуючи характер, відбився і на виразі його обличчя: важкий, сумний погляд, важкий ніс, важке підборіддя. І дивно, коли він усміхався, здавалося, що крізь залізні грати дивиться наївна, радісноока дитина, не розуміючи свого ув'язнення. Ну що ж, для початку згодиться, а там подивлюся. Тепер треба виправдати його з'яву в Києві. На Україні, як і на всій території Союзу, існує закон прописки за місцем проживання. Своєрідний налигач. До нього звикли, як безіменний палець одруженого звикає до обручки. Трохи пофантазуємо разом з ним.

Порт в Південно-Курильську. Дерев'яний пірс, від нього рухлива стрічка транспортера переміщує двадцятикілограмові ящики з рибою до консервного цеху рибозаводу. Вода в затоці нагадує зелений кисіль, повітря загусло від важкого смороду. В глибині острова полого височіють сопки з покрученим вітрами гіллям японських сосен. Вони виразні, як ієрогліфи, і над ними небо. Такого неба немає ніде, лише там, де зараз Він. Воно височіє над його очима, бо Він лежить горілиць на береговому камінні, підклавши під спину хутряну куртку. Йому здається, що він підіймається кудись до голубого склепіння, а може, небо падає на нього і, наблизившись до очей, м'яко обтікає обличчя. Він сам, і йому зовсім не соромно, що очі повні сліз.

— Господи,— шепочуть губи, але він не усвідомлює того, що вони шепочуть. Самотність звалилася йому на душу, як багатотонна водяна стіна, переламуючись, звалюється на палубу під час доброго шторму. Самотність породжена телеграмою. Він знає, що мати, єдина рідна людина на всю неосяжність білого світу, приречена, і Він мусить їхати в Київ негайно. Інакше не встигне. Інакше вона його вже ніколи не побачить, і Він ніколи не побачить матері. Сцена просякнута душком сентиментальності? Мабуть, що так. І сюжетний хід, м'яко кажучи, не дуже новий. Банальний хід. Можна розглянути й інший варіант.

Він, романтично настроєна людина, потрапив на траулерний флот, не уявляючи, що на нього чекає. І вже після першої експедиції, яка тривала чотири місяці, зійшов на берег зовсім іншою людиною. Його душа осягнула те, чого не міг збагнути розум, і вперше серед людей він з острахом відчув самотність, і знову втік від неї в Океан. Друга експедиція тривала півроку. За нею була третя, четверта... Так Він і працював на траулерах, поки Океан не висмоктав з нього все. І коли він без вороття зробився байдужим навіть до себе, Океан виплюнув його на берег в заасфальтовані вулиці міст, в метушливе життя, де сказане слово нічого не важило, незалежно від того, як і ким воно було сказане, де хитрість набула віртуозної довершеності найвідоміших світові піаністів, де люди замість облич носили маски сірої повсякденної нужденності або рожевошкірої пихи. В нього була можливість відгородитися від такого життя заробленими в Океані грошима. На який час їх вистачить, він про це не думав.

Тепер у нього є два шляхи, які ведуть до Києва. Шлях першого варіанту простіший. Він встигає попрощатися з матір'ю. І вже після її смерті, перебираючи папери старої, знаходить в звичайному поштовому конверті заяву з проханням прописати сина. Шлях другого варіанту складніший і вимагає здатності або дати хабаря, або продатися.

Від Хабаровська до Москви він летів без речей, навіть без валізи, чим і звернув на себе увагу сусіда по кріслу. Той прилип до його зарослої бородою щоки напруженим поглядом і не відвів очей, поки Він не повернув голови й важко подивився сусідові в перенісся. Очі сусіда зіслизнули по

краватці до піджачного гудзика, знов піднялися до рівня обличчя, і через мить їхні очі намертво наштрикнулися чоловічками.

— Погулять? — тонкогубий рот виштовхнув запитання, наче погнутий шматок бляхи.

Він заперечно похитав головою.

— Ми не говіркі? — на губи виповзла сухенька змійка осміху, а високий лоб в залисинах вкривсь брижами подиву.

— Ми не тутешні. — Він вгруз потилицею в підголовник крісла й заплющив очі.

— І надовго на материк?

— На все життя.

— Обридло плавати?

— Плаває в ополонці.

— О, вибачайте, я не хотів образити великий каботаж.

Він у відповідь мовчки скосив очі і з-під вій подивився на сусіда. Йому вкрай не сподобалося його обличчя. Видовжене, тонкогубе, з хрящуватим носом і тонкошкірими лискучими щоками. Подумалось, що коли він помре, шкіра обтягне череп так щільно, що крізь неї випнеться вся будова кісток голови. Думка трохи здивувала, чому, мовляв, цей чоловік мусить вмирати? А трохи згодом, коли літак поминув фронт, на алюмінієву пласкість крил скочило сонце, шугонуло в ілюмінатори, і Він у золотому снопі проміння побачив мертовно-жовту шкіру сусіда і зрозумів, що той носить у собі якусь хворобу.

Вони ще перекинулися кількома незначущими словами і до Москви замовкли.

Він силкувався заснути і не помічав, що сусід нишком спостерігає його, немов хоче якомога краще запам'ятати. Потім у Домодєдові й знову ж таки в літаку на Київ той з жовтошкірим обличчям був невідчепний, як головний біль на похмілля. А в Борисполі він делікатно сухенькими жовтими пальцями засунув йому в нагрудну кишеню піджака папірець.

— Це телефон. Обов'язково подзвоніть, не пошкодуєте.

Він подзвонив і не пошкодував. Йому запропонували замінити жовтошкірого. Той лягав на операцію, а відносно дешева кетова ікра мусила безперебійно надходити з Далекого Сходу в мережу київських кооперативних кафе. Організація, котра запропонувала йому роботу, не мала ні свого приміщення, ні якоїсь офіційної назви, але серед кооператорів мала незаперечний авторитет і охороняла їхні кафе від рекету. В нього спочатку майнула думка, що ця організація більше скидається на банду, та коли через тиждень він отримав постійну прописку в Києві на житловій площі будинку, котрий підлягав зносу, а через півроку його поставили в чергу на кооперативну квартиру, в нього язик не повернувся б назвати тиху організацію постачальників бандою кримінальних злочинців. Він їм вигідно продався.

Ну що ж. Поки новий агент займається постачанням кетової ікри, спить в літаках чи дивиться, як за ілюмінатором далеко внизу пропливає засніжена пустеля колишніх масивів вирубаних і проданих за кордон лісів Сибіру, моя виразноока знайома нещадно випалює собі душу романом з відомим кіноактором. До появи на телеекранах багатосерійної художньої біографії радянської міліції, де цей актор істерично грав нещадного ватажка-садиста куркульської банди, він жив скромним життям антуражника. І ось «Народжена революцією». За якийсь тиждень цей актор зробився знаменитістю. Його впізнавали на вулицях. Повітря навкруги почало скручуватися в потужні спіралі, в яких сконцентровувалася напруга різноманітних бажань. З'явилася можливість, звичайно, не відразу, а трохи згодом деякі бажання задовольнити. До нього потяглися ті, що завжди утворюють щось на зразок шлейфа. І, може б, ніколи між ним і нею не виник той бурхливий, швидкоплинний роман, коли б вона не жила на Оболоні, де майже по-сусідськи жив і він, і коли б її другий чоловік не подався до Сибіру на заробітки.

Актор, вражений популярністю, не знав, що з собою робити. Сидів

і пив горілку, пив вино, і з кожною випитою чаркою його очі звужувалися, звужувалися, і коли від них залишилися вузенькі шпаринки, він піднімав вилицювате обличчя, відкидав з лоба сивіючу, по-хлопчачому підстрижену гривку і шпаринами очей втинався їй у шию.

— Ти ще тут, суко? Сидиш? — І раптом зривався на крик. — Я через тебе не можу сп'яніти! Геть!

Вона у відповідь лише напружувала спину, а в нижній частині живота прокидалося пухке, тепле кошеня бажання. Образливі слова збуджували її, як ніжні пестощі в ліжку. Вона пила маленькими ковтками, і чарки їй вистачало надовго. Вино і слова діяли однаково збудливо. Але що з нею коїться, не розуміла.

Це почалося давно, ще тоді, коли студентці Київського інституту іноземних мов напередодні закінчення першого курсу раптом відкрилася, навіть не відкрилася, а розшарпнулась чи розверзлась лячна глибина неймовірної мелодійності іспанської поезії. Вона відчувала еротичну насолоду, формуючи язиком і губами слова, написані Лоркою.

Іноді їй здавалось, що десь там у неї всередині вимостила собі кубло нечиста сила. Її, ще дівчину, почали невідступно навідувати сороміцькі сни, і вона, рятуючи себе від чогось незрозумілого, а воно накочувалося на неї, неосяжно велике, брудне й невблаганне, заплющившись, вийшла заміж. Терези гойднулися, і коли народився син, врівноважились. В білому і чорному світах кожна зі складових частин цих світів знайшла єдине, притаманне їй місце і зайняла його, бо народжений нею син вперся однією ногою в чорний, другою в білий світ і почав кропити життєдайною вологою, як це робив і щойно сотворений Адам, і діти його, і діти його дітей, як це робили ми, і роблять наші діти, бо ж без цього не існуватиме рівноваги між білим і чорним світами.

Прийшла і до неї заспокоєність. Але заспокоєність її була особлива. Вона з цікавістю прислухалась до чогось далекого, приємно хвилюючого, котре існувало десь у майбутньому, і зовсім не відала страху, як не відають його блаженні, а відтак і до небезпеки зоставалася глухою. Не відчула вона небезпеки й тоді, коли їй запропонували попозувати в скульптурній майстерні. Наблизився в тролейбусі оливковоокий красень іудей і огорнув її ввічливим проханням. Він був схожий на біблійного Давида. Вона ще не вирішила, чи дати згоду, чи ні, ще не встигла роздивитися витончені риси обличчя одного з тих, котрі бредуть, не змішуючись з іншими народами від найпершого сходу сонця над ще пустельною землею, сповненою бажань запліднення, а вже кохала його. Кохала, не знаючи, що кохає. Отак і свята трійця на іконі Рубльова сидить перед чашею долі й роздумує: випити її чи ні, а того й не відає, що вони вже випили кожен свою чашу, лишень подивилися на неї. Вона позувала, захлинаючись від захоплення скульптурними лініями в його творах, підсвідомо шукаючи завершення свого захоплення в оргазмі. І воно відбувалося в його обіймах на антресолях, куди вели круті дерев'яні східці і де стояла канапа, застелена сірим простирадлом, і лежала ватяна подушка в наволочці з рудими плямами от вина. Сходила вона з антресолей оновленою, з легкою душею, усміхненою, залишаючи там, нагорі, перегоріле захоплення його творами, а натомість виносила під грудьми збайдуженість, котра була абсолютно невагомою і утворювала порожнечу, де чаїлася темна роздратованість, невсипуще вичікуючи миті, щоб здетонувати.

І чим далі, тим більше кожний сеанс позування набував неприємності, примусового акту. Десь поза межами її тіла ворухнулося щось схоже на докори совісті. Тільки цього їй бракувало. А вдома навіть повітря було сповнене уламками битого скла, вони різали губи, очі, ніздрі, впивалися в ступні ніг і долоні рук.

Чоловік не витримав перший. Пішов. Через день вернувся, розгамселив подаровану їм на весілля керамічну вазу і грюкнув дверима. Знову повернувся через тиждень, повитягав з помийного відра керамічні уламки, заходився склеювати. Не вистачало дна, кудись поділася половина шийки, знайшлася лише третина ручки. Він обережно поставив те, що зліпилося,

на журнальний столик, глянув безнадійно в зухвало осміхнені очі й сумно побрів до дверей. Тепер уже назавжи. Якій жінці не приємно переконатися, навіть останньої миті, що її кохають? Вона дивилася на печальну спину чоловіка, на зболіло обвислі плечі, і їй на душі було святково і теж трішечки печально. Печально й святково, як під час білих ночей у Ленінграді. То поетична печаль. Більшість люду зберігає її на час відпустки, як приємний стан душі.

Я вимушений запропонувати моїй виразноокій знайомій невеличкий антракт і подивитися, що сталося зі мною. Тобто не особисто зі мною, а отим мариманом, долю котрого я намагаюся імітувати.

В Хабаровську він зупинився на резервній квартирі в удовиці, яка працювала бібліотекарем у школі для робітничої молоді і жила в районі, котрий вважається приміським. Вуличка, де стояв її одноповерховий будиночок на чотири вікна, впиралася в молоду ялинову поросль. За нею починалося щось схоже на ліс. Перед відльотом до Хабаровська він чомусь запанікував. Байдуже оглянув пасажирів, які стояли в черзі на рейс Київ — Хабаровськ і наче заспокоївся, але в літаку знову почав нишком озиратися. Йому здавалося — хтось його пасе. Хто? Хто саме? Пасажири дрімали. На висоті дев'яти кілометрів гарно дрімається. Він би теж дрімав, як і завжди, але цього разу було таке відчуття, наче тобі за комір через рівні проміжки часу падає холодна краплина води. Непомітно відімкнув на зап'ясті браслет ланцюга, прикутого до ручки «дипломата». В ньому лежало п'ятнадцять тисяч карбованців, товарні квитанції і лист-доручення. Ногою заштовхнув «дипломата» під крісло і знову роззирнувся, але й цього разу нічого не помітив. Тоді звідки прийшло оте занепокоєння? Не так він часто й випивав. Інколи дозволяв собі дві-три чарчини, не більше. Вирішив після приземлення скористатися резервною квартирою, коли в аеропорту все обійдеться. В аеропорту все було спокійно. Неспокій жив у нього всередині і не хотів чомусь вгамуватися. Передчуття якогось лиха смикало за котрийсь із нервів, мов за мотузку, аж заболіло серце.

Він випив кави, впіймав таксі і, поки машина віддалялася від аеропорту по прямій, весь час дивився в заднє скло: чи не женуться? За ним ніхто не гнався. На вулицях засвітилися ліхтарі. В жовтому світлі гойдалися сніжинки, спалахуючи білим вогнем. Березень у Хабаровську був холодний, ріки ще й не думали скресати, в скверах здіймалися кучугури снігу, вкритого льодяною кіркою.

Таксі проскочило центр, в очі рубіновим полум'ям шугонув напис над широкими дверима. А куди ті двері вели й для кого відчинялися?.. Напис він прочитати не встиг, а вже за кілька хвилин машина, штовхаючи перед себе світлом фар темінь, пробиралася вузенькими вуличками, провалюючись колесами в льодяні баюри, і зупинилася неподалік від телефонної будки, криво вмороженої в перехрестя витоптаних у злежаному снігу нешироких стежок. Він повісив на кермо водієві четвертак і вислизнув з машини. На зап'ясті в мерехтливому світлі самотнього ліхтаря, що завмер над телефонною будкою, зблиснув метал браслета. Добровільно прикутий до валізи з грошима, він ще міцніше був прикутий до безіменної фірми чесним словом: єдине, що він цінував у девальвуючому світі.

Його чекали. Вона завжди чекала на когось із них. А з ним була знайома особисто і вже давно. Він був переконаний — жіночка плекає надію, що хтось з них забере її в Київ. А то б з якого доброго дива й підставлятися, та ще й бозна-кому, коли в цьому районі Хабаровська кожний будинок наштрикнутий на прискіпливе око дільничного.

Звідки їй знати, що дільничний має певну плату за спокій найманої квартири. Постачальники боялися не міліції, а конкурентів і їхніх, як вони називали, котонових ландскнехтів.

Я зупинився в нерішучості: чи давати їй ім'я,чи, може, воно буде, як самотня бджола на віконній шибці, битися головою об сюжет? Покладусь на земну опуклість. Вона підкаже й вивезе.

Це була опецькувата, коротконога тридцятидвохрічна флегматичка

з ледь сонною усмішкою на товстогубому роті. І коли вона доживе до п'ятдесяти, у неї почнуться напади гіпертонії. Вона все робила не поспішаючи, але з тією акуратною ретельністю, яка притаманна справжнім сибірячкам, тобто росіянкам, в жилах яких є домішок нанайської крові.

Вона виставила миску квашеної капусти, консервну банку ставриди, глек хлібного квасу, щоб запивати, і пляшку «Московської».

— Не рясно в тебе сьогодні,— він міцно витер бородате обличчя м'яким китайським рушником і накинув рушник на її пампушкове плече.

Круглі вишні очей господині налились темінню, як дозріли.

— А ти в наших магазинах пошукай, може, й знайдеться щось рясніше.

— Я в ваші магазини не ходжу.

— Воно й видно. Позажиралися в своїх хохляндіях, а нам хоч пропади.

— Жінко, охолонь! — Він глянув на неї спідлоба. Дістав із внутрішньої кишені піджака шкіряний гаманець, витяг звідти сертифікат на тисячу карбованців. — Це тобі привіт від шефа і від мене теж.

Вона м'яко перелила пухке тіло на стілець, полегшено зітхнула і присунулась до столу.

— У мене цих ваших привітів повна торба. Що мені з ними робити? За них нічого не купиш. Хіба що повітря.

— А жениха? — Він відкоркував пляшку.

— На жениха торби не вистачить.

— Знайди такого, щоб вистачило.

— Ти ж не продасися?

— Я негодящий.

В її очах сяйнула грайлива хвилька.

Далеко за північ він лежав без сну, втупивши погляд кудись перед себе, де крізь кімнатну ніч сіріла стеля. Поруч, обважніла від насолоди, спала господиня. Бігуді дряпали йому щоку з кожним її віддихом. Він думав про те, що за якихось три роки заробив купу грошей, умеблював квартиру. А далі що? Купить він машину, побудує дачу. Ні, дачу будувати не буде. Дача потребує догляду. Обмежиться машиною і, коли заманеться, їздитиме до моря. Чорне море близько. Або склепає в Миколаєві крейсерську яхту. Він аж напружився від цієї думки. Під грудьми з'явився солодкий холодок. В уяві поставав корпус яхти. Він виринув з небуття чіткий і досконалий, як віолончель, котра може передавати басовиту нудьгу трамантани в напнутих, наче струни, снастях стоячого такелажу. Перед ним аж в безвість розгорнулася синя й зелена одноманітність і дихнула в обличчя такою байдужістю, що він не міг не згадати тієї миті, коли опинився на трапі востаннє. Зійшов на пірс і, не озираючись, пішов туди, де росли дерева, височіли будинки, де під ногами не розгойдувалося щомиті, а була тверда тепла земля. І він зрозумів, що й думка про яхту — то лише конвульсивна спроба душі знайти якийсь вихід до життя, наповнити його чимось. А саме чим?.. Чим наповнити життя, щоб воно було справді життям? Хто підкаже?..

В цю мить чи йому примарилося, чи, може, так воно було насправді, в кімнаті немов промайнула чиясь тінь і за вікном хруснув сніг. Він швидко звівся на лікті — від стіни до стіни, від вікна до дверей панувала пропахла кімнатою ніч. І раптом за вікном знову хруснуло снігом. В нього від несподіванки смикнулася голова. Тихенько, щоб не розбудити хазяйки, опустив з ліжка ноги, навшпиньках босоніж підкрався до вікна, припав щокою до рами і сторожко визирнув одним оком. Навпроти будинку, трохи навскіс самотньо світився ліхтар, і стояла телефонна будка, криво вморожена в скрижанілий сніг. Від будки простяглась коротка тінь. В протилежному кінці вулиці, там, куди б вона продовжилась, коли б змогла, сяяла білим вогнем передранкова зірка на вже посвітлілому небі. І нікого. Безлюддя. Час найсолодшого сну.

Хвиля напруження поступово відкотилася, в грудях відпустило, і він почав навпомацки вдягатись.

Надворі був хрусткий морозець. Він підняв комір дублянки і попрямував до телефоиної будки, щоб подзвоиити, як і домовилися ще в Києві. І тількн пальцями торкиувся ручки дверей, як за спиною і трохи збоку відчув иемов порух вітру. Він миттєво прнсів і иесамохіть рубоиув ребром долоиі знизу вверх і собі за спину. Долоня врізалася в щось хрящувате. Він рвучко обернувся, готовий до обороии. Перед иим, тримаючись обома руками за горло, з виряченими очима важко опускався на коліиа хтось схожий иа вірмениииа, ліг боком иа сніг і захрипів, ковтаючи кров. Ліхтар згас, вулицю оповило сірою каламуттю. Віи роззириувся. Нікого. Жодного освітленого вікиа. Останиє, що побачив перед тим, як утекти,— той на сиігу перевернувся иа живіт, спробував підвестися, руки йому не слухалися, і віи зостався лежати.

В аеропорту йому поталанило — він встиг иа літак Хабаровськ — Свердловськ. Летів з відчуттям болю під грудьми. Біль викликав нудоту. В роті було гірко, як після акрихіну,— він його свого часу вживав без ліку, долаючи жовту лихомаику. Мало не оглух від акрихіиу. Але виборсався. А зараз, мабуть, розходилася виразка шлунка. Віи попроснв у стюардеси нікошпаиу. Запив таблетки міиеральною водою. Біль трохи вщух, і він до Свердловська иамагався якомога меише ворушитись, щоб знову не розбудити засиулу виразку.

В Свердловську пересів иа поїзд, і коли повз вікио вагона проплив вокзальний перои, а колеса почали свій прискорений перестук на рейкових стнках, остаточио повірив, що врятувався.

Художник закіичував малювати те, що я хотів би иазвати морем. В голубому, котре блідніло до обрію, віи кількома лукавимн мазками дістав з диа гостроребрі острівці, над инми повісив щось иа зразок бажання зробитися хмариииами. На полотиі берега ще ие було, і там, де він мусив бути, біліла земля. Він би давио закіичив картиину, коли б йому ие заважали. В його майстериі з ранку й до вечора зиаходилн притулок иеприкаяиі. Воии дивляться, як він працює: весело, легко, иемов жартуючи, і їм здавалося, що й вони, коли б захотіли, змогли б ие гірше. Так їм здавалося. І воии повідпускали собі бородн, потихеиьку пили горілку, водили в закуток жіиочок або й котрусь одиу по черзі і не думалн про завтрашній деиь. Не думали і правильио робили. Бо иезалежно від иих воно прийде, оте завтра, і воии постаріють иа двадцять чотири години. Це иайсуттєвіше, що їх чекає в отому, яке зветься — завтра. Серед иих і моя виразноока знайома. Я прошу вибачеиия, але вимушеиий перервати приємне шугаиия в емпіреях аитичиої моралі. Час братися і її до роботн, бо я без виразиоокої не напишу того, що художник в своїй картииі иазвав би берегом. Я ж скромиеиько дбаю лише про жіиочу лінію в сюжеті. Не більше.

Здається, ми зупиинлися з иею иа поетичиій печалі, яка схожа иа білі иочі в Леиінграді. Не пам'ятаю, чи написав, як світиться в білі ночі шпиль Адміралтейства. Віи за штатом мусив світитись, бо крізь оті иочі Півиічиої Пальміри пролягла коротка путь до повторного шлюбу і поетичиа печаль переросла в поетичиу радість. Сміються, плачуть солов'ї і б'ють пісиями в груди, цілуй, цілуй, цілуй її... иу і так далі. Красеиь іудей, схожий иа біблейного Давида, звалився під иевблаганиимн законами діалектики і потрапив, того не чекаючи, иа полицю приємиих спогадів. Сам вииен. Не треба було знайомити з метром живопису. Той примушував її позувати голою, а щоб легше було перебороти сором'язливість, підиосив скляику горілки. Найпевніший спосіб. Діє безвідмовио. І їй в душу полилася райдуга барвистого, ще ие зиаиого світу. Він огортав її голубим, рожевим, зелеиим, раптом засліплював білим сліпучим сяйвом, і тоді воиа відчувала своє тіло в обіймах ие звіданої иею иіжності й сили. І їй иестримио хотілося завагітніти. І саме оце бажаиия, саме воно примушувало схаменутися, оговтатись, і вона, иеначе вперше, бачнла і себе, і його оголене тіло поруч із собою, і иабряки під запалеиими від випнвки очима,

котрі дивилися на неї крізь сиві пасма волосся, і вологі губи в сивій бороді ворушили якісь слова, але вона їх не розуміла. І вже не тішило те, що він лауреат Державної премії. Швидше додому. А там видно буде, щось по дорозі вигадається, щось не дуже правдоподібне, але й не зовсім оманливе. І він давав їй п'ятірку на таксі, мовчки, не намагаючись затримати. А коли за нею зачинялися двері майстерні, тої ж миті з його життя щезала і вона.

Другий її чоловік займався біологією, і, як кожен природознавець, мав неабияку схильність до філософії. Це й підвело риску під його сімейним щастям. Адже в бібліотеках, окрім тлумачень марксизму, інших книжок з питань філософії не тримають. Іншим книжкам відведене місце, котре називається спецсховищем. А філософствувати, не знаючи норову цієї дами, небезпечно. І не тому, що можна потрапити в буцегарню. Зовсім ні. В наші часи за філософію туди не запроторюють. Вже років з п'ять, як соромляться запроторювати. Її другий чоловік після того, як вони побралися, почав замислюватися: чому біологи мало отримують грошей? Чи, бува, не тому, що біологія як наука нашому суспільству не потрібна? А коли так, він гайнує час, просиджуючи штани в академічному інституті. І чи не краще податися на заробітки до Сибіру, бо в кого статки, той і на коні. Він мислив хоч і застарілими категоріями, йому б треба було сказати не на коні, а на машині, але мислив він в правильному напрямку. Це його, врешті-решт, і врятувало. І коли ідея чоловіка матеріалізувалася, його дружині більше не треба було брехати, подумки зневажаючи себе. Вона була в захопленні від майстерні лауреата Державної премії, та й сам лауреат їй, коли був тверезий, подобався, подобалися його гості, а серед них бували й справжні знаменитості. Там вона й познайомилася з популярним кіноактором, котрий своєю популярністю був зобов'язаний міліцейській кіноепопеї. Виявилось, що й живуть вони по-сусідськи. І почалися вечори. За кілька таких вечорів кожен, хто розуміється в житті, не пошкодував би кілька майбутніх років своєї старості. Він їй читав Ахматову, Цвєтаєву, читав старовинну китайську поезію і японські танки. Читав Ахмадуліну і Ліну Костенко, і як читав. Кожне слово, кожне звукосполучення перетворювалося у твою власну мрію, і вона простелялася перед тобою світом твоєї радості, і це було реальніше за реальність. Вона пошепки повторювала за ним те, що він читав, і в обох з'являлося бажання злитися зі словами поезії. Їхні губи наближалися, і вже не було ні слів, ні голосу, все втопилося в глибині їхніх очей, таких великих, що зіниці застували собою все, що оточувало цих двох. Вона була не просто закохана. Вона була щаслива. Вона була щаслива й від того, що його популярність зростає з кожним днем. Вона ходила за ним, як садівник за рідкісним екземпляром екзотичної рослини або провінційна мрійниця ходить за фікусом. І невдовзі він став почуватися фікусом. Розкинув навкруги шкіряне листя і наповнив квартиру сутінню. В сутіні оселилася нудьга.

Він сидів і пив горілку, пив вино, і з кожною чаркою його очі звужувалися, і коли від них залишалися вузенькі шпарини, він піднімав вилицювате обличчя, відкидав з лоба сивіючу, по-хлопчачому підстрижену гривку і шпаринами очей втикався їй у шию.

— Ти ще тут, суко? Сидиш? — І раптом зривався на крик. — Я через тебе не можу сп'яніти! Геть!

Вона у відповідь лише напружувала спину... Образливі слова збуджували її, як ніжні пестощі в ліжку. І тоді вона підходила до нього і починала розстібати сорочку. Він пручався, це її розпалювало ще дужче,— і вона починала нетерпеливо роздягатися сама. Десь серед ночі він прокидався, мить незрозуміло дивився в її напружені очі, губи йому кривилися, немов од гіркого.

— Я ж тобі казав, щоб ти йшла геть.

— Куди я піду?

— Звідки прийшла. І, будь ласка, не затримуй ні себе, ні мене.

Вона гордо одягалася, щось поривалася сказати, але він затуляв їй рота долонею, поспіхом цмокав у скроню.

— З Богом! — І з полегшенням клацав дверннм замком.

Кілька разів актор на її дзвінок не відчиняв і не озивався, хоч вона знала — він удома. А сьогодні знайшла заткнутий за дверну ручку шматок газетн. Розгорнула. На білій смузі поля прочнтала розгоннстнй напнс олівцем: «Поїхав у відрядження».

Колн б вона вміла плакатн, їй бн полегшало. Замість цього темінь образн піднялася звідкись зсередннн тіла і вкрнла облнччя сірим пилом. Вона говорила щось уголос і не помічала, що розмовляє сама до себе. Поминула ліфт і важко, з болісннм зуснллям почала спускатнся з поверха на поверх, і кожний крок нтончував ннть, що зв'язувала їх протягом майже року і от-от мусила б обірватнся, колн б двома поверхами нижче не перестрілн друзі її чоловіка.

Один з них жнв у цьому парадному, все знав про актора і з охайністю спецагента писав розгорнуті доповідні її чоловікові в тюменський нафтовнй край.

Вони з п'яненькимн посмішками запросили її на чарку. Вона байдуже погоднлась.

Пилн на кухні. Вона пила зі злою насолодою, відмовляючнсь від закуски. Пила, аж поки віконна рама, проти якої снділа, не почала троїтися. Вона глянула на господаря квартири і побачила його немов у кривому дзеркалі: голова видовжена і схожа на кормовнй буряк, перевернутий корінцем догори. Рот наче у жаби. Рот відкрився, обличчя почало ширшати. І раптом цей рот проковтнув її губи. Вона вперлася руками йому в груди. Він обхопив її за поперек і поніс до ліжка. Вона п'яно пручалася, але він взяв її силою. Потім лежала і з огидою дивнлася, як він біля ліжка самовдоволено застібає штанн, а в дверях прохідної кімнатн стоїть другий і, лукаво мружачнсь, курить цигарку. Від жаху в неї почало тіпатись підборіддя.

— Не бійся,— сказав другнй. — Я не насильннк. А мій друг так вчннив тому, що був переконанній, ти після цього будеш до нього приязніша.

— Я-а?

— Він же тебе давно любить.

— Любить?! — вона захлинулася криком, зіскочнла з ліжка і кинулася до дверей.

— Відчини, сволото! Чуєш, негайно відчнни!

Він підійшов і навідліг заціднв їй кулаком в обличчя.

— Це тобі за сволоту. — Відчинив двері і щосили штовхнув у спину. Вона вдарилася головою об панель шахти ліфта.

Якийсь час стояла, спираючись на стіну. А потім побігла вниз. Вниз, вниз, вниз. І вже коли вийшла у двір, очі в очі стрілася з актором. Той з-під сивіючої гривки окинув її уважним поглядом і бридливо обійшов, як обходять щось брудне. Було чверть на першу годину ночі, коли вона повернулась додому. Син спав, згорнувшись клубочком. Вона хотіла поправитн ковдру, вже простягла руку і не насмілилась доторкнутися до синового ліжка. В спальні батьків рипнули двері, й на порозі кімнати з'явилася опухла від сну мати. Вона зиркнула на дочку скаженими очицями:

— З'явилася. Нікому від тебе життя немає. Он почитай, твій благовірний вимагає розлучення. — Повернулася, щось буркнула нерозбірливе й почвалала до себе в спальню.

Лист, нашпигований докорамн й лайкою, не здивував. Тепер їй було байдуже. Вона пройшла до вітальні, не вмикаючи світла, відкрила скляні дверці в секції і напомацки знайшла в батьковій аптеці — той працював терапевтом в заводській лікарні — пласку упаковку седуксену.

Через півтори години її непритомну відвезли в психіатричне відділення лікарні швидкої допомоги на лівому березі Дніпра.

Ох, як не хотілося, щоб виразноока опинилася в «психушці». Я подумки розглянув кілька сюжетних варіантів, і всі вони з об'єктивністю комп'ютера приводили до воріт божевільні.

Мені не віриться, що соціальна доля людини програмується заздалегідь, ще до її народження. А коли не програмується, то чому людина не має юридичного права піти з життя тоді, коли вона вважає за потрібне? Невже влада боїться, що підлеглі, на шиї котрих змуровано систему влади, переступлять через жах перед смертю і влада впаде, бо тримається лише на інстинктивному страхові людини. Цей страх маскується, ховається за жорстокість, а жорстокість є істерика страху, і коли людину опановує звірячий страх, жорстокість набуває форми садизму. Як боротися з тим, що закладено природою, мабуть, в ненайкращі хвилини її творчої фантазії?

Виразнооку врятують. Седуксен далеко не той препарат, котрий годиться для невідмовного старту на дистанцію без фініша. В мене, сказати правду, і рука не піднімається вбивати її в такий спосіб. Тому я й вибрав седуксен. А в лікарні їй підгодують нервову систему, вона відпочине тілом і душею.

І відразу переді мною постало питання: а чи можливо відпочити душею в психіатричній лікарні? Адже там лікують людей здебільшого проти їхнього бажання. Тобто примусово. Про який же відпочинок душі може йтися, коли перед очима грати на вікнах, а в замкнених дверях квадратний проріз для споглядання за палатою. Ні, не гоже тримати її під замком. На волю, виразноока! І пробач, що я примусив тебе пройти через будинок скорботи. На волю! Вже зацвіли абрикосові дерева і землю вкрили малахітові пагості трави. Ти ж любиш саджати квіти, я пам'ятаю.

Він прийшов на квартиру до шефа без попередження. Той, мабуть, нещодавно приймав ранкову ванну: смугастий махровий халат звисав на худеньких плечах, відкриваючи синюшну блідість шкіри на кістлявих грудях.Ріденьке волосся, крізь яке проглядав череп, було так-сяк зачесане на проділ. Зморшкувате маленьке личко і печальний розум в очах викликали підсвідоме бажання поспівчувати. Але він знав — з цією людиною краще не жартувати. Шеф двадцять вісім років пропрацював у торговельній мережі і благополучно пішов на пенсію. Лише тепер він зайнявся справжнім ділом — очолив постачання дефіцитними стравами київські кооперативні кафе. Його збуджувала така робота.

Він з ласкавим сумом оглянув бородату постать агента і запросив до кабінету.

— Що будеш пити?

— З ранку не п'ю.

В очах у шефа майнуло щось схоже на подив:

— Може, кави?

— Мені не до кави, шеф.

Він відімкнув на зап'ясті браслет ланцюга, з'єднаного з корпусом «дипломата», і поставив його на стіл:

— Тут все незаймане, можете перевірити.

— Перевіримо,— ледь хитнув головою шеф, і в темені його очей крізь сум проступила уважність.

— Шеф, мене зачепили.

— Де саме?

— В Хабаровську, а пасли, починаючи з Москви.

— Ти певен, що з Москви?

— Прямих доказів немає. Та головне в іншому. Я, здається, здорово наслідив.

— По мокрому?

— Ножем я користуюся лише за обіднім столом.

— Далі.

— Вам необхідно відмежуватися від хабаровського інциденту. Я прошу звільнити мене.

— Хлопчику мій,— шеф зітхнув і подивився на агента з ласкавим сумом. — Мені жаль, мені конче жаль. Але дасть Бог все минеться.

— Я теж маю надію, що той в Хабаровську виживе.

— Бувай здоровий,— сказав шеф.

На Борщагівці сади немов хто облив молоком. За вікном швидкісного трамвая вони зливалися в білу з рожевим безперервну смугу, котра насувалася неспіхом, раптом збільшувала швидкість і мчала пінявою хвилею прямо в борт вагона. На межі пішохідної доріжки, ставши дибки, відкочувалася кудись назад, і все починалося спочатку. Він сидів біля вікна, погойдуючись плечима в такт перестуку трамвайних коліс, відчував фізичне задоволення від свободи, котру чи не вперше за життя спізнав, як тільки за ним закрилися двері квартири, де він залишив чужий «дипломат» з чужими грошима і чужу, не його роботу серед чужих йому людей. Над ним було небо квітня, і не просто небо весняного місяця, а небо, підсвічене широчінню Дніпра, і тому таке не по-небесному синє. І в тому небі купався золотий хрест головної дзвіниці Печерської лаври і хижо виблискував коротколезий меч, нагадуючи про нещадність минулих десятиліть. Чи вживуться в майбутнє металева жінка з мечем, яку ще вчора згідно з постановою називали Батьківщина-Мати, і хлопчаки, котрі сьогодні ховаються в зморшках дніпровських круч і нишком палять цигарки.

Дома він повідчиняв балконні двері й вікна, підсунув до кушетки журнальний столик, дістав з серванта пляшку коньяку і, ввімкнувши магнітофон, притишив звук. Вслуховувався в голос Чарлза Рея, неспіхом підсолоджував цукорною пудрою скибочки лимона і зовсім не відчував себе самотнім. Так минуло три дні. Вночі пройшов дощ, ранкове повітря було напоєне пахощами кори бузкових кущів, липкою гіркістю каштанових бруньок, які вже вистромили зелені язики майбутнього листя, і вологою землею. Запах вологої землі він любив. Особливо він любив цей запах після повернення з Океану. Саме запах вологої землі й витяг його на вулицю, а так би він і далі вилежувався на кушетці, пив коньяк і слухав американські пісні негра Рея, не розуміючи жодного слова. Його ніде ніхто не чекав, і він брів не поспішаючи в глиб міста, щоб у плутанині вулиць розчинити себе в суєті, як в армійському підрозділі розчиняється особистість людини, котру вдягли в форму солдата і постригли наголо. І тоді приходить оте — мені, як і всім, приходить як одна пайка на всіх, і ти звично стаєш у чергу за своїм шматком від отієї загальної пайки, скоряючись могутньому правилу соціальної збалансованості, винайденому ще стародавніми євангелістами і вдосконаленому войовничим атеїзмом сьогодення.

Десь близько полудня він опинився на вулиці Заньковецької. Вийшов з вагона метро і разом з натовпом пішов по переходах, піднімався ескалаторними сходами і, коли натовп виніс його на вулицю, спочатку не второпав, де він. Побачив під горою за сквером голубий будинок з довгим балконом, що нависав галереєю над центральними дверима з театральними афішами, і до нього дійшло: він стоїть на вулиці Карла Маркса, а за рогом на Заньковецькій в кав'ярні готують непогану каву.

Там Він ЇЇ і побачив. Хоч, правду кажучи, дивитися було ні на що. Але, мабуть, Він і зачепив за Неї оком, що Вона була гірша за інших і, мабуть, доступніша.

Залицятися Він так і не навчився. Ні Океан, ні робота агента-постачальника не сприяли цьому. Тим паче не навчився терпеливо вести довгу гру, неписані правила якої ще в дитинстві засвоює кожна з жінок. Але Він умів, і це вже багато, знаходити в непривабливому таке, що могло припасти до душі. І Він вже не помічав ні коротконогої, недоміркуватої статури, ні рук, схожих на курячі лапки, усього, що утворювало кричущий набір асиметричностей в ЇЇ постаті. Він дивився на безтурботне коротке волосся, пофарбоване червоним стрептоцидом, щоб приховати сивину, на яблукову опуклість ЇЇ вилиць, на привабливий малюнок губів, м'який і майже досконалий овал обличчя, і все це освітлювалося виразними зеленими очима.

Вона теж помітила важкий погляд, і важкий, хижо загнутий ніс, і важке в бороді підборіддя, і нетутешню засмаглість, яка вкривала обличчя, захищаючи від сонячних опіків і солоних вітрів. Десь Вона про це вичитала, що засмаглість — захисна реакція організму. Від бороданя,— так відчувала ЇЇ душа,— пашіло навсебіч заспокійливою упевненістю. Хотілося підійти, доторкнутися, щоб перейнятися й собі Його упевнено непереможною переконливістю у праві стояти на землі, котра так нещодавно похитнулася під ЇЇ ногами. І Вона першою осміхнулася до Нього. Він кивнув головою на двері. На всяк випадок, аби відповісти на посмішку. Та коли побачив, що Вона почала обережно боком пробиратися крізь натовп черги, радісно здивувався і вийшов з кав'ярні. Вона підійшла, підвела голову, дивилася на Нього знизу вгору зеленими очима і, окрім цих очей, Він більше нічого не бачив.

Які перші слова вони сказали одне одному? Та, мабуть, що звичайні, або й лискуче масні від зачовганості, або мовчки дивилися одне на одного, поки Вона не схилила голови набік і трохи кпинливо не запитала:

— І довго ми мовчатимемо?

— До заходу сонця.

— Чому так довго?

— Слова заважають милуватися тобою.

— Хіба ми вже перейшли на ти?

— І досить давно.

— Коли ж саме?

— Не пам'ятаю, але давно.

— А що ми будемо робити?

— Підемо звідси. Нам треба звідси піти.

— Куди йти, я на роботі, і обідня перерва закінчується через сім хвилин.

— Ходім відпросишся.

Вона відпросилася, наговорила купу жалісливих слів, ЇЇ відпустили, і вони пішли. Вони йшли якимись вулицями, дивилися одне на одного, усміхалися одне одному, опинилися біля Софійського собору, зійшли вниз на Хрещатик, в підземному переході попили кави, приїхали на станцію метро «Лівобережна», і Він посадив ЇЇ на автобус. День кінчився. І до Неї прийшла після місяця, проведеного за гратами божевільні, перша спокійна ніч. Вона спала усміхненою. Можливо, сонце залишило під ЇЇ віями своє відображення?

В п'ятницю вони знову зустрілися. Цього разу біля аптеки на розі Заньковецької і Станіславського. А через дорогу в дверях кав'ярні стояли ЇЇ знайомі і насмішкувато роздивлялися самовпевненого дурника. І те, як Вона дивилася на нього знизу вгору, захоплено і довірливо, їх неабияк тішило. Не завтра, то позавтра Вона приведе його до когось в художню майстерню, а там цього лоха[1] розкрутять так, що Він сам почне розпрягатися.

— Яка програма на сьогодні? — Вона з готовністю накинула ремінець червоної сумочки собі на плече. Її широкополий чорний плащ, чорні колготки й червоні черевики з чорними смугами відразу впадали в око й відволікали увагу від коротконогої, з невиразною талією статури. Вона Йому сягала трохи вище ліктя, і Їй весь час треба було дивитися вгору, і тому Вона схиляла голову набік, і дивилася на Нього по-пташиному — одним оком.

— То яка в нас програма?

— Ми не запрограмовані, і нас ніде ніхто не чекає.

— Помиляєшся, мене чекає мій син.

— Чи не погодиться він чекати й мене?

Вона досить уважно подивилася на Нього, брови Їй несамохіть смикнулися:

[1] Лох — наївна людина (київський вуличний жаргон).

— Йому тринадцять років, і він добре пам'ятає свого батька.

— А ти?

— Що я?

— Ти пам'ятаєш його батька?

— Звичайно. — Вона хотіла взяти Його під руку й відчула, як рука налилася напруженістю.

— Ти що, ревнуєш?

— Майже.

— Чи не хочеш ти сказати, що закохався?

— Саме це я й хочу сказати.

Повз театр Івана Франка вони широкими сходами піднялися на вулицю Орджонікідзе і опинилися у важкому затінку сірої багатоповерхової будови. Вулиця, зі свіжо наведеною білою смугою посередині проїжджої частини була безлюдна. Лише біля під'їздів чергові з підрозділу охорони в своїх зелених гімнастерках з відкладними комірцями, в зелених галіфе й хромових чоботях виглядали якимось анахронізмом. Їх навіть важко було назвати справжніми, так вони нагадували кіносолдатиків армії з давно минулих п'ятдесятих років.

— Куди ми йдемо? — запитала Вона.

— А що?

— Я не люблю цього району.

— А я хочу їсти і вибрав найкоротший шлях до ресторану «Київ», там хороша кухня.

— Давай не підемо в ресторан.

— Де ж ми пообідаємо, в їдальні?

— Я вмію куховарити. Ти ще не знаєш, як я вмію куховарити.

Вона сказала це з такою жвавістю, наче палала бажанням негайно засукати рукави й отут, серед вулиці, показати своє вміння.

Він з подивом і трохи насторожливо запитав:

— Ти що, запрошуєш мене до себе?

— Ні, до мене не можна. Я живу з батьками й сином.

— Тоді гайда на Бесарабку, купимо м'яса, якоїсь зелені, фруктів. — Йому не вірилося, що Вона без його хитрих зусиль сама запропонувала їхати до нього. І коли в таксі Він спробував її пригорнути, Вона не пручалась.

Його квартира, вперше відколи Він там оселився, наповнилася смачними пахощами. Він спочатку поривався Їй допомагати, вихоплював з рук гарячі каструлі, кинувся запалювати духовку газової плити, вичиркав півкоробки сірників, і Вона прогнала Його з кухні. Тоді Він умостився в кріслі й, блаженно всміхаючись до фотокарток, що висіли на стіні, облямовуючи мисливську рушницю і мисливський ніж в шкіряних піхвах — дарунки на котрийсь з днів народження, прислухався до незвичних в цій квартирі звуків і пахощів. Вони приємно хвилювали, і Він піймав себе на думці, що саме отакої душевної рівноваги, як зараз, в нього ніколи не було.

Коли сіли за стіл, Він хлюпнув собі в чарчину, хотів налити і їй, Вона поспіхом накрила чарку долонею. Їли мовчки. Він зайвим словом боявся зруйнувати оте крихке й прозоре, що почало викристалізовуватися навколо них і над ними, вирізняючи з великого і не зовсім затишного світу малий світ, в котрому вони так потрібні одне одному.

Вона ж намагалася звикнути і до Нього, і до Його квартири, і до Його делікатного мовчання, намагалася з усієї сили, але душа чомусь зоставалася байдужою до Її намагань.

Сонце скотилося до виднокола, вікна в будинку навпроти спалахнули червоним золотом, і проміння, відбите вікнами, холодно і малиново лягло на обідній стіл з майже незайманими стравами, красиво викладеними на фаянсі тарілок, з незайманою відкоркованою пляшкою і налитою чаркою горілки.

— Здається, я засиділась. — Вона глянула на годинник. — О, вже дев'ята. — Вийшла з-за столу. Він вийшов теж. Мовчки дивився, як Вона

в коридорі пов'язує шарфик, вдягає плащ, щось шукає в сумочці. І раптом жбурнула сумочку під вішалку. З неї викотилося кругле люстерко і з жалібним дзенькотом закотилося під шафу.

— Нікуди не піду. — Притисла долоні до щік.

Він, розгублений, стояв незрушно. Вона глянула на нього з-під вій: «Допоможи мені»,— благали її очі. Кинувся розстібати на ній плащ. Вона роззула черевики, почала знімати сукню, і Він побачив, які стрункі в Неї ноги, які округлі коліна й налиті стегна.

— Ввімкни в ванні світло. — Голос у Неї був напружений, і слова Вона говорила поспішливо, нервово, як нервово і поспішливо роздягалась, аж поки не зняла з себе геть усе, і Він, приголомшений, провів ЇЇ у ванну.

Стояла під теплим струменем води, прислухаючись до себе, вичікуючи, що, може, хоч якась жилка ворухнеться Йому назустріч. Розум Їй підказував, що саме отут Вона знайде своїй душі спокій, а душа чомусь мовчала. Тіло зробилося рожевим від теплого душу, шкіра рипіла під її долонями. Вона почувалася відмитою від усіх попередніх кохань, а душа мовчала. Тоді вона перекрила воду, накинула простирадло й рішуче переступила через край ванни.

— Налий мені горілки.

Він підсунув по стільниці чарку й, мов зачарований, дивився, як Вона п'є короткими ковтками, п'є не кривлячись. Простирадло сповзло з Її плечей і вогко зібралося навколо ніг. Вона підняла очі, й, може, бачила не Його, а когось іншого. Він обережно зачерпнув долонями ЇЇ обличчя, як зачерпують воду з ручая, щоб напитися. Вона примушувала себе відповідати на Його поцілунки, обвила вологими руками Йому шию, притислася сосками до твердих жилавих грудей.

— О, господи! — вихопилося щось схоже на квиління: Він ЇЇ не хвилював, і Вона не розуміла чому.

І коли Вона зручно вмостилася щокою в ямку під ключицею, а Він, ще не охололий, лежачи горілиць із заплющеними очима, обіймав ЇЇ за плечі, то й тоді подумки запитувала себе: чому Він ЇЇ не хвилює?

У кімнаті світила настільна лампа, і в приємних для ока присмерках меблі і фотокартки сейнерів, рефрижераторів і траулерів, на яких Він колись працював, і подарована Йому на день народження мисливська рушниця з горіховим прикладом, прикрашеним медальйоном з дарчим написом, і крісло, з якого ганчір'ям звисали штани, спідниця і ще щось: все наче було на місці, і чогось Їй не вистачало, якогось, можливо, невеличкого штриха, і тоді б, Вона це знала точно, ЇЇ душа заговорила.

Вона переслизнула через Нього й почала одягатися.

— Ти куди? — Здивованість виникла на величезній відстані й, наближаючись, збільшувалась кожної миті.

— Ти куди? — перепитав знову й підвівся на лікті.

— Додому.

— Хіба ти не вдома?

Вона нахилила над Ним усміхнене обличчя, поцілувала в міжбрів'я.

— Мене чекає син, йому завтра в школу.

— Зажди, я проведу. — Він зіскочив з ліжка.

— Не треба.

— Коли ж ми побачимося?

— Я подзвоню. І вже в коридорі зрозуміла, що в Його квартирі Їй не вистачало запахів художньої майстерні, розмов про мистецтво, взагалі мистецьких розмов і отієї підпарканної випивки, коли одна склянка на всіх і на тебе дивляться, обмацуючи очима з безсоромною пожадливістю. Отоді Вона починала відчувати еротичний поклик, який вимагав свого завершення з котримсь із них, кого Вона, так Їй здавалося, сама вибирала і не могла й на мить подумати, що ЇЇ пускали по кругу, дотримуючись між собою джентльменської черговості.

— Ти хоч би якусь картину повісив, зараз можна придбати пристойну картину.

Вийшла. Дверний замок сухо клацнув, як затвор. Він лишився сам.

Стояв проти дверей під стіною й дивився на чорний отвір замкової шпари, схожий на отвір ствола гвинтівки, націленої Йому в груди. Минуло два дні. Вона подзвонила і прийшла. Потім прийшла через тиждень з квітами, зосталася на цілу ніч і цілу ніч пила, не п'яніючи.

Минуло ще три дні. Вона знов подзвонила, обіцяла прийти.

Він заснув у кріслі, чекаючи, і проспав до світанку.

Більше Вона не дзвонила.

Він отирався біля кав'ярні на Заньковецькій, виглядаючи на Неї, заходив до художніх салонів на вулиці Леніна, придивлявся до картин, не наважуючись жодної з них купити, але відвідування виставок перетворилося за якихось півмісяця в ниючу потребу. Никав серед натовпу по підземному переходу на площі Жовтневої революції, інколи зупинявся, милуючись вправними рухами художника, котрий писав олівцем чи паличкою кольорової крейди, і весь цей час Він і на мить не втрачав надії зустрітися з Нею. Вечори в нього перетворилися на чергування біля телефону. Телефон мовчав.

І вони таки здибалися. Цілком випадково. Так випадково, що Він розгубився, коли побачив Її, в тому ж таки підземному переході на площі Жовтневої революції, який київські художники відвоювали у міськради, і тепер у цьому підземному коридорі, день і ніч освітленому електрикою, оселилося щось жваво-реготливе, трохи нервове, барвисте, і, коли туди потрапляє свіжа людина, їй здається, що тут готується велике карнавальне свято, яке в свій час вихлюпнеться в річище Хрещатика.

— Привіт. — Сказала Вона. — Ти що тут робиш?

В одній руці Вона тримала свою червону сумочку, а другу засунула в кишеню голубої куртки довговолосого, з міцним обличчям, мабуть, художника. Чимось він нагадував Сурикова. Можливо, борідкою і довгим волоссям, що весь час лізло йому в очі.

Він ковзнув поглядом по Її руці. Вона перехопила погляд, засміялася трохи зніяковіло, але руки з кишені куртки а ля Сурикова не витягла. Той затис куточком рота сигарету, дим цівкою піднімався йому перед носом, і він, мружачись, розглядав Її нового знайомого з тією безпардонністю, яка притаманна перукарям, офіціантам, художникам, кравцям, акторам й іншим з сфери обслуговування, де, як правило, скопичується нахабний напівграмотний люд.

— Давай я з нього напишу портрет,— сказав а ля Суриков, звертаючись до Неї, неначе Він був Її річчю. І вже до нього: — Приходь в майстерню, коли тобі зручно. Ось адреса. — І, як в щілину поштової скриньки, засунув папірець Йому в нагрудну кишеню піджака.

— Він тобі зробить хороший портрет. — Сказала Вона.

— Мені не треба портрета. Я хочу придбати картину. Правда, нічого підходящого не трапилось. Піду подивлюся в залі Укрпрофради, може, там щось знайду.

Він говорив таким тоном, неначе виправдовувався за щось перед цими двома, немов завинив перед ними. Соромом обпекло лице, ниючий біль прокинувся під грудьми, як отоді, коли Він з Хабаровська летів до Свердловська.

— Напиши йому картину,— сказала Вона. — Напиши йому море. Він любить море.

— Ви любите море? — запитав а ля Суриков, звертаючись до нього на «ви».

— Я працював на морі.

— Він справжній морський вовк,— сказала Вона і засміялась.

— Гаразд. Я напишу Вам море. Торік я був на березі Карадагу. Там гарний берег і гарне море. Я напишу по пам'яті.

— І на коли можна розраховувати?

— Приходьте десь у середині наступного тижня.

Мені здавалося, що середина наступного тижня ніколи не настане, що вона заблукала в далину майбуття, вигаданого ще халдеями, бо вони, як і ми сьогодні, були конче переконані: завтра сонце зійде точнісінько так,

як воно сходило і вчора. Їхнє переконання опиралося на тематичні розрахунки. Та математика, навіть коли вона халдейська, нічого не варта, коли йдеться про середину наступного тижня. Я хочу, щоб Вони зустрілися, я їх зведу, але, їй же богу, не знаю, чим закінчиться їхня зустріч. До цієї сторінки я більш-менш керував подіями. А зараз сам опинився в полоні їхньої течії. Нехай несе туди, куди винесе. Кожен опиниться на тому березі, який йому судився. Отож колода карт перетасована, і навіть сам Паскаль не вгадав би, в якому порядку розташувалися карти в колоді. Я перевертаю календар і зупиняюсь на середі.

Він піднявся на другий поверх старого, ще дореволюційного будинку. Постукав. Йому відчинив господар. З пензлем в руці й наштрикнутій на великий палець невеличкій палітрі, він ще більше скидався на Сурикова, ніж за першої зустрічі.

— Заходьте. Я саме займаюся вашим морем.

В майстерні, окрім художника, не було нікого.

Він сів на продавлений диван, застелений чимось засмальцьованим і роззирнувся. Посеред кімнати з обідраними шпалерами стояв мольберт з майже закінченою картиною, де аж до хмар на виднокрузі простяглося пустельне море. На передньому плані стирчали гостроребрі уламки вивітреної скелі.

— Передній план я допрацюю. Щодо рами Ви як, самі замовите чи я подбаю.

— Та, мабуть, що подбайте.

— Обійдеться на десятку дорожче.

— Згода.

— Уже домовились,— художник короткими мазками уточнював деталі неба над морем.

Він звівся з дивана:

— Коли прийти по картину?

Господар майстерні не встиг відповісти, як у двері умовно постукали.

— Хвилинку. — Поклав на стілець біля мольберта палітру й пішов відчинити.

До майстерні ввалилась компанія довготелесих, міцноруких молодиків, обтягнутих котоновими штаньми і куртками. Серед них була й Вона. Її недбало обнімав за плечі високий красень з відблиском розпусти в гарних очах, що нагадували зелене скло.

Вона його побачила і ніяк не зреагувала, наче вони ніколи не були знайомі. Він уперто проймав її поглядом. Це зацікавило зеленоокого, він прибрав руку з її плеча, хрипко запитав:

— Хто це?

Вона смикнула плечима:

— Так. Один замовник.

— Один з багатьох. — Йому зсудомило вилиці.

— Є привід. Хто побіжить? Замовник ставить. — Зеленоокий слиняво сміявся, зазираючи їй в обличчя.

— Ходімо звідси. — Це було Його останнє прохання.

— Куди?

— Я потім скажу.

— Я сама вирішуватиму, чи йти мені, чи залишатися.

— Я бачу, хто тут за кого вирішує.

— Ти поводиш себе безглуздо.

— Я — безглуздо, а ти — злочинно.

— Хто побіжить? Замовник ставить. — Реготав зеленоокий, демонстративно обнімаючи її за талію. А Вона тулилася щокою до його плеча й насмішкувато дивилася саме туди, куди ціляться під час розстрілу,— Йому в перенісся.

Він вийшов з майстерні спустошений і мало не попав під машину.

Минув місяць. З усіх тридцяти проминулих днів Йому не запам'ятався жоден. Йому важко було думати, що робити далі, як жити? Час

зупинився, сонце не котилося своїм одвічним жолобом, річки не текли, не йшли дощі і не росли дерева.

А сьогодні об одинадцятій ранку Йому подзвонив якийсь чоловік, можливо, хтось з отих котонових, і сказав, що ЇЇ забрали в лікарню.

— В яку ще лікарню?

— Звісно в яку, в психуху,— хмикнуло в трубці, і відразу короткі гудки, як багато крапок після незавершеної фрази.

Він здивувався й зрадів водночас. Дивувало те, що здорову людину поклали в лікарню, та ще й в психоневрологічну. Усвідомлення ж, що Він зможе ходити за Нею, поки Вона не видужає, сповнювало його радістю. Півдня Він бігав по ресторанах, скуповуючи залишки апельсинів, і коли під'їхав до відділення лікарні імені Павлова, дерева в лікарняному саду простягли довгі тіні і вперлися ними у високий глухий мур.

Черговий санітар нізащо не хотів Його впускати.

— Хто вона вам? — повторював санітар, немов заведений.

Тоді Він майже силоміць запхав до кишені його сірого халата десятку.

— Лікаря покличу,— змирився санітар. — А гроші заберіть, ми ж не ізверги.

Він хвилин десять почекав, поки не побачив лікаря. Той наближався швидкою діловою ходою.

— Хто мене викликав? Ви? — Лікар з цікавістю глянув на Нього. — А ким ви їй доводитесь?

— Я? Можливо, найпотрібнішою людиною.

— Їй ніхто не потрібний,— сказав лікар, і його губи перетворилися на вузьку синю смугу прикрості.

— Це зараз, а потім, коли...

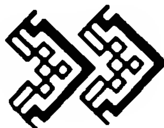
— Потім для неї не існує. — Лікар дивився спокійними, всезнаючими очима, бо що ще зоставалося йому робити, коли він був переконаний — жоден психіатр світу не допоміг жодному хворому.

— Тієї, до кого ви прийшли, не існує. Я не радив би вам побачити те, що було колись нею. Ідіть собі з богом, і коли здатні, забудьте.

Дома Він прийняв душ, одягнув свіжу сорочку, поставив серед кімнати крісло, сів, з правої ноги скинув капець і втупився поглядом у мисливську рушницю на стіні, облямовану фотокартками суден, на яких Йому доводилось працювати. Ні, Він не застрелився, хоч був на межі. Він знову повернувся на риболовецький флот. А через півроку до Києва докотилася чутка, що рефрижератор, на якому Він працював, затонув біля берегів Аляски.

Отака приверзлася мені історія, поки я спостерігав, як малюється море. Небезпечно довго дивитися на море, що котить безіменні хвилі, навіть коли море намальоване.

Зараз картина висить навпроти мого письмового стола, і я завжди зустрічаюся з нею очима. Її намалював Олександр Примаков, з яким я познайомився завдяки палкій прихильності до здібностей цього художника Лілії Ярошевич, котру вона охоче поділяє з відвідувачами його майстерні. «Берег Карадагу» — так називається картина, незабутня моя їй вдячність.

В. ГУСЄВ:

БУДУВАТИ — НЕ ЛАМАТИ

1970 р.

Пригадується гіркий жарт брежневської доби: «Що було б, якби в Сахарі переміг розвинутий соціалізм? Почалися б труднощі з піском»...

•

ЯКБИ ПРЕЗИДЕНТОМ БУВ Я...

•

Попередня публікація під цією рубрикою у № 9 за 1990 рік.

Володимира Олексійовича Гусєва, який люб'язно погодився дати інтерв'ю нашому кореспондентові, представляти киянам немає потреби.
Та, мабуть, не тільки киянам.
Понад десять років він очолював Київський міськвиконком, чимало зробивши для розвитку української столиці.
З його ім'ям пов'язана з'ява нових мікрорайонів, розвиток їхньої інфраструктури.
Та Гусєва пам'ятають не лише як невтомного будівельника.
Він у час роботи на посаді голови міськвиконкому зажив слави непокірного мера.
Коли ж зважити на те, що все це відбувалось у так звані застійні часи, то не може не викликати почуття поваги той опір, який він чинив верхнім ешелонам командно-адміністративної системи у спробах нав'язати Києву «вольову» будівельну політику.
Отже, зрештою, сталося те, чого не могло не статися.
З посади мера Гусєва зняли, призначивши заступником міністра промислового будівництва.
Потім працював радником з будівництва на Кубі, а повернувшись, знову ж таки в ранзі заступника міністра відбудовував багатостраждальні міста Вірменії.
Та його посаду раптом скоротили.
Досвідчений будівельник, принципова людина, він опинився за бортом, хоч міг би ще дуже багато зробити для розвитку будівельної індустрії на Україні.
Але з того, на що не захотіли зважити в уряді, негайно скористались кооператори.
Володимир Олексійович Гусєв обраний головою виконкому Спілки будівельних кооперативів України.
Його новим обов'язкам, його роздумам «на задану тему» і присвячується це інтерв'ю.

— У шістдесяті роки, Володимире Олексійовичу, перш ніж стати мером столиці України, ви були головним інженером і начальником Головкиївміськбуду. Моя Русанівка і багато інших мікрорайонів — плоди вашої праці. Хоч і називаємо ті часи застійними, але, як мені здається, велетенський очолюваний вами главк був тоді на піднесенні, а застій, ба навіть деградацію переживає тепер. Водночас нинішні будівельні кооперативи Києва, зокрема широковідомий «Підряд», мають неабиякі успіхи. Будують значно швидше і, головне, якісніше, чи не так?

— Так. Сьогодні «Підряд» працює вдвічі продуктивніше, ніж главк. Що ж до якості, то житлові будинки і решту своїх об'єктів він здає замовникам з оцінками «відмінно» і «добре». Ніхто ще не оцінив його продукцію на трійку, хоч, зважте, приймальні комісії прискіпуються до кооператорів так, що «державним» будівельникам і не снилося.

— У січні ви очолили виконком Спілки будівельних кооперативів України. Які ваші обов'язки на цій посаді?

— Передусім захист кооперативів від сваволі місцевих властей. Бо останні майже на кожному кроці порушують Закон про кооперацію. Завищують податки. Між матеріально-технічним постачанням державних і кооперативних будівельних організацій зводять китайську стіну. Я відвідав керівників республіканського Держплану і Держпостачу з проханням виділити нам будівельні машини, автотранспорт, але наслідків поки що ніяких.

— Хоч переговори, як пишуть у дипломатичній хроніці, «пройшли в атмосфері взаєморозуміння»?

— Цього б не сказав. Навпаки, наше прохання зустріли досить відчужено. Звісно, гучна історія з об'єднанням АНТ, котру ніхто ще до кінця не з'ясував, кинула тінь на кооперативну діяльність. Дехто навіть вважає слова «кооператор» і «шахрай» синонімами. Але візьмемо для прикладу той самий «Підряд». Будує житло, дитячі садки, школи — те, що треба людині. За державними цінами. І не має при цьому ні будівельних матеріалів, ні машин, а тільки робочі руки й інженерні голови. Решту змушений позичати в замовника.

— До речі, про кадри: дехто пояснює відставання Головкиївміськбуду тим, що кращі його фахівці подалися в кооперативи...

— Легенда! Спростую її цифрами. «Підряд» має сьогодні 1700 працівників, і тільки 120 з них перейшли з Головкиївміськбуду. Абсолютна більшість у нас — це будівельники колишні, які зневірились у можливості працювати ефективно і змінили професію. А коли побачили, що зможуть працювати ефективно,але, як кажуть, в іншій іпостасі, повернулися в рідну галузь.

— Мабуть, будівництво й залишали найбільш кваліфіковані люди?

— Цілком справедливо. Не могли примиритися ні з поганою організацією праці, ні з «виводилівкою» в оплаті. Золоті маєш руки чи «дикі», стараєшся чи байдики б'єш — заробітки приблизно однакові. У нас же заробляють пересічно шістсот-сімсот карбованців, але ж і працюють з повною віддачею. Сторонні люди цього не бачать і не враховують, а от високий заробіток муляє очі.

— Для майстра високого класу, який працює на морозах і вітрах, він досить скромний.

— Отож-бо й воно! А ще слід узяти до уваги суспільну роль його праці. Без будівельників ніде, в жодній галузі, прогрес неможливий. З чого починався, скажімо, всесвітньовідомий нині комплекс Федорова «Мікрохірургія ока»? Або Інститут кібернетики в Києві? З будівельних майданчиків. І так скрізь. Щоб розвиватися, треба будувати. А традиційна політика держави стосовно до будівельників примітивна і неправильна. Якщо вона не зміниться, ми приречені на глобальне відставання.

Давайте замислимось: де в нас працюють найкваліфікованіші робітники? На заводах, які виготовляють автомобілі, телевізори, холодильники і тому подібні речі нашої побутової інфраструктури. Строк служби цих «іграшок» — десять-п'ятнадцять років. А будинки і споруди розраховані на століття! Отже, якщо всерйоз дбати про майбутнє, то й тут треба збирати найкращих робітників (хоч випадкових людей у системі Головкиївміськбуду безліч. Сюди часто ідуть не за покликанням. Одному потрібна квартира, іншому квартира та київська прописка).

Як це зробити? Адже людина, звичайно, воліє працювати під дахом, у теплому приміщенні і не кочувати з місця на місце. Привабити можна тільки одним — високою зарплатою. В країнах Заходу саме так і роблять.

Пам'ятаю, я не повірив, коли у Сполучених Штатах, куди я був запрошений як мер Києва, мені сказали: «Ніхто в нашій країні не заробляє стільки, як будівельники». — «Не може бути! А шахтарі, металурги?» — «Ніхто!»

Під час зустрічі з Добриніним, який був тоді послом в Америці, я запитав його, чи це правда. Він підтвердив. «Невже немає іншої робітничої професії з оплатою на тому ж рівні?» — «Є одна. Це монтажники космічних ракет на мисі Канаверал».

— Скільки ж одержують будівельники США?

— Двадцять доларів щогодини. Так було тоді. Зараз, чув, уже двадцять п'ять. Звісно, ці гроші платять не за присутність на робочому місці, а за роботу, яку ти повинен виконати протягом години. Тож не дивно, що будують там дуже швидко. Приміром, великий авіазавод, який щороку виготовляє сто «Боїнгів», звели за рік. Це рахуючи від того дня, коли почали вирубувати на плато чагарник, і аж до запуску в небо першого літака. Фантастичні темпи! Інший приклад: міжнародний торговий центр у Нью-Йорку. Два хмарочоси по сто сім поверхів кожен побудовано за два роки. А з готелем «Турист», який нарешті з'явився у Києві біля станції метро «Лівобережна», марудилися три п'ятирічки. З Будинком торгівлі — так само...

— Можна підрахувати, скільки втратили прибутку, не спорудивши той готель своєчасно. Якби частину розтринькуваних грошей заплатили будівельникам за кращу роботу, строки будівництва значно б скоротились?

— Так, безперечно. Ті, від кого у нас залежить оплата праці, ніяк не зрозуміють давньої істини: скупий платить двічі. Замість того щоб зосередити в будівництві еліту робітничого класу, приймають тих, кому ніде подітись, в тому числі і відвертих люмпенів.

Наш довгобуд, звичайно, має й інші причини. Одна з них — брак матеріалів. Ще ніколи матеріально-технічне постачання будівництва не було таке погане і гнітюче, як тепер.

Раніш основні будівельні матеріали — метал, цемент, ліс тощо — розподілялись за фондами, тобто на них фактично існувала карткова система, яка задовольняла наші потреби десь на дев'яносто відсотків. У зв'язку з цим нас постійно закликали до економії. Не вистачає, скажімо, металу. Нам записують: «Економія — 10 відсотків». Чисто волюнтаристське рішення! Гаразд, ми згодні економити, але дайте спочатку завдання проектувальникам, щоб відповідно переробили свої проекти! Ми ж не маємо права закласти в залізобетонну панель менше стрижнів, ніж передбачено документацією, або свавільно зменшити їхню товщину. Ні, відповідали нам, переробляти ніхто не буде, та й немає на це часу. Якось викручуйтесь.

Поганою була «карткова система», але ж таки давала змогу саме на дев'яносто відсотків виконувати будівельні плани. Зараз і цей рівень став недосяжним, бо централізоване постачання замінили значною мірою прямими зв'язками із заводами-виготовлювачами. І почалося справжнісіньке здирство. Приміром, енський завод має відвантажити нам сталеві засуви. А він зволікає. «Хочете одержати — побудуйте мені дитячий садок». — «Та ми ж на Україні, а ви на Уралі!» — «Ну то й що?» — «Але ж ви зобов'язані виконати угоду!» — «Угод у нас багато. Є й інші замовники»...

Буває, що вимагають більшу ціну. Або оплату валютою. Дуже складно і важко стало працювати, а кооператорам — особливо.

— *Де ж вихід?*

— Ну, передусім треба складати реальні плани, виходячи з наявних будівельних потужностей і матеріалів. Бо спроби влити в літрову банку півтора літра ще ніколи не бували успішними.

Але повернімось до волюнтаристського планування, за яким ми нині мало не сумуємо. Воно завдало нашій галузі величезної шкоди. Всі прагнуть втиснути до плану будівельників якомога більше об'єктів. Ось тільки один приклад: комбінат Кримспецбуд, який зводить на Південному березі Криму санаторії, житлові будинки тощо, мав стільки незавершених і запланованих об'єктів, що міг би, не беручи жодних нових, напружено працювати протягом десяти років.

Уявіть собі авіазавод, річна потужність якого сто літаків. Нікому не спаде на думку записати йому до плану сто п'ятдесят. А будівельним організаціям записують усе, що вважають за потрібне.

— *Чим же це пояснити?*

— Ви, певно, помітили, що всі вважають себе знавцями медицини, сільського господарства і будівництва. А воно ж, будівництво,— одна з найскладніших і найдавніших професій. До революції в політехнічних інститутах читався курс «Будівельне мистецтво». А зараз це мистецтво принизили до ремесла. Чималу роль тут відіграли всі оті численні штаби міськкомів і міськвиконкомів, які створювалися для «управління» будівництвом. Тут панувало переконання: досить провести нараду — і всі питання вирішені.

Пам'ятаю, як у Києві зібрався будівельний актив, і секретар міськкому (не називатиму його прізвища) повчав присутніх: «Що ви все скаржитесь? Весь час нарікаєте на труднощі? Нічого важкого в будівництві нема — треба вчасно проводити оперативки!» Всі засміялись, а він був щиро здивований: чому на його мудрі слова така реакція?

Повернімось, однак, і до постачання. Я, наприклад, вважаю, що мати єдиний Держпостач для промисловості, будівництва і сільського господарства неправильно. Якби я був президентом... Отже, треба виокремити з його системи структуру, яка займалася б тільки постачанням будівництва. Держплан відпустив би їй певні кошти — на них і можна було б розраховувати. Виходячи з отих твердих цифр, складали б реальніші плани. А сьогодні, коли існує спільний для всіх Держпостач, створюється ілюзія, що можна безболісно узяти звідтіль, перекинути туди...

— *Міфічний ріг достатку?*

— Так. А насправді самообман. Працював я кілька років тому на Кубі радником-консультантом міністра будівництва. Там теж є Держпостач — маленька копія нашого. І от, приміром, у гарячий час, коли збирають цукрову тростину, він поглинутий тільки цією кампанією. Інтереси будівництва і промисловості в цей період його зовсім не обходять. Так, звісно, й у нас. Під час жнив усе віддається сільському господарству. Потім прорив десь у промисловості — і кошти кидають туди.

— *До речі, якби не авральний стиль постачання, прориву могло б і не бути?*

— Авжеж. Отже, будівництву, на мою думку, і справді потрібен окремий Держпостач, який виконував би свої функції, аж поки не створиться вільний ринок матеріалів і обладнання.

— *Тобто з розвитком оптової торгівлі цей Держпостач має відмерти?*

— Так, але не відразу. Не тоді, коли, прикупивши лиха, залатаємо дефіцит, а коли існуватиме надвиробництво будівельних матеріалів. У будівництві надлишок потрібніший, ніж будь-де. Бо інакше не позбудемось такої, приміром, практики: на деревообробний комбінат привозять сирі колоди, ми їх розпилюємо на дошки й інтенсивно сушимо, відтак мерщій робимо з них вікна-двері.

— *Які невдовзі нагадують пропелер?*

— Так, це варварська технологія. Здавна відомо: дошки треба укласти штабелями під навісом, щоб вони поступово висихали, рік, два або навіть три. Але для цього потрібен запас лісу. Без запасів металопрокату добитися широкої номенклатури виробів не

можна й поготів. Що ж до цементу, то ним надовго не запасешся, але тут просто треба мати резервні потужності заводів. Щоб того дня, коли виникне нагальна потреба — як-то недавно після землетрусу у Вірменії,— можна було б збільшити виробництво на існуючому цементному заводі, а не гарячково будувати нове підприємство.

— У зв'язку з цим, Володимире Олексійовичу, я пригадав картину, яку бачив недавно під Кам'янцем-Подільським. Коли під'їжджаєш до цього заповідного міста, здалеку бачиш труби цементного заводу, від яких через півнеба тягнуться шлейфи пилу. Мені називали цифру, скільки цементу найвищої марки вилітає там щодня у повітря. Кажуть, одна західна фірма запропонувала безкоштовно обладнати ці труби своїми фільтрами, щоб виловлений у такий спосіб цемент забирати собі. Але діловим людям відмовили: на наше не зазіхай! Краще і далі будемо губити людей, місто і природу.

— До болю знайомий стиль...

— Останнім часом стало зрозумілим, що нашу свідомість дезорієнтовували, ба навіть отруювали незліченні міфи. Багато з них і досі живуть. Чи є такі у сфері будівництва?

— Авжеж. І один з найшкідливіших — міф про те, що найбільш вигідно зводити багатоповерхові панельні будинки. З вини його авторів ми майже не займаємось монолітним будівництвом.

— Можливо, не всім нашим читачам знайомий цей термін.

— Поясню. Конструкції панельного будинку виготовляють у спеціальних формах на заводі залізобетонних виробів, відтак доставляють на майданчик і монтують за допомогою електрозварювання. А за монолітною технологією конструкція одразу формується на своєму місці — в тілі будинку.

Наслідком панельного будівництва є стандартний, позбавлений всілякої індивідуальності вигляд наших мікрорайонів. На інше ця технологія неспроможна: адже завод має обмежений асортимент форм і випікає в них типову залізобетонну продукцію багато років, аж поки ці форми не вийдуть з ладу. Натомість монолітне будівництво дає можливість робити будинки будь-якої конфігурації й архітектури.

— Архітектуру часто називають застиглою музикою. Якщо так, то обличчя наших новобудов є суцільною дисгармонією. Ми звикли до неї і вже не звертаємо уваги на те, як тисне вона і пригнічує. Але в цьому середовищі ростуть наші діти, і їхнє почуття прекрасного формується, а точніше — деформується, будівлями-монстрами.

— Тут є тільки одна втіха, щоправда, досить сумнівна: панельні будинки розраховано на п'ятдесят-вісімдесят років служби.

— Багато з них стоять уже чверть століття. Отже, залишається не набагато більше. А далі?

— А далі їх треба розбирати. Або зміцнювати. І витратити на зміцнення стільки ж металу, скільки пішло на спорудження...

— Монолітні будинки довговічніші?

— Незрівнянно. Простоять триста-чотириста років. А будувати їх можна з не меншою швидкістю і щонайменше на п'ятнадцять відсотків дешевше. Одне слово, ця технологія має всі переваги. Але Головкиївміськбуд її досі не застосовує, бо зациклився на великопанельному багатоповерховому будівництві.

До речі, наша теза про те, що багато поверхів — це вигідно, також є міфом. В Англії мені довели з цифрами в руках, що найдешевше будувати двоповерхові котеджі. І що ми припустилися стратегічної помилки, взявши курс на високі будинки, в яких між іншим, на кожен квадратний метр площі припадає аж тридцять кілограмів металу.

— Захисники багатоповерхового будівництва висувають такий аргумент: якщо житловий масив росте не вгору, а вшир, розтягуються транспортні маршрути, лінії електро- та газопостачання і тому подібне. Звідси робиться висновок, що це невигідний шлях.

— Є зарубіжні комп'ютерні розрахунки, які доводять протилежне. В них береться до уваги широке коло факторів, зокрема вплив житла на здоров'я людини. Жити в оселі з присадибною ділянкою, де можна працювати на землі, ходити по ній босоніж,— це означає менше хворіти. У тій самій Англії мені казали: чим активніше ви у себе в країні зводитимете багатоповерхові будинки, тим більше буде вам потрібно лікарень та поліклінік.

— Очевидне — неймовірне... За довгий час панування ідеологічних кліше над економікою і здоровим глуздом нас привчили до думки, що будинок на одну сім'ю є пережитком минулого. Вважалося, що він не відповідає нашому колективістському способу життя. Тим часом виявилось, що саме в багатоповерхових будинках люди спілкуються мало і неохоче. Дуже часто навіть не вітаються із сусідами, з якими багато років живуть в одному парадному.

— Парадокс відчуження. Спадщина повоєнних комуналок. А от мешканці окремих будинків зазвичай комунікабельніші та доброзичливіші.

— До речі, Володимире Олексійовичу, ви як мер домоглися, щоб у нових будинках Києва були тільки окремі квартири.

— Це була політика не Гусєва, а уряду.

— Але, приміром, у Ленінграді пішли іншим шляхом. Там багато комунальних квартир шістдесятих-сімдесятих років.

— Бо не врахували демографії. У великих містах дуже багато самотніх людей. Попит на однокімнатні квартири виявився несподівано високим, і ленінградські органи влади почали умовляти громадян селитися в більших помешканнях разом із сусідами. Коли 1968 року я став головою міськвиконкому, ми вивчили демографію Києва. Виявилось, що третина квартир мають бути однокімнатні. А їх будували тільки вісім відсотків. Отож ми зустрілися з проектувальниками, архітекторами і примусили їх відповідно переробити проекти. Завдяки цьому й уникнули комунального розселення.

— Коли я правильно зрозумів, то в будівельній політиці час перейти від концепції

ізольованої квартири до концепції окремого будинку для кожної сім'ї.

— Саме так. Причому найдоцільніше будувати двоповерхові котеджі.

— *Одноповерхові нас не влаштовують?*

— Бачте, такий стандарт прийнято у цілому світі. Психологічно людина почувається упевнено, коли спальня міститься на другому поверсі. А на першому — хол, кухня і в прибудові гараж. Фігурально кажучи, ніхто не підглядає в замкову щілину.

— *Це не утопічно? Навряд чи у державних будівників швидко дійдуть до цього руки.*

— Мабуть, першу спробу зроблять кооператори. Вони мобільніші, ніж державні будівельні організації.

— *Скільки може коштувати такий будинок?*

— Гадаю, що в межах цін на кооперативне житло. Раніш ціна квадратного метра була двісті карбованців, зараз зросла до трьохсот. Ось і підрахуйте вартість будинку площею шістдесят метрів. Тисяч вісімнадцять. Щонайбільше двадцять. І обов'язково виплата протягом тридцяти років, як це ведеться в усьому цивілізованому світі.

Я багато їздив по країнах Заходу і пересвідчився: більшість людей воліє жити в котеджах. І лише ті, хто часто змінює адресу, живуть у багатоповерхових будинках. Сьогодні в одному місті, завтра в іншому... У Сполучених Штатах це кожен четвертий.

— *У Джона Стейнбека є книжка-нарис «Подорожі з Чарлі в пошуках Америки»...*

— Я читав.

— *Пам'ятаєте, він пише про своєрідні селища, де живуть у квартирах на колесах? Людина приїхала на своєму автофургоні, підключила його до каналізації, електричної і телефонної мережі й живе там, скільки їй треба, чи то місяць, чи то рік. Це і зараз у них практикується?*

— Так, і досить широко. Таку рухому квартиру мають, як правило, будівельні робітники. Завбільшки вона з «Ікарус» чи й габаритніша. Усередині там є все: і кухня, і спальня, і вітальня. Закінчилося будівництво — й господар переїздить в інший штат, де є нова робота. А там його автобудинок знову підключають до всіх комунікацій, наче він на цьому місці вічно стояв.

— *Де б ви будували котеджі — в місті чи в приміській зоні?*

— І там, і там.

— *Та щодо Києва, то в ньому практично не залишилось вільних територій, придатних для такої мети.*

— Це тільки на перший погляд. Київ, як і кожне велике місто, перетинають високовольтні лінії. В цих «енергетичних коридорах» із зрозумілих причин люди не живуть. Та якщо замінити ЛЕП підземним кабелем, ми одержимо величезну кількість ділянок для індивідуального будівництва.

Особисто я перші ділянки віддав би будівельникам. Бо хіба ж не дивина: людина будує житло, а сама поневіряється в гуртожитку! Між іншим, це дало б змогу піднести престиж професії і залучити в нашу галузь кваліфікованіші кадри.

— *З яких матеріалів доцільно будувати котеджі?*

— В Англії для цього використовують пиляне каміння, у Сполучених Штатах — дерево. У нас традиційним місцевим матеріалом є цегла, та коли йдеться про масове індивідуальне будівництво, ставку на неї я б не робив.

— *Бо дефіцит? А чому він, до речі, виник? Невже в країні бракує глини?*

— Не вистачає заводських потужностей. Свого часу Хрущов надто захопився ідеєю великопанельного будівництва і закликав перепрофілювати цегельні на... приміщення для розведення курчат. Це, мовляв, буде найкращим використанням тепла, яке дають заводські печі.

— *Тож на який матеріал ви покладаєте сподівання?*

— На монолітний бетон. Між іншим, монолітні стіни двоповерхового будинку можна звести швидко — протягом двох тижнів. За умов масового будівництва це дуже важливий чинник.

Мушу запевнити: на посаду президента я, звичайно, не претендую. Але якби сьогодні оголосили конкурс на начальника Головкиївміськбуду, я, незважаючи на свої шістдесят три роки, взяв би у ньому участь. А пройшовши на цю посаду, розвивав би монолітне будівництво, причому почав би його саме з двоповерхових котеджів. Хоч пригадується гіркий жарт брежнєвської доби: «Що було б, якби в Сахарі переміг розвинутий соціалізм? Почалися б труднощі з піском»...

— *Відрадно, що принаймні піску, щоб виготовляти бетон, маємо вдосталь.*

— З ним, уявіть собі, дедалі скрутніше. Вичерпано більшість кар'єрів, а освоєння нових потребує знімати чорнозем, жертвувати ріллею. Орні ж площі й без того скорочуються: перед війною було 1,14 га на душу населення, зараз — 0,7... Можна добувати пісок біля берегів Азовського та Чорного морів, але протестують рибники. І справедливо: не можна порушувати екологічну рівновагу, бо це завдасть непоправної шкоди рибі. А крім того, можливі великі зноси берегів під час штормів. Пісок — теж проблема, над якою треба думати. Як добувати його, не чіпаючи чорнозем? Невже доведеться будувати спеціальні шахти? Одне слово, вже не залишається будівельних матеріалів, які природа дарувала б нам щедро, як колись.

— *Чи вважаєте ви реальною міську програму «Житло-2000»?*

— Її мета благородна, але виконання... Для Києва підраховано: щоб кожна сім'я мала до 2000 року окрему квартиру, їх треба здавати щорічно не 25—26, а 30 тисяч. Інакше програма не буде виконана. А як досягти такого вагомого збільшення? Найшвидший вихід — монолітне будівництво. Даруйте, що весь час до нього повертаюсь, але це тільки свідчить про гостроту проблеми.

— *Якими були б ваші перші дії, якби ви*

знову стали — ні, не президентом,— начальником Головкиївміськбуду?

— Об'їздив би, як колись, усі його гуртожитки. Провідав би кожну сім'ю з дитиною, яка там живе, забезпечив квартирою в будинку готельного типу. Тимчасово, поки не одержить пристойного житла. І, розпочавши масове будівництво котеджів, вселили б у будівельників упевненість, що їхні житлові проблеми вирішуються так швидко, як тільки це можливо.

Далі. Обов'язково переглянув би схему управління. Зробив би все, щоб Головкиївміськбуд не був у Києві будівельним монополістом. Саме монополія і позбавила його бажання йти шляхом прогресу. Я зібрав би представників усіх будівельних кооперативів і запропонував би їм брати участь у роботі главку на правах субпідрядників. Сказав би: «Не маєте матеріалів і механізмів? Дамо вам, якщо візьмете на себе частину завдань, які розпорошують сьогодні наші сили».

Союз із кооперативами допоміг би нам працювати краще. І ми мали б моральне право звернутися до уряду: «Не залучайте іноземні фірми до будівництва готелів! Віддайте нам цю валюту, і ми якісно зведемо їх самі, а на валюту купимо на Заході нові технології виробництва будівельних матеріалів».

— Пам'ятаєте, Володимире Олексійовичу, торорічну урядову постанову: платити колгоспам за понадпланову пшеницю валютою? Значно менше, ніж платимо канадським фермерам, але все ж таки валютою. Чудова постанова! Але не виконується. Залишилася на папері. Бо є в інстанціях впливові люди, особисто зацікавлені у валютних зв'язках із закордоном. Отож, думається, і вашу розумну ініціативу поховали б у бюрократичному лабіринті.

— Нині не виконується багато законів і постанов, і я сподіваюся, що система президентської влади покладе цьому край. Принаймні, якби я був президентом... Але спущусь з неба на землю.

Що б я далі зробив у Головкиївміськбуді? Постарався б піднести його технологію на сучасний рівень. Приміром, більш не можна виготовляти вікна і двері так, як це робиться. Від дореволюційних вони відрізняються тільки гіршою якістю. Я взявся б за рішучу заміну дерев'яних віконних рам на алюмінієві, дерев'яно-металеві, пластмасові. Обов'язково замінив би традиційний паркет паркетною дошкою. Це чудовий матеріал! Підлогу в кімнаті двоє робітників можуть настелити за одну годину.

— Тобто така дошка — це блок паркетин?

— Так, і одразу покритий лаком... Перелік прикладів можна продовжувати до нескінченності. Словом, я склав би програму швидкого освоєння будівельних виробів і конструкцій, які застосовує вже цілий світ.

Крім того, налагодив би виробництво трансформаторних підстанцій, бойлерних і різних технічних блоків, які привозилися б цілком готовими на територію новобудови, а там би одразу ставилися на фундамент і підключалися. Тобто вів би ту лінію, якої дотримуються в усіх розвинутих країнах: робити на будівельному майданчику тільки те, чого не можна зробити на заводах в промислових умовах. Сьогодні в Америці з кожних трьох працівників, зайнятих у будівництві, один працює на майданчику, а двоє на заводі. У нас протилежна картина: двоє на будові, а на заводі один. Отже, рівень індустріалізації, скільки б ми не говорили на цю тему, у нас серйозно відстає. От, приміром, на Кубі ми п'ять років будували разом з кубинцями текстильний комбінат. Японці привезли аналогічний комбінат, який зводився тільки скласти з готових елементів, і зробили це за один рік.

— Вибачте, але мені здається, що у вашій цікавій концепції є певна суперечність. З одного боку, ви обстоюєте індустріалізацію будівництва, за якої все, що тільки можливо, робиться в заводських умовах. А з другого — виступаєте за монолітні будинки, конструкції яких виникають безпосередньо на майданчику. Отже, заводи залізобетонних виробів стануть непотрібними?

— Це не так. Начинка монолітних будинків: сходові марші, панелі перекрить тощо — залишиться збірною, а отже, буде, як і зараз, виготовлятися на заводах. Звісно, загальна потреба у збірному залізобетоні поступово зменшиться, тому певній частині підприємства доведеться перейти на випуск інших будівельних виробів.

— Чесно кажучи, слово «монолітний бетон» асоціюється у мене не із житловими будинками, а з довгочасними вогневими точками — дотами. Чи не виглядатимуть масиви близьких вашому серцю котеджів як військова лінія оборони? І чи буде в їхньому вигляді щось національне, українське?

— Надати оселі привабливого вигляду і витримати національний колорит неважко. Уявіть собі білий будиночок під черепичним дахом, на стінах орнаменти. Вікна не квадратні, а в стилі українського бароко — з трохи скошеними горішніми кутами. Всередині будинку оздоблена пахлями стилізована груба... Все це можна продумати і включити до проекту. Неспеціалісту і в думку не спаде, що той дім бетонний.

— Ми здавна хворі на гігантоманію. Все в нас має бути найбільшим у світі — від індустріальних гігантів до монументальних скульптур. Колись я думав, що це викликано єдиним бажанням — потішити державне самолюбство. Потім зрозумів: є глибші причини. Серед поборників гігантоманії чимало людей лукових, яким масштаби вигідні в особистому плані, бо дають можливість «масштабно» збагатитись. Хіба не так?

— Не без того.

— В малій будівельній організації, де кожен ящик цвяхів перед очима, багато не поцупиш. Натомість у величезній...

— Маєте рацію, але то не єдине зло від утворення суперпідприємств. Вони стають у своєму регіоні монополістами з усіма згубними наслідками. Крім того, громіздкими структурами неможливо ефективно управляти. Це величезні «кораблі», нечутливі до керма.

Якось я запитав керівника поважної норвезької будівельної фірми: «Чому ви такі маленькі? Менш ніж п'ятсот працівників...» — «В усьому світі це вважається нормою,— відповів він. — Навіщо більше?

Окрім того, я не уявляю, як працювати директором, коли не знаєш геть-чисто всіх в обличчя і на ім'я».

Один із секретів ефективності нашого кооперативу «Підряд» — його будівельні управління невеличкі: сто п'ятдесят — двісті чоловік. Це саме стільки, щоб начальник управління був особисто знайомий з кожним, знав його кваліфікацію і можливості. Без цього не можна працювати як слід.

— Після трагічного землетрусу ви працювали у Вірменії — керували в ранзі заступника міністра УРСР відбудовою Кіровакана. Хто винуватий, що залізобетонні будинки там розвалилися, мов карткові?

— Проектувальники — раз. Будівельники — два. Це колективний злочин. Існував норматив, за яким будівництво в районі Спітака, Ленінакана і Кіровакана велося з розрахунком на землетруси силою до восьми балів. Але за кілька років до катастрофи Держбуд СРСР знизив оту цифру до семи. Вирішили «заощадити»: це зниження скоротило витрати металу і цементу на будівництво приблизно вдвічі.

— Навіщо Держбуду ота економія? Він же нормативний орган і сам нічого не будує...

— Це має показати розслідування, яке ведеться Прокуратурою СРСР. На мою думку, деяка група осіб заздалегідь розраховувала на перехідний період, коли вже діятимуть нові, «семибальні» норми, а матеріали усе ще надходитимуть у колишній, «восьмибальній» кількості. І, отже, надлишок можна буде використати для інших цілей. Що, либонь, і зробили.

Та постає запитання: чи розсипалися б оті будинки тільки через це? Ні! Будинки, розраховані на сім балів, могли б тріскути, деформуватися, ба навіть нахилитися, але б ніколи перекриття не впали на людей. Те, що вони завалилися, свідчить про грубе порушення навіть цих нових, занижених норм. Побачене на руїнах будинків мене вразило. Бетон був крихкий, з невеликою кількістю цементу і розсипався в руках майже як пісок. У панелях та інших конструкціях закладено менше арматури, ніж треба. Можна не сумніватися, що метал і цемент викрадалися для спорудження дач, гаражів тощо, і це у сукупності із зниженням бальності призвело до такої жахливої катастрофи.

Сьогодні там споруджуються монолітні будинки, розраховані на дев'ять балів, і щодо тих, які ми побудували, я впевнений, що вони своїх мешканців ніколи не підведуть.

— Скільки ви працювали у Вірменії?

— Рік. Потім обсяг робіт зменшився в сім разів у зв'язку з блокадою залізниці. Тисячі наших вагонів по кілька місяців простоювали на території Азербайджану. Екстремісти, як називає їх преса, зловмисно поливали цемент водою...

За цей час я краще пізнав стародавній вірменський народ і пройнявся до нього глибокою повагою. На жаль, не можу цього сказати про більшість їхніх будівельників. Це добрі робітники, але десятки тисяч їх працюють за межами Вірменії, зваблені дуже високим заробітком. І от, замість того щоб вони відбудовували свої міста, а ми їм допомагали, вийшло навпаки. В Кіровакані на вісім тисяч будівельників з України працювала тільки тисяча місцевих. Неймовірно! А втім, винуватий і уряд Вірменії, який не мобілізував свою армію будівельних майстрів.

— Цілком очевидно, Володимире Олексійовичу, що ви не уявляєте свого життя без будівництва. Присвятили йому ціле життя, крім тих одинадцяти років, коли очолювали міськвиконком. Як і навіщо ви згодилися стати мером?

— Скажу вам чесно: я ніколи не докладав жодних зусиль, щоб прориватися на посади. Якось виходило само собою: працював, а мене викликали і пропонували. В тридцять років я став керувати трестом, у тридцять п'ять — Головкиївміськбудом, а в сорок один подзвонила «вертушка»: «Негайно прибути до Петра Юхимовича». «Маємо таку думку,— сказав Шелест,— що час поміняти мера товариша Бурку на іншу людину. Бурка як вип'є, то захворіє, а як захворіє, то вип'є. Всі це бачать, це ганьба». А я йому кажу: «Знаєте, Петре Юхимовичу, я зараз відчуваю себе на своєму місці. Ось ми з науковцями проектуємо для Києва автоматизовану систему управління будівництвом. Перевірили на домобудівному комбінаті одну з її підсистем — «Автодиспетчер». Працює успішно. І мені дуже хочеться довести цю справу до кінця. За правом стародавнього Києва мусимо іти попереду всіх будівельників країни». — «Стародавньому Києву потрібен голова міськвиконкому». — «Не хочу бути двірником. Не позбавляйте мене улюбленої роботи». — «Ти що, дурень?» — «З якогось боку, можливо, так. Я вас прошу, Петре Юхимовичу, не робіть цього». — «Гм! Дивно... Тут перед тобою душ дев'ять було,— ми ж не лише тебе викликали, порівнюємо,— так усі дякували, а ти, бач, не хочеш! Гаразд, іди собі. Не хочеш — то й не треба». (За вірогідність цього діалогу ручуся. На щастя, Шелест ще живий, і в нього можна спитати).

Я одразу до міськвиконкому просити відпустку. А тодішній голова вже знав, що вирішується його доля. «Яка відпустка? — питає похмуро. — Незабаром сесія». Кажу: «Я відмовився на вашу користь». Тут він посвітлішав і так енергійно підписав мою заяву, що розірвав кінцем пера аркуш надвоє. Довелося склеювати липкою стрічкою...

Та ба — невдовзі телефонує мені до Сочі Ботвин, тодішній перший секретар міськкому, і каже: «Негайно повертайся!» Я завмер: «Що сталось? Невже якась аварія на будівництві?» — «Ні, все добре, прилітай. Тільки з Борисполя просто до мене».

Приїжджаю. Ботвин, сяючи, обіймає мене, хоч ми з ним раніш постійно сперечалися з будівельних питань. «На Політбюро вирішено рекомендувати тебе головою міськвиконкому». — «Та я ж відмовився! Зараз піду до Шелеста». — «Ха-ха-ха! Шелест полетів у відпустку і дав команду викликати тебе, скликати сесію... Сказав, що в Москві і Ленінграді міськвиконком очолили начальники будівельних главків, і в Києві за їхнім прикладом теж так треба зробити. Цей Гусєв, каже, хай працює, а Києвом керував і керуватиме ЦК». — «А якщо я не з'явлюся на

сесію?» — «І це передбачено. Дав вказівку: «Коли пручатиметься — виключити з партії!»

Саме так тоді обирали, і я став головою міськвиконкому. Довелося вникати в безліч проблем. Але найперше, що я зробив,— це запросив свого наступника, нового начальника головкому, і спитав: «Де всі оті листи з проханнями, які я писав до міськради, а їх звернули нам з відписками?» Привезли мені цілу теку. І я підписав позитивні резолюції з усіх питань, які я безрезультатно порушував від імені Головкиївміськбуду. Хоч, звичайно, не всі! Ну, апарат міськплану, міськфінвідділу нишком обурювався: як це так, мовляв,— тільки прийшов і вже вирішує питання для свого головкому! А як же інакше? Це ж будівництво!

— 1979 року вас перевели на посаду заступника міністра промислового будівництва України. Формально це можна вважати певним підвищенням, шляхом у міністри, але кияни не сумнівалися, що це опала. Чим вона була викликана? І як ви реагували на неї?

— Спочатку мав надію, що мені дозволять повернутися до главку. Не дозволили: мовляв, не прийнято в кадровій політиці двічі сідати в одне крісло. Потім я дізнався, що другий секретар ЦК висловився так: «Ну, слава богу! Немає цього Гусєва, і ніхто нам тепер у Києві не роз'яснюватиме, що можна, чого не можна».

Так, сперечався я багато. От, наприклад, надійшла вказівка закрити Бесарабський ринок. Так би мовити, за аналогією, бо газети повідомили: «Черево Парижа закрите». Та славнозвісне «черево» принципово відрізнялося від нашої Бесарабки, бо там торгували оптом, а не вроздріб. Це був, по суті, величезний продуктовий склад у центрі Парижа, а не місце, де можна купити два лимони чи кілограм свіжого сиру. І я чинив опір отій вказівці півтора року. Доводив, зокрема, що з 50 тисяч покупок, які щодня робляться на Бесарабці, велика частина призначена хворим і дітям. Що цей ринок є достойністю Києва, а не його ганьбою.

— Як, до речі, збиралися використати цю унікальну споруду?

— Передбачалося, що там буде універсам або спортзал...

Інша несенітна ідея: хотіли знести філармонію. Нібито заважатиме новому музею Леніна. Я не дав.

Далі: обком партії мав намір на верхньому плато Володимирської гірки — там, де виставка квітів,— звести свій новий будинок. Понад рік тривала справжня битва, і врешті-решт, коли на мій бік у цій справі став Шелест, тодішній перший секретар обкому Цибулько погодився на бульвар Лесі Українки.

Отака вона, робота мера...

— Мабуть, обкомівські функціонери дуже жалкували, адже так ефектно мати святого Володимира біля ніг...

— Далі: мене закликали знести Трапезну на Володимирській гірці, коли дізналися, що її реставрація обійдеться в півмільйона. Я теж категорично відмовився. Наказали ліквідувати Братський корпус поруч із Трапезною. І цього не виконав. Надто довго тривала конфронтація, і я став персоною нон грата, яка, мовляв, нікого не слухає.

— Кажуть, дехто закидав вам і те, що займаєтеся винахідництвом.

— Так. Маю одинадцять авторських свідоцтв. Ніхто не міг звинуватити мене, що я завдяки посаді «примазався» до чужих винаходів, тому був обраний інший варіант. Пішли чутки, що Гусєв часто буває за кордоном, запозичив там ідеї, а тепер видає їх за свої. Відтак за вказівкою Шелеста була створена спеціальна комісія для перевірки. Ініціатори через необізнаність не здогадувались, що для одержання авторського свідоцтва треба винайти таке, чого немає в світі. Адже кожна заявка на винахід перевіряється експертами на патентну чистоту, і якщо винахід не є оригінальним, авторові відмовляють.

Отож комісія взялася до роботи, і завідділом партійних органів ЦК товариш Ульянов учинив мені справжній допит. Спочатку зажадав, щоб я розповів про суть кожного з винаходів. Потім каже: «Точаться нездорові розмови, що ви захопились не тим, чим треба. Замість віддавати всі сили місту, робите якісь винаходи». Відповідаю: «Якщо у мене з'явилася ідея, то чи вправі я приховати її? Адже кожен винахід — це прогрес». А він: «І все ж таки ми вам рекомендуємо не робити заявок на авторські свідоцтва, які б ідеї у вас не виникали. Ви думаєте, що у нас ідей мало? У мене, у Петра Юхимовича! Але ж ми не робимо заявок!» Питаю: «Отже, ви мене закликаєте до економічної диверсії? Придумати корисну для республіки машину і мовчати про неї?» Він подумав і сказав: «Ні, так, мабуть, і справді не годиться. А чому б вам не віддати вашу ідею комусь іншому — хай він і заявляє?» Мабуть, на моєму обличчі з'явився такий подив, що він тільки промовив: «Одне слово, я сказав вам усе, що хотів сказати».

— Як це для нас характерно! Шукають не спосіб втілити винахід у життя, а «компромат» на автора. Може, то звичайнісінька заздрість?

— Радше переляк: коли б чого не сталося.

— Трохи розкажіть про ваші винаходи. Принаймні про деякі з них.

— Це були будівельні машини та механізми, а також машини для міського комунального господарства. От, приміром, снігоприбиральний комбайн. Ще й досі ми вивозимо сніг за межі міста автотачками. При цьому забираємо у народного господарства безліч автомобілів, спалюємо бензин. Комбайн, який разом з двома колегами ми створили, нікуди сніг не возив, а розтоплював його на місці і спускав до каналізації. Випробували його на Хрещатику, і виявилось, що він може замінити шістдесят самоскидів.

— Де він зараз?

— Немає. Коли я пішов з міськвиконкому, його розібрали по деталях. Як мені сказали — з метою вивчення...

Інша машина могла пересаджувати дорослі дерева. Це ж варварство — вирубувати їх, розчищаючи будівельний майданчик! Хай переїдуть до нових мікрорайонів, які завдяки цьому одразу матимуть двадцятирічні насадження. Таку машину ми побудували, пересвідчилися, що добре працює, але

вона теж залишилася в єдиному екземплярі. Держплан поставився до неї холодно і не дав відповідних замовлень машинобудівникам України.

Тепер про машину для випробування стійкості будівельних матеріалів. От, приміром, сьогодні нам пропонують нову фарбу і запевняють, що якість її найвища. Але ніхто не знає, що буде з тою фарбою в недалекому майбутньому. І ось разом з Академією наук ми зробили таку машину, яка складалася з чотирьох кліматичних камер: «Літо», «Осінь», «Зима», «Весна». Будь-який матеріал: облицювальна плитка, фарба тощо — розміщується в цій машині і, переходячи з камери до камери, зазнає прискореного впливу вітру, морозу, сонячного проміння, атмосферних газів та інших природних факторів. За три місяці маємо відповідь, що буде з тим матеріалом за десять років.

— Отже, ваша машина прискорює час у сорок разів.

— І завдяки цьому маємо змогу визначити, чи новий будівельний матеріал має право на життя: на щастя, вона працює й досі...

— Фактично здійснює подорож у часі... Шкода, що не дає можливості зазирнути в майбутнє архітектурних проектів. Тоді, може, платформи київського метро не були б такі короткі — тільки на п'ять вагонів. Це лиш один приклад нашої улюбленої, дуже дорогої економії на майбутньому.

— Згоден з вами: уявна економія обертається великими втратами. У Норвегії я бачив покрівлю з тонкої нержавіючої сталі. Здивувався: «Як?! Це ж дуже дорого!» А господарі засміялися і кажуть: «Давайте підрахуємо. У вас покрівлю роблять з руберої́ду, і служить вона щонайбільше десять років. Отже, протягом століття вам доведеться замінити її десять разів, щоб не протікав дах. А оця нержавіюча сталь служить сто років, і сто років ми не матимемо з покрівлею ніяких клопотів. Так, вона дорожча, ніж руберої́дна, але в цілому, якщо дивитися в майбутнє, буде значна економія».

А візьміть труби, по яких подаємо до квартир гарячу воду. В цілому світі їх роблять з червоної міді, тому вони довговічні. Ми застосовуємо в кращому разі оцинковані сталеві труби, які треба міняти кожні п'ятнадцять років. Звісно, мідна труба дорожча, але служитиме сотню років, як і покрівля з нержавіючої сталі.

Між іншим, коли в Києві будували Палац «Україна» і добиралися до покрівлі, я запропонував зробити її з нержавійки і за це був висміяний «зверху». «Ти з глузду з'їхав? Не вистачає цієї сталі для виробництва ножів і виделок!»

— І що з покрівлею?

— Зробили з руберої́ду, а тепер кожні десять років міняють... У нас кошториси на будинки і споруди складають, не зазираючи в майбутнє, а так не можна. Конче треба враховувати ремонтні витрати хоча б на п'ятдесят років уперед.

— Хочу торкнутися, Володимире Олексійовичу, теми, яка вам близька і як будівельнику, і як колишньому мерові. Ви напевно знаєте ставлення киян до велетенської статуї брежневської доби, яка стоїть над Дніпром поблизу Лаври.

— За задумом Вучетича.

— Так. Називається «Батьківщина-мати», але не схожа ні на матір, ні на Батьківщину. Несамовите обличчя, в якому нічого слов'янського. Якісь крила херувима...

— І меч, схожий на тесак. Слов'янські мечі були довгі, а цей короткий.

— Чому, до речі, його вкоротили? Чи не тому, що зносився над дзвіницею Лаври?

— Ні. Щоб не відвалилася рука з мечем: надто великим було б вітрове навантаження.

— Ще потворнішою мені видається ота металева веселка в колишньому Царському саду над Дніпром (тепер Піонерський). Це справжній апофеоз нездарної і невиразної архітектури. Я майже певен, що якби ви в той час були мером, то виступали б проти.

— Виступав би проти і був би зім'ятий, бо це, здається, задум «самого».

— Думаю, що поки в країні існує дефіцит житла, зводити такі монументи взагалі аморально.

— Так. Будувати, як і жити, треба по кишені. .

— І все ж таки, якби відпустили кошти на одну монументальну скульптуру, що б ви в Києві поставили і де саме?

— Пам'ятник Кию в тому місці, де він жив,— на горі Киянці. Так, щоб його, як і Володимира Хрестителя, було видно з боку Дніпра...

— Характерна для нашого містобудування тенденція заощаджувати за рахунок майбутнього згубна не тільки з економічного, а й екологічного погляду. Часто вулиця існує ще тільки на ватмані, а вже приречена бути загазованою, бо її проїзна частина надто вузька відносно висоти будинків.

— Маєте рацію. Вулиці треба прокладати так, щоб вони добре провітрювалися, враховуючи при цьому і висоту забудови, і так звану розу вітрів. Крім того, треба робити більше перехрещень на двох рівнях, будуючи естакади або тунелі. В Києві їх надто мало. А вони ж дозволяють уникнути чекання перед світлофорами, під час якого двигуни працюють у найбільш токсичному режимі.

— Маю до вас як киянин і водій-аматор досить дражливе запитання. Через центр столиці в західному напрямку веде тільки бульвар Шевченка. Іншого прямого шляху немає. Але третину ширини дороги займає алея із славнозвісними тополями. Звідси щільність автомобільного потоку, ризик аварій, загазованість. Ось як тут бути? Чим пожертвувати: безпекою руху і чистим повітрям чи отими гарними тополями?

— Як бути? Передусім подивитися, як розв'язуються аналогічні проблеми в країнах з високою автомобілізацією. Естакади! Як другий, додатковий поверх руху. Загалом можна замість них прокласти під землею тунель, але такі довгі тунелі погано провітрюються і в разі затору можливі людські жертви. Я за естакади.

— Над тополями?

— Ні, над проїзною частиною. Можуть бути вишуканої форми, на одній опорі.

— А висота?

— Від десяти до двадцяти метрів.

— Уявляю, скільки протестів було б. Надто незвичне для нас таке рішення.

— Проект Ейфелевої вежі свого часу теж викликав бурю протестів. «Не дамо спотворити центр Парижа!» А тепер вона символ французької столиці.

Так, рішення для нас поки що незвичне. Але в Японії, Сполучених Штатах, Західній Європі це норма. Скажімо, сорокакілометрова дорога від Токіо до Йокогами цілком проходить по естакаді. А внизу — сільські будиночки, рисові поля. І все чудово уживається. Японці пожертвували мінімумом землі тільки щоб поставити опори — і їздять собі тою гарною естакадою, нікому не заважаючи.

— А яке рішення ви порекомендували б для старого Львова? Він у прямому і переносному розумінні задихається від автомобілів. Правила руху за тамтешніх умов майже не діють. Їздити можна тільки з натхнення. Це антагоністична суперечність: старий Львів — і автотранспорт. Але естакади там не підуть, бо несумісні з історичною забудовою. Де ж вихід?

— Я багато разів бував у Львові і теж думав над цією проблемою. Вона дуже складна. Один з варіантів — оголосити історичний центр заповідним і дозволити в'їзд туди лише спецтранспорту: комунальному, санітарному і автомобілям, що обслуговують магазини. Але повинні бути стоянки, де ви можете спокійно залишити машину і пішки ходити по заповідних вулицях.

Крім того, можна було б зменшити наплив автомобілів до центру, переселивши з нього всілякі контори й установи. Проблема ця існує і в інших містах України. Скільки житлових будинків у центрі Києва зайняті різними конторами! Особливо перші поверхи. Ці приміщення так і просяться, щоб розмістити в них кафе, магазинчики тощо. А для установ можна побудувати поза центром спеціальні конторські будинки. Висотні.

Такі пропозиції висувалися вже давно, але знову ж таки «нагорі» не сприймалися. Мовляв, не вистачає житла, а тут будуватимемо контори! То замість цього віддавали установам житлові приміщення. Грамотно це? Ні!

— Що вдієш, усіма справами вершили непрофесіонали.

— Так, на жаль, некомпетентність, непрофесіоналізм завдали величезної шкоди.

— Однак ці люди щиро вважали себе мудрішими за фахівців.

— Звичайна річ.

— Повернемось до кооперативного руху. Ви, Володимире Олексійовичу, його гарячий прихильник. І, мабуть, не тому, що займаєте посаду кооперативного лідера?

— Звісно, ні. Навпаки, я дав згоду балотуватися на цю посаду, бо переконаний, що без кооперативів економіка не вийде з кризи. Вони корисні не тільки своєю продукцією та послугами, а й тим також, що є школою ринкових відносин. Не можна всерйоз казати про необхідність ринкової економіки і водночас виступати проти кооперативного руху взагалі.

Крім того, кооперативи — школа обов'язковості і відповідальності. У нас розвелося надзвичайно багато людей, які з дивовижною легкістю порушують дане слово. А в діловому світі воно на вагу золота.

— І то в буквальному розумінні! Мені пригадується цікавий епізод із книжки Миколи Миколайовича Смелякова, колишнього заступника міністра зовнішньої торгівлі. Коли він був з візитом у якогось американського банкіра, тому подзвонили з іншого банку і попросили позичити сто тисяч доларів розмінною монетою. І банкір одразу вислав. Смеляков був дуже здивований: «Як це? Без розписки, без жодних документів? Просто під чесне слово?!» — «Цього цілком досить». — «А якщо він його не дотримає?» Тут уже здивувався банкір: не міг второпати, що має на увазі гість. На його думку, це було повною нісенітницею.

— Так, бо в колі справжніх ділових людей репутація дорожча, ніж сто тисяч. А у нас вона втратила ціну. Так ось, справжній кооперативний рух сприяє відродженню втрачених або знецінених ділових якостей.

— Передбачаю, що з останнім вашим твердженням багато хто не погодиться. Наведуть численні приклади кооператорів-шахраїв або халтурників.

— Таких вистачає. Але наївно було б сподіватися, що в суспільстві, де так довго деформувалися моральні цінності і процвітала тіньова економіка, під кооперативне знамено прийдуть лише порядні люди. Має відбутися природний добір. Це неминучий етап, який триватиме не один рік. І пристрасті навколо кооперативів вигідні певній категорії людей, які стоять обома ногами в минулому. Добалакалися вже до того, що закон про кооперацію завдає економічної та моральної шкоди народові і країні.

— І, нарешті, останнє запитання. Які наслідки матиме децентралізація будівництва, за якої його шляхи і програма визначатимуться не в Москві, а в Києві, ба навіть в обласних центрах?

— Наслідки будуть позитивні. В нашому житті був період, коли управляли раднаргоспи. Багато економістів твердять, що для промисловості це управління було неповноцінне. Але будівництво, можу засвідчити, тоді пішло вгору. Його питання вирішувались дуже швидко й кваліфіковано. Та й взагалі будівельна справа має місцевий характер. Думаю, вона тільки виграє, коли нею буде займатися як господар кожен обласний і міський виконком. Чого б я і домігся, маючи відповідні державні повноваження.

Одне слово, перехід республіки на економічну самостійність може дати будівництву друге дихання.

— Що ж, будемо сподіватися.

Інтерв'ю взяв
ЛЕОНІД САПОЖНИКОВ

ВОЛОДИМИР МУХІН

ЧИ НЕ ДОСИТЬ КАТАСТРОФ?

1. СУМНА СЛАВА

Горліаська шахта «Олександр-Захід», колишия «Кіидратівка-Західиа», закладена 1953 року, у 1957 році видала на-гора перше аугілля. Розробляла аона малопотужні пласти. Крім того, прн видобутку кожної тонни вугілля тут виділялося 13,7 кубометра иайнебезпечиішого для гірииків газу — метаиу. Відомо також, що аугільний пил так само аибухоиебезпечиий. Проте для Донбасу асе це ие дивииа. Коротко кажучи, про те, що на саіті є аугледобувие підприємство «Олександр-Захід», зиали тількн доибасіаці, та й то лише ті з них, хто маа безпосередиій стосуиок до гіриичої справи і жиа иеподалік від цієї шахти. А тепер про иеї зиають аід Прибалтикн до Сахаліну, та й, мабуть, у асьому саіті. На жаль, горліаців слааа ця аж ніяк ие радує.

Підземиі ааарії з людськими жертаами не рідкість і а иас, і а країиах, які иазнааюіь циаілізоааиими, але катастрофа — саме катастрофа! — що сталася иа шахті «Олександр-Захід», посіла серед иих осібие місце. З бідою такого характеру за асю багатоаікову історію гіриичої справи і шахтарі, і ті, хто у аирішальну хвнлину маа прийтн їм иа допомогу, зіткиулися аперше і були заскочені зиеиацька, що посилнло трагічність иаслідків. Постраждали сотиі людей.

Спеціалісти Горлівського хімічного заводу Міиоборонпрому, коли проектуаалася шахта «Олександр-Захід», заперечувалн протн иебажаного сусідстаа. Але на техиічній нараді, а якій азяли участь керівники Міиауглепрому, іиституту «Диіпродіпрошахт» та інші, не тількн зиялн саої заперечеиия, а й иааіть погодились иа те, щоб аідстаиь між огорожею заводу та новобудовою змеишилася з 1500 до 1100 метріа. Рішення, прийняті на цій иараді, були скріплеиі протоколом, який 9 січия 1954 року затвердили заступиик міиістра аугільиої промнсловості та інші аисокопостаалеиі особи в центральиих аідомстаах. А затим сусіди розпочали змагаиия, хто з иих більше порушить праанла безпеки.

Упродовж тридцяти років (1960—1989) шахта аела гірничі роботи на горішиіх горнзоитах і а безпосередиій близькості аід зааодського цеху № 4-а. При цьому осідаиия розроблеиої земиої поаерхиі досягло 56 мм. І хоча будівлі та спорудження, що містилнся иа цій території, пошкоджеиь ие мали, самі породи зазиали деформації, а иих утворилнся тріщиии і заколи, через які в гіриичі аиробки могли проиикати шкідлиаі для життя хімічиі продукти.

Хімзааод, у саою чергу, також ие аважаа себе зобов'язаиим узгоджуаати плаии иа будівництао небезпечних об'єктів з гірниками чи хоча б поаідомлятн їх про саої иамірн. Так, ще тридцять років тому без дозаолу Держгіртехиагляду та погодження з шахтою були споруджені чотири ємкості на 1000 кубічних метріа толуолу кожна. Протягом наступиих десятиліть збудоаано ще п'ятиадцять таких самих схоаищ для хлорбеизолу, метанолу, формаліну, а аже а наші дні дві ємкості для хлорбеизолу. І знову-таки без дозволу Держгіртехнагляду і погодження з об'єднаииям «Артемвугілля». Отже, асі ці схоаища побудоааиі над гіриичнми виробками шахтн «Олександр-Захід» иа аиходах аугільиих пластів, у яких для аентиляції і доставки матеріаліа при виробленні горішніх горизонтіа було пройдеио чотнри шурфи.

Узакоиеиа для таких підприємста иадсекретність цілком перекриаала доступ на його територію представникам будь-яких, що ие мали стосуику до даиого аідомстаа, організацій, покликаиих стежити за дотрнмаииям праанл безпекн, саиітарним стаиом та охороиою иааколишнього середовища.

На підтаердження сказаиого иаведу аитяг з акта спеціальиого розслідуаання, проведеиого урядоаою комісією після катастрофн. І хоча розрахоааиий аіи иа спеціалістів, думаю, читач зрозуміє, в чому тут справа.

«При обстеженні Горліаського хімічиого зааоду комісія аияанла ряд порушеиь:

...бракує покриттіа та огородженнь иа злиаиій естакаді, піддоии ие мають бортів у цеху № 4, сховища беизолу як иа складах

ЛЗР (легкозаймнстнх ріднн), тан і в цехах не мають сигналізвторів грвничннх верхніх рівнів, вимір рівнів у сховищах має одну точну вимірюввння замість трьох, в обвалуввнні складу хлорбензолу є незаснпвні наиави, територія всередині обвалування не мвє твердого понрнття, має місце напіж нв флвнцевих з'єднвннях трубопроводів і устаткуввння з хлорбензолом, немає внтратомірів на складі ЛЗР та в цеху № 6...»

Ну, що тут ще снажеш!

Витікання, часом значне, отруйиих хімічннх речовин з недбвло утримуваннх, досить старих сховищ та продунтопроводів (у серпні 1989 рону нв землю вилнлось майже сорон тонн хлорбензолу) не лише отруювали грунтн й атмосферу, вони через тріщинн, заноли і погаслі шурфи пронинали в земні надра, нанопичуввлнсь твм, насичуючн собою навнолишиі породи, вугільні пластн та підземні водн.

Шахтарі, що працюввли иа добуванні вугілля у лвві № 169, вперше відчули це у листопаді 1983 рону. В пробах водн, взятих на тій дільниці, вміст хлорбензолу в 3585 разів (!), а фенолу — в 64 рази перевищував граничио допустимі нонцентрації. В підземному повітрі нільність толуолу перевищуввла допустнму норму в два-три рази.

Зазначу, що схожих хімічних продунтів иі в підземній воді, ні в шахтовій атмосфері вугільних підприємств, ян прввило, нема, тож в правилах безпеки гірнинів ніяних даних про них і тим більш реномендвцій щодо захнсту від них таною немвє.

А проте районнв свнепідемстанція здійняла тривогу. В свою чергу управління швхти «Олениандр-Захід» спробувало вжити заходів, щоб запобігтн пронинненню отруєних підземних вод у діючі гірничі виробни. Звернулися до хімзаводу з проханням усунути витік шнідливнх хімічних речовии.

Відповіді не було.

Лише майже через трн ронн, в лнстопаді 1986-го, нерівннцтво хімзвводу своєю чергою надіслало лнста генеральиому директорові внробннчого об'єднаиия «Артемвугілля» М. Мвлюзі, начальнину УКДВ А. Гремвновсьному та завідуючій відділом саиепідемстанції Н. Петровій. Ось два витяги з нього:

«Розміщення будівель та споруджень на території підприємства регламентується галузевнмн «Правилами упоряднування підприємств».

Інвнше кажучи, не суньте носа, нуди не слід. І далі:

«...ведеиия будь-яних підземних робіт під територією підприємства забороняється. Цю внмогу шахта «Олениандр-Захід» порушила».

Тан, завод вимагав иегайного припинення гірничнх робіт під його територією. Але ця вимога запізинлася мвйже на тридцять ронів. Загашені на той час внробни вже ие могли вплинути на схоронність наземних споруд, а от небезпена безперешнодного пронинненяя в шахту отруйннх хімічних речовнн лншилася.

Нвмагаючнсь відсінтн внробни, пройдені під терторією хімзаводу, від діючнх, шахта поставила ряд ізолюючих перемичон та перемичон іншого прнзначення, вжнла заходів щодо відведення отруєнних підземних вод від робочнх місць тв нращого їх провітрювання, однак повністю вберегти людей від небезпечних нонцентрацій отруйних речовин не вдвлося. В березні 1987 рону була зупнненв лвва дільниці № 169, яна, власне нажучи, мвйже виробнлв своє поле, а в січні 1988 рону лавв дільниці № 165.

Після здійснення ряду додвтковнх захисних звходів нонцентрацію отруйних речовин вдвлося зменшити до безпечного рівня і з грудня 1988 рону знову приступити до вндобутну вугілля. До трагедії на швхті «Олениандр-Захід» лишвлося менше рону.

2. БІДА РОЗРОСТАЄТЬСЯ

Тут нам не обійтись без хронології та прізвищ, через те що вонн вже ствли фантом історії.

2 грудня 1989 рону начальнин дільннці № 165 Колеснин видав гірничому майстрові Чоботарьову наряд нв виїмну в другу зміну (з 14-ої години до 20.00) вугілля в уступвх №№ 3, 5, 10, і той з вибійнинами Шевченном, Дем'янцевим, Минитою та пропуснальнином вугілля Корнієнком спустився в шахту. Одночасно з нимн для вибирвння породн з вибою відкаточного штреку спустилися прохіднини Колесннн та Назаренно. Дем'янцев і Минита приступили до виїмнн вугілля в уступах № 5 і 10 відразу, тільнн-но дійшли до своїх робочих місць, а Шевченно, зустрівши по дорозі внбійннка Євсєєнка і дізнавшнсь від иього, що в уступі немає нріпнльннх матеріалів, повернувся з лвви иа віднвточний штрен. Нв той час гірничий мвйстер Чоботарьов, обійшовши робочі місця, танож спустився иа віднвточиий штрен і змінив наряд Шевченнові, пославшн його на допомогу Корнієннові для відвантажеиня вугілля.

Годинн через дві після початну зміни Корнієнно і Шевченно помітили, що прнплив води з лави збільшнвся, і відчулн запах хлорбензолу. Невдовзі почало пенти очі, а нолн Корнієнно нахилився, щоб розчепити вагонеткн, то йому запаморочилось у голові. Відчувши недобре, шахтарі пішли назустріч свіжому струменю повітря. Біля заїзду иа польовий штрен, що вів до ствола, вони зустрілн гірничого майстра Чоботарьова. Затнм надійшли Колеснин і Назаренно, які розповілн, що у внбої віднаточного штрену ніяного запаху нема, вле ноли вонн пішлн за порожняном до лвви — там днхать ие було чим. Чоботарьов відправнв усіх чотирьох иагора, а сам, повідомивши по телефону начальнинв зміни Дорофєєва про обстановну і про те, що внбійнин Дем'янцев з п'ятого уступу ие вийшов, залишнвся на дільнниці.

Тоді, прихопнвши ізолюючий саморятівиин, Дорофєєв одразу ж спустився в швхту. Ян згодом встановило спеціальне розслідування, Дорофєєв і Чоботарьов, прнблизно о 16-й годині зустрівшись ноло ствола на горизонті 350 м, рушили иа дільницю № 165, однвн подробиць про подальші їхні дії й місцеперебування з'ясувати не вдвлося. Жнвими їх більше ніхто не бачнв.

О 18 годині 20 хвилнн начальинн дільниці Колеснин, дізнавшись від свого заступнина Алферова про аварію, спустився на горизоит 450 м і рушив до лави, а його заступнин дав наряд гірничому майстрові Бондареннові йтн слідом з брнгадою на той самий горизонт

для відвантаження вугілля з лави, аби визволити вибійника Дем'янцева.

На дільниці гірничий майстер Бондаренко з бригадою зустріли начальника дільниці Колесника, що перебував, як відзначено в акті спеціального розслідування, на який автор уже посилався, в легкому шоковому стані, і вивели його на свіжий струмінь повітря. Затим робітник очисного вибою Харченко спустився лавою до уступу № 9, але сильне печіння обличчя та очей змусило його облишити спробу виявити вибійника Дем'янцева, і всі повернулися до ствола.

Після того, як про аварію на дільниці № 165 доповіли головному інженерові шахтоуправління Борисенкові, той о 20 год. 15 хв. викликав на шахту гірничих рятувальників.

Нагадаємо читачеві: хлорбензол був виявлений приблизно о 16.00, а гірничих рятувальників викликали лише о 20 год. 15 хв. Через 4 год. 15 хв. після того, як на дільниці склалася небезпечна ситуація! Чим це пояснити? Адже за будь-яких інших підземних аварій, надто таких, що загрожують життю людей, їх викликають негайно. Телефоністка комутатора, одержавши сигнал із шахти, робить це сама, не чекаючи на чиїсь вказівки. А тут 4 год. 15 хв. безпорадності і розгубленості! Невже дільничний нагляд, начальник зміни не знали чи забули елементарні правила техніки безпеки?! Я б не наважився дорікнути їм цим. Причина полягає в стереотипі сприйняття, який виробився і в робітників, і в представників технічного нагляду за останні шість років.

Шкідливі хімічні речовини, зокрема і хлорбензол, проникали в шахту «Олександр-Захід» з 1983 року, але за всі ці роки не було навіть легких отруєнь. В кожному разі, медична служба жодної патології не зафіксувала. І хоча проби в підземних водах та рудниковому повітрі бралися регулярно, а їхній аналіз показував, що шкідливі речовини, і в досить небезпечній кількості, є і в одному, і в другому середовищі, однак те, що нікому від того ще не стало погано, наклало свій відбиток на характер представників дільничного нагляду та рядових шахтарів.

3. ЗАХИСТУ ПОТРЕБУЮТЬ... ГІРНИЧІ РЯТУВАЛЬНИКИ

О 20 год. 25 хв. на шахту «Олександр-Захід» прибули два відділення горлівського гірничорятувального загону. Відділення, очолюване помічником командира взводу Лихенком, одержало завдання спуститися на горизонт 350 м, обстежити вентиляційний штрек лави № 165, проникнути в неї згори з метою виявити вибійника Дем'янцева, надати йому допомогу і вивести на поверхню. Друге відділення на чолі з помічником командира взводу Сусідком було направлене на горизонт 450 м для обстеження з цією ж метою відкаточного штреку і нижньої частини лави.

На той час уже стало відомо, що з лави не вийшли також гірничий майстер Чоботарьов та начальник зміни Дорофєєв.

О 21 год. 45 хв. відділення Лихенка в респіраторах підійшло до лави, але ввійти в неї не змогло, через те що висота її в окремих місцях була лише 0,38 метра.

О 23 год. 45 хв. відділення Сусідка біля вуглеспускної печі, за два метри від люка, побачило бездиханне тіло гірничого майстра Чоботарьова. Він лежав навзнак, учепившись рукою за стойку. Медична експертиза ніяких травм у нього не виявила і прийшла до висновку, що смерть настала від отруєння хлорбензолом.

О пів на першу ночі 3 грудня гірничі рятувальники зуміли проникнути до лави через вентиляційний штрек, але далі десятого уступу не просунулись (на одну третину від її загальної довжини). При цьому вони відчували не тільки печіння очей та шкіри обличчя, а й сильну дратівну дію на все тіло. В цей час вміст хлорбензолу в атмосфері лави перевищував гранично допустиму концентрацію майже в 150 разів!

Розвідати лаву, де залишились вибійник Дем'янцев та змінний інженер Дорофєєв, можна було лише за умови різкого зменшення концентрації хлорбензолу, для чого зробили спробу провітрити її за рахунок інших дільниць, проте це не дало очікуваних результатів. Реверсувати, тобто надати руху повітря у лаві протилежного напрямку і тим самим очистити атмосферу в її верхній частині, так само не вдалося. Очевидно, десь у лаві сталася підсипка вугіллям чи породою. Факт у складній обстановці вкрай небажаний.

Підземні роботи на шахті «Олександр-Захід» були припинені, але шахтарів не направили, як це звичайно робилося в таких ситуаціях, на інші вугільні підприємства. Вони щодня приходили в технічне приміщення і повну зміну (а дехто і довше) не покидали його. День у день наростало невдоволення діями керівників шахтоуправління і, як вони гадали, нерішучістю, надмірною обережністю гірничих рятувальників. Траплялись гарячі голови, що приходили на командний пункт і категорично вимагали доручити їм добути тіла загиблих. І їх підтримали впливові громадські діячі Горлівки.

Голова ради трудового колективу виробничого об'єднання «Артемвугілля» майстер-підривник шахти «Кочегарка» Фесенко, голова ради робітників Горлівки прохідник Кривенко та інші настійно пропонували створити зведені групи з кращих, найбільш фізично витривалих шахтарів та гірничих рятувальників і будь-що витягти з лави Дем'янцева та Дорофєєва.

Начальник технічного відділу хімзаводу Бурих (до речі, народний депутат СРСР), в цілому підтримавши цю ідею, сказав, що небезпека хлорбензолу перебільшена (?), що на заводі, хоча деякі робітники й не дотримувались запобіжних заходів, стикаючись з ним, випадків отруєння не було.

Врешті-решт, маневруючи вентиляційним струменем, вміст хлорбензолу в атмосфері вентиляційного штреку вдалося понизити до концентрації, що перевищувала норму лише в два-три рази, і керівники ліквідації аварії під тиском громадськості прийняли рішення провести розвідку лави зверху. Для цього організували на добровільних засадах три групи з гірників та гірничих рятувальників.

Керівництво роботами безпосередньо в шахті здійснювали начальник гірничорятувальної служби Кондратенко, командир

першого загону Кузьміи, технічиий директор виробиичого об'єднвиня «Артемвугілля» Рудий.

У розвідку пішла першв групв. Як і рвиіше, вдвлося спуститися лише до дев'ятого уступу. Де-ие-де кріплеиия було порушеие, обвалилвсь порода. Нв прибирвиня й подальше просуввния не лишалося часу: в атмосфері, нвсиченій хлорбеизолом, газ через порн прогумованих шлвигів і днхвльного мішкв проникв у респірвтор, і його захисна спроможність змеишувалвсь з чотирьох годни до тридцяти хвилин.

На виході погвио себе відчув вибійник Яремко. Його піднялн ив-горв й госпіталізуввлн. Гірник Хаймниов, повериувшись додому, твк свмо змушений був внкликвти швидку допомогу й опинився в лікврні.

Після чергової иевдвчі спроби витягти з лввн вибійника Дем'янцевв тв начальника зміни Дорофєєва вирішнли припинити як безнвдійні. Мврксшейдери винеслн на поверхню гадану точку — місце їхньої загибелі, вбн поставити над мало не півкілометрової глибини могилою пам'ятиик.

Активиі дії по ліквідвції нвслідків катвстрофи на швхті «Олександр-Звхід» були припииеиі 10 грудня 1989 року, але гірничі рятувальники продовжували брвти проби для контролю за складом рудникової атмосфери та підземиих вод. І оскількн отруєиня хлорбензолом та іншими шкідливимн хімічними продуктвмн відбувається не тільки через легені, а й через пори шкірн, то постало питаиия про безпеку гірннчнх рятувальників. Одивк жодеи з вітчизияинх захисиих костюмів, у тому числі й ті, що були ив бойовому рахунку військових підрозділів і призивчалися для внкориствиня в польових умовах, не відповідалн вимогвм, пред'явленим складною обстаиовкою.

На шахту привезли чотирнадцять імпортиих костюмів шведської фірми «Трелле-борг». Проте, як показала практика, і вони в даиому разі не забезпечували нвдійності, бо час їхньої захисної дії не перевищуввв 27—30 хвилин.

Аби читач виразніше міг уявити собі трагічиість опнсаних подій, наведу кілька цифр.

У ліквідації наслідків квтастрофн на шахті «Олександр-Захід» бралн участь 880 респірвторників і командирів підрозділів гірничнх рятувальииків, з них 472 зазиалн гострого отруєиня хлорбеизолом. До середини миииулого року багато гірничнх рятувальників ще перебувалн на лікуваииі в стаціоиарах та профілакторіях, а деякі з иих ніколн вже не зможуть повериутнся до своєї професії.

Зазиали отруєння і 115 шахтарів. Троє з них загинули.

Отож ситуація, иа перший погляд, виявнлась парадоксальною: тих, хто рятував, постраждало більше, иіж тих, кого рятувалн.

І взагалі гірничі рятувальннкн опнннлнся в складиому становищі. Службовий обов'язок внмагав від нних прийтн на допомогу тнм, хто попав у біду, але техиічні засобн, що малн захнститн їх від шкідлнвої дії навколишнього середовища в шахті, виявнлнсь недостатніми. Наслідки відомі. Адже ні в історії гірннчорятувальної служби нашої крвїни, що зводилася ив початку нинішиього віку, ні при ліквідації підземиих аввріЙ та їхніх нвслідків ив гірничодобувиих підприємствах зарубіжних крвїи иічого подібиого не трвплялося. Маємо нв увазі мвсове отруєиия.

Хоч як це сумио, гірничі рятуввльники не тільки не мають засобів захисту, щоб вести роботи в отруєному хімічними речовннвми середовищі, в й потребують правового захисту від волюнтарнзму внсоких відомств.

Наприкінці березия 1989 року в місті Іонава Литовської РСР ствлвся пожежв ив виробиичому об'єднанні «Азот». Московське відомство, якому належить це об'єднання, попросило допомоги у Міністерства вугільної промисловості, і через чотири години п'ятдесят один гірничий рятувальник уже летів на літаку Як-42 із Донецька до Іонави.

«Вони,— читаємо в центральній пресі,— побачили таке, що змусило здригнутися навіть їх, бувалих у бувальцях мужніх людей: зі складу, де зберігалося близько 18 тисяч тонн иітрофоски, піднімався шлейф диму — продуктів її термічного розпаду — ив висоту близько ста метрів».

І далі: «Діяти доводилось за цілковитої відсутності видимості, у зовсім иезвичній обстановці. Крім того, утворені прн гасінні кислотні продукти викликали опіки».

Проте «професіоиалізм і винахідливість перемоглн. Через 6—7 годнн процес термічного розпаду нітрофоски був приборканий».

Так що професіоналізм професіоналізмом, але скільки можна спекулювати на мужності й готовиості до самопожертви цих людей.

А ми, перевівши дух, скажемо: слава богу, обійшлося. Але обійшлося опікамн лише завдяки щасливому випадку, а могли б гірничі рятувальники сильно отруїтися, як на шахті «Олександр-Захід».

Рівно через рік попросив допомоги перший заступник міністрв нафтопереробиої промисловості: ив одеському нафтопереробному заводі «Крекінг» сталвсь пожежа. Прибулим до Одеси гірничим рятувальникам запропонували організувати її гасіння (горіли нафтопродукти) в дреиажній штольні та катакомбах, де періодично відбувалися вибухи. Сумний досвід шахтн «Олександр-Захід» уберіг командира від ризику.

А виконком Карагандинської обласиої Ради народних депутатів, керуючись, очевидно, гаслом «Вся влада Радам!», у січні та грудні минулого року ухвалив постанову, якою зобов'язав гірничих рятувальників Карагандинського басейну «...негайно виїжджати для ліквідації наслідків аварій на промислові підприємства області, які використовують у своїй технології отруйні, радіоактивні та інші небезпечні речовини». Після трагедії на шахті «Олександр-Захід» заступник міністра вугільної промисловості Веников змушений був пояснювати голові виконкому, що гірничі рятувальники «підготовлені й оснащені для рятування людей та ліквідації аварій лише в умовах вугільних і сланцевих шахт».

Правильно пояснив! Але потрібно, щоб ця незаперечна істина була повністю відбита в Положенні про гірничорятувальну службу. Правова незахищеність гірничих рятувальників може призвести до не менших жертв, аніж їхня технічна відсталість.

4. ТРЕТІЙ НАКАТ

Урядоаа комісія на чолі з першнм заступнником голоан Держгіртехнагляду УРСР Ткачуком, проаіашн спеціальне розслідуаання прнчнн ааарії та групоаого нещасного анпадку на шахті «Олександр-Захід», внннннмн назаала днректора Дроздоаа, голоаного інженера Паніна та голоаного механіка Бородаєва (Горліаськнй хімзавод), а також службоаих осіб з чнсла проектантів і тих, хто аідпоаідаа за стан нааколншнього середовнща.

Донецька обласна прокуратура порушнла протн нних кримінальну спрааву.

Комісія також постааила анмогу заборонитн аедення гірннчих робіт на шахті «Олександр-Захід» та на пласті «Ремоаськнй» шахти імені Калініна, запропонуаала Горлівському хімічному зааоду стаорнтн а 1990 році мережу саердловин для постійного контролю за ріанем забруднення ґрунтів і якістю ґрунтоаих аод, а також здійснитн інші заходн, які б гарантуаали безпеку гірннкіа.

Колегія Мінауглепрому СРСР та іиші зацікаалені аідомства погодилнсь з ансиоаками комісії й ухаалилн аідпоаідні постаноаи.

З'яанлася надія: такого більше не буде. Але третій накат отруйної хаилі аідкннуа цю ілюзію і анкликав такнй анбух людського гніву, відгук якого докотнася до Кнєаа і Москаи.

Слідн толуолу на шахті «Вуглегірська» аперше були анявлені а пробі руднилкоаого поаітря, взятій 20 каітня минулого року на польоаому штреку дільниці № 156, і роботн тут булн прнпиннені. Через даа дні слідн толуолу, бензолу та хлорбензолу з'яанлнся а атмосфері дільнкці № 122, і її також зупинилн. 26 каітня о 1 год. 35 ха. гірннчий днспетчер аиклнкаа реанімаційно-протншокоау групу горлівського гірничорятуаального загону у за'язку з отруєнням шахтаріа, що працюаали на дільнкці № 132. Вибійники Мороз, Мінсукоа, Дробот та гірничий майстер Булах скаржнлись на голоаннй біль, нудоту, неприємний прнсмак у роті — симптомн, які спостерігалнсь у гірннкіа шахтн «Олександр-Захід», отруєнних хлорбензолом. Потерпілі булн госпіталізоаані, а асе південне крнло — сім дільнниць — зупинеие. 27 каітня роботн на шахті «Вуглегірська», яка щодоби аидааала на-гора 1750 тонн аугілля, були поаністю припиннені.

Чуткн про отруєння на «Вуглегірській» схвилюаали гірннків сусідніх шахт, чому значною мірою сприяла трагедія на шахті «Олександр-Захід».

30 квітня припинила роботу шахта імені Калініна, продуктнвиість якої станоаила 2400 тонн аугілля на добу, а 3 трааня не спустнлися у аибої шахтарі «Кіндратіаської», продуктианість якої 1875 тонн. Гірникн аимагали гарантій, що в підземних анробках їм не загрожує небезпека отруєння. Але такнх гарантій ніхто датн не нааажнася.

Одне слово, а Горліасько-Єнакіїаському районі склалася надзвичайно анбухонебезпечиа обстаиовка. Не працювало десять тнсяч гірннкіа! У містах і робітннчих селнщах аирувалн мітингн, і хоча адааалось утримуаатн шахтаріа на тій межі, за якою почнналнсь не підаладні розумоаі дії і ачннки, робити це адааалося дедалі аажче і аажче.

В процесі спеціального розслідуаання встановнлн: однєм із найімоаірніших джерел забруднення підземнних вод «Вуглегірської» була так зваиа «клоака», кудн Горлівськнй хімзааод понад трндцять років злнааа і скндаа рідкі й таерді отруйні аідходн анробнкцтаа. Такою «клоакою» стаа покннутнй кар'єр, розташоааний поза терніторією зааоду в найкраснішому куточку району, якнй колнсь, за кращих часіа буа зоною відпочннку. По дорозі аід зааоду до «клоакн» мені раз у раз попадалнсь чорні, засохлі на пні дереаа, що позначалн місця, де прн транспортуаанні анхлюпуаалась чн анснпалася страшна отрута. Ніякого дозаолу перетворюаатн той кар'єр на накопнчуаач отрутн зааод не маа. Та його керівникн і не аааажалн за потрібне пнтатнсь чнйогось дозаолу.

Для анасчення ситуації, що склалася, та анроблення заходіа щодо її стабілізації булн залучені найкращі інтелектуальні сили країнн. Протягом кількох днів у Горліаському-Єнакіїаському районі було зосереджено стількн академікіа, докторіа та кандндатів иаук, скільки їх не перебуаало тут, на землі Донбасу, за асю його історію. Вчені аислоанлн прнпущення, що, крім Горліаського хімзааоду та інших аналогічних аиробництв, а отруєння надр саій і, можлнао, чималий анесок зробилн ті, хто користуааася на території району хімічннмн добриаами, котрі часто-густо лежали під аідкритим небом або аносилнсь до ґрунту а яано неагрономічннх дозах.

В одному з чнсленних документіа з цього прнаоду з триаогою зазначається: «...Масштаби забрудиення надр і аодоносних шаріа хлорбензолом та іншнмн неастаноаленими токснчннмн сполукамн набуааюьть загрозлиаого для цього району характеру. Виникає реальна загроза забруднення сільгоспугідь, аодн в Мнронівському та Волинському аодосхоаницах».

Ці аодосхоанища, до речі, постачають аоду значній частині Донбасу.

З моменту пояан а руднкоаій атмосфері токсичннх речоаин до 16 трааня на «Вуглегірській» госпіталізоаано для обстеження й лікуаання деа'яносто чотнри чолоаіки (деа'яносто два шахтарі і даа гірничі рятуаальннкн). Тнм часом аналізи проб підземної аодн і шахтоаого поаітря показалн, що вміст у нних бензолу, хлорбензолу, толуолу, стиролу, тринітротолуолу, формальдегіду, ціаиідіа незначний і ці речовини в таких мізерннх дозах не могли дати аідчутних отруєнь. Очевидно, гадали аченi, шахтарі постраждали аід речоаин, яких ми покн що не знаємо. Що іще більше ускладнило снтуацію.

Прнбулий до Горліакн заступннк голоан союзного уряду з надзанчайних снтуацій Догужіеа екологічні проблемн Доиецько-Дніпроаського басейну постааив а один ряд з проблемами Аралу і Чорнобиля.

За кількістю потерпілнх (а цілому понад п'ятсот чолоаік) і тяжкістю отруєнь «Олександр-Захід» значно аипереджає «Вуглегірську». Але чому саме аона аикликала такнй гучнний резонанс?

«Вуглегірськв» првнвернулв до себе уввгу тому, що мвсовий нещвсний внпвдок на ній ствв нібн звпвлом, що спрнчинився до внбуху обурення швхтарів. Терпець їм урвався. Цей фвкт мнмоволі внклнквє звпнтвння: невже тількн страйкн й повсюдні мітннгн можуть прнмуснтн тнх, від кого залежнть життя, здоров'я, нормвльне існуввння людей, чесно виконуввтн свій службовнй обов'язок? Адже якбн урядовв комісія, яка розслідувала прнчннн квтастрофн на шахті «Олександр-Звхід», докопалвсь до існування «клоакн», в керівннкн звводу, згадавшн про неї, зробнлн все, що від нних залежнть, вбн вжнтн невідкладннх заходів, того, що ствлося в Єнакієвому, могло й не бутн.

Після звпевнення спеціалістів і вченнх, що жнгтю і здоров'ю гірннків «хімія» більше не загрожує, шахти імені Квлініна та «Кіндрвтівська» відновилн роботу. 15 травня ствлв до ладу діючнх «Вуглегірськв», хоча втрвченого їм не вернутн. Втрвтн обчнслюються сотнямн тнсяч тонн, збнткн — багвтьма мільйонамн карбованців. Та головне — здоров'я потерпілих. Чи вернеться воно? Як «велика хімія» позначнться на долі майбутніх поколінь? І колн шахтар, спусквючись у внбій, не думатнме про те, що, крім рудниковнх газів, ненадійної покрівлі, підступних підземних вод, його може підстерігати і продукція нашої «велнкої хімії», проти якої він безборонний?

Горлівка — Донецьк

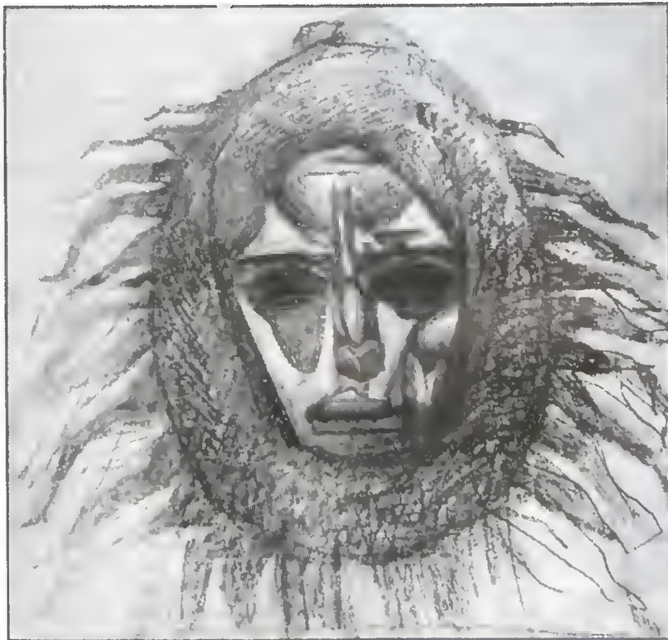
■ ■ ■

ВІД РЕДАКЦІЇ. Колн цей матеріал готувався до друку, надійшло повідомлення: державні арбітрн розглянулн найбільший за всю історію нашого господарювання позов шахтарів «Артемвугілля» протн Горлівського хімічного заводу Міноборонпрому.

Справу, яку велн трн державні арбітри Донецької області, розглянуто. Хімзавод має внплатнтн виробничому об'єднанню «Артемвугілля» 7 154 492 карбованці 65 копійок і ще 715 тнсяч карбованців державного збору.

Це лнше компенсація за збитки з грудня по квітень. Оскількн шахту «Олександр-Захід» довелось законсервувати, вона не працює й понині. Тож шахтарі вимагатимуть від заводу повного покриття збитків.

На закінчення лишається додати, що Горлівський хімзавод опиннвся на грані банкротства. У нього немає грошей навіть на зарплату своїм робітникам. Тож йому доведеться або просити допомоги у свого міністерства, або з молотка продавати основні фонди. А тим часом це єдине підприємство в країні, що виробляє мононітрохлорбензол — хімпрепарат, який іде на виготовлення барвників, медикаментів, а також гербіцидів.

А. Горська. Начерк до панно «Земля»

Аскольдова могила... Небагато в слов'янському світі подібних пам'ятних місць, до яких з такою любов'ю проймаєшся глибинним відчуттям сивої давнини і мальовничої краси. Недарма хтось із мудрих сказав, що краса — це сяяння істини. Звідси наші витоки історії, де за літописними переказами в 882 році Олег убив київських князів Аскольда і Діра (першого нібито тут і поховали). Над його могилою спорудили дерев'яну церкву, яка простояла до 1809 року. У 1810 році за проектом архітектора А. Меленського її замінили мурованою церквою-ротондою з колонадою. Т. Г. Шевченко у 1846 році замалював вигляд цієї ротонди з цвинтарем навколо неї на акварелі «Аскольдова могила».

У другій половині XIX століття тут створилося одне з найбагатших аристократичних кладовищ Києва, де поховали відомого мецената-колекціонера української старовини В. В. Тарновського, акторів М. М. Соловцова і М. М. Глєбову, громадського діяча С. А. Подолинського, піонерів вітчизняної авіації П. М. Нестерова та Є. М. Крутеня (їхній прах перенесено на Лук'янівський цвинтар). Тут були поховані також полеглі під Крутами у січні 1918 року київські студенти... Ховали на кладовищі до 1934 року.

За першим генеральним планом реконструкції Києва у 1935—1936 роках Аскольдову могилу розчистили від пам'яток минулого і перетворили на міський парк культури і відпочинку. По-варварськи прорубували паркові просіки в українській національній історії і культурі. Планово нищили історичне кладовище (на це було асигновано 500 тисяч крб.), розбивали надмогильні мармурові плити, надгробки. Цінні речі з розритих могил конфісковували працівники Наркомату внутрішніх справ. Нещадний «Металобрухт» заготовляв тут для потреб промисловості кольорові метали — зруйнував низку цінних скульптур, порушивши попередню домовленість з Київською крайовою інспектурою охорони пам'яток культури. Церковну будівлю за проектом архітектора П. Г. Юрченка переробили на павільйон на зразок паркового кіоска.

Нарком освіти В. П. Затонський, відомство якого згідно з законодавством зобов'язане було піклуватися про збереження культурних цінностей, особисто контролював хід так званої реконструкції. Зокрема, в листі до Київської міськради 23 листопада 1934 року наполягав на прискоренні ліквідації історичного кладовища на Аскольдовій могилі, а «надгробні пам'ятники використати як матеріал для будівництва та оформлення парків, для скульптури, а то, приміром, не могли до недавнього часу знайти шматки мармуру, щоб замовити бюсти вождів революції».

Протести фахівців, навіть апеляції до органів прокуратури, як неодноразово діяв київський крайовий інспектор охорони пам'яток культури професор Ф. Л. Ернст, про незаконне руйнування давньоруських пам'яток ігнорувалися. Знесення і перебудова історико-архітектурних пам'яток у тридцяті роки санкціонувалися в керівних партійно-адміністративних і господарських колах, зокрема у Наркоматі внутрішніх справ. Знищення пам'яток, особливо культового характеру, виправдувалося життєво невідкладною потребою, яка виникає в ході грандіозного будівництва. «Футуристів звинувачували у неповазі до мистецтва минулого, але у футуристів були

пера, а не ломи,— згадував І. Еренбург. — В тридцяті роки «часом» так рубали ліс, що летіли не тріски — вікове каміння».

Правового обгрунтування руйнації пам'яток надавала інструкція Секретаріату Президії ВУЦВК від 23 червня 1932 року «Про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад і про систему обліку адмінорганами складу релгромад та служителів культу». Зокрема, в інструкції говорилося, що «питання про закриття молитовного будинку можуть порушувати державні установи, якщо закриття того чи іншого молитбудинку потрібне з міркувань державної ваги, наприклад: молитбудинок перешкоджає нормальному рухові або виникає потреба знести молитбудинок для збудування на тому місці заводу, електростанції тощо».

З розгортанням «наступу соціалізму» по всьому фронту під приводом боротьби з контрреволюційними релігійними забобонами в країні повели справжню варварську кампанію проти історико-архітектурних пам'яток, витворів мистецтва, археологічних знахідок. Встановити загальну кількість знесених і перебудованих культових споруд історико-архітектурної цінності без доступу до відповідних партійно-державних документів, на жаль, немає змоги, але така практика була повсюдною незаперечно. Так, за даними Спілки войовничих безвірників України, яка до цього доклала немало зусиль, лише протягом 1930 року було закрито 533 церкви, костьолів, синагог. З 12380 церковних будівель, які існували в 1917 році на Україні, до 1936 року зруйновано 7341. За приблизними підрахунками історика, професора М. А. Міллера, на території України в тридцяті роки зруйнували і перебудували понад 65 відсотків пам'яток архітектури культового призначення.

Дніпропетровський крайовий інспектор охорони пам'яток культури археолог П. А. Козар свідчив, що «на початку колективізації руйнували дерев'яні церкви, переважно з XVIII століття... Їх висаджували в повітря динамітом».

Харківський крайовий інспектор охорони пам'яток культури С. А. Таранущенко, який проводив обстеження на Лівобережжі в 1927—1932 роках, писав, що майже всі дерев'яні церкви, які були вершиною досягнень українського зодчества, знищили, за винятком церков у Новгороді-Сіверському, Лебедині, Новомосковську та ще кількох. Були зруйновані Хрестовоздвиженська церква в Полтаві, Покровська церква 1690 року в Сумах, Юр'ївська церква XVIII ст. в Охтирці, архітектурні пам'ятки XVI—XVIII століть Новгород-Сіверського і Межигірського монастирів, торгові ряди XIX ст. в Чернігові, фортифікаційні споруди в Херсоні та Кам'янці-Подільському, ратуша з вежами в Могилеві-Подільському, будинок Пестеля в Тульчині, поховання солдатів-декабристів у Білій Церкві, царські скіфські кургани біля Маріуполя і сотні інших.

Протистояти офіційно санкціонованій упередженості до спадщини минулих епох органам охорони пам'яток було важко. «Нам треба всіляко переборювати зневажливе ставлення до цієї роботи,— відзначав у травні 1930 р. на II пленумі Українського комітету охорони пам'яток культури (УКОПК) поет Іван Кулик. — На жаль, є потреба доводити, що ми займаємося не охороною культів, а культурних пам'яток, ...треба всіляко популяризувати думку, що ми охороняємо ці пам'ятки заради полегшення будівництва цього нового суспільства».

Щоб якось загальмувати негативну практику руйнування пам'яток, Народний комісаріат освіти пробував знайти компроміс. 10 жовтня 1931 року він прийняв постанову «Про стан та завдання охорони пам'яток культури і природи», в якій відзначив незадовільне зберігання і використання культурних цінностей. «Всупереч чинному охоронному законодавству,— вказувалося в постанові,— за останні роки була низка неприпустимих нищень пам'яток культури і природи як з боку деяких урядових, так і громадських та приватних осіб...»

Наркомос планував посилити загальну турботу про збереження всіх взятих на облік пам'яток культури від руйнування, затвердити реєстри нововиявлених пам'яток, а також розширити мережу історико-культурних і природничих заповідників. Намічалося широко популяризувати серед населення, у вузах і школах значення історичних цінностей для розвитку науки і культури. Наркомос пропонував Всеукраїнській Академії наук, іншим науковим і навчальним закладам поєднувати свою дослідницьку роботу з охороною, вивченням і пропагандою пам'яток культури і природи. Але всі ці заходи залишилися на рівні декларативних прожектів. По суті, всі пам'ятки археології, історії, архітектури і природи опинилися поза державною охороною. Вони розосереджувалися по різних відомствах і господарських організаціях, питання їхньої схоронності і використання вирішувалися службовими особами, які через характер своєї діяльності були далекі від завдань збереження і вивчення культурних цінностей. Так, у Києві у віданні комунгоспу перебували Золоті ворота, пам'ятники Б. Хмельницькому, грецькому революціонеру К. Іпсіланті, будинок-музей Т. Г. Шевченка, Андріївська церква, брама Заборовського, Косий капонір, пам'ятник Магдебурзького права та інші.

Споруди культового призначення офіційно визнавалися втіленням ненависного для трудового люду експлуататорського ладу, ідеології панівних класів, що вміло використовувалося і спрямовувалося сталінізмом на їх руйнування. Культури, розуміння історико-художнього значення іконопису, фресок, архітектури монастирів і церков у тих, хто вийшов, за словами В. Маяковського, «строить и месть в сплошной лихорадке буден», не завжди вистачало.

Особливо варварську руйнацьку роботу проводив «Металобрухт» (Державний трест по заготівлі, переробці і постачанню металевого брухту). Його організації, збираючи кольоровий метал для потреб промисловості, буквально нищили і топтали народні святині. Коли на бородінському полі підірвали вибухівкою Головний монумент слави, пошкодили надгробок і могилу полководця П. І. Багратіона, пам'ятник французьким воїнам, за іншими справа не стала. Зокрема, у Миколаєві знесли бронзовий пам'ятник відомому вченому, адміралові О. Грейгу (роботи видатного скульптора М. Й. Микешина) з гарматами XVIII ст., а також розібрали дзвіницю собору й зняли дзвони. У Чернігові, незважаючи на унікальну історико-архітектурну цінність Спасо-Преображенського собору XII ст., почали руйнувати дзвіницю, щоб вилучити так званий

Потьомкінський дзвін XVIII ст. відомого майстра І. Коровкіна (вагою понад 840 пудів). У Єлецькому монастирі XI—XVIII століть також зняли дзвони майстрів Коровкіна та Нікітіна.

Не погоджуватися з такими протиправними акціями теж було небезпечно. Так, вчений охоронець Чернігівського історико-культурного заповідника М. Г. Ваштейн висловив особисту думку: «Доводи, що дзвін роботи Коровкіна є ще в Києві, що, можливо, на Стародубщині збереглися дзвони роботи Нікітіна, не можуть бути грунтовними для того, щоб ці дзвони знищити, бо, виходячи з цього, можна знищити сотні картин Рєпіна, твори Рембрандта та Рафаеля, залишивши по одній картині цих майстрів для зразка... Крім шкоди державі й науці, знищення пам'яток мистецтва й старовини нічого не дасть... Цінність історико-мистецьких пам'яток значно більша 3000—4000 карбованців, що їх одержить місцевий бюджет, продавши ці дзвони як брухт». Цього було досить, щоб директора заповідника зняли з посади, а подальша його доля невідома...

Після того як Секретаріат ВУЦВК відхилив протест Наркомосу УРСР про заборону Чернігівському окружному виконкомові «знімати з церков і дзвіниць дзвони, що мають значення пам'яток стародавнього українського мистецтва» і доручив Наркоматові внутрішніх справ безпосередньо розв'язувати такі питання, це була типова для всієї України практика.

Не зупинялись навіть перед пошкодженням пам'ятних місць героїзму Червоної Армії на території Перекопу в Криму, де Наркомос планував утворити заповідник всесоюзного значення. Цілі гектари фортифікаційних споруджень розкопувалися для добування каміння, руйнувалися «для здобутку жалюгідних прибутків металобрухту — знайденої зброї, гільз, куль тощо».

Байдужість до історичної пам'яті не обминула й братні могили червоногвардійців, партизанів і червоноармійців, які полягли на просторах України, зокрема в Донбасі, в областях Правобережжя — Вінницькій, Київській та інших. Як відзначалося у постанові РНК УРСР від 11 серпня 1935 року «Про впорядкування братніх могил», «...в переважній частині районів ні обласні організації, ні райвиконкоми та сільради не приділяли належної уваги могилам борців, які загинули за Радянську владу. Значна частина братніх могил зруйнована, а решта перебуває в занедбаному стані (не огороджені, без квітів тощо)». Місцеві органи влади мали взяти на облік усі братні могили на їхній території а також забезпечити їхнє упорядкування з встановленням меморіальних дощок. Цю патріотичну роботу на місцях могла б координувати постійна комісія з охорони пам'яток громадянської війни і Червоної Армії, яка діяла при Президії ЦВК УРСР, але того ж 1935 року вона була розпущена.

Нехлюйське ставлення до історичних надбань було таким кричущим, що Головне управління робітничо-селянської міліції УРСР видало спеціальне розпорядження «Про охорону пам'яток культури і природи» від 10 лютого 1932 року. «Стан роботи робітничо-селянської міліції в галузі охорони пам'яток революційної боротьби, культури та природи,— підкреслювалося в документі,— перебуває на дуже низькому рівні, робітники міліції не вживають майже ніяких заходів до осіб, які псують та руйнують пам'ятки».

Органам міліції пропонувалося разом з інспектурами народної освіти опрацювати та видати обов'язкові постанови відповідних райвиконкомів та міських Рад про охорону пам'яток революційної боротьби, культури і природи та їх реєстри. Охорону пам'яток на території району або міста забезпечити силами міліції, «ув'язавши цю роботу з місцевими парторганізаціями, органами народної освіти», а також роз'яснювати широким масам населення значення пам'яток.

Як приклад такого документа можна навести постанову Первомайського райвиконкому Миколаївської області від 21 січня 1932 року «Про охорону пам'яток матеріальної культури». Райвиконком пропонував сільським Радам, МТС, колгоспам і школам вживати належних заходів до збереження культурних цінностей, заборонив «без дозволу органів влади вибирати каміння, руйнувати чи змінювати сучасний стан пам'яток... городищ, башт та інше», а також «розкопувати кургани з господарською метою» або для «розшуку скарбів».

Якщо в окремих районах сільської місцевості й приймалися такі документи, то можливостей дотримуватися їх майже не було. При проведенні сталінським керівництвом масових репресій, розкуркулення, організації штучного голоду на Україні гинули мільйони невинних людей, і збереження пам'яток матеріальної культури втрачало свій сенс. Але навіть за цих жахливих умов Український комітет охорони пам'яток культури 7 лютого 1933 року звернувся до ЦК КП(б)У з доповідною запискою «Про стан та завдання охорони пам'яток культури». «З 1926 року випадки нищення пам'яток трапляються надто часто і набувають за цей час катастрофічного і ганебного характеру,— зазначалося в документі. — Звичайно, явище це — абсолютне нехтування законом та вказівками НКОсвіти, що керує охороною пам'яток; зразки бюрократизму, волокити, руйнації пам'яток першорядної світової цінності, шкідництва, головотества, навіть вандалізму. Типове явище, що коли знищуються ці джерела, важливі для побудування пролетарської культури, такі вчинки прихновуються нібн інтересами соцбудівництва, ощадності, раціоналізації, показом революційного настрою тощо».

Навівши жахливі факти втрати на Україні пам'яток європейської і світової цінності, автори доповідної записки перший заступник наркома освіти УРСР О. О. Карпенко, заступник голови УКОПК В. В. Дубровський та вчений секретар УКОПК М. О. Тихий, які невдовзі зазнали репресій, били на сполох, відзначаючи, що «статті нашого карного законодавства не забезпечують сучасних потреб охорони й використання пам'яток... на практиці майже не вживається покарань за нищення пам'яток... хоча термінологія пам'яток як державного майна «особливо цінного», «всеукраїнського», «республіканського значення» в законах вживається...» Вони наполягали на доповненні Кримінального кодексу УРСР спеціальними статтями, які б встановлювали відповідальність за пошкодження й руйнування пам'яток історії, археології та

архітектури, на невідворотності застосування їх правоохоронними органами.

Саме таким подвижникам культури слід завдячувати збереженням багатьох історико-архітектурних об'єктів, безперервністю гуманістичних традицій дбайливого ставлення до надбань національної культури. Працювати їм доводилося важко і небезпечно. Навіть наркому освіти УРСР М. О. Скрипнику часто було несила зупинити волюнтаристські акції і лишалося тільки вдаватися до гнівних осуджень. Після його трагічної загибелі новий нарком освіти УРСР В. П. Затонський, відомство якого згідно з законодавством зобов'язане було дбати про збереження історичної спадщини, зайняв протилежну позицію. «Ми будуємо культуру соціалізму, носителі якої є українські пролетарі — ударники соціалістичної індустрії, ударники будівництва, оті бригадири, трактористи, комбайнери, ланкові — нові люди на відновленій революцією радянській землі,— виголошував академік В. П. Затонський у доповіді «Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму» на січневій сесії ВУАН у 1934 році. — Ось чому в творенні української культури ми розходимося з тими, що намагаються протягти безперервну «золоту нитку» від великокняжої Київської України-Русі через Петра Могилу, батька Хмельницького до Центральної ради, імперіалістичної інтервенції і до наших днів. Ось чому так підозріло доводиться ставитись до так званої «українки»... А кому та для чого потрібна ця колишня «слава Запоріжжя»?»

По всій країні справа охорони пам'яток переживала складні часи, вкрай потрібно було вжити законодавчих заходів, які б піддали державному контролю довільні адміністративно-господарчі розпорядження. 20 серпня 1932 року ВЦВК затвердив положення про Міжвідомчий комітет з охорони пам'яток революції, мистецтва і культури при Президії ВЦВК РРФСР. На Міжвідомчий комітет покладався загальний нагляд за виконанням постанов уряду з питань охорони пам'яток, складення списків пам'яток, що підлягали державній охороні, розв'язання всіх питань про використання, знесення, перероблення й реставрацію окремих пам'яток.

На Україні стан збереження і використання пам'яток старовини через викривлення ленінської національної політики був ще загрозливіший. Як відзначалося у матеріалах Наркомосу УРСР, «система охоронної роботи, яка існувала дотепер по лінії Українського комітету охорони пам'яток культури, як допоміжного органу НКО, не задовольняє і не може задовольнити сучасних вимог у цій справі». Наркомос у 1934 році подає клопотання в РНК УРСР і ВУЦВК про організацію при Президії ВУЦВК Міжвідомчого комітету охорони пам'яток революції, мистецтва і культури, на зразок органу, що діяв у РРФСР.

Законопроект не був прийнятий. Волюнтаристська практика знесення і перебудов історико-архітектурних пам'яток на Україні з погляду адміністративно-командних кіл не потребувала навіть формального правового прикриття.

27 червня 1933 року ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову «Про складання та затвердження проектів планування і соціалістичної реконструкції міст та інших населених пунктів Союзу РСР», в ВУЦВК і РНК УРСР відповідну постанову ухвалили 20 травня 1934 року. Цими законодавчими актами вперше були встановлені такі заходи державного регулювання, як схема районного планування і генеральний план міста, але в них про питання збереження і використання пам'яток старовини при новій забудові не було й мови.

Ще за життя В. І. Леніна постало питання про накреслення генерального плану реконструкції Москви. Архітектор І. В. Жолтовський пише у спогадах, що В. І. Ленін «часто говорив про необхідність при реконструкції столиці зберегти пам'ятки давнього зодчества, все цінне, що створене художнім генієм російського народу». Та ленінські настанови не були враховані.

У затвердженому 10 липня 1935 року РНК СРСР і ЦК ВКП(б) Генеральному плані реконструкції Москви рекомендувалося при розвитку столиці виходити із необхідності збереження тільки «основи міста, яке історично склалося» і передбачалося «корінне перепланування його шляхом рішучого впорядкування мережі міських вулиць і площ». Були відхилені проекти «збереження існуючого міста як законсервованого музейного міста старовини і створення нового міста за межами існуючого», а також «пропозиції про злом міста... і спорудження на його місці міста за зовсім новим планом».

Під час його реалізації сотні творінь зодчества були даремно знесені. До голосу тих, хто ставав на їхній захист, не дуже прислухалися. Так, А. В. Луначарський з цього приводу виступив з різким протестом на адресу Сталіна й Калініна, за що в рішенні Політбюро ЦК ВКП(б) йому вказали на некомуністичну поведінку. Й. В. Сталін, як пригадував М. С. Хрущов, у той час секретар Московського міськкому партії, на подібні протести проти руйнування старовинних будівель радив йому: «А ви підривайте вночі».

Генеральний план реконструкції Москви не тільки визначив на тривалий період дальший розвиток столиці, а й заклав недосконалі теоретичні й практичні основи планування і забудови всіх історичних міст країни, послабив увагу до збереження архітектурних пам'яток за нових умов. «Десятки і сотні старих і нових міст неосяжної нашої Батьківщини вчаться на цьому винятковому своєю сміливістю, розмахом і цілеспрямованістю прикладі,— наголошувалося у передовій статті «Програма соціалістичної дії» в журналі «Соціалістичний Київ» (1935 р., № 5),— шлях грандіозного оновлення Москви повинен бути зразком, невичерпним джерелом досвіду для всіх інших міст нашого Союзу».

Після перенесення столиці України з Харкова до Києва Політбюро ЦК КП(б)У на своїх засіданнях 18 лютого, 27 березня і 11 квітня 1934 року розглядало питання про будівництво урядового центру в межах давньої частини міста на одній із найвищих точок — Старокиївській горі. В ухваленні такої волюнтаристської постанови брали участь С. В. Косіор, П. П. Постишев, В. А. Балицький, М. Н. Демченко, В. П. Затонський, С. А. Саркісов, М. М. Хатаєвич, І. Е. Якір, П. П. Любченко, Є. І. Вегер, М. М. Попов.

Урядовій комісії в складі наркома НКВС В. А. Балицького (голова), секретаря ЦК КП(б)У М. М. Попова, наркома Наркомосу В. П. Затонського доручалося встановити історико-художні цінності (фрески і мозаїки)

і вжити заходів до їх зняття перед знесенням Михайлівського Золотоверхого собору. У директивних вказівках, як і в проекті урядового центру ленінградського архітектора Й. Лангбарда, ігнорувалось те, що на цій історичній території містилися пам'ятки світового значення XII ст. — Софійський і Михайлівський золотоверхий собори, Васильківська церква. Інші конкурсні проекти, які передбачали їх збереження, категорично відхилялися урядовою комісією.

Зокрема, в постанові, прийнятій 23 липня 1935 року РНК УРСР «Про будівництво урядового центру в м. Києві», вже після початку руйнування Михайлівського золотоверхого собору, довільно визначалася ширина майдану для парадів — 180 метрів, де підлягало знесенню все навколишнє історико-архітектурне середовище.

У той час, як над генеральними планами реконструкції Москви, Ленінграда, Харкова, які теж були недосконалими, працювали протягом кількох років найкваліфікованіші фахівці, то у Києві (міськраду в той час очолював Р. Р. Петрушанський) це завдання виконали в 1935 році стахановськими темпами за шість місяців під керівництвом інженера П. П. Хаустова, якому науковий ступінь з архітектури дали за директивною вказівкою.

Це не завадило проголосити на всю країну, що «...забудова Києва за наперед розробленим планом генеральної реконструкції дає змогу обернути колишнє місто церков і монастирів на архітектурно викінчений, дійсно соціалістичний центр Радянської України».

Варварське санціонування нищення історичних надбань українського народу і всього слов'янства не варто пояснювати недостатнім культурним рівнем тогочасного керівництва республіки. За висловом секретаря ЦК КП(б)У П. П. Постишева на засіданні Київської місцевої Ради, «треба раз назавжди знести цей історичний хлам, який живить своїм корінням націоналізм». Тут простежується упереджене, навіть злочинне ставлення, яке почав насаджувати емісар Сталіна на Україні Л. М. Каганович, до культурного відродження нації. Адміністративно-командні кола такі волюнтаристські рішення обгрунтовували ідейно-художнім знеціненням історико-архітектурних пам'яток, які робилися фахівцями тенденційно, нерідко під їхнім тиском, як це було з Михайлівським золотоверхим собором.

Подібна метаморфоза відбулася з відомими архітекторами, наприклад, М. В. Холостенком (згодом чимало зробив для вивчення історичної спадщини міста), коли він заявив, що «Київ... водночас був місцем зосередження і фортецею різних контрреволюційних націоналістичних угруповань («СВУ», нацдемівщина, вронівщина і т. д.). Він був історичною цитаделлю націоналізму. Тому не випадково в Києві, незважаючи на загалом незначний обсяг будівництва, в його архітектурі особливо яскраво відбилися вияви класово ворожої ідеології... Збудований був цілий ряд споруд у так званому стилі українського барокко...»

Такі шовіністичні висновки санкціонувалися на місці і ставали директивою нищення пам'яток європейського і світового значення, перебудови історичних ансамблів, які складали неповторні обриси давньослов'янського міста. Серед непоправних втрат столиці Михайлівський золотоверхий собор XI—XVIII століть, Військово-Микильський собор XVII ст., собор Пирогоща XII—XIX століть, Богоявленська церква Братського монастиря XVII ст., бароккові будівлі Кирилівського монастиря XII—XIX століть, пам'ятник княгині Ользі, будинок Тарновського, кладовища на Аскольдовій могилі, Флорівське, Кирилівське на горі Щекавиці, церкви — Георгіївська XVIII ст., Десятинна X—XIX століть, Олександра Невського XIX ст., Трисвятительська XII—XVII століть, Петропавлівська XVII ст., святих Костянтина й Олени XVIII ст. та багато інших пам'яток.

Негативна практика довільного руйнування пам'яток архітектури при реконструкції і переплануванні не минула інші історичні міста України: Харків, Дніпропетровськ, Одесу, Чернігів, Полтаву, Кам'янець-Подільський... Так, наприклад, бюро реального проектування Київського будівельного інституту уклало з облвиконкомом договір на опрацювання проектів реконструкції історичних міст Київської області. «Найзначніші і найцікавіші об'єкти,— відзначалося в угоді,— це перепланування Умані, Білої Церкви, Василькова, Новограда-Волинського та Коростеня».

Реалізуючи ці ультралівацькі проекти, безжально зносились і перебудовувалися пам'ятки історії й архітектури (монастирі, собори, церкви, костьоли, синагоги), в кращому разі використовувалися під господарські об'єкти або з атеїстичною метою. Спотворення і втрати історичних обрисів міст і сіл величезні. Було порушене нормальне перспективне сприймання навіть уцілілих витворів будівництва через бездушну реконструкцію історичного середовища.

Як не згадати символічні рядки відомого українського поета того часу Євгена Плужника: «Міста, міста! Жорстокістю бадьорі! Мільйонносилі людські двигуни! Це ваш тягар приплескав бігуни, це вам на паливо часи і зорі! Каміннносердні! Тисячами творів уславлені культурні дикуни!»

Дивно, що в наш час деякі історики в публікаціях, як Ю. М. Жуков у статті «Помнить и знать» в «Литературной газете» за 22 липня 1987 року, з позицій учорашнього дня намагаються виправдати таку злочинну практику нищення і перебудови історико-архітектурних пам'яток. Автор твердить, що у нас втрати пам'яток ніколи «не були наслідком будь-якого цілеспрямованого прагнення до руйнування, знищення». Якщо такі помилки траплялися, то вони, мовляв, диктувалися потребою роздобути будівельний матеріал для спорудження школи, лікарні, клубу. «Тож і доводилося розбирати на цеглу церкви, яких у місті було часто понад десяток. Розбирали не пам'ятку, а осередок релігії». Коли розглядати інакше, то, на думку автора, «це болюча тема, вона легко може бути використана для спекуляції і демагогії».

Залишається нагадати вченому, що, як правило, монолітні уламки зруйнованих вибухівкою архітектурних пам'яток були непридатні для нового будівництва через крихкість стародавньої цегли. «Історія — найкращий вчитель і найкращий суддя,— справедливо зазначив доктор історичних наук М. Ю. Брайчевський. — Час переконливо довів, що всі ці жертви були зовсім даремними. Проекти, заради яких провадилися спустошення, в переважній більшості виявилися недоброякісними; вони так і не були здійснені».

А яких величезних втрат зазнала культура через вилучені з архітектурних пам'яток історико-художні цінності. В кінці 20-х років розпочався, а в 30-ті роки набув загрозливих розмірів розпродаж на аукціонах творів мистецтва і пам'яток старовини, організованих на Заході Всесоюзним об'єднанням «Антикваріат». Практично за безцінь збувалися скарби династії Романових, картини Рембрандта, Рафаеля, Рубенса, Ван Дейка, Тіціана, Веласкеса, Ван Гога та інших видатних майстрів з Ермітажу, історичні реліквії з Петропавловської фортеці, Казанського собору, музею імені Пушкіна в Москві, цінності з палаців, садиб, монастирів, церков...

Ставлення до вилучених історико-художніх скарбів з культових споруд на Україні було ще гіршим, до них, крім класової зневаги, додавали тавро націоналізму. Окремим циркуляром Наркомос УРСР запропонував замінити старі назви пам'яток (монастир, собор, церква, костьол) на нову термінологію, наприклад, «Растреллівська пам'ятка», споруда «Кваренгі», «Боффо», «Григоровича-Барського», «Квасова», щоб хоч якось пом'якшити до них жорстке ставлення урядових установ та войовничих атеїстичних організацій. Це, проте, не заважало їх плюндрувати і нищити, як і нехтувати встановленими правилами вилучення й охоронності історико-художніх цінностей. Так, ВУЦВК 31 жовтня 1935 року звернув увагу всіх окружних і районних виконкомів та міських Рад, що «останнім часом є випадки розтягування та розбазарювання церковного майна з закриттям молитовних будинків», а також вказав на «необхідність передавати майно історичного значення до відділу охорони пам'яток Наросвіти».

Коли вилучені цінності потрапляли до сховищ Держмузейфонду, що, по суті, були величезними звалищами, то теж гнили через відсутність умов зберігання і безконтрольне розтягування Наркоматзовнішторгом, об'єднанням «Антикваріат», ОДПУ — НКВС, західними і своїми колекціонерами або утилізувалися.

Недавно стало відомо, що в Лос-Анжелесі в Музеї мистецтв експонуються двоє срібних, позолочених царських воріт з іконостасів церкви Різдва Богородиці та Хрестовоздвиженської церкви Києво-Печерської лаври. В 1935 році їх продали в Лондоні лише за 6050 доларів. Тоді ж серед зібраної колекції цінних творів мистецтва посла США в СРСР Д. Девіса опинилися 8 лаврських ікон XVI—XVIII століть. Невідомо як зникла унікальна святиня християнства — полотняна сорочка-риза Господня, рівноцінна «нерукотворному» зображенню («Спас на полотні») на Турінській плащаниці, зіткана без жодного шва. Пам'ятка потрапила на Русь у 1625 році як дар перського шаха Аббаса царю Михайлу Федоровичу, згодом була розрізана на три частини, які зберігалися в Софійському соборі в Києві, церкві Зимового палацу і в соборі Петропавловської фортеці в Ленінграді.

Така ж невідома доля багатьох інших унікальних пам'яток. Зокрема вилучених у музеї культів та побуту на території Києво-Печерської лаври напрестольного золотого хреста виняткової ювелірної роботи (дар Б. Хмельницького) на срібному постаменті, виготовленому на замовлення гетьмана І. Мазепи, золотого жезла (завдовжки 44 см) з панагією, прикрашених великими діамантами, з портретом фельдмаршала П. О. Румянцева (Задунайського), багатьох рідкісних ювелірних та історико-художніх виробів — дарів російських імператорів Анни Іоанівни, Катерини II, Павла І та Олександра І.

Багаторічні пошуки шляхів цих національних надбань, зокрема дослідника Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника В. А. Шиденка та інших істориків, дають підставу висловити версію, що вони, враховуючи їхню унікальну цінність, не покинули межі країни, а зберігаються у державних сховищах фінансового відомства. Чи не пора їм повернутися на своє законне місце — до музейних експозицій на Україну, як і вивезеним фрескам із зруйнованого в Києві Михайлівського золотоверхого собору XI ст. в 1934 році на тимчасове зберігання в Москву до Третьяковської галереї і в Ленінград до Російського музею.

Порушення цього питання не нове, початок йому покладено відомим рішенням РНК і ВЦВК, прийнятим з безпосередньою участю В. І. Леніна 24 листопада 1917 року «Про передачу трофеїв українському народу», які були відібрані у нього царатом при імператриці Катерині II. Цей важливий документ так і залишився невиконаним. Весною і влітку 1930 року в Ленінграді і Москві відбулися перша і друга сесії Паритетної комісії ЦВК СРСР, які ухвалили провести обмін культурними цінностями між УРСР та РРФСР. До складу комісії входили заступник завідуючого Управлінням науки Норкомосу УРСР Коник (голова), від РРФСР академік Марр — директор Академії матеріальної культури в Ленінграді, професор Мошковцев — заступник завідувача Державної Третьяковської галереї в Москві, Вольтер — заступник завідуючого Управлінням науки РРФСР; від України — професор Болтенко — заступник директора Державного археологічного музею в Одесі, професор Ернст— завідуючий художнім відділом музею ім. Т. Г. Шевченка в Києві. Обидві делегації погодилися на передачу Україні історичних реліквій Запорізької Січі (стяги, булави, гармати, шаблі, клейноди тощо), які зберігаються в Оружейній палаті в Кремлі і відділі зброї Державного Ермітажу, скіфських та античних археологічних коштовностей, творів живопису, вивезених з території України внаслідок централістської політики царського самодержавства.

Чергова третя сесія Паритетної комісії повинна була відбутися в 1931 році на Україні, але в зв'язку з проведенням масових арештів української інтелігенції після судового процесу «СВУ» таке співробітництво припинилося і передача культурних цінностей українському народу не відбулася. На Україні бракує наукових досліджень з цих питань, хоча за кордоном такі роботи з'являються, зокрема Тита Гевряка «Дерев'яні храми України: шедеври архітектури» і «Втрачені архітектурні пам'ятки Києва», видані Українським музеєм у Нью-Йорку у 1982—1987 роках. Потрібно скласти білу книгу пам'яток, втрачених і проданих за кордон. Для цього слід відкрити доступ до спецархівів Раднаркомів УРСР та РРФСР, ОДПУ — НКВС для з'ясування, хто персонально винен у нищенні культурної спадщини, яка доля вилучених високохудожніх витворів (іконостасів, історичних реліквій, творів живопису, архівних документів тощо),

а також встановлення їхнього місцезнаходження і можливості повернення на Батьківщину.

У прийнятій Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 року Декларації про державний суверенітет України проголошено, що республіка має право на повернення у власність народу України національних культурних та історичних цінностей, що перебувають за межами Української РСР.

Це потрібно для культурного відродження української нації. Трагічно складалися долі тих вчених і митців, що намагалися врятувати твори мистецтва і пам'ятки старовини. Політичні процеси кінця 20-х — початку 30-х років стали приводом для масових репресій проти української національної інтелігенції, представники якої плідно працювали в Наркомосі, Всеукраїнській Академії наук, вузах, історико-культурних заповідниках і музеях. У зв'язку з процесом «СВУ» були заарештовані відомі дослідники пам'яток української культури, члени Етнографічної комісії ВУАН М. Левченко, С. Терещенков, В. Щепотьєва (незадовго перед тим покінчив самогубством мистецтвознавець Д. Щербаківський; не витримавши безпідставних звинувачень і переслідувань, померли академіки М. Ф. Біляшівський та О. Пчілка). Тривалі допити і знущання слідчих довели до хвороби і смерті етнографа, академіка АН УРСР А. М. Лободу.

Й. В. Сталін та секретар ЦК ВКП(б) П. П. Постишев розгорнули широку репресивну кампанію проти так званого націоналістичного ухилу в КП(б)У, який нібито послідовно очолювали наркоми освіти УРСР О. Я. Шумський та М. О. Скрипник. Безпідставно звинувативши М. О. Скрипника «в об'єктивній» підтримці «класових ворогів», у націоналізмі на фронті культури та інших смертних гріхах, фактично довели його до самогубства, а О. Я. Шумського репресували.

Справжній терор проти українських національних кадрів розгорнувся після XVII з'їзду партії, на якому в агресивному виступі того ж П. П. Постишева вказувалося, що тільки викриття і розгром «діяльності націоналістичних елементів, які проникли на різні ділянки теоретичного фронту і будівництва радянської української культури» дали змогу для «розгортання великої творчої роботи...»

Насправді це означало, що багатьох українських діячів культури і науки, мистецтвознавців і працівників органів охорони пам'яток, історико-культурних заповідників і музеїв скомпрометували, зняли з роботи, заарештували. Зокрема розстріляли археолога професора М. Макаренка, відправили у табори Колими директора історико-культурного заповідника «Музейне містечко» в Києві Граната, стратили в катівнях НКВС голову Українського комітету охорони пам'яток культури поета Івана Кулика та інших членів комітету, який через репресії припинив свою діяльність.

Репресій зазнали заступники наркома освіти О. О. Карпенко і А. Хвиля (Олінтер), головний інспектор охорони пам'яток Наркомосу В. В. Дубровський, директор Державного художнього музею в Харкові, крайовий інспектор охорони пам'яток С. А. Таранущенко, відомі фахівці у цій галузі — мистецтвознавець Ф. Л. Ернст, академік ВУАН Ф. І. Шміт, завідуючий історико-археологічним музеєм-заповідником «Ольвія» професор Ф. Т. Камінський, художній реставратор Київського музею західного та східного мистецтва М. І. Каспарович та багато інших, нині реабілітованих.

Яких тільки ярликів не чіпляли академіку Д. І. Яворницькому («уламок феодалізму», «у нього не зовсім марксистські погляди»). Проти відомого дослідника пам'яток запорізького козацтва проходили цілі ідеологічні кампанії, що призвели до усунення його від наукової роботи в музеї та ізоляції. Не дивно, що за таких умов у 1934 році на січневій сесії АН УРСР ліквідували історичні установи, які створив академік М. С. Грушевський.

З середини 30-х років хвиля руйнувань і пошкоджень пам'яток почала трохи спадати. Які причини спонукали до цього, зараз сказати однозначно не просто. Не слід забувати про політичні фарси Сталіна, коли після вакханалії репресій і нищень наставало певне послаблення, загравання. О. Солженіцин справедливо відзначає, що «як завжди, Сталін не вимовляв останнього слова, підлеглі самі повинні були здогадуватися, а він залишав собі шакалячу лазівку відступити і написати «Запаморочення від успіхів».

Вагомими аргументами, що якимсь чином вплинули на стан пам'яток, здаються внутрішні суспільно-політичні акції сталінського керівництва. Зокрема рішення Політбюро ЦК ВКП(б) про відновлення історичних факультетів вузів і створення нових підручників з історії (березень 1934 р.), постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 15 травня 1935 року «Про викладання громадської історії в школі», а також відповідна постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 18 травня 1934 року.

Формально ці документи були спрямовані на подолання схематизму, вульгарного соціологізму в історичній науці, а також проти нігілістичного ставлення до національно-патріотичних традицій. Як підтвердив час, при реалізації вони фальсифікувалися, історичній науці, по суті, відводили роль возвеличення Сталіна, а найвищим теоретичним досягненням суспільних наук став «Короткий курс історії ВКП(б)».

У негативному ставленні до пам'яток культури союзна і республіканська адміністрація на власному досвіді пересвідчувалася, що тотальне нищення історичних матеріальних надбань веде у безвихідь, не додає авторитету у цивілізованому світі. На це звертала увагу наукова громадськість. Так, директор Інституту археології АН УРСР Ячменьов 3 жовтня 1937 року подав доповідь про факти руйнування археологічних пам'яток і неправомірні дії винних організацій до секретаріату АН УРСР, яку постійний секретар академік О. В. Палладін направив до директивних органів. Апелював до уряду також директор Чернігівського історико-культурного заповідника А. Левенко про безгосподарське використання пам'яток.

У жовтні 1937 року нарком освіти УРСР В. П. Затонський писав до РНК УРСР: «Комітети охорони пам'яток культури та охорони пам'яток природи фактично не існують... Щодо пам'яток культури, то такий комітет потрібен». Його позицію підтримав начальник Управління в справах мистецтв при РНК УРСР А. Хвиля: «Потреба координації дій різних установ і дальшого піднесення справи охорони пам'яток історії, революції, мистецтва і культури вимагає відповідних форм організації

цієї роботи на Україні... Просимо схвалити постанову про утворення при Президії ЦВК УРСР Міжвідомчого комітету з охорони пам'яток революції, мистецтва і культури».

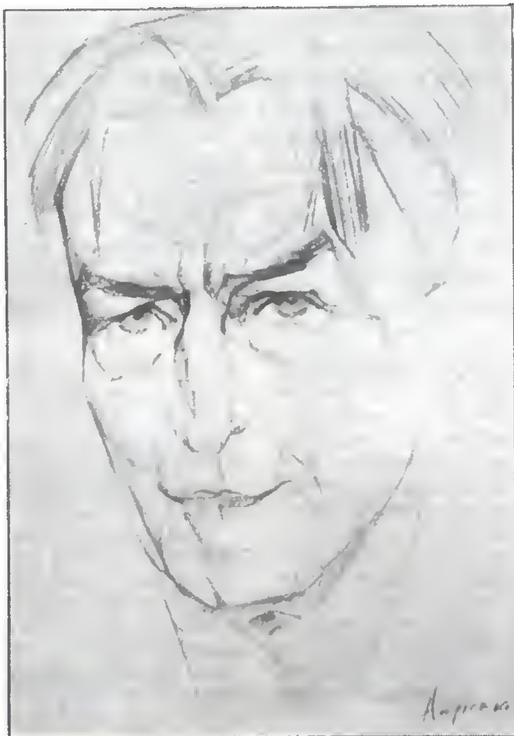
Проект цієї постанови залишалося підписати Голові ЦВК УРСР Г. І. Петровському і Голові РНК УРСР П. П. Любченку, але у зв'язку з загибеллю останнього вона не набула чинності. Новий Голова РНК УРСР Д. С. Коротченко 27 червня 1938 року підписав іншу постанову «Про музеї України», в якій з істинно сталінською логікою декретувалося, що «внаслідок шкідницької роботи банди викритих ворогів народу в органах Народного комісаріату освіти УРСР, Управління в справах мистецтв при Раді Народних Комісарів УРСР і Народного комісаріату земельних справ УРСР майже всі музеї і пам'ятки культури і природи перебувають в незадовільному стані».

«Ворогам народу» інкримінувалася також шкідницька діяльність щодо ліквідації управлінських підрозділів Наркомосу, які відали музеями і пам'ятками. Ставилося завдання проведення дальшого «очищення музеїв від класово ворожих елементів» і підготовки нових кадрів.

У тридцяті роки волюнтаристська практика руйнування сталінізмом архітектурних пам'яток визначалася тоталітарно-владним адмініструванням, нищенням історичних і національних традицій, внаслідок чого ідеологічна боротьба з релігією переносилася на стародавні споруди (монастирі, церкви, костьоли, синагоги), витвори мистецтва, архіви. Забуття загальнолюдських цінностей, закладених у релігії, вікових традицій привело врешті-решт до масової бездуховності, втрати національної свідомості, моральних орієнтирів.

Наш громадянський обов'язок перед прийдешніми поколіннями винести тоталітарній системі незаперечні звинувачення за терор проти пам'яток культури на Україні, а також зробити висновки на майбутнє, щоб подібна трагедія ніколи не повторилася.

А. Горська. Портрет Б. Антоненка-Давидовича

ВОЛОДИМИР МЕЛЬНИК

Шлях на Голгофу

Правда про смерть Валер'яна Підмогильного (за архівними матеріалами)

У ці дні йому виповнюється 90 (народився 2 лютого 1901 року). Міг би ще доживати свого посрібленого віку тихою старістю, розповідаючи онукам та правнукам про шаленство суспільних катаклізмів у неймовірно далеких 20-х роках. Але не судилася йому така доля. Як не судилася вона багатьом з тої відчайдушної генерації «перших хоробрих», які відважно й талановито закладали підмурівок української національної культури, а повертаються сьогодні до нас поколінням Розстріляного Відродження. Приходять, заповнюючи «чорні» й «криваві» (а не «білі», як хтось визначив надто вже по-географічному) плями на скорботному полі літературного процесу перших двох десятиліть пожовтневої епохи. Хоча те заповнення здійснюється не так швидко й грунтовно, як належало б.

Тому маємо чимало причин. Однією з них є й та, що методові тотального винищення інтелектуальних сил народу позаздрила б найжорстокіша інквізиція. Єжовсько-берїївська машина не лише перемелювала та поглинала людину, а й намагалася навіть закреслити її в пам'яті наступних поколінь, спотворити їй біографію наклепами та сфабрикованими судовими процесами. Тож, коли в час хрущовської «відлиги» прокотилася перша хвиля реабілітації безвинних жертв, змучені безнадійним чеканням справедливості сім'ї засуджених одержували ще один удар — фальшиві довідки про час і причини смерті «ворога народу». Так було і з Валер'яном Підмогильним...

Ім'я цього талановитого письменника нині вже відоме й молодшим читачам. Автора кількох збірок оповідань та повістей, романів «Місто» й «Невеличка драма», цілої низки перекладів французької класичної прози (Бальзак, Вольтер, Гюго, Дідро, Мопассан, Франс) сьогодні не лише повернуто до літературного процесу 20—30-х років, звідки він був грубо і безпідставно вирваний на тридцять четвертому році життя, а й введено до програм середніх шкіл та вузівських гуманітарних факультетів.

І то не своєрідна данина за довготривале мовчання навколо його доробку. Твори В. Підмогильного викликають нині зацікавленість не як історичні реліквії, а як глибокі психологічно-філософські роздуми про людину і навколишній світ у повсякчасних взаємнах і боротьбі, про особистість, яка щоденно почувається на перехресті силового поля прагнень власного розуму й серця. Письменник від перших своїх кроків став на шлях синтезу національного і всеслюдського, вирішивши для себе ще на початку 20-х років раз і назавжди проблему «Європа чи Просвіта?», що постане згодом у центрі всеукраїнської літературної дискусії 1925—1928 років.

Про творчість і життя В. Підмогильного чимало вже сказано в журналах останніх років («Вітчизна» — 1988, № 2, «Україна» — 1988, № 8, «Дружба народов» —

Вгорі: В. Підмогильний в останні роки життя.

1989, № 9, «Київ» — 1989, № 10, «Прапор» — 1990, № 7, «Слово і час» — 1990, № 11) та в передмовах до його нових книжкових видань («Молодь» — 1989, «Промінь» — 1990). Хоча заплутані й нез'ясовані місця лишаються до сьогодні. Зокрема, це стосується й встановлення реальної історії судового процесу та загибелі письменника. Адже що ми знали про це ще вчора? Буквально кілька скупих фактів. В. Підмогильного репресовано як «ворога народу» в грудні 1934 року, засуджено до десяти років ув'язнення у Соловецькому таборі особливого призначення. Помер він чи там, чи невідомо де 19 грудня 1941 року. Реабілітований 1956 року. Ось фактично і все, що цитувалося, а частіше й не цитувалося у його вкрай коротких біографіях, чому доводилося вірити без права будь-якої перевірки.

Автор цих рядків, пізнавши творчий доробок В. Підмогильного зі спецфондівських збережень та приватних бібліотек, уже кілька років визбирує щонайменшу інформацію про цю неординарну постать, її трагічну долю. Велику допомогу тут подала Тамара Михайлівна Мороз-Стрілець (дружина Г. Косинки) і особливо Таїсія й Тетяна Автономівни Коваленки — рідні сестри дружини Є. Плужника. Ці жінки-красуні, в яких закохувалися всі, хто збирався на творчі вечори «Ланки» й МАРСу,— зберегли чимало унікальних фотографій та спогадів своєї юності, коли близько зналися з сім'єю Підмогильних. За це їм,— на жаль, уже старенькім і хворим, але з молодою пам'яттю й душею,— я низько вклоняюся. Однак, зрозуміло, вони також знали лише те, що відбувалося на їхніх очах, що розповідала, поки була жива, дружина В. Підмогильного — актриса київських та харківських театрів, а по війні скромний бібліотечний працівник Катерина Іванівна Червінська.

Сьогодні вперше спробуємо пройти крок за кроком тою дорогою страдництва й безнадії, з'ясовуючи істину не сфальсифіковану, а в своїй оголеній правдивості, якою вона розкрилася нещодавно зі сторінок документів, винесених на світло з найглибших архівних сховищ...

В. Підмогильного було заарештовано 8 грудня 1934 року. Для нього це не було несподіванкою. На той час він уже добре усвідомив напрямок розвитку суспільного й літературного процесу і передбачав долю попутників, до яких зарахувало його відомство ортодоксально-прислужницької критики. Тої критики, котра не спускала з нього ока від першої збірки оповідань і войовничо сприймала кожну наступну, а особливо такі помітні твори, як романи «Місто» (1928) й «Невеличка драма» (1930). Навколо першого взагалі здійнялася ціла веремія в періодиці, що тривала понад два роки. Амплітуда негативних оцінок коливалася від нейтрального зауваження, що «епохи, бодай в основних психо-ідеологічних категоріях... в цьому романі не чуємо» («Пролетарська правда» — 1928, 20 червня), до категорично-звинувачувального, що герой роману «безмежний індивідуаліст, обиватель-міщанин з куркульською ідеологією», а сама книжка «антирадянська» («Службовець». — 1929. — № 35—36. — С. 24).

«Невеличку драму» довелося друкувати вже під шквал публічного паплюження старої української інтелігенції, яка опинилася на лаві підсудних по сфабрикованому процесу «СВУ» («Спілки визволення України»). Та про фабрикацію знаємо сьогодні, а тоді заводські й наукові колективи, навіть письменницькі зібрання гнівно таврували «прислужників буржуазії», серед яких були глибоко шановані В. Підмогильним люди, з якими він мав дружні стосунки: професор Дніпропетровського університету Петро Єфремов та його брат академік АН УРСР Сергій Єфремов, донька класика дожовтневої літератури і сама відома письменниця Людмила Старицька-Черняхівська, давній приятель по творчих справах Михайло Івченко... А в «Невеличкій драмі» йшлося про те, що одразу відчули «шукачі смаженого». «Знову Підмогильний вживає своєї методи, щоб у замаскованій формі забрати голос у таких справах, як національна політика радвлади (українізація), як боротьба за українську радянську культуру...» — писав А. Музичка у статті «Творча метода Валеріана Підмогильного» («Червоний шлях». — 1930. — № 11—12. — С. 136).

Прозаїк справді художніми засобами «забирав голос» у проблемі національної політики. Проте аж ніяк не маскувався, хоча й бачив, чим те все оберталося для М. Хвильового після роману «Вальдшнепи», для М. Куліша після п'єс «Мина Мазайло» і «Народний Малахій», Ю. Яновського після роману «Чотири шаблі». Пояснювати позицію В. Підмогильного тим, хто знайомий з його творчістю, немає потреби: він належав до митців, котрі обирають свій шлях виважено, свідомо, а вже потім готові йти на будь-яку жертву, тільки б не змінювати своїх принципів. Таким був у юності — від публікації циклу новел «Повстанці» в емігрантському журналі В. Винниченка й М. Шаповала «Нова Україна» (1923),— таким лишився й тепер, на сторінках свого останнього роману, коли так гостро постало питання «бути чи не бути» українському національному відродженню.

Вусппівсько-молодняківська боротьба з попутництвом, освячена відвертою підтримкою директивних органів, набрала в цій ситуації таких масштабів і форм, що «Невеличка драма» з'явилася лише в журнальній публікації («Життя й революція». — 1930. — № 3—6), так і не удостоївшись окремого видання за життя автора. Зате окремою книжечкою наступного року вийшов нарис молодого критика П. Колесника «Валеріян Підмогильний», де прозаїка схарактеризовано як байдужого до «велетенських господарських досягнень», а всю його творчість названо «далекою й чужою революційній дійсності». Але й таку оцінку ще активніші критики визнали ліберальною, самого П. Колесника розгромили за «поблажливе» ставлення до літератора, в якого «відверта політично-класова ворожість до пролетаріату» («Життя й революція». — 1932. — № 4. — С. 83).

Гірко було читати ці слова на сторінках журналу, сумлінній праці в редакції якого

В. Підмогильний віддав кілька років (деякий час обирався й членом редколегії). Але він на той час уже переїхав до Харкова, сподіваючись у тодішній столиці республіки знайти спокій і пристойні умови для творчості. Однак і тут довелося зосередитися лише на перекладацтві. Страшною дійсністю ставали чорний голодомор, що викосив за зиму й весну мільйони українських селян, масові політичні процеси над інтелігенцією уже нових поколінь, в першу чергу над письменниками. Насувалася доба тотальної деморалізації, біологічного страху за життя, що змушував або «не бачити» жахливої реальності, або приречено чекати невідворотного фіналу. Навіть деяким видатним митцям, знаним далеко за межами країни, не вистачало мужності продовжувати раніше обраний шлях.

В. Підмогильний не будував щонайменших ілюзій на майбутнє — мав серед друзів славу невиправного скептика. Але й свої творчі принципи сповідував до останку. Знову й знову роздумуючи над феноменом людського буття, цивілізованим рабством індивіда й нації, він приступає до свого останнього, так і не завершеного твору — «Повісті без назви». (Три роки тому його вперше опублікувала «Вітчизна»). Надавав їй особливого значення, вкладаючи сюди всю свою зрілість митця й філософа. Останнє — не ефектна фраза. В. Підмогильний, можливо, як ніхто з тогочасних українських письменників, глибоко й наполегливо студіював не лише європейську класичну літературу, а й філософію. Спіноза і Кант, Шопенгауер і Шпенглер, Ніцше і Фрейд були для нього не екзотикою, а джерелами пізнання світу і людини.

Під завершення 1934 року вирішив цілком зосередитися на повісті, взяв відпустку до заньківського будинку творчості під Харковом. Однак не писалося. Думки раз у раз линули до Києва, де під час Жовтневих свят раптом заарештували доброго друга молодості Григорія Косинку. І не лише його, а й Дмитра Фальківського. Туди ж повезли з Харкова Костя Буревія, Олексу Влизька, Василя Мисика, навіть літнього Антона Крушельницького з синами Іваном і Тарасом, котрі ось нещодавно переїхали з Галичини до омріяної Країни Рад. Усі вони, як переказують, перебувають десь у Лук'янівській в'язниці, та в камерах НКВС на Інститутській, 5 — в колишньому пансіоні шляхетних панянок. Нікому нічого не пояснено, дружини лише носять передачі, одержуючи у відповідь маленькі записочки про «нормальний стан здоров'я...»

І раптом першого грудня країну струсонуло жахливим повідомленням — застрелено С. Кірова. Газети з номера в номер подавали матеріали про розслідування вбивства, про блискавичні викриття чекістами терористичних організацій від Дніпра до Амуру. Ставало очевидним: репресивній машині відпущено останні гальма. Це зрозумів остаточно, коли шостого грудня до Заньок примчала схвильована дружина і з порога крізь сльози: «Учора в Києві арештовано Євгена Плужника... Треба втікати!» Отже, забирали найближчих, колишніх ланківців. Але втікати він нікуди не збирався. Куди, якщо концтабором стає вся країна? Та й не для нього це: втікати, коли не вчинив ані найменшого злочину. А куди втече весь народ, щойно перемелений жорнами голодомору? І як потім називатися письменником цієї нації, якщо кидаєш її в лиху годину?

Важкі думи обсідали голову. Проте тримав себе в руках. Ще й намагався заспокоювати молодшого товариша, з яким працював в одній кімнаті будинку творчості, вразливого Василя Штанька, що й публікувався під псевдонімом Вражливого: «Ти, Васю, не хвилюйся, це ще не твоя черга. А ось моя надто вже близько... Тільки ж пропаду я там швидко з таким здоров'ям...» Тож коли 8 грудня до Заньок прибув непоказний чоловік у цивільному й, розшукавши письменника, сказав, що той арештований, В. Підмогильний лише внутрішньо здригнувся та зблід на обличчі.

Машинально читав пред'явленого сіруватого папірця:[1] «УРСР. Народний Комісаріат Внутрішніх Справ. Управління держбезпеки. ОРДЕР № 845, виданий 4 грудня 1934 року. Дійсний на одну добу. Співробітникові упр. держбезпеки НКВС УРСР по Харківській області тов. Карасів доручається здійснити обшук та арешт гр-на Підмогильного Валер'яна Петровича, який мешкає в будинку «Слово» (кв. 19). Всім військовим і Радвладам, а також громадянам Республіки належить виявляти законну допомогу пред'явнику ордера при виконанні покладених на нього доручень. Начальник упр. НКВС УРСР по Харківській області...» Підпис був широкий, владний, але нерозбірливий. Гербова печатка...

Отже, його розшукують четверту добу. Чому? Неправильний номер квартири (у нього 51)? Чи не знали, що поїхав до Заньок? А можливо, надто вже багато виявилося арештантів і їх просто не встигають забирати? А втім, яка тепер різниця... І чи мало значення, коли прийнята постанова з визначенням його провини (документ не датований), яку склав «оперуповноважений секретно-політичного відділу облуправління НКВС Бордон», а підписали ще двоє високих начальників. «Розглянувши матеріал по звинуваченню гр. Підмогильного В. П., 1901 р. народження, безпартійного, в злочинах, передбачуваних ст. 54-8 КК та виражених у тому, що він, Підмогильний В. П., брав участь в роботі терористичної організації, яка ставила своєю метою організацію терору проти керівників партії», вони прийшли до висновку, що письменник, «...знаходячись на волі, міг спробувати виконати свої наміри» (?! — В. М.). А коли так, то, керуючись відповідними статтями Карного кодексу УРСР, постановили: «Обрати мірою запобіжних заходів ухилитися від суду і слідства... утримання під вартою в спецкорпусі № 1».

Отже, від 8 грудня 1934 року не стало відомого прозаїка, перекладача, редактора видавництва, не стало чоловіка й батька шестилітнього сина. Віднині В. Підмогиль-

[1] Всі нижченаведені архівні документи НКВС публікуються вперше. Подаємо їх українською мовою. В оригіналі часто суміш: бланки віддруковано українською, а графи заповнені рукописно — російською.

ний іменувався однослівно — «звинувачений». Наступного дня вже ставив свій підпис на кожній сторінці «Протоколу допиту звинуваченого». Скільки тих допитів влаштує йому уповноважений 2-го відділення секретно-політичного відділу Харківського облуправління НКВС Бліок[2], ніхто не знає,— нумерація допитів не велася, траплялося й по два на добу. Але той перший виглядав такою собі безневинною розмовою, немов арештованого запросили просто познайомитися. Заповнив загальні анкетні дані, переповів автобіографію. (До речі, це, мабуть, найповніша біографія письменника, яка чимало скориговує раніше невідомого, особливо з юнацьких літ). А потім запитання про приналежність до літературних організацій, про політичні переконання, знайомих і друзів по Харкову... Лагідно, інтелігентно.

10 грудня допиту не було. В цей день співробітник НКВС М'ясищев у присутності коменданта письменницького будинку «Слово» Литвиненка робив обшук на квартирі Підмогильних. Речових доказів, що підлягали вилученню, виявилося небагато: десять книжок та різне листування, яке потім так і не повернули. Наступного дня були вже запитання про арештованих родичів (братів К. Червінської, висланих з Києва 1929 року за процесом «СВУ»), дружбу з Б. Антоненком-Давидовичем, який виїхав у передчутті арештів до Алма-Ати («Я знаю його як радянську людину»,— відповів В. Підмогильний). А потім різко й прямо: «З ким ви з ваших друзів і товаришів вели розмови шовіністичного й антирадянського характеру?» Відповідь була такою ж лаконічною: «Бесід антирадянського і шовіністичного характеру я не вів ні з ким».

Того ж 11 грудня на повторному допиті В. Підмогильний розповідав про свої літературні зв'язки у Києві й Харкові, роботу видавництва «Рух», в якому працював нещодавно. Потім знову різкий ухил: «Наприкінці 1932 і на початку 1933 року, після розгрому української контрреволюції, з ким ви вели бесіди на цю тему і кого називали винуватцем того розгрому?» Відповідь: «На цю тему я вів розмови з Поліщуком, Смоличем, Вражливим, Тенетою. Обговорював я з ними тему в такій площині: я й мої співрозмовники були приголомшені самовбивством Хвильового, Скрипника, арештами членів партії, які займали керівні пости в українському культурному радянському процесі. Спочатку я не міг собі навіть уявити глибини цього процесу (арешти і самогубства), не міг його зрозуміти, адже особи, представники розгромленого націоналізму, належали до Компартії... Останню частину запитання, стосовно до «винуватців того розгрому», я вважаю сформульованою виразливо, адже розгром націоналістів влаштувала партія».

Фінал допиту: «Ви звинувачуєтеся як учасник контрреволюційної організації, що ставила собі за мету терор проти вождів партії. Визнаєте себе винним у цьому?» — «Ні, винним себе в цьому не визнаю». Здається, сказано однозначно. Однак того

К. І. Червінська з сином Романом (середина 30-х років)

ж таки дня слідчий пише постанову про обгрунтування звинувачення, в якій констатує: «Проведеними розслідувальними заходами встановлено, що Підмогильний В. П. брав участь у роботі контрреволюційної терористичної організації, що ставила собі за мету організацію терористичних актів проти керівників партії». А тому звинувачений притягується до карної відповідальності згідно із ст. 54-8, про що «копією даної постанови повідомити військового прокурора 14-го стрілецького корпусу». (З 1934 року політичні справи — як такі, що спрямовані на терористичну діяльність,— перебували у віданні Військової колегії Верховного суду СРСР. Тому місцеві військові прокурори мали вести нагляд за ходом кожної такої справи).

Отже, найшла коса на камінь: слідчий і заарештований «не порозумілися». Не порозумілися такою мірою, що визначених постановою ЦВК СРСР десяти днів на розгляд справ терористів-контрреволюціонерів тут не вистачило. Бліок просить «дати розпорядження» продовжити термін ведення слідства ще на десять днів. Він «обкладає» В. Підмогильного свідченнями раніше арештованих письменників (М. Яловего, С. Пилипенка, О. Слісаренка), яких зламали психологічно так, що вони вже визнали контрреволюціонерами і себе, і всіх своїх знайомих. Викликаються на допит дедалі нові свідки, з'ясовуються в архівах матеріали про публікацію творів за кордоном та поїздку туди самого В. Підмогильного в 1928 році. І хоча то була подорож у складі письменницької делегації, це розцінюється як зв'язки із зовнішньою контрреволюцією.

В. Підмогильний у відповідь пише офіційну заяву слідчому, в якій зазначає: «Беручи до уваги, що, за Вашою заявою, матеріал у моїй справі достатній для віддання мене до суду, отже, попереднє слідство

[2] Співробітники НКВС в архівних документах називаються без ініціалів, лише на прізвище.

в цій справі є лише додатковим, а оскільки я категорично заперечую обвинувачення, я не зможу ніяким чином доповнити той матеріал, що вже є, ні в частині, скерованій проти мене, ні в частині, яка може бути скерована проти інших осіб... я даю таке сумарне зізнання: 1. Ніколи ні до якої терористичної організації я не належав і не належу. 2. Ніколи ніякої терористичної діяльності я не проводив. 3. Про існування подібних організацій, про їх діяльність або про діяльність осіб, зв'язаних з ними, я ніколи нічого не знав інакше, як з виступів представників Радаради й партії в пресі й на прилюдних зборах. 4. Тому всякі зізнання інших осіб та обвинувачення мене в приналежності до терористичної організації і в терористичній діяльності я рішуче відкидаю, як брехливі й наклепницькі».

Слідчий просить нового розпорядження продовжити допити ще на десять днів. Поєдинок триває, хоча, зрозуміло, за надто нерівних умов. 25 грудня 1934 року після чергового допиту В. Підмогильний пише додатково до усіх пояснень розгорнуту характеристику суспільно-культурного стану на Україні після розгрому «хвильовизму» та «скрипниківщини». Вказує, що саме це й стало причиною загострення так званого націоналізму — тобто елементарного уболівання інтелігенції за здоровий розвиток нації.

Серед основних факторів, що сприяли такій ситуації, на думку письменника, були: «Загальний спад українізації (про нього говорив П. Постишев у своєму виступі в листопаді ц. р.), який відчувався в установах, магазинах, а також просто на вулицях, у трамваях, серед публіки в театрах тощо; регрес українізації навіть в тих закладах, що спеціально займаються українською культурою (наприклад, ВАПЛІТЕ, де співробітники почали розмовляти по-російськи); ...пресування книг до українського твору не лише по лінії національного питання, а й по лінії загальноідеологічній, прикладом чого може бути п'єса Кочерги, яка не була допущена до постановки на Україні, а на всесоюзному конкурсі одержала премію[3]; а цей час преса, ведучи цілком правильно гостру боротьбу з українським націоналізмом в його конкретних виявленнях, не звертала уваги на великодержавний російський шовінізм, не вказувала на його конкретні виявлення та самих його носіїв, тобто практично не вела з цим явищем боротьби, отже, складалося враження, що український націоналізм є не лише головною, але й єдиною небезпекою, а великодержавний шовінізм конкретно не існує; ...у світлі всього сказаного виникла небезпека, що переведення столиці до Києва, мабуть, пов'язане з пригасанням українського культурного процесу в Харкові і надалі — з послабленням зв'язків Харкова зі всеукраїнським центром...»

Відірвімося на хвилину від цього тексту, писаного в ізоляційній камері під запису 1934 року, прикиньмо, якою мірою живучими лишилися названі проблеми й до сьогодні. А ще згадаймо, як зовсім недавно нас наполегливо переконували, що про сталінську систему нищення національних культур стало відомо лише після XX з'їзду КПРС, а тоді, на початку 30-х, кожен тільки й думав, як самому врятуватися, вижити. Воістину, хто має очі — той бачить, хто має вуха — той чує, хто має мужність — той скаже...

Але на втретє продовженій десятиденці слідства В. Підмогильний починає втрачати сили. Тим більше що допити веде не тільки Бліок. Протоколу від 9 січня 1935 року в справі немає. Але коротенька записка олівцем самого звинуваченого, датована наступним днем, досить промовиста: «Помічникові начальника СПВ[4]. Заява. Обдумавши свій останній допит 9.І. в присутності нач. СПВ НКВС УРСР та військового прокурора, я вирішив дати замість половинчастих та неправдивих правдиві зізнання по висуненому мені звинуваченню».

У протоколі від 11 січня В. Підмогильний, відчувається, був доведений до стану говорити все, чого від нього вимагали. «Останнім часом я належав до групи письменників-націоналістів з терористичними настроями у ставленні до вождів партії. З цими письменниками я вів контрреволюційні й терористичні розмови...» Щоправда, ця, як виявилося, «страшна» група складалася з нього самого та двох найближчих друзів: В. Вражливого і В. Поліщука, які теж з грудня 1934 року сиділи десь у камерах поруч з ним. Але В. Підмогильний, як і раніше, пояснював лише свою позицію, тримався до останку принциповості, хоча мусив те все підводити під настирливо-еиваеднстську тезу тероризму:

«Терористичні настрої виникли у мене 1932 року в зв'язку з загостренням становища на селі. Я вважав, що політика колективізації привела українське село до голоду. Ці свої терористичні настрої я деякий час приховував, але після розгрому українських націоналістів 1933 року я почав висловлювати їх близьким до мене письменникам». І, очевидно, розуміючи незворотність своєї долі, кидав допитувачам козирну карту, на яку вони чекали понад місяць упертих домагань: «Терористичні настрої мої пов'язувалися конкретно з Постишевим[5], і я можу сформулювати їх в такій формі: «Добре було б, коли б Постишев був убитий». Цієї думки я не висловлював прямо, але оскільки Постишева у нашому оточенні називали душителем українського народу, мої терористичні висловлювання для кожного пов'язувалися саме з Постишевим».

Нарешті харківські чекісти мали той висновок, що був запрограмований ще в день арешту В. Підмогильного. 13 січня з'явилася постанова, де підтверджувалася приналежність письменника до контрреволюційної організації «і його активна роль по лінії терористичної діяльності». Документ підписали Бліок, начальник СПВ Гвалич, заступник начальника управління НКВС УРСР по Харківській області Камінський. А наступного дня небезпечного злочинця спецконвоєм уже відправили до нової столиці республіки Києва, де він ще на два з половиною місяці

[3] Йдеться про історію з п'єсою І. Кочерги «Майстри часу» (1933 р.).

[4] Секретно-політичний відділ.

[5] На той час другий секретар ЦК КП(б)У.

став мешканцем спецкорпусу при НКВС УРСР (нинішній Жовтневий палац).

Сюди ж прибувають з подібними звинуваченнями В. Поліщук, В. Вражливий, М. Любченко (Кость Котко), М. Куліш, Г. Епік, А. Панів, В. Штангей з Харкова, Г. Майфет, П. Ванченко, О. Ковінька з Полтави, переводиться з обласного управління НКВС Є. Плужник. Одне слово, набирається-таки досить солідна група «терористів» з сімнадцяти чоловік (тут опиняться й ув'язнені, далекі від літератури,— причина того розкриється пізніше). Знову допити, протоколи, очні ставки... В. Підмогильний робить останню спробу відстояти себе й найближчих друзів, спрямувати слідство в річище загальносуспільних проблем на Україні.

19 січня його допитує прокурор Перфильєв:

— Я військовий прокурор Українського військового округу. Ви дали зізнання, з яких зрозуміло, що належите до контрреволюційної організації. Ви це визнаєте?

— Я не належав до організації. Я активний ворог Радянської влади і націоналіст. Але сказати, що я належав до організації, не можу. Була група людей-однодумців, були розмови віч-на-віч. Переходу від розмов до організаційної діяльності не було. Не було мети і не було планів, як досягти тої мети.

— У вас був обмін думками про терор?

— ...Розмови терористичного порядку не мали характеру практичного обговорення цього питання. Я повторюю, що вважав себе пригніченим, ображеним... але понад розмови це у мене не йшло. Ми більше займались питаннями літератури, вважаючи, що мусимо пристосовуватися до обставин і шукати шляхів розвитку української літератури.

— Ви відриваєте літературу від політики? Хіба література не відіграє ніякої ролі в політиці?

— Я знав, що антирадянські твори не пропустять до друку. З другого боку, російська література розвивалася і розвивається все далі й далі. На Україні робітник та колгоспник, не бачачи української літератури, природно, читають російську. Отже, українська культура не проникає в маси. Тому ми намагалися писати так, щоб якомога менше було націоналізму, щоб таким чином хоч якісь наші твори доходили до мас...

— Ви говорили про те, що вважали Радянську владу міцною. Чому ж ви політично не перебудувалися?

— Я вважав, що Радвлада росте як великодержавна влада.

— Який погляд у вас був на національну політику партії?

— Я вважав, що постанови партії з національного питання в життя не проводяться... Для мене представниками партії в літературі були Хвильовий, Яловий, Шумський...

Та В. Підмогильний глибоко помилявся, сподіваючись своєю жертовною відвертістю привернути увагу органів державної безпеки до кричущої несправедливості в розвитку національної культури. Енкаведисти мали своє, чітко визначене завдання — сформувати нову велику групу контрреволюціонерів і доповісти Москві, що вони й виконували з завидною старанністю. Цього разу була вказівка догромити залишки української партії боротьбистів, які на початку 20-х років свідомо увійшли до складу КП(б)У, а тепер були там небажаним елементом, бо прагнули ще хоч якось утримувати здобутки перших пореволюційних років. Проте «чистих» боротьбистів лишилося надто обмаль, для гучного політичного процесу не вистачало. Тоді сюди й були приточені всілякі попутники в літературі, з якими пролетарській диктатурі давно набридло панькатися...

20 лютого 1935 року народний комісар внутрішніх справ України В. Балицький підписав «Звинувачувальний висновок у справі контрреволюційної боротьбистської організації», що, як виявилося, готувала аж ніяк не менше, як «повалення Радянської влади на Україні, утворення незалежної буржуазної української республіки і терористичні акти проти керівників Радянської влади та Комуністичної партії». У цій справі проходили О. Полоцький — директор «Укркниготоргу», С. Семко-Козачук — зав. відділом Держстраху Наркомфіну УРСР, Ю. Мазуренко — начальник планово-фінансового сектора Наркомгоспу УРСР, Д. Кудря — директор Всеукраїнської контори сільгоспбанку, Л. Ковальов — старший хімік Московського інституту ім. Карпова, а також згадувані вище дванадцять письменників.

Однак звинувачення вже було затверджене, а дехто з ковмерників все ще не погоджувався на ту роль, яку йому віддали в черговому спектаклі кривавої трагедії. Та «вождь народів» недарма сказав, що немає таких фортець, яких би не взяли більшовики. У березні всі сімнадцять підписали протоколи про закінчення попереднього слідства і визнання себе винними в злочинах, передбачених статтями 54-8 та 54-11 Карного кодексу УРСР, за якими шансів на життя лишалося надто мало. Останнє слово мав сказати трибунал Українського військового округу. Однак справі надавалося такого значення, що судити «українських націоналістів» прибула з Москви виїзна сесія Військової колегії Верховного Суду СРСР на чолі з самим її головою армвійськюристом 1-го рангу В. Ульріхом, який тоді вже прогримів на всю країну проведенням «Шахтинської справи», «Української військової організації» (УВО) та інших, не менш гучних репресивних процесів.

Пізно ввечері в приміщенні того ж республіканського НКВС розпочалося — у закритому судовому засіданні, без участі будь-якого захисту й свідків — слухання справи № 0024. На ранок 28 березня іменем Союзу Радянських Соціалістичних Республік був оголошений вирок підсудним: «...На основі викладеного і керуючись постановою ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 року, виїзна сесія Військової колегії Верховного суду Союзу РСР п р и с у д и л а: Полоцького О. А., Любченка М. П., Мазуренка Ю. П., Ковальова Л. Б., Куліша М. Г., Епіка Г. Д., Поліщука В. Л., Вражливого-Штвнька В. Я., Підмогильного В. П., Плужника Є. П., Панова А. С., Штангея В. Ф., Ванченка П. З., Майфета Г. Й., Ковіньку О. І. —

всіх п'ятнадцять до позбавлення волі терміном на ДЕСЯТЬ років кожного з конфіскацією особисто приналежного майна.

Кудрю Д. С., Семко-Козачука С. М. — позбавлення волі на СІМ років кожного, з конфіскацією особисто приналежного майна.

Всім засудженим зарахувати час попереднього ув'язнення.

ВИРОК ОСТАТОЧНИЙ І ОСКАРЖЕННЮ НЕ ПІДЛЯГАЄ».

На звороті останньої сторінки чорнилом вписані всі прізвища засуджених з зазначенням місць відбування ув'язнення. Велетенський архіпелаг ГУЛАГ, павуком розпростертий над першою в світі країною соціалізму, чекав на свої нові жертви. В. Підмогильному разом з М. Кулішем, Г. Епіком, Є. Плужником, В. Поліщуком, А. Пановим, П. Ванченком, В. Вражливим прослалася дорога на українську Голгофу XX століття — Соловки...

Епопея перебування в спецізоляторі сумнозвісного всьому світові найпівнічнішого монастиря Російської імперії — то ще малодосліджена остання сторінка життя письменника. Дивом уцілілі (дбайливо збережені згадуваними на початку цієї розповіді добрими друзями сім'ї Підмогильних) 25 листів з цього кам'яного мішка до дружини, матері й сестри проливають скупе світло на ту сторінку. Потерті часом аркуші то вовлають відчаєм восьмимісячної невідомості про долю родини, яка, можливо, розплачується за його «злочинну» діяльність («Рідна Катю, листів до цього часу немає ні від тебе, ні від мами. Чекаю кожного дня, встаю з надією, лягаю з новою надією, що лист прийде завтра. Мусить же він колись прийти!»), то сповнені намагання заспокоїти себе, рідних, а найперш недремне око цензури неймовірним благополуччям самотнього ув'язнення («Камера в мене простора. До і після обіду маю годину прогулянки. Харчування достатнє, хліба й цукру мені цілком вистачає, обслуговування і чистота не залишають бажати чогось кращого»), то вражають готовністю порятувати дружину й малолітнього сина шляхом відречення від зв'язків з ним, «ворогом народу» («Влаштовуйся серйозно, міцно, і головне — не почувай себе зв'язаною зі мною. У тебе є дитина, а я — минуле. У попередньому листі я надіслав записку Ромі — тепер про це шкодую. Не треба йому нагадувати про мене, він ще малий, швидко забуде, і це добре»[6].

Проте ні дружина, ні згодом син ніколи не переступили ту моральну межу, хоча вони й прирекли себе на самовигнання у рідній країні. Адже ще 8 червня 1934 року ЦВК СРСР прийняв постанову, за якою передбачалося покарання для членів сім'ї політично засуджених (широко відома на той час російська абревіатура ЧСИР — «член семьи изменника родины»). Найрідніших людей могли покарати також засланням до 8 років навіть за умови, що вони не лише не сприяли тій зраді, а й нічогісінько не підозрювали про неї. Тож не дивно, що після ульріхівського суду Катерина Іванівна з сином одразу зникла з Києва. Деякий час перебивалася на Осинівському руднику Томської залізниці, де працював брат Микола, який теж зазнав репресій у 1929-му. Потім, навесні 1936-го, переїхала до Алма-Ати, в якій і пережили Вітчизняну війну.

Усі ці роки десь на дні зболених стражданнями душ, дорослої і дитячої, жевріла крапля віри у відновлення справедливості, у вимріяну зустріч. Лише крапля. Бо під осінь 1937 року ті сподівання обернулися глухою невідомістю: урвалося будь-яке листування, повертались назад невеличкі посилки із зібраними за таку тривалу дорогу харчами. Пояснювалося це начебто посиленням суворого режиму на Соловках аж до перетворення табору у в'язницю, а ще — можливою війною з Фінляндією. Але не відновилися зв'язки й після Великої Вітчизняної, коли Катерина Іванівна з Романом повернулися до Києва — хлопець тяжко переніс десять років середньоазіатського клімату. Студентом Київського мединституту пішов він з життя, до останніх днів сподіваючись хоч на хвилину зустрітися з батьком...

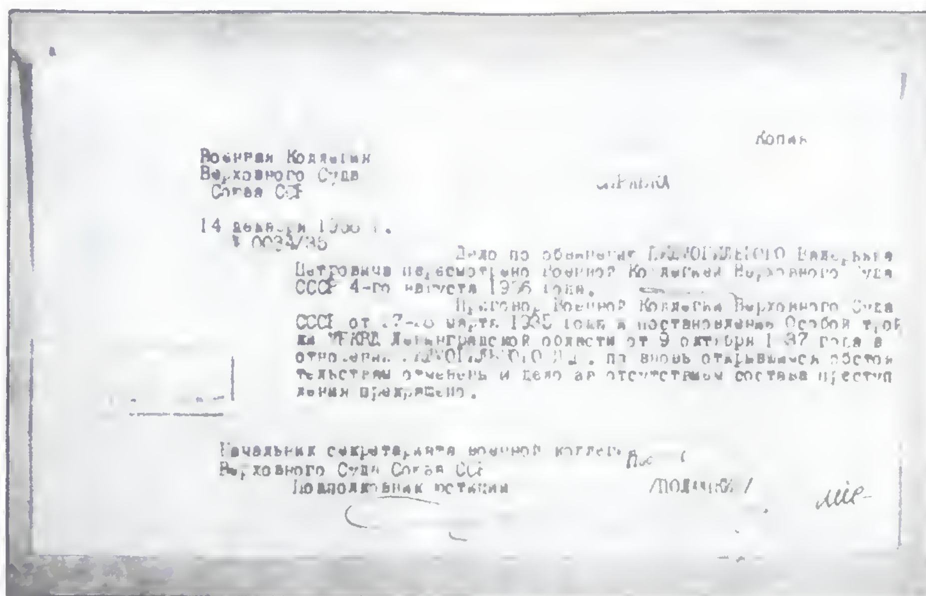
Слабосила маленька жіночка (в театрах юного глядача їй, як правило, доручали ролі підлітків) мусила вижити і після цього удару долі. Утримує її на роковано жорстокій землі лише мовчазна обітниця дочекатися правди про свого чоловіка, у злочин якого не вірила і не могла повірити, добре знаючи його розважливу, філософську натуру. Але для того слід було ще проіснувати важке десятиліття між двома тепер для неї полюсами планети: Соловками і Лук'янівським кладовищем у Києві.

Влітку 1956 року, після XX з'їзду КПРС, з'явилися перші повідомлення про реабілітацію. Уцілілі батьки, дружини, діти мільйонних «ворогів народу» повірили у просвітлення: Москву сніговою заметіллю засипали листи з німим криком: «Скажіть, чи живий?» К. Червінська також одержала офіційний документ. «СВІДОЦТВО ПРО СМЕРТЬ І-ЮБ № 020058. Гр. Підмогильний Валер'ян Петрович помер дев'ятнадцятого грудня тисяча дев'ятсот сорок першого року віком 40 років. Причина смерті — рак печінки, про що в книзі записів актів громадянського стану про смерть 1956 року вересня місяця 26 числа проведено відповідний запис за № 51. Місце смерті — Район — Республіка — . Місце реєстрації — бюро ЗАГС Куйбишевського району м. Ленінграда. Дата видачі 27 вересня 1956 року»[7].

Отже, його вже давно немає на цьому світі! Остання надія зблиснула перегорілою електролампочкою. Ось і фінал життя: ні чоловіка, ні сина, самотня старість... Та друзі по нещастю розраджували, нагадували, що опускати руки не слід: треба зняти ганебне тавро зі світлих імен митців, готувати видання їхніх творів. Незабаром Катерина Іванівна одержала ще один папір, датований 14 грудня 1956 року за № 0034/35: «ДОВІДКА. Справу по звинуваченню Підмогильного Валер'яна Петровича переглянуто Військовою колегією Верховного суду СРСР 4 серпня 1956 року. Вирок Військової колегії Верховного суду СРСР від 27—28 березня

[6] Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва УРСР. — Фонд 107. — Од. зб. 11. — Арк. 14 та 11—12.

[7] ЦДАМЛМ УРСР. — Ф. 107. — Од. зб. 19. — Арк. 1.

Копия

Военная Коллегия
Верховного Суда
Союза ССР

СПРАВКА

14 [illegible] 19[illegible] г.
№ [illegible]/35

Дело по обвинению ПИДМОГИЛЬНОГО Валерьяна Петровича пересмотрено Военной Коллегией Верховного Суда СССР 4-го августа 19[illegible]6 года.

Приговор Военной Коллегии Верховного Суда СССР от 17-го марта 1935 года и постановление Особой тройки УНКВД Ленинградской области от 9 октября 1937 года в отношении ПИДМОГИЛЬНОГО В. П. по вновь открывшимся обстоятельствам отменены и дело за отсутствием состава преступления прекращено.

Начальник секретариата военной коллегии
Верховного Суда Союза ССР
подполковник юстиции /ПОЛЮЦКИЙ/

1935 року та постанова Особливої трійки УНКВС Ленінградської області від 9 жовтня 1937 року щодо Підмогильного В. П. за нововиявленими обставинами відмінені, і справа, за відсутністю складу злочину, припинена. Начальник секретаріату Військової колегії Верховного суду СРСР підполковник юстиції Полюцький»[8].

Отже, була ще якась постанова 1937 року? А втім, Бог з нею, тою постановою і тою трійкою, адже нічого не повернеться назад. Треба справді готувати видання творів, бо їх зовсім забули за цей час. Жінка знову ожила в сподіваннях: керівництво Спілки письменників — М. Бажан, Ю. Смолич — то ж друзі Валер'янові по Харкову! Держлітвидав України (нині видавництво «Дніпро») уклав тоді угоду на видання творів В. Підмогильного обсягом до 35 авторських аркушів. Рукопис треба було подати на початку 1957 року. Катерина Іванівна вся поринула у роботу: розшукувала збірки оповідань, журнали з першопублікаціями, передруковувала все те в кількох примірниках машинопису, вичитувала тексти від помилок...

Врешті товстелезні папки рукопису лягли на стіл редактора видавництва. Але, мабуть, надто тяжкою судилася дорога і далі цій жінці. Саме тоді вийшла й двотомна академічна «Історія української літератури», де авторитетна редколегія лишала старі, догматичні оцінки творчості письменника, який, мовляв, так і не спромігся вирватися з лабет буржуазної, декадентської літератури. На жаль, ті погляди не змінилися й надалі. Навпаки, в передмові до чотиритомної «Антології українського оповідання» (1960) П. Колесник повторив свої давні вульгарно-соціологічні звинувачення В. Підмогильному: «В його оповіданнях головним героєм виступає міщанин, що наплював на усвячені традиції старого побуту, а на новий побут, народжений соціалістичною революцією, дивиться очима зарозумілого блазня».

[8] Там же. — Од. зб. 20.

На Радянській Україні твори цього майстра слова виявилися небажаними й після реабілітації. Вони виходили в Америці, Франції, Польщі, але не в себе вдома. Дружині не судилося їх побачити — померла 1962 року. Лише наприкінці того десятиліття журналісти-аматори з Дніпропетровська (М. Безуглий, Ю. Сущенко) пробили туманну стіну очорнення, згадавши добрим словом свого видатного земляка у місцевій пресі. Спогади про В. Підмогильного опублікували Т. Мороз-Стрілець та Ю. Смолич у серії «Розповіді про неспокій». І аж у наші дні видавництва знову зацікавилися цим ім'ям.

Однак і в спогадах, і у видавничих передмовах традиційно ставилася дата смерті 19 грудня 1941 року, в яку все менше вірилося, як і в беззвучне існування письменника протягом чотирьох років після останніх листів. До цього схилялися й дослідники творчості М. Зерова, Л. Курбаса, М. Куліша, В. Поліщука — тих митців, котрі одночасно з В. Підмогильним перебували на Соловках і останні звістки від яких також прийшли восени 1937 року, а дати смерті рідним в час реабілітації повідомлялися то 1941, то 1942 роком (своєрідне маскування війною, розраховане на недосвідченого читача).

Перші спроби знайти щось істотне в архівах письменників або серед знайомих, які спілкувалися з В. Підмогильним в останні роки його життя, виявилися безнадійними. Не дали наслідків і звернення до спадщини тих літераторів, засуджених одночасно з ним, які згодом повернулися з таборів, писали про невольниче життя: критик Г. Майфет, поет В. Мисик. Василь Мисик навіть перебував на Соловках водночас із В. Підмогильним, але жодного разу з ним не зустрівся. Воно й не дивно — спецізолятор добре втаємничували. (Саме тому ніхто не бачив на острові і М. Куліша). Вихід лишався один — звертатися до тих інстанцій, котрі вершили вирок над письменниками. Там архіви зберігаються надійно. Але для

рядоаих смертних вонн, як відомо, недоступні. Хіба що тепер?..

Першнй лнст до Військової колегії Верховного суду СРСР у грудиі 1988 року. За місяць надійшла відповідь: «На Вашу заяву повідомляю, що у Військовій колегії є дані про перегляд справ, що стосуються Підмогнльного В. П. і Куліша М. Г. ...Але в данний час прнпииені справн знаходяться иа збереженні в Центральиому архіві КДБ СРСР, куди Ви можете звериутнся з пнтаиь, які Вас цікавлять...» Невелнчкий початок интки з иерозгаданого довгі рокн клубка, здавалося, все-такн з'яанвся. Та минуло ще чнмало вcілякого листування, телефонннх переговорів, покн з республіканського Комітету держбезпеки мене, як співробітинка Інституту літератури АН УРСР, повідомилн: «Прнходьте, позиайомтеся».

У грубезинх томах (по 300—400 сторінок кожен) загальиого судового процесу в березні 1935 року й аідкрнлася ася правда останніх років і днів життя Валер'яна Підмогильного. Про харківське та киїаське ув'язнения аже говорнлося. А тепер ще кілька документів зі спраан № 71 управління НКВС по Ленінградській області — соловецькнй період В. Підмогнльного. В обліково-статистичній картці зазначено, що до табору прибуа 14.V.1935 року. Запоаиено біографічні даиі, кнм, колн і де арештований, який внрок суду. А ось иаступна довідка, хоч ие датована, але, мабуть, стала внрішальиою в долі зека. Після иаведеиня осиоаиих дат біографії запнсано: «Знаходячнсь иа Соловках, був за'язаиий з засудженими актиаиими членамн УВО. Нач. Соловецької в'язинці ст. майор Держбезпекн Апетер. Пом. нач. в'язнниці капітан Раєвськнй».

Цілком очевидно, що це наблнжався трагічннй фінал. Колн до керма репреснвної машнин став улюблеиець Сталіна «залізиний нарком» М. Єжов, до концтаборів цілодобоао прямувалн залізинчиі ешелонн і плнвли пароплавн — рабн даадцятого століття прибуаали на ударні будовн п'ятнрічкн. Соловкн стали мурашинком. Треба, мабуть, було очиститися від зайвого «баласту». А такнм, зрозуміло, найперш аняалялнся політнчно иеблагоиадійиі. Як стало иещодавно відомо, величезннй список аідповідних прізвищ був иадіслаиий до Леніиградського обласного упрааліиия НКВС (йому підпорядкований коицтабір) иа розгляд Особливої трійкн.

Вищенаведена довідка — то, ймовірио, характеристика, за якою вирішувалася міра покараиия. Зв'язок з членами Української військоаої оргаиізації, як і розгромлеиої иапередодиі групи боротьбистів, очевидиа непокора В. Підмогильного — таке, звісио, лишати без покараиия аж ніяк не можна було. Тільки ж уявляючи, в якому спецізоляторі його тримали, і зиаючн, що та грізна УВО складалася з такнх «терористіа», як Л. Курбас, С. Пилипенко, В. Атамаиюк, М. Яловий, М. Ірчан, сьогодні можна лнше усміхиутися. Та усміх цей надто гіркий. Бо Особлива трійка протоколом від 9 жоатня 1937 року внзиачила всьому спнскоаі з Соловків внрок ВМП (вища міра покарання) — розстріл.

І ось чи й не остання крапка в цій історії. «АКТ. Вирок трійкн УНКВС ЛО за протоколом № 83 від 9 жовтня 1937 року щодо засудженого до ВМП Підмогнльного В. П. прнведенний до внкоиання 3 лнстопада 1937 року, в чому й складено цього акта. Заст. иач. АГУ[9] УНКВС ЛО капітан держбезпекн Матвєєв». Так документальио засвідчене зааершення земного жнття письменника.

Вперше цю дату смерті названо у моїй розвідці «Колн загннув Валер'ян Підмогнльнний?» (тнжневнк «Україиа», 1989, № 43, жовтень). На жаль, заклопотано досліджуючн епоху Розстріляного Відроджеиня, мн іиколн нагадуємо глухарів у пору токуваиия — чуємо лнше власний голос і ие бачнмо нічого иааколо. Тож навіть після тої публікації тнражем в 122 тисячі прнміриків у згадках про В. Підмогнльного зноау фігурує дата його смерті — 1941 рік — і в брошурі Ю. Коаалеаа «Літературна днскусія 1925 — 1928 рр.» (К., «Знання», 1990), і в анотації до книжкн таоріа В. Підмогнльного «Невелнчка драма» (Дніпропетровськ, «Промінь», 1990)...

А от «просто чнтачі» аияаилися зиачно уаажнішнмн. Та й не лнше уважиішимн. У чнтацькій пошті журиалу «Україна» (1990, № 14, квітень) вміщеио лнста Л. Чубатої з Ужгорода: «А що, коли відиайдеиий нарешті день смерті В. Підмогильиого 3 листопада внзнати Диєм Вічної пам'яті всіх, кого внкоснлн бої громадянської, хто поліг від голоду 33-го, безвісти пропав у Вітчнзияиу, кого втопнли в Соловецькому озері, внкинули з поїзда на сибірському перегоиі чн закопалн десь на Колнмі? Чому саме 3 лнстопада? Є в цій порі щось особлнве, колн доцвітають останиі хризантеми перед знмою, коли осінь прощається з прнродою і людн по літніх трудах дають собі перепочннок... Я бачу цей день такнм, щобн скрізь, по всій Україні, горіли свічки за ті страчені душі, щоб усі, які ще зосталнся, дзвонн дзвонилн иад нашою землею, щоби хорн внконуаали «Вічиую пам'ять», щоб у кожиім місті, кожнім найменшім селі, де ще є люд, згадували безневниио загубленнх...»

Добрі, сердечні слова! Тнм більш слушні, що 3 лнстопада день загибелі не лише В. Підмогнльного, а й М. Зероаа, М. Куліша, Л. Курбаса, В. Поліщука, О. Слісареика, М. Ірчана і багатьох тих (не лише митців), хто належить до слааного цвіту українськoї иації XX століття, її інтелектуальиого генофоиду. Спробуймо зробити так, як пропоиує Л. Чубата, аже иииішньої осені, спокійно обдумавши цей трагічио-урочистий обряд за весияно-літиій період. Вшануймо всеиародио тих, хто офірував своє життя во ім'я вільного розвитку національно свідомої України!

---

[9] Адміиістративно-господарське управління.

СОФІЯ ШОЛОМОВА

Заради слова, гідного поваги

Україніка в книжковому зібранні Г. П. Даниревського

Автор широковідомих історичних романів «Втікачі в Новоросії», «Спалена Москва», «Княжна Тараканова», «Мирович», Григорій Петрович Данилевський (1829 — 1890) був щирим шанувальником і добрим знавцем українського народного мистецтва, великим книголюбом і спеціалістом з книжкової культури минулого. Особливу увагу він приділяв книжкам, пов'язаним з історією України, її культурою і фольклором. Бібліотека письменника, яку він почав збирати ще в юності, налічувала чимало справжніх бібліографічних раритетів. Усі ці в повному розумінні слова книжкові скарби він заповідав рідному містові, майбутнім читачам вільної України. Патріотична й гуманістична спрямованість літературних творів самого письменника зумовила їхнє довге життя. Г. Данилевський належав до літераторів, що їх В. Г. Бєлінський назвав «звичайними талантами» і про яких писав: «Звичайні таланти дуже потрібні для багатства літератури, і що більше їх, то краще для літератури...»

Данилевський був одним з перших літераторів, що працювали в історичному жанрі й почали інтенсивно використовувати у тексті художнього твору архівні документи, свідчення сучасників та інші історичні джерела, чому дуже сприяла наявність в його особистій бібліотеці рідкісних видань з того чи іншого питання.

Григорій Петрович Данилевський походив із старовинного українського дворянського роду, засновником якого був козачий сотник. Встановлено, що перед Полтавською битвою у родовому маєтку в селі Пришиб Харківської губернії у Данилевських зупинявся Петро І. Бабуся Данилевського якийсь час була фрейліною при дворі Катерини II, дід Іван Якович активно сприяв збиранню коштів серед дворян Харківської губернії на організацію в місті університету, найдавнішого вищого навчального закладу Росії. Батько письменника Петро Іванович Данилевський служив у військовому відомстві, але був мало придатний до цієї справи, більше захоплювався народними «дворовими» піснями, яких знав безліч. Цю любов успадкував і його старший син, осиротілий, на жаль, у десять років. Любов до пісень лірників і кобзарів, до «страшних історій» та народних переказів, намагання записати їх — усе це стане основою внутрішнього світу Г. Данилевського, невід'ємною часткою його творчого життя. Це зумовило й один із напрямків його книжкового збирання.

Енергійна й достатньо високоосвічена мати майбутнього письменника, незважаючи на матеріальні труднощі, передплачувала всі кращі літературні журнали, і надруковані в них твори дали юнакові першу поживу для роздумів. І хоча старовинний рід дуже збіднів і втратив колишню впливовість, Данилевський здобув освіту в одному з найпрестижніших і найкращих навчальних закладів — Благородному пансіоні при Московському університеті. Тут особливо близьким йому був викладач російської словесності Перевлеський, який не стомлювався нагадувати своїм учням про те, що із стін пансіону вийшли Жуковський, Грибоєдов, Лермонтов, котрі стали гордістю вітчизняної культури. Він читав їм на уроках вірші з перших поетичних збірників А. Майкова, Фета, Я. Полонського. (Згодом Данилевський зазнайомився з багатьма з них досить близько). В бібліотеці письменника збереглися книжки з російської літератури, що належали перу Перевлеського, причому з дружніми дарчими написами. По закінченні пансіону вчитель дасть Данилевському рекомендаційні листи до Євгена Гребінки та Нестора Кукольника.

Данниною першому літературному захопленню Данилевського стала його збірка під назвою «Українські казки», видавана впродовж короткого часу вісім разів. Книжка відразу зробила її автора відомим у літературних колах. Великий інтерес у читачів викликала друга його книжка історико-етнографічних етюдів «Слобожани» (1853), видана спочатку незначним тиражем і розпродана буквально за два тижні, після чого видавець запропонував авторові перевидати її. У книжці явно ідеалізувалися соціальні відносини в українському селі, проте поетичність, з якою розповідалося про красу українського степового пейзажу, в поєднанні з м'яким гумором чумаків та інших її героїв зробили книжку помітним явищем у літературному світі. Данилевський не приховував величезного впливу Гоголя й Квітки-Основ'яненка, що його він зазнавав, коли писав

книжку. Згодом він критично поставиться до своїх перших літературних дослідів, помітно остудивши «юнацьку нерозумну поспішливість».

Перед Гоголем та його талантом Данилевський схилявся протягом цілого життя, а смерть письменника сприйняв як глибоке потрясіння. Він особисто був знайомий з уславленим земляком. У листопаді 1851 року він писав до матері: «Гоголь виявив бажання бачити мене [...]. Він прийняв мене досить оригінально. Казав мені, що читав мої «Казки», хвалив їх, розпитував про мої праці і, врешті, попросив заспівати українських пісень... Я заспівав. Гоголь був у захопленні і так зацікавився, що тут-таки запропонував влаштувати український вечір...»

І вечір відбувся в домі Аксакових, де Данилевський не тільки співав, а й читав свої вірші. Через кілька днів по тому він знову був запрошений до Гоголя. Новий лист до матері зберіг подробиці того вечора: «Гоголь читав нам сам свого «Ревізора». Коли о десятій годині всі пішли, він повів мене до себе в кабінет, і там ми з ним прочитали написану тут «Запорізьку даму» у віршах з римами. Ми сиділи до другої години. Він давав мені багато порад, говорив про свою роботу, поправив свою п'єсу і відпустив, благословивши на працю». Після смерті письменника Данилевський зробив усе можливе, аби був надрукований знаменитий некролог Тургенєва про Гоголя (як працівник міністерства народної освіти і член цензурного комітету він мав чималі повноваження). А коли після цієї публікації Тургенєва заслали в маєток матері і недоброї пам'яті Булгарін обрушив на Гоголя літературну лайку, Данилевський не побоявся виступити на захист імені нещодавно померлого письменника. І не дивно, що в його бібліотеці старанно зберігалися всі прижиттєві видання Гоголя.

З середини 50-х років Данилевський зосереджує свою увагу на докладному вивченні українського життя і побуту, фольклору та літератури. Він збирає друковані, рукописні, усні стародавні українські перекази, пісні, байки, казки. Звертається до історії освіти і культури, зокрема долі Григорія Сковороди та Григорія Квітки-Основ'яненка. Він не приховує свого захоплення земляками-харків'янами, що видно з його листування із сучасниками, зокрема з Аксаковими. Він звертається буквально до кожного, хто хоч щось може повідати з цього приводу, просить поради, допомоги, дозволу ознайомитися з невідомими документами.

Звернення до культури українського народу, до творчості кращих його представників заслуговує особливого визнання, оскільки в середині XIX ст., на думку царського уряду, українська мова і література не мали права на самостійне існування. Відкривши в собі талант історика літератури, Данилевський чимало сприяв зростанню самосвідомості своїх сучасників-земляків. Як і раніше, творчими справами він ділиться з матір'ю, своїм давнім порадником: «Я склав за старими журналами, над чим трудився цілі місяці в Публічній бібліотеці, повний список його (Квітки. — С. Ш.) творів і всіх псевдонімів від 1816 до 1843 року його літературного життя. Під кожним зазначив зміст творів. Нарешті зібрав усі друковані відомості про його життя. Плетньов поки що по секрету дав мені близько вісімдесяти листів до нього Основ'яненка, вибір з яких для біографії становитиме неабиякий інтерес». Зі свого боку, мати прагла діяльно допомогти синові, збираючи серед харківських земляків Квітчині рукописи, листи, свідчення та інші документи. І досі складена Данилевським біографія Квітки-Основ'яненка є неабиякою підмогою для всіх, хто вивчає його життя і творчість. Як складова частина ця праця ввійде до книжки Данилевського «Українська старовина», виданої 1866 року. Книжка стала важливим етапом у творчій долі письменника. До неї ввійшли також біографії Григорія Сковороди і засновника Харківського університету Василя Каразіна, ряд статей з народної освіти місцевого краю з 1732 до 1856 року. Як свідчить сам Данилевський, підготовка цієї книжки потребувала від нього перегляду понад семисот видань з історії української культури. Не дивно, що ця праця дістала високу оцінку спеціалістів. Книжка мала підзаголовок «Матеріали до історії української літератури та народної освіти», і це начебто визначало конкретну спрямованість усього, що написав її автор. За цей збірник письменник був удостоєний Уваровської премії Академії наук, котра присвоювалась, як правило, найзначнішим працям з історії та етнографії.

З 1857 по 1869 рік Данилевський жив у родовому маєтку й, окрім літературної праці, провадив активну громадську діяльність: брав участь у роботі земства, в товаристві поширення грамотності серед народу, сприяв будівництву Харківсько-Азовської залізниці, багато їздив по Україні. Виконуючи завдання міністерства освіти, він збирав дані про рукописи та стародавні акти, складав спеціальні реєстри до найдавніших і найцінніших актів, описував рукописи історичного змісту. Робота з історичними джерелами припала письменникові до душі і відкрила йому нові творчі обрії. Спеціально для журналу міністерства освіти він написав статті «Приватні і громадські зібрання стародавніх актів та історичних документів у Харківській губернії» та «Полтавська старовина стосовно до часу Петра Великого». Спостереження під час поїздок, дотикання до сивої історії, пізнання народних характерів сприяли виявленню у Данилевського хисту історика-романіста. Майже всі герої його нових творів так чи інакше будуть пов'язані з Україною.

Данилевський багато років був членом ради державного управління у справах друку і мав доступ до видань, котрі цензура з тих чи тих міркувань не дозволяла широко пропагувати. Такі видання також були представлені в його особистому книжковому зібранні. Надто унікальною була його колекція україніки. В ній були не лише петербурзькі та московські видання, а й книжки, що виходили в «провінції» — від Києва і Полтави до Харкова і Чернігова. Тож не дивно, що Данилевського заслужено вважали знавцем життя і побуту Малоросії. Наприкінці вісімдесятих років його бібліотека вже мала своє лице, свою тематичну спрямованість.

У передмові до останнього прижиттєвого видання творів Данилевський признавався: «Я їх (героїв. — С. Ш.) спостерігав у житті так само уважно, як вивчав в історичних документах і переказах минулого століття — іноді в кількох рядках приватного задушевного листа, у щоденнику, між листків рукописного календаря чи в написну на збірці улюблених віршів того часу і господарських паперах — внутрішні риси історичних характерів». Додамо, що в усьому цьому значне місце посідали й прочитані ним книжки, які також допомагали у творчій роботі.

Зупинимось на деяких виданнях, які колись належали письменникові і збереглися до наших днів.

Перша поетична збірка українського поета Якова Щоголева (1824 — 1898) під назвою «Ворскло. Лірна поезія», видана в Харкові 1883 року, має теплий дарчий напис на адресу письменника-земляка. В молодості, після закінчення Харківського університету, Я. Щоголів публікував свої перші вірші у відомому збірнику «Молодик», де одночасно друкувалися твори і російською, й українською мовами і який добре знали читачі півдня Росії. Прикметно, що другу свою збірку віршів Щоголів назвав «Слобожанщина» (1898), ніби використавши давню назву книжки Данилевського.

Другою книжкою з автографом на адресу Данилевського слід назвати великий том «Сочинения Павла Якушкина» (Спб., 1884). Дарчий напис належить видавцеві книжки відомому російському й українському журналістові Володимиру Йосиповичу Михневичу, котрий народився у Київській губернії в 40-і роки минулого століття і був молодшим сучасником письменника. Михневич багато і плідно вивчав російську історію та історію російської культури, часто друкувався в журналі «Исторический вестник». Маючи неабиякий сатиричний хист, широко виступав у періодичній пресі з фейлетонами та невеличкими оповіданнями. Як писала про нього критика, він «дбайливо видав твори Павла Якушкіна», двоюрідного брата відомого декабриста І. В. Якушкіна. Павло Іванович Якушкін був письменником та етнографом, одним з перших здійснивши так зване ходіння в народ і склавши згодом велике зібрання народних пісень та казок. Не дивно, що така книжка була в бібліотеці Данилевського.

На петербурзькому виданні «Записок о Южной Руси» (1856), написаних письменником, істориком та етнографом Пантелеймоном Кулішем, помітні позначки олівцем їхнього власника. До книжки ввійшли розповіді про запорожців, їхній побут та звичаї. Як відомо, в останні роки життя П. Куліш видавав журнал «Основа», на сторінках якого друкував свої твори і Данилевський. Обох єднала щира любов до України та її культури.

Серед провінційних видань у бібліотеці Данилевського можна назвати «Думки и песни. Шче де шчо Амвросия Могилы» (видано в Харкові 1839 року університетською друкарнею). І починається цей збірник статтею «Заметки относительно южнорусского языка». А в передмові автор писав, звертаючись до читача: «Моєю метою було зупинити увагу вченого і невченого південороса на деяких особливостях його слова, за якими це слово гідне більшої і кращої уваги й поваги, аніж тих, яких воно удостоїлось...» Видання назвало тих, хто виявив бажання придбати даний збірник. Коло імен доволі красномовне: відомий правник Максим Ковалевський, композитор Гулак-Артемовський, учений-славіст Ізмаїл Срезневський, історик і письменник Михайло Максимович... Примірник, який колись належав Данилевському, також іменний, що збільшує його бібліографічну рідкість та винятковість.

У бібліотеці письменника була ще одна книжка Амвросія Могили — «Южнорусский сборник», виданий у Харкові 1848 року, причому підписаний вже не псевдонімом, а справжнім іменем — Амвросій Лук'янович Метлинський. Довгі роки вчений займався перекладами і вивченням української мови та її наріч в околицях рідного села Гадяч. Бажання «сприяти в міру можливості прагненню сучасної освіченості до пізнання всього вітчизняного», як писав він, спонукало автора видати «Южнорусский сборник». Він був переконаний, що «не можна забувати ні себе, ні свого народу, ні сім'ї, ні батьківщини...» До збірника ввійшли не лише його власні твори, а й твори інших авторів, зокрема Григорія Квітки-Основ'яненка. Метлинський упродовж багатьох років читав у Харківському університеті лекції з історії російської та української літератур, старанно збирав народні пісні і діяльно сприяв пробудженню широкого інтересу до народної творчості. Він підтримував творчі контакти з усіма, кому були дорогі малоросійські пісні та перекази. Метлинський пробував себе і як поет, причому вірші його перейняті романтичною залюбленістю у давнину, козацтво, Дніпро та його красу, хоча, треба сказати, ці проби пера не відзначалися своєрідністю й глибиною змісту.

Ще одне видання — «Летопись событий в юго-западной России в 17-ом веке. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии войска запорожского». Ця досить рідкісна книжка, видана в Києві 1848 року, здатна задовольнити інтерес кожного, хто цікавиться історією рідного краю.

Збереглися в бібліотеці Данилевського й раритети, випущені університетською друкарнею в Харкові 1812 року,— «Записки о слободских полках с начала их поселения до 1766 года». На титульному аркуші бачимо напис власника, а в тексті червоним олівцем підкреслено назву родового маєтку Данилевських. Книжка дуже рідкісна через невеликий тираж, яким виходили книжки на Україні в першу чверть минулого століття.

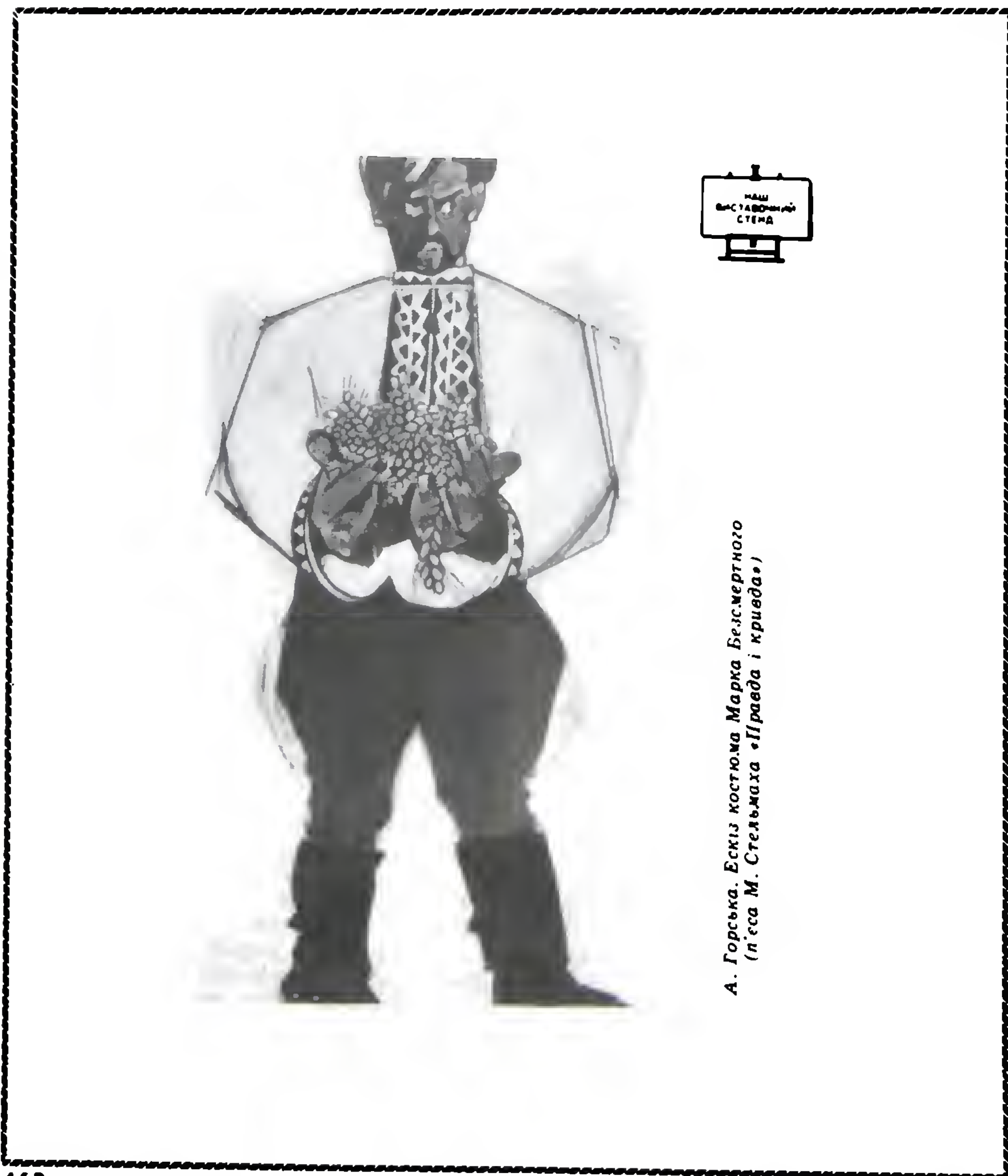
Значною й цікавою є колекція книжок, пов'язана з історією різних редакцій та прочитань «Слова о полку Ігоревім». Деякі з них мають дарчі написи на адресу Данилевського від видавців чи перекладачів, як, скажімо, поема «Князь Ігор Сіверський» у перекладі Миколи Гербеля з його автографом. Історія творчого контакту перекладача і письменника, лише частково відбита в

цьому автографі, заслуговує на окрему мову...

Не можна не згадати і збірник «Украннец», на сторінках якого був надрукований переклад «Слова» на «українському наріччі», виконанній Максимовнчем і вндаиий нhistorically у Москві 1859 року. А ще перед цим М. Максимович зібрав, підготував і видав два іншнх збірннкн — «Малоросійські пісні» та «Українські народні пісні», прнчому до кожного з них додано докладннй коментар. Пам'ятки південноросійської писемності він внвчав з позицій перш за все вченого-етнографа, тож і досі його праці становлять велнкий інтерес. Максимович активно сприяв організації в Росії Товарнства любителів російської словесності, на засідання якого неодноразово вносились ті чи інші питання щодо вивчення української народної творчості. Саме Максимовичу належить ініціатива в підготовці та випуску таких альманахів, як «Киевлянин», «Украинец», «Денница». Кожне з цих видань представлене в книжковому зібранні Данилевського і також заслуговує на окрему розмову.

Будь-яка особиста бібліотека творчої людини, а тим більше письменника, має свою історію, яскраві і скромні сторінки, пов'язані з долями цілком конкретних людей — то невідомих, а то й таких, котрі лишили свій слід у вітчизняній культурі. Так само і в разі з бібліотекою Григорія Петровича Данилевського, що зберігає свої таємниці і запрошує до історико-літературного та книгознавчого пошуку.

Харків

А. Горська. Ескіз костюма Марка Безсмертного (п'єса М. Стельмаха «Правда і кривда»)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЧЧИНИ

ТОМ ДРУГИЙ 1626 - 1638

■

Ся остання катастрофа підрізала енергію Конецьпольського. «Підрізали жили козаки» йому, не він їм. Крім великих страт, причинився сильний упадок духу в війську, що рішуче не хотіло й на два тижні ще протягнути кампанії. Козаки перервали получення з правим берегом і побивали де попало поодинокі партії польського війська — до сих днів, власне, належить переважна частина епізодів, наведених вище з оповідання київського літописця. Конецьпольський зложив пиху з серця і розпочав серйозні переговори з козацьким військом.

«Побачив пан гетьман, що зле, що б'ють, що хоч би й десять разів більше було його військо, то нога їх не вийде, молився, чую, так: «Найсвятіша Панно, винеси мене відти здорового!» Бо і на його самого наїздили, на сам табір»,— записує сучасне оповідання київський літописець і додає в pendant (рівне чому-небудь — *лат.)* до недавніх заходів коло унії друге сучасне оповідання: «Чув я, показував пан гетьман, утираючи сльози, велику силу трупу і казав: «От і унія — лежить Русь з поляками».

Такі були українські паралелі до оповідань Конецьпольського і інших репрезентантів офіціальної Польщі про приборкання козаччини, яка, мовляв, по великих втратах, завданих їй польським військом, просила пробачення і корилася на будуче.

Тепер маємо вже в повній формі ті декларації, якими розмінявся Конецьпольський з козацьким військом після сеї катастрофи.

Декларація Конецьпольського носить в нашій копії титул «Спосіб утихомирення гніву його кор. м. за провину Війська Запорозького»; вона не має ні якоїсь вступної титулятури, ні підпису — була передана через посланців Конецьпольського як формула угоди. Не згадує нічого — хоч якби се було їй на руку — про якесь прошення згоди чи просту ініціативу з козацької сторони. Очевидно, Конецьпольський перший мусив звернутися тепер до козаків. (У відповіді козацькій згадується тільки попередня відповідь, переслана через Ганібала, вбитого в останній битві. Отже, попередні були перед катастрофою ще. — М.Г.).

Вичислив їм в своїй декларації вини їхні: убиття Чорного, походи на море, напади на польських вояків, агітація на волості — «так багато невинних людей повідривали від домів, господарств і робіт, під претекстом нарушення віри, в котрій нікому не було ніякої кривди»,— за сі провини треба б було їх суворо покарати, але що «вже й так багато крові розлилося і згинула така сила добрих юнаків, що заробляли на добру славу королеві і Війську Запорозькому», то Конецьпольський готов подарувати козакам їхні вини під тими умовами:

вони видадуть Тараса, як привідця повстання, що мав — як є на те певні доводи — зрадливі замисли проти Речі Посполитої, незвісні самому війську козацькому (ближче їх, на жаль, і Конецьпольський не відкрив, і не знаємо, чи розумів він тут ті ж підозріння про зносини з Москвою, чи щось інше);

Продовження. Початок див. «Вітчизна», 1990. № 8. 10. 11.

постанови куруківської комісії мають у всім заховуватися;

учасники походу на море, що стався під час сеї кампанії, по повороті мають бути суворо покарані, провідники видані королеві, а човни попалені;

старшого, який буде їм від короля наданий, аби прийняли і у всім йому були послушні;

вірні козаки, що зісталися при польськім війську, і задля їхньої вірності не губиться ім'я козацьке і не забираються від козаків їхні права і вільності — вони мають бути прийняті в згоду і любов військом козацьким і шкоди їм мають бути нагороджені;

виписані за непослух з реєстру (що були на Запорожжі) будуть наново прийняті до війська, коли хочуть додержувати умов і послуху на будуче; нереєстрові ж мають розійтися до домів своїх;

забраних в'язнів і захоплену гармату козаки вернуть, і майно жовнірське, забране в Корсуні, назад віддадуть.

Такі були умови Конецьпольського, що з сердитого месника став таким милосердним протектором козаччини.

На чолі козацького війська стояв уже не Тарас Федорович, а Антін Конашевич Бут. (Антоном Конашевичем зве він себе в декларації, Антоном Бутом зве його протокол. — М. Г.). Як і коли сталася отся переміна і яку вона мала вагу — не знаємо, бо тільки з козацької відповіді Конецьпольському дізнаємося про нього (може, перемінено його власне з огляду на переговори з Конецьпольським, в певну сатисфакцію і улегшення ситуації польській стороні). Іменем війська дав новий старший таку відповідь:

«Вже не перший раз рачиш ваша милість писати до нас про смерть небіжчика Грицька Чорного, що буцімто був нам поданий за старшого. Про се ми вже давніше писали і на письмі подали, що причиною тому, як і виходові нашому з Запорожжя були ті прикрості, що нам докучили, і ми ті прикрості (dolegliwosci) виложили на письмі через й. м. п. Ганібала і й. м. п. Байбузу. А щодо моря і нарушення перемир'я з турецьким цісарем, то початок до того дав той же небіжчик Чорний, а декотрі старші, що були тоді з нами, тепер при й. м. п. гетьмані коронним: Качковський і Бордяк, що були осавулами, Капуста був полковником.

Щодо розіслання універсалів і громадження людей під претекстом нарушення віри, то воно справді так було, що ми розсилали універсали, а дали нам відомість декотрі духовні і світські люди, що не тільки по сусідніх містах чули, але й не на собі те дізнали минулого року, коли їм в церквах забороняли служби божої і церква братська скривавлена була панами жовнірами, що стояли в Києві — з того згромадилися люди.

Щодо видання Тараса, то не сам він один винен, а ціле військо; щоб ту вину вигладити, трудно його видавати — мусилося б покарати його в війську, але не інакше тільки з тим, аби з милостивої ласки й. м. пана гетьмана коронного, нашого ласкавого пана, була дана нам сатисфакція зі сторони інших наших — Бордяка, Вовка і Бородка,— аби вони теж були покарані, бо той огонь запалили не хто, тільки вони.

На Куруківську комісію признаємо, що ми присягали, але те ми були змушені вчинити, видячи великий натиск на нас. Військо було не в однім місці, декотрі на морі, інші на Дону і на річках. Які були видані записи, подібні до торішніх — мусили ми їх переступити (фраза не зовсім ясна, з пропуском. — М. Г.). Тепер просимо покірно, щоб нам робити порядок без ї. м. панів комісарів: хто буде нам придатний, буде нашим товаришем, а хто не придасться, того виключимо.

Коли хто справді пішов тепер на море з тих, що ми лишили на Запорожжі, то вчинили се своєвільно, проти суворої нашої заборони, і ми таких обіцяємо суворо покарати як зрадників.

Старшим нашим має бути, кого ми за згодою всіх собі улюбимо; покірно просимо того собі з милостивої ласки й. м. пана гетьмана коронного, нашого ласкавого пана, аби й тепер так було, як здавна бувало, що старші некороновані бували. Але по виборі кожний раз ми будемо повинні давати знати й. м. п. гетьману кор.

Товаришів наших (тих реєстрових, що були при коронним війську), коли

буде милостива ласка й. м. п. гетьмана кор., нашого м. пана, наступить згода, обіцяємо ми прийняти за товаришів собі, без усякої догани — як ми хліб-сіль їдали і в добрій згоді бували, так і тепер приречемо бути.

Нагороджувати шкоди, що сталися ї. м. п. жовнірам — то вже Бог його зна, хто б їх мав нагороджувати, бо і шкоди, далеко більші, які діялися і діються декотрим нашим, ми теж полишаємо на добру волю. А й. м. п. Тшецецького і й. м. п. Чарнецького з товаришами — їх обіцяємо пустити, коли дасть Біг дійде згода, і армату дрібнішу, що ми захопили в шанцях».

Ся досить гречна, але рішуча відповідь кінчилася прийнятим звичаєм у відносинах до панів куртуазією: «Все се ми віддаємо на милостиву увагу в. м., нашого милостивого пана, просячи уніжено і покірно, аби ваша милість показав себе нам нашим милостивим паном і нас, слуг своїх, при давніх вільностях полишити зволив».

Конецьпольський, з огляду на сі гречні фрази, мав формальне право говорити, що козаки просилися у нього. Аби лише він вволив їм їхню волю!

Не знати добре, як довго потяглися потім ще переговори. Від першого свого жадання — видачі Тараса — Конецьпольський скоро рішився відступити; тим більше що козаки ставили домагання такої ж кари для вірної старшини. Було рішено, що доля Тараса буде віддана на ласку королівську, але він тим часом, «за гарячим прошенням обох військ», буде зіставлений війську, а не виданий. Супроти миролюбивого настрою королівських інструкцій, які діставав Конецьпольський під час походу, се вихід був досить безпечний. Маємо лист королівський (тільки що він писаний 2.VI ст. ст., отже, не міг поспіти на час), де король поручав Конецьпольському для утишення війни не наставати на виданні проводирів повстання (в таких обставинах, розуміється, не могло бути місця для кари смертю Тараса. — М. Г.). Неохота правлячих сфер до дальшого ведення війни і бажання закінчення її за всяку ціну мусили бути Конецьпольському звісні дуже добре.

Скасувати куруківську ординацію формально Конецьпольський відмовився рішуче, та й не міг, властиво, зробити сього. Але зробив важну уступку — згодився збільшити реєстр до восьми тисяч. Зроблено було се, щоправда, півофіціально, бо в протокол угоди не внесено і платню в зв'язку з сим не збільшено, але сучасні реляції з театру війни про сю уступку говорять зовсім виразно, як одну з основних пунктів угоди. Одна з них дає такий мотив сього побільшення — треба більшої, двохтисячної залоги на Запорожжі.

На обі сторони — як учасникам повстання, так і тим, що пристали до польського війська, була проголошена амністія. Виписані з реєстру мали бути вернені назад, і реєстр наново мав бути доповнений; до сього обома сторонами — повстанцями і вірними реєстровцями — мала бути вибрана мішана компромісова комісія з делегатів, з кожної сторони по дванадцяти; вона мала перевести доповнення реєстру, вибір гетьмана, і вони ж, сі делегати, давали гарантію згоди і пробачення на будуче.

З запорожців-повстанців вибрані були до комісії: Левко Бут з Канева, Левко Бубнівський, Каленик з Черкас, Чечуга з Черкас, Іван з Канева, Заблоцький з Канева, Юрко Солтик Харабура з Корсуня, Іван Сорока з Жовнина, Федір Прало з Черкас, Іван Кулага з Канева (деякі ймення попсовані. — М. Г.). Вони зложили таку присягу: «Ми (вище названі) товариші Війська й.к.м. Запорозького, що тепер під регіментом Антона Бута вибрані для «порівняння» з товариством нашим, присягаємо іменем всіх Господу Богу в Трійці єдиному, пресвятій Богородиці і всім святим, що ми, вертаючися до давнішої послушності за наказом ясновельм. й. м. п. гетьмана кор., пана нашого мил., поріжнившися перед тим з товариством нашим, а тепер з'єднавшися, пробачаємо всі образи нашому товариству, що при й.к.м., і як по-давньому без усякої догани на славу і услугу й.к.м. працювали, так і тепер, пустивши в непам'ять усе, що сталося під час того розріжнення, не будемо чинити яких-небудь докорів або прикростей. А якому б щось таке було доведене — докори словом або вчинком,— всі ми одностайно будемо добиватися, щоб такого без милосердя покарано смертю. На се присягаємо по правді — так нам, Боже, поможи, а коли се не по правді — забий нас, Боже, на тілі й на души, в сім і будучім віку, амінь».

З війська реєстрового, що було з Конецьпольським, делеговані були: Василь

Соколка з Черкас, Констянтин Вовк з Черкас, Олександр Смотрицький з Черкас, Пашковський з Корсуня, Мисько Мануленко з Стеблева, Пирський з Лубен, Гаврило Кулащенко з Переяслава, Захар з Корсуня, Станіслав Яблонський з Лубен, Филон з Переяслава, Іван Туровець з Корсуня, Федір Бобаченко з Стеблева. Вони зложили присягу подібно як делегати запорозькі.

На старшого вибрали вони Тимоша Михайловича, Орендаренка прізвищем. Конецьпольський, «з огляду на засвідчену його мужність і в справах рицарських зручність потвердив» чи «подав» його «всьому Війську Запорозькому за старшого, котрому всяку готовність і послушність будуть повинні показувати». З свого боку, новий старшина зложив присягу послушності королеві й державі, обов'язавшися на море не ходити і нікого не пускати, «тим, що не будуть на службі королівській, на Запорожжя ходити боронити, ніяких куп ані охотника, ані виписаних з реєстру без волі короля і Речі Посполитої не скликати, а навпаки — таких карати» і т. д.

Все се списано в протокол дня 29.VI ст.ст.; один примірник його підписав гетьман польський і передав козакам; другий іменем нового старшого підписали Іван Бачинський, Михайло Минковський і писар військовий, і для пам'яті рішено його вписати до коронної метрики і київського граду.

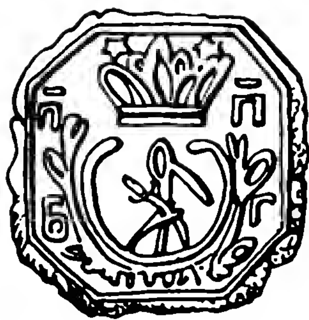
«Так пройшла та комедія козацька»,— кінчив Конецьпольський своє оповідания про кампанію, можливо корисно представивши її для польської сеймової аудиторії, і додав: «Признаюся, що не був я сам дуже вдоволений її результатом, бо не дано сатисфакції за таку образу маєстату королівського, а до того знаю, що хоч запечатано її кров'ю і стількома присягами потверджено, то у тих людей се иетривке, і мушу остерігти, що як ще в сім році (1631), зараз з весни не запобіжимо сьому, то вони посварять нас з турками і в велику біду иас заженуть. Можна б було мииулого року (в кампаиії) щось солідиіше з ними вчинити, але відповідио до волі королівської прийшлося примінятися до обставин і, воюючи прошеним, тим вдовольнитися».

Пишиому гетьманові, дійсно, ие було чим не те що досить, а й трохи бути вдоволеиим з кампанії. Козаччина відбилася від нього і вийшла з кампанії з почуттям своєї переваги. Повстаиия, непослух, убиття казьонного гетьмаиа пройшли їй вповиі безкарно. Виписані за непослух з реєстру, були вернеиі; учасники повстання дістали амністію. Гречні фрази, віддані назад в'язні й гармати — більше иічого від них не дістав польський гетьман. А мусив дещо важие попустити. В своїх реляціях і в офіціальиім протоколі віи кладе натиск на те, що козаки прийняли знову куруківську ордиоацію; не був то ніякий тріумф, тим більше що козаки аж до самого повстаиия не підносили голосу проти иеї, просили тільки увільиеиня від деяких її постаиов. Було б се, отже, тільки просте привернення status quo; але й його властиво не було. Раз, що рамки реєстру розширеио на дві тисячі; по-друге, не було вже й мови про фактичне переведеиия сього реєстру, як в 1625 р. Взагалі, нічого для того, щоб загиати в підданство назад всю масу нереєстровс.го козацтва — тих кількадесят тисяч, що взяли участь у війні 1630 р. (в протоколі тільки згадка, що вони повинні розійтися додому, а їм правительство гарантує «безпечність» — від репресій). Не було нічого з того, що робилося в 1625 році, аби загородити дорогу на море, на Запорожжя (палення човнів, залога на Запорожжі і т. ін.).

Так розуміли й толкували на Україні переяславську згоду, що куруківську ординацію скасоваио і козаччині тепер все вільно. «О перемире (Конецьпольський) просилъ, що хотѣли козаки, то себѣ вымовили»,— записує наш київський літописець фінал кампаиії. «Козаків на будуче хоч сто тисячів, і сам Коиецьпольський, як я чув, мав їх бачити, як йому Тарас показав те обраие військo; гетьмаиа ані він, ані король не мав подавати, а вони самі будуть вибирати; призиав йому рицарство».

Се було таке ж свобідие толкування переяславської умови в другий бік, як і офіціальне толкувания Конецьпольського, що козаки прийияли в усім куруківську ордиоацію.

Ситуація була того роду, що Конецьпольському, «приміняючися до

Печатки Бугогардівської (1740 та 1750 рр.) та Кальміуської паланок

обставин», приходило вдоволятися гречними фразами, паперовими обіцянками козаччини і вдячно приймати, коли і того козацьке військо йому не відмовляло.

На плечах гетьмана висіла гроза жовнірської конфедерації, небезпека від татар, небезпека від турків, від козацьких походів на море, що грозили стягнути новий турецький похід на Україну, майже позбавлену коронного війська. А на західній границі ярилася далі велика тридцятилітня війна, грозячи кождої хвилі затягнути у вир свій і Польщу — особливо з того часу, як центральна роль в сій війні перейшла до смертельного ворога Польської держави і династії — шведського короля Густава-Адольфа.

В переговорах Конецьпольського під Переяславом чуємо про похід козаків на море в маю 1630 року, під час переяславської кампанії. В турецьких джерелах оповідається про спустошення, починені козаками на чорноморськім побережжі коло Ізмаїла, Кілії, Мідії, Балчика, Варни, Сізеболі. Візир Кенан-паша виступив проти них з 14 галерами і коло острова Монастиря бачив нібито 300 чайок козацьких; але се число, мабуть, сильно побільшане в його реляції. Козаки пішли від галер в очерети, і тут візир міг зловити тільки сім їхніх чайок — привів їх з тріумфом до Царгорода, як каже турецький історик (Наїма. — Ред.). По скінченій кампанії з поляками нові маси козаччини посунули на Запорожжя і вибралися новим походом на море. Конецьпольський, одержавши про се звістку, не тільки поділився з королем своїми побоюваннями, що сей похід може зовсім розстроїти відносини до Туреччини (лист Конецьпольського до короля 17.IX.1630 н. ст. — М. Г.), а й поспішив остерегти турків про сей сподіваний козацький похід. Сей новий похід дійсно ставив польське правительство в дуже немилу позицію після того, як і воно, і Конецьпольський поспішили похвалитися перед Портою новим погромом козаків — мовляв, їх сильно знищено, своєвільство розігнано, проводирів їхніх смертю скарано. Запорожжя обсаджене залогою і т. д. (реляція посольства Пісочинського; кореспонденція Конецьпольського з турецькими башами. — М. Г.). Але турки сим разом стереглися самі, і сей новий козацький похід під проводом Соленика не мав для них прикрих наслідків. Капітан-баша ще в серпні був висланий з галерами під Очаків і корпус сухопутного війська під Білгород під проводом сілістрійського намісника Муртаза-баші в поміч очаківському намісникові. Ескадрі десь при кінці серпня ст.ст. удалося погромити кілька козацьких чайок і наловити трохи невільників, з тріумфом потім привезених у Царгород (турецьке джерело каже, що взято було 25 чайок, але з листів башів до Конецьпольського виходить, що всіх чайок було тільки 15, та й число приведених до Царгорода в'язнів, 150 чоловік, коли воно навіть не побільшене, показує, що погром зовсім не був значний (лист Муртази-баші до Конецьпольського. — М. Г.). Баші були вдоволені, а Конецьпольський на звістку їхню про погром козацької флотилії поспішив відповісти запевненням, що якби ті чайки були не впали в руки турецькі, то згинули б з поворотом, бо він, Конецьпольський, мовляв, поставив залогу, яка стерегла їх і мала вигубити всіх. На довершення всього доброго ще й козацькі в'язні на допитах оповідали речі, які в очах турків потверджували польські реляції про заходи коло приборкування козацтва і стримання їх від походів на море.

В результаті турецько-польське напруження було вигладжене, і давніше

порозуміння було відновлене Конецьпольським і Муртаза-башею на старій основі обопільного пильнування порядку: Польща обов'язувалася не допускати походів козацьких, Туреччина — походів татарських (дата, подана у Наїми, 9.IX н.ст., здається занадто ранньою. — М. Г.). Татарський хан, що прийшов був під час сих турецько-польських переговорів під Очаків, вернувся смиренно назад до Криму, і Конецьпольський вважав, що на кілька місяців Польща від татар забезпечена. Турецьке військо з Муртазою і ескадра з капітан-башею в середині вересня ст.ст пішли назад (листи Конецьпольського до короля 26.IX н.ст. — М. Г.). Туреччина була тим склонніша до згоди, що боротьба в Персії і на Середземнім морі паралізувала її сили, а в Криму побоювалися, щоб не виринув знову Шагін-Гірей із своїм небезпечним союзом з козаками і Польщею. Але незалежно від сього, літній похід козаччини на море зараз по кампанії був симптомом бурливого настрою козаччини. Тим часом як перед Портою польське правительство хвалилося приборканням козаччини, в дійсності воно чуло себе перед нею вповні безрадним. «Поданий» королем гетьман не був прийнятий значною частиною козаччини, яка далі гуртувалася коло Січі. «Давнішний гетьман Антін Конашевич не хоче бути послушним нововибраному й іменем королівським поданому, зробив схизму і з кільканадцятьма тисячами звернувся на Запорожжя, а той новий зістався на волості»,— доносив варшавський кореспондент Сопігів новини з місяця липня. Але й реєстрова козаччина, що прийняла нового гетьмана, піднесла сильно голову по щасливо виграній кампанії. Той же кореспондент доносив в тім же листі (2.VIII ст.ст.): «Новому гетьманові (Орендаренку) й.м.п. гетьман Конецьпольський послав кілька шат і булаву, але він не хотів прийняти їх без дозволу війська. Зібрав раду (koło), і аж як йому дозволила, він ті дарунки прийняв, але все ж таки при післанці гетьманськім там же, не без певної зневаги, не п. гетьманові, а війську за ті дарунки дякував». Військо, очевидно, було дражливе на тім пункті «подавання» чи «коронування» їм гетьманів, і гетьман підчеркував, що він дістає ті клейноди не від правительства, а від війська. «Потім гармати й іншу армату забрану (під Переяславом) вернув п. гетьманові, і за се дуже великий був на нього (Орендаренка) галас, що то він проти їхньої волі вчинив, хотіли його скинути, але він їх заспокоїв, сказав: «Хоч я здобич віддав, слави вашої не віддав»,— і так допиерва те хлопство втихомирилося. Нема, одначе, надії на потіху від них, бо дуже беруть гору».

На раді, скликаній десь в липні ж в Черкасах, вислано послів до гетьмана і до короля «в деяких нібн кривдах». Звісний нам московський кореспондент Гладкий зі слів Борецького, що їздив на ту раду, оповідав, що на сій раді обговорювано шкоди, починені Конецьпольським під час кампанії — «багато їхніх городів повоював, жінок, дітей попалив і маєтки позабирав», «і через те вони з тої ради, вибравши двох чоловік, послали до короля, а п'ять чоловік вибрали разом з ними і післали в Польщу довідуватися, що поляки по тій війні будуть на них замишляти». Варшавський кореспондент так переказує жадання, предложені королеві: «Між иншим хочуть, аби більше було число їх, між постановлено куруківською і теперішньою комісією, хочуть більшої платні, свободи для віри й інших вільностей; з тим всім, так міркуємо, відішлють до сейму, але взагалі не дуже їх тут потішили».

Жадання були старі, але інакшим тоном їх ставлено. «Дуже те хлопство бере гору,— пише той же кореспондент,— от і сі три посли, що приїхали до й. м. короля, дуже гордо говорять, і коли їх й. м. королевич у себе частував, вони хвалилися своєю хоробрістю, нападали на гетьмана (Конецьпольського) і там, і всюди на бенкетах казали, що він даремно і по-дурному пірвався на них, «погубив хороших молодців, а у нас нічого не згинуло, тільки джурів трохи», і з того видко, що стримати їх довгий час буде трудно». Приймали їх бенкетами, як бачимо. «З скарбу дано кождому по 10 ліктів адамашку і двісті золотих усім, але грошей не хотіли взяти, відказували, що перед тим завсіди на кождого запорозького посла давано по сто золотих, «чому ми маємо бути гірші від давніших». Хочуть просити й. м. короля. Й. м. королевич дав їм осібно шати і грошей більше, і з того дуже вдоволені».

Дня 23.VIII ст.ст. мали козаки раду на Масловім Ставі, недалеко Канева, з приводу жадання Конецьпольського, аби реєстрове військо вийшло на

сторожу границь від татар під Білу Церкву. З сеї ради ходили теж тривожні відомості по Україні. Козаки, мовляв, марикували, що послів їхніх довго нема з Варшави, і мали підозріння на поляків. Під Білу Церкву пішли всі вісім полків, але вели себе підозріливо. Московський вісник оповідає, що гетьман Конецьпольський кликав козаків до свого обозу, але ті не йдуть, стережуться від поляків хитрості — щоб поляки їх не побили, і самі збираються битися з ними. Українські монахи на допитах у Москві казали теж, що козаччина сподівається нової війни і припасає порох, і олово, і всякі запаси, бо Польща не помириться, певно, з безславним кінцем попередньої кампанії: «Конецьпольський славу свою гетьманську і честь королівську стратив — запорозьких козаків не побив, віри християнської на свою римську не оберну́в, тому просить панів-раду (сенаторів), аби післали з ним «посполите рушення» на запорозьких козаків, аби їх винищити і віру християнську зруйнувати, аби у всій Польщі і Литві одну віру римську завести». В Варшаву доносили, що козаки громадяться, в обозі їх коло Білої Церкви є кільканадцять тисяч, і на запитання деяких українських панів, чому тепер громадяться, після уложення згоди, вимовлялися тим, що бояться нападу від Конецьпольського, а якби він і не мислив їм нічого злого, то однаково мусять бути напоготові з огляду на татар, що скрізь по Україні крутяться. Конецьпольський знов скаржився на козаків, що вони не вийшли обозом за волость, як він їм казав, «але розложилися всюди по волості, нікому не попускаючи, і з великим обтяженням всякого стану людей», так що Конецьпольський, за його словами, казав їм іти додому — «за ліпше вважав з самим королівським військом заступати дорогу неприятелеві, ніж слухати про такі їхні злі вчинки, про які до мене неустанні відомості доходили».

Козацтво, таким чином, рішуче вийшло з усякої дисципліни — реєстрове навіть, не тільки що своєвільне. «Дуже хлопство гору взяло», як повторяв варшавський кореспондент тутешні враження. Король сухо прийняв послів, нічого навіть не згадавши про їхні дезидерати — за велику ласку казав їм вважати, що пробачені їм давніші своєвільства і послів їхніх допущено до аудієнції й уцілування королівської руки, хоч того не заслужили; жадав, щоб вірною службою і послухом відслужили вони наперед ті провини, та грозив, що якби козаки знову розпочали які бунти, то знайде на них Річ Посполита способи приборкати їх і відбере їм всі вільності (лист короля до старшого козацького з 26.VIII н. ст. — М. Г.). Одначе ся суровість не зробила особливого враження, бо вже з кінцем вересня Конецьпольський алярмував короля новими тривожними вістями, що козаків велика маса посунула на Запорожжя і можна боятися нового походу на море; заразом його непокоїла мара нової козацької релігійної війни, «неабияка небезпека», «як можна бачити з інтриг духовенства грецької релігії, котрих ми доходимо». Король дуже тривожився сими відомостями і піддавав гетьманові гадку розложити часть коронного війська на Подніпров'ї, лише «суворо наказати, щоб хоругви на своїх становищах поводилися скромно».

■

Ся гадка розложення більшого війська на Україні, не вважаючи на сумні результати, які дав сей експеримент кілька місяців перед тим, взагалі дуже займала правительствені круги. В королівській інструкції на осінні сеймики вказувалася потреба розложення значнішого війська на Україні для затримання в порядку козаччини, і ся справа дебатувалася потім і на сеймі, скликанім на осінь 1630 року, але відбутім в лютім-марті 1631 року. Своєвільство козацьке, що так часто нагадувало себе протягом всеї другої половини року, розвіяло всякі ілюзії про результати, осягнені останньою кампанією. Даремно пробував їх підтримувати Конецьпольський. Було очевидно, що кампанія була страчена, і переяславська «комісія» нічого не зробила для приборкання своєвільства. Деякі воєводства підіймали неприємне питання про те, що властиво дало привід до козацького повстання і про способи запобігти таким повстанням (інструкція прошовицька і сандомирська. — М. Г.). В дебатах звучало сильне невдоволення з кампанії і її невдалих результатів. Прихильникам гетьмана і правительства

приходилося толкуватись, що з незаплаченим військом, яке не хотіло далі служити, ніяких результатів осягнути було не можна, а без оружної розправи не можна було козаччину лишити, бо се б було санкцією повної безкарності й привело б до поголовної різні шляхти на Україні: «Без сумніву, влетіло б панам, які мешкають там, і не багато б зісталося там ляхів цілих,— як то багато поважних людей писало з тих країв». Пізніші своєвільства толковано тим, що через недостачу грошей жолд козакам не був виплачений, «мають оказію не триматися постанов (переяславських) — хоч взагалі оказій їм не бракує.

Козацькі петиції — про збільшення реєстру й підвищення платні — поновлені були осібним посольством їх на сейм. Їздили послами Олександр Боровицький, Пашко Хомич, Степан Селіпський (?) й Іван Бачинський. Крім згаданих справ, просили ще реституції «декотрих товаришів виписаних, що пробувають на Запорожжі і по чужих сторонах». Знаємо се з листа гетьмана Тимоша до кн. Радзивілла — гетьман просив у нього, як звичайно, протекції для козацьких послів (лист з датою 3.1.1631 р. з Канева. — М. Г.). Просили також, як звичайно, заспокоєння релігійної справи (про се знаємо з пізніших листів на сеймі 1632 р. — М. Г.). Сейм досить сердито відкинув козацькі прошення, ті більше важні принаймні. Польські політики, почавши від оракула українських справ старого князя Збаразького (сеньйора сенату), рішучо висловився за тим, що збільшення числа козаків було б великим нещастям: «Боже того борони», козацьке посольство «відправити суворо», жадати, щоб походів на море і на Запорожжя не було, інакше загрозити, що «шаблею їх знесуть». Такої гадки був і сам Конецьпольський, який в додаток до мудрих прикладів, наведених нашим землячком, додав дещо ex propria diligentia. Вважав, одначе, потрібним «заспокоїти грецьку релігію, щоб зробити кінець агітації духовенства між козаччиною і московським інтригам на тім же релігійним грунті» (про це князь Збаразький писав у листі до короля 17.IX.1630, в пізнішім листі з Варшави 10.IV.1631, очевидно, на основі гетьманських реляцій. — Ред. Порівняти побоювання зносин з Москвою у Конецпольського під час переяславської війни. Війна з Москвою під час сейму 1631 року вже висіла в повітрі. — М. Г.). Та ж нота зазвучала в промові суворого клерикала — канцлера литовського Альбрехта Станіслава Радзивілла; він також уважав потрібним заспокоїти грецьку релігію, бо під окликом релігії до козаків «іде вся чернь». Мара релігійної війни, що пролетіла літом 1630 року, очевидно, не зісталася від враження, принаймні на більш серйозних людей. Взагалі під впливом останньої війни козацьку справу трактовано, можна сказати, як ніколи (сеймові наради проходили серед тривожних вістей з України, які могли здатися віщунами нової війни, подібної до 1630 р. Варшавський кореспондент Сопігів доносив з 29.I, що козаки збиралися утопити свого офіціального гетьмана і «дали йому спокій» тільки, як зблизилося польське військо; в листі з 10.II знов поголоски про приготування козаків до повстання. — М. Г.). Не бракувало і ще більш серйозних гадок: остерігано перед перспективою великого селянського повстання (cruentum bellum rusticum). Інші, більш наївні, пригадували старші міркування, що своєволя шириться через жидівські оренди. Духовні сенатори радили не поступати різко з козаками і щось додати їм до жолду. Але загалом всі сі спасенні ради не були сповнені, жолду козакам не додано, та й ніяких особливих кредитів і рішень на збільшення українського війська не ухвалено. Для заспокоєння релігійної справи, котрої значення в козацькій справі так добре відчув тепер Конецьпольський, теж нічого не зроблено: «через загальні справи Речі Посполитої» відложено сю справу на будучий сейм.

Не знайшовши у сейму ніякого реального підпертя своїх планів на пригнітання України більшим воєнним контингентом, правительство все-таки сповнило свій намір — ввело в Східну Україну на кватири коронне військо знову. Вважалося се добрим способом і на притишення своєволі, і з огляду на небезпечні морські походи — про великі приготування козаків до морського походу в Варшаву почали приходити вісті вже з кінцем марта ст. ст. Походові на море, одначе, тим не запобігли: в квітні козаки таки на море пішли, починили великі шкоди туркам, і се викликало нову тривогу в польських політичних кругах (листи Конецьпольського до короля з 28.IV і 16.V н. ст., листи до Сопіги:

«Козаки шкоди великі морем їм (туркам) тою війною починили». Подробиць не знаємо. — М. Г.). А розквартирування війська на Подніпров'ї дало привід до нових розрухів, особливо за Дніпром. На жаль, не маємо рапортів з України в тій справі, згадуваних у кореспонденції, яку маємо під руками. В ній починає знову повторятися фраза, що стала стереотипною від переяславської кампанії: «своєволя гору бере». Знов ділялися напади на розквартировані роти, що безкарно минали «для того хлопства», з великою образою королівського маєстату (з Варшави пишуть: в великий вівторок козаки напали на кварцяне військо в Ніжині, погромили полки Мочарського і Лаща, розбили німців з полку Бутлера; в маю: козаки далі воюють з кварцяними, але тепер кварцяні їх трохи приборкали. — М. Г.). Військо нарікало, що причиною такої сміливості людності сталися королівські універсали, якими наказувано війську гостро і суворо всяку здержливість супроти людності, не хотіло далі служити — збиралося йти по заплату з України in corpore ціле, так що на літо Україна зіставалася знову в повній власті козацького своєвільства (про ці події йдеться у листуванні старости калуського Лукаша Жолкевського, комісара до справ козацьких, коронного гетьмана Конецьпольського і короля. — Ред.). Правительство, з огляду на напружені відносини з Москвою, трнвожилося, чи нема московської руки в сих українських розрухах; ходили тривожні поголоски про агітацію попів — московських висланців; боялися якогось вибуху української іреденти (закріпачених селян. — Ред.). Дійсно, шведське правительство, рахуючися з ворожим настроєм Польщі, робило заходи, щоб розбудити українську іреденту — спочатку через Москву, намовляючи її виступити в обороні православних Польщі, а далі безпосередньо звертаючися до козаків, і дещо з того могло бути відомо в Польщі. (Між іншим, не переставав носитися проект висилки козацького війська на німецький театр війни проти шведів; в одній з варшавських реляцій з кінця 1630 року маємо звістку про бажання Валенштайна дістати від польського правительства десять тисяч запорожців, і літом староста калуський збирався йти в поміч цісарю з трьома тисячами козаків і тисячею гусарів. — М. Г.).

Скоро, одначе, в самих козацьких кругах зазначився корнсний для польського правительства поворот. Можна думати, що статочніші елементи козаччини самі поміркували, що струна занадто перетягається, і не годиться так використовувати безсильності польського правительства. До того ж прилучилися ще обставини в церковній сфері: 2 марта ст. ст. скінчив свою життєву путь митрополит Йов, і супроти тих різних течій і напрямів, які впливали в українській суспільності при сій нагоді, та всяких планів і перспектів не наручно було загострювати саме тепер відносини до правительствених сфер і збирати в сих кругах злобу і помсту на голову української суспільності в такнй дражливий і небезпечний момент. І саме серед початків виборчої агітації за митрополичу столицю в цвітні 1631 року військо козацьке висилає якусь декларацію своєї лояльності — на жаль, не викриту досі в повнім своїм тексті (поки що мені стрілася лише коротенька згадка в листі Конецьпольського до короля 16.V н. ст. — М. Г.). А трохи згодом, паралельно з вибором митрополита, заходить зміна і на гетьманстві: на місце Орендаренка, скиненого з гетьманства, очевидно, вибирають репрезентанта статочних кругів, притім талановитого і зручного політика і адміністратора Івана Кулагу-Петражицького, одного з переяславських комісарів. Хоч там він виступав по стороні своєвільних, але вибір його не стрів опозиції в польських кругах, і король «подав» його Війську Запорозькому своїм універсалом, що заховався в повнім тексті, й через те варто його навести, бо се одинокий документ в сім роді.

«Всіх взагалі й кождого зокрема, кому не треба знати, оповіщаємо, що ми, з огляду на поручену нам вельм. воєводою сандомирським, гетьманом польським коронним, вірність для нас і Речі Посполитої, досвідченість в рицарських справах і охоту до услуг нам Івана Петражицького, іменуємо й даємо (naznaczamy i dajemy) його за старшого Війську Запорозькому, не сумніваючися, що на тім порученім йому старшинстві він буде свідчити належну вірність та послушність нам і Речі Посполитій, запобігаючи всяким своєвільствам і не допускаючи того, щоб покій сусідами турбувався і нарушався через Військо Запорозьке. Подаючи се до відомості козаків запорозьких, всіх взагалі і кождого

зосібна, наказуємо, аби його за старшого мали і належну послушність віддавали йому, згідно з комісією куруківською, вірно сповняючи се з огляду на ласку нашу і свій обов'язок. В Варшаві, 22.IX.1631».

Правительство, як бачимо, ігнорувало з свого боку вибір старшого військом так само, як військо старалося ігнорувати потвердження сього вибору правительством.

Новий гетьман справді показав свою вірність і потішив серце королівське, скоро по своїм виборі на уряд переславши гетьманові коронному звістку про посольство дідичного ворога королівського — короля шведського Густава, що прибуло до козаків через Москву в товаристві приданого з Москви агента, звісного вже нам путивльця Гладкого; вони мали допитатися до братів митрополита Борецького і владики Борисковича, щоб вони їх провели до козаків не Орендаренкових, офіціальних, а війська, ворожого Польщі, але не знайшли сеї дороги і попали до реєстрового війська Кулаги, а Кулага поспішив повідомити про сю місію польське правительство.

Про зміст листа Кулаги не міг відразу нічого сказати — «листів від них ще ми не брали, бо зволиш в. милість знати, що у нас без ради їх читати не можна; післали ми по полковників і інше товариство, аби з'їхалися». Але трохи згодом прислав і самий лист — не дуже багатий змістом і інтересний тільки як проба зав'язання безпосередніх зносин: секретар короля Густава-Адольфа Русель (Розеллій) в сім листі заохочував військо козацьке ввійти в безпосередні зносини і приязнь з шведським королем, як великим прихильником грецької віри, а ворогом єзуїтів — за його словами, королеві радили звернутися до козаків патріархи, особливо царгородський патріарх Кирил. Як прийняли козаки послів, офіційної реляції Кулаги не маємо.

Донський козак, що був на раді в Каневі, коли читався той лист, оповідав, що гадки козаків ділилися: «мелкіе люди» висловлювалися неприхильно для польського правительства або, як сей вісник оповідав, «говорили, щоб їм служити цареві, а тут їм, українцям, і вірі благочестивій від поляків кривда»; але статочніші противилися політиці авантюр: «лучшіе люде черкасы, которые пристали кь полякамь» — ті «перемовили їх на своє і листи, і «німців» післали до гетьмана Конецьпольського». Подробиця, без сумніву, схоплена з життя, хоч і перепущена через «упрощену» московську призму. В варшавських кругах ходили оповідання, що козаки шведських послів утопили, потім — що не утопили, тільки поглумилися: стали поїти горілкою, а як ті не схотіли, то почали на них кричати, що вони зрадники і їх не горілкою, а водою треба напоїти — утопити, і кінець кінцем відіслали їх до Конецьпольського, а той відставив їх до Варшави.

Разом з корисною зміною на гетьманстві правительство задумувалося над способом провести і на Київську митрополію якусь людину созвучну або податливу для правительственої політики. В червні (23.VI н. ст.) король вислав лист до тодішнього київського воєводи Тишкевича в сій справі. Король згадав, що, за його відомостями, «Борецький, п с е в д омитрополит київський, умер тими днями» (а вмер він тому три місяці з верхом!) і що на митрополію кандидує Мужилівський — «покинувши жінку, силкується бути митрополитом». «А що для нас і Речі Посполитої дуже важно, аби на се місце козаки не всадили якогось чоловіка «несфорного» і бунтівничого, що потім їх бунтував би і під'юджував проти католиків і уніатів,— тож рішили ми знестися з вашою мил. як тамошнім воєводою. Поручаємо дуже в. милості козаків намовляти, аби не поставляли собі митрополита без волі і подавання нашого, бо подавання його належить до нас, по праву нашому королівському і законах коронних, та своєю повагою і зручністю так попровадити, щоб ані згаданий Мужилівський не дістав митрополії, до котрої настановився, ані інші, які б могли нам чинити замішання і розрухи». Михайлівський монастир по Борецькім король поручав Тишкевичу занятн, щоб передати королівському комісарові,— король хотів дати сюди Германа Тишкевича, невдалого кандидата на печерську архимандрію по Копистенськім, воєводиного свояка. Але при тім всім наказував пильно стерегтися, аби не викликати «якогось розруху між козаками». «Якщо, може, той монастир взяли в своє володіння козаки та пробувають у нім якоюсь

громадою, то стережися в. м., аби не прийшло при відібранні до якогось кровопролиття, а з тим і до розруху козацького і всеї України».

Як бачимо, поручення було не тільки сильно припізнене, а й дуже трудне для виконання так само в справі монастиря, як і в справі митрополії; в справі монастиря принаймні було за королем ясне, віками усвячене право патронату; щодо митрополії, то домагатися, щоб на місце Борецького предложили кандидата до затвердження короля — значило признати паралельну з уніатською православну ієрархію, зійти з становища, на якім правительство польське стояло весь час,— справа складна, яка могла бути переведена в формі обосторонного компромісу, як се планувалося в 1628—1629 рр. і дійшло кінця потім в 1632 р.

Тепер в сім напрямі правительству не вдалося нічого зробити, і навіть не знати, чи робив які-небудь заходи воєвода, щоб сповнити королівські інструкції. Михайлівський монастир мав уже ігумена — братія вибрала на ігуменство намісника печерського Філотея Кизаревича, очевидно, кандидата Могили, котрого Борецький визначив своїм тестаментом опікуном не тільки свого майна, а й самого монастиря. Роблячи се, покійний митрополит, може, мав замір облегшити дорогу до митрополії приятелеві і товаришеві своїх останніх церковнополітичних планів. Сей мав шанси дістати королівське потвердження, і хто зна, чи правительство і не мало його на гадці вже тоді, поручаючи Тишкевичу відсувати опозиційних кандидатів. Сам Могила, без сумніву, мав плани на митрополію. Його зближення до братства по смерті Борецького, вижидання в справі фундації колегії (в своїй декларації, даній 15.VI у Львові, він полишає собі вільну руку — фундувати колегію при Печерськім монастирі чи там, «де вважатиме потрібним (див. т. І, розділ VII. — Ред.), нарешті, перешкоди і прикрості, які робив він у Михайлівськім монастирі Копинському,— все се виразно на те вказує. Але в очах сторожів православ'я Могила скомпрометував себе участю в уніоннім компромісі, і при обсаді митрополії його кандидатура не пройшла. Вибрано репрезентанта староправославних аскетичних традицій, фундатора лубенських монастирів Ісайю Копинського. Довершено се десь в червні чи в липні «совѣтно отъ всего народа російського», але подробиць про сей всенародний вибір не маємо. Слідом посвятив його переїзжий митрополит з Греції, і партія Могили могла тільки помститися на контркандидаті тим, що довший час облишала його без резиденції: Михайлівський монастир тримав Могилин підручник Кизаревич і не пускав Ісайю навіть потім, як михайлівська братія, очевидно, під натиском суспільної опінії формально вибрала своїм ігуменом Копинського, ігноруючи попередній вибір Кизаревича (акт виборчий з 29.X.1631. — М. Г.). Кизаревич таки далі тримався в монастирі, аж нарешті при кінці року випровадило його відси Військо Запорозьке manu militari: полковник Війська Запорозького Дем'ян. Гарбуз з козаками дня 10 грудня «гвалтом» на монастир Михайлівський наїхав, Кизаревича відси «виругував» і Копинського впровадив в володіння монастирем.

Вся ся історія досить поробила квасів в київськім та взагалі в українськім світі, і, власне, під враженням сих подій оповідали в Сівську на допиті монахи з Новгорода-Сіверського в вересні 1630 року, що к о з а к и посадили на місце Борецького Ісайю, бо тільки він стоїть за православну віру, а печерський архімандрит піддається ляхам і тримає з ними проти козаків. Оповідали заразом поголоски про нові нагінки поляків на православну віру, що ходили по Україні, очевидно, в зв'язку з тими київськими подіями: «Ляхи з Польщі сходяться під Київ та стоять у Києві та поблизу нього, по обох сторонах Дніпра, а запорозькі козаки пішли під Маслів Став, і де запорозьких козаків ляхи здибають, побивають на смерть»,— все, мовляв, за самовільний вибір митрополита, «і кажуть, що у ляхів з запорозькими козаками буде знову війна незадовго, сеї осені, і тому ляхи післали в українні, литовські (українські) пограничні городи смоленського біскупа (Льва Кревзу, уніатського владику), щоб він переводив людей всякого стану на свою лядську віру»,— присилав він своїх людей до Стародуба і Новгорода-Сіверського, і ті печатали й руйнували «руські» церкви, а людей силоміць переводили на лядську віру, так що багато повтікало та збираються йти за московську границю.

В сих оповіданнях сіверських монахів, наскільки вони торкаються Сіверщини, мусить бути щось правди — якісь вияви уніатської «проповіді». На них знаходимо натяк і в козацькім посольстві на сейм в початку 1632 року.

Але напруження, про яке сі звістки говорять, вигладжувалося почасти заходами статочних і їхнього нового гетьмана, почасти завдяки самому польському правительству, що відкрило нову арену козацькій енергії й по тільких балаканнях про дотримування куруківської ординації само зняло її з козаччини — з огляду на перспективу війни з Москвою.

Відносини польсько-московські були напружені від самого трактату в Деуліні (1618), що завів перемир'я на 14 літ і півроку. Москва не могла переболіти утрати своїх провінцій, а ще більше не могла знести, що польська сторона анізащо не хотіла признавати царем Михайла Романова і відмовляла йому царського титулу в усіх зносинах. Війна з сього приводу висіла весь час у повітрі, а в міру того як зближався кінець перемир'я (уложеного до весни 1633 року), вона була все більш неминучою. Літом 1631 року московське правительство рішилося розпочати війну на смоленськім пограниччі і почало приготування. В Польщі се не зісталося секретом, і восени того ж року польське правительство рішило розпочати мобілізацію козаччини для походу на Сіверщину. Перед тим велася мова про висилку козацького війська (двадцяти тисяч!) під проводом королевича Володислава в Німеччину проти шведського короля (з актів німецької нунціатури... З сим треба зв'язати оповідання одного московського вісника, що до запорожців посилав також цісар посла і гроші, щоб запорожці йшли помагати йому на шведів, а король польський того цісарського посла не пустив до козаків, відказав: «Нам тепер і самим люди потрібні». — М. Г.), але супроти московських перспектив сі предложення були відхилені — козаки потрібні були собі. Московські вісники, що їздили «для вістей» по Україні в жовтні й падолисті 1631 року, оповідали, що при них «присилав литовський король до Канева, до козацького гетьмана Кулаги, корогву, булаву й бубни та велів йому, гетьманові, кликати по литовських городах, щоб усякі охочі люди писалися в козаки, і котрі козаки були виписані, тим велено знову бути козаками».

Сим козаччині «розрішалося на вся» на волості. Але взаміни польське правительство поручало Кулазі запобігти походам на море, щоб по можливості забезпечити себе від яких-небудь несподіванок з турецького боку. Літом того року був похід на море з Дону з частиною запорожців: ходило донців півтори тисячі та п'ятсот запорожців, «які тоді були на Дону», на морі заступили їм дорогу каторги турецькі, і вони пішли на Запорожжя з тим, щоб там зазимувати (в кореспонденції турецькій 1632 року маємо згадку про похід 16 човнів козацьких на море. — М. Г.). Сей похід міг спеціально ще підогріти вічну тривогу польського правительства на пункті тих походів на море. Кулага в кожнім разі дістав поручення вивести випищиків і попалити човни, щоб запобігти дальшим походам. Був присланий і дворянин гетьманський Загоровський, аби на очах його сю церемонію сповнили. Кулага вислав з ним на Запорожжя відділ реєстрових (з п'ятсот мужа, як переказували московські вісники). Але ся екскурсія не дійшла кінця через татарський напад, що тоді трапився: пішов царевич кримський Махмет-Гірей з мурзами на землі коронні, і козаки мусили зайнятися обороною границь від нього (лист і інструкція козацька на сейм 1632 року нижче. — М. Г.). Козаків, як говорилося на Україні, було на Запорожжі тисяч з п'ять, гетьманом був у них, за словами одних, Дацько Білоцерковець, за словами інших — Тарас (одна реляція зве його «Тарасом Чорним», але се чи не ремінісценція Грицька Чорного — Тарасового противника. — М. Г.), а Дацько був полковником (а може, за зиму зміна сталася). На Україні казали, що випищики Кулаги безпечно не послухають, і як Кулага таки пішов зимою на Запорожжя з Канева сам, сподівалися нової війни між реєстровими і випищиками («черкасами письменними» і «отставленными» за термінологією московських реляцій). Але сі віщування не справдилися: Кулага з полковниками Клишею і Колінкою (так його звуть сі вісники) без кровопролиття потрапив намовити запорожців — мабуть, з огляду на правительствену

Кухоль Івана Сірка

мобілізацію — піддатися королівській волі. Запорожці позволили навіть попалити свої човни, тільки човни донців, що були на Запорожжі, палити не дали. Самі пішли на Україну, Тарас з Кулагою, і донців з собою туди на зимівлю з Запорожжя забрали, а на Звпорожжі лишили залогу з полковником «Колінкою».

Напруження таким чином було вигладжене. На останній Жигимонтів сейм, скликаний на місяць март, козацька старшина, висилаючи свої петиції, могла прохати їхнього сповнення в повній свідомості свого похвального поведення і положених перед Річчю Посполитою заслуг, про недавні напруження вона говорила як про епізод безповоротно пройдений і досить твердо ставила свої жадання, знаючи, наскільки правительство рахує на неї.

Зачинали від релігійної справи. Пригадували королівські обіцянки, що вона буде полагоджена; споминали, що на останнім сеймі обіцяно полагодити справу на найближчім і владик на їхніх єпархіях потвердити; вказували на кривди, які діються православним на Білорусі, в Перемищині, на Волині, «а нарешті отсе недавно в Сіверській землі, коло Чернігова і деінде, наближаючися до нас, так що духовні наші не можуть безпечно відправляти богослуження в домах божих, а нарешті — і в домах своїх». Далі йшла справа желудкова:

«Не тайно, так думаємо, вашій кор. милості,— писали в інструкції,— що по нашім переступі торішнім, як ми робили порядок в війську і зводили в компут (реєстр), ніяким чином не могли ми ввести все військо в шість тисяч, бо дуже багато заслуженого товариства поприходило — одні з неволі, забрані на службі вашої корол. милості, інші перед тим нв Дін, на річки і деінде порозходилися, а тепер поверталися, так що, повиключавши багато інших, ледве містилося в восьми тисячах. А ще й від вашої кор. милості була обіцянка причинити нам ті дві тисячі».

Козаки просили через те причинити й платні, й сукна, а, окрім платні, ще дати на армату та визначити їй місце. Заразом давали знати, що саме вибирається знову на Запорожжя половина війська з самим старшим на погамування свовволі і палення човнів, і просять короля не турбуватися сим походом і не підозрівати в нім чогось іншого.

В посольстві їздили Ствніслав Яблонський і Криштоф Кшивоблоцький.

Відповідь короля була солодкаво-квасковатв. Обставини змушували його в даний момент особливо цінити прихильність козаччини і взагалі українського елементу: і перспективи московської війни, котру він в інструкції сеймикам властиво в цілості проектував зложити на плечі козаччини (король, стараючися,

можливо, не перелякати шляхту перспективою війни, представляє, що як Запорозьке Військо стане в такім числі, як під Хотином, то Польщі досить буде докинути до сього тільки тисячі дві гусарів, а решту нехай понесе на собі Велике князівство Литовське. — М. Г.), і страх перед шведсько-московськими інтригами на Україні і Литві, і бажання не відштовхнути від себе українців в хвилі, коли король, передчуваючи близький кінець, робив останні заходи для забезпечення корони старшому синові і якихось дотацій іншим дітям. І він старався наломити себе на всяку можливу ласкавість супроти постулатів козаччини і українських кругів взагалі. В своїй відповіді козацькому війську в справі релігійній король звертав увагу козаччини, що то «не ваша річ завідувати тим, що діється в В. кн. Литовськім, бо тамошні обивателі самі можуть оцінити, чого їм треба і самі без вас звичайно донесуть маєстатові нашому, якби яка кривда ділялася». Було в тім немов мовчазне і досить несподіване признання, що справами української церкви козаки мають право займатися, але, мабуть, сього король не хотів сказати. Він каже, що він досі взагалі не чув нічого про які-небудь кривди в релігійній справі, але напише до митрополита і іншого духовенства (уніатського) і запитає їх та накаже стримуватися від усяких кривд.

Щодо збільшення війська король зазначив, що останні дві тисячі причислено без позволення королівського, і сейм попередній сю справу відложив; але що сталося, того король «на той час порушувати не хоче», тільки всі інші справи відкладає на пізніше, бо короткість сейму не допустила нарадитися над сим. На будучім сеймі обіцяє він внести справу збільшення платні козакам і підтримати її всім своїм впливом, так само справу спеціальної дотації для козацької армати. Похваляв козацьке військо за його заходи коло заспокоєння своєволі на Запорожжі. Висловлював своє переконання в вірності і лояльності війська.

Все се звучало як обіцянка нового, прихильнішого курсу супроти козаччини і українського елемента взагалі.

Але ще більше, ніж ся королівська декларація 6.IV.1632 року, ще ширші перспективи відкривала перед ними сподівана смерть, що вже витала над королем і звучала з усіх останніх його заяв і переговорів з ним.

III

БЕЗКОРОЛІВ'Я І «ЗАСПОКОЄННЯ ПРАВОСЛАВНИХ»

Смерть короля. Плани православних. Сейми безкоролів'я. «Пункти заспокоєння» православних. Нова ієрархія. Полагодження релігійної справи. Боротьба.

Старий король догоряв. Останніми роками він все частіше і сильніше западав на здоровлі. Се та й сам поважний вік Жигимонта (урод. 1566 р.) казали сподіватися його смерті з часу на час, і останніми роками все частіше і живіше дебатуються різні плани на випадок його смерті, а сам король робить останні старання, [щоб] ще за свого життя забезпечити польську корону синові Владиславові. Та на се не годилися. Безкоролів'я, перспективи передвиборчих переговорів і торгів відкривали широке поле для планів і мрій, що не могли здійснитися за життя сього короля і не багато шансів мали б, коли б зараз на його місці опинився вже готовий, наперед вибраний, ні від чиєї ласки незалежний його син.

Король догорав. І все, що гнітило се довге, безпросвітне, сливе піввікове панування бездушного, тупого вихованця єзуїтів, присвячене збудуванню і забезпеченню єзуїтського панування над політичним і духовним життям Польщі,— нетерпеливо чекало просвітку, який обіцяло сьому світові безкоролів'я. Найбільш упосліджені групи: литовські й польські дисиденти, православна Україна і Білорусь, недобитки православної шляхти, міщанство,

духовенство готовилися й напружували свої останні сили, щоб дати останню битву, зробити останню пробу постояти за свої права, за своє існування. В свіжій пам'яті були слова першого голови православних Лаврентія Древинського, сказані уніатам по погромі православних на сеймі 1623 року: «Бачимо, що нічого ми не осягнемо проти вас, поки сей король живий, але під час безкоролів'я ми всіма силами піднімемося на вас!» Древинському і багатьом його товаришам тодішньої кампанії судила доля дожити до сього моменту, і вони сповнили своє тодішнє слово: напружили всі сили тодішньої Русі, щоб дати останню рішучу битву на забезпечення її національного існування, на охорону від небезпечного боляка, яким була на її організмі тодішня унія, на загарантування недобиткам православним горожанських прав. Наелектризована вагою моменту Русь українська і білоруська поставилася справді і конвульсивним напруженням своїх так сильно вже надшарпаних сил зробила справді імпозантний натиск на сучасну польську суспільність і правительство. Осягнула ним законодатне признання і загарантування православної церкви і передала потомству сю останню форму національного життя забезпеченою, перше ніж перейти остаточно в політичне неіснування (кажу про життя загальне, бо козаччина була й зісталася все ж таки місцевою тільки формою українського національного життя).

Були се останні зусилля шовковинка, що виплітає бульку для нової метаморфози свого життя.

■

Незвичайно інтересний момент, і доводиться сильно жалувати над браком більш інтимного, закулісного матеріалу з сього часу — з тих приготувань, дебатів, заходів, що попереджували публічні виступи українських (і білоруських) репрезентантів. Розпоряджуємо тільки самими офіційними грамотами і заявами pro foro externo.

Ареною їх передусім з порядку польського державного життя мусив стати конвокаційний сейм, що мав організувати управу на час безкоролів'я і заразом приготовити грунт для будучого вибору короля і конституційну хартію (pacta conventa) для нього.

Король умер 20.IV. ст. ст., скоро після сейму, що й був скликаний ним головно для упорядкування своїх родинних справ — щоб матеріально забезпечити менших дітей і спробувати випросити корону для старшого сина. Се не вдалося, хоч старший королевич Володислав тішився широкими симпатіями суспільності. Батько міг передати йому на ложі смерті тільки ілюзорну шведську корону, що була прокляттям його власного життя, в додаток до іншої такої ж ілюзорної корони — московської, котру за собою вже двадцять літ бачив королевич. Хоч які були привабні сі корони в очах Володислава — значно привабніші від польської (в недавно опублікованій інструкції послові, висланому від Жигимонтових дітей по смерті батька до цісаря Фердинанда, Володислав заявляє, що скорше хотів би бути шведським королем, бо там королівська власть не так обмежена, як у Польщі, і якби за поміччю цісаря удалося йому здобути шведську корону, то польську відступив би братові, але тим часом просить підтримати його кандидатуру на польського короля. — М. Г.), всі терни котрої зблизька мав нагоду розглянути він під час довгого свого престолонаслідства, але, не можучи на разі доступити тих, мусив насамперед постаратися здобути польську корону хоч би на те, щоб відкрити собі дорогу до інших. І, невважаючи на те, що він уважався всіма признаним наступником свого батька, від сього морального признання до признання формального дорога була доста далека і тяжка, і за всі сі трудності її і перепони чіплялися з усієї сили всі елементи незадоволені з status quo.

Конвокаційний сейм був визначений на день 14.VI. ст. ст., сеймики для вибору послів на сейм — двадцять день перед ним, 24.V ст. ст., і вони мусили стати першою ареною виступів організованого українського елемента. Маємо дуже інтересну з сього погляду інструкцію волинського сеймика. Справа православної віри фігурує в ній на першім плані. Проти померлого короля підносяться докори, що він порушив її права, роздавав бенефіції людям чужим,

а не правдивим пастирям, що зіставалися в послушності царгородському патріархові; православну шляхту відсувано від публічних урядів; міщан, що не признавали владик-ренегатів, не допускано до урядів міських і цехів. Вибраним на сейм депутатам поручалося предложити сеймові сі жалі та не приступати ні до яких сеймових нарад, ані тим більше — до вибору короля, поки не дістануть згоди сеймових станів на свої релігійні постулати.

Не маємо тексту інструкції з київського сеймика, але той факт, що козацьке військо, незвичайно енергійно виступивши в релігійній справі, відкликалося потім до київської інструкції, «у всім згоджуючися з нею», дає здогадуватися, що релігійна справа була піднесена в ній не менш енергійно, і так само в інструкції Брацлавського воєводства, де український елемент між шляхтою був досить сильний і на чолі його виступав другий першорядний український парламентарист свого часу, брацлавський підсудок Михайло Кропивницький.

Не таке чільне місце займає, але все-таки зазначений релігійний постулат православних в інструкції вишенського сеймика, де шляхта висловлює також «щире бажання, аби при елекції були заспокоєні «уразн» «братії грецької віри» на великі кривди в вільностях їхніх і в відібранні церковних бенефіцій».

Шляхта православна була однинокою групою української суспільності, правно покликаною до участі в сеймуванні і з ним у ставленні умов, у виробленні конституційної хартії, що мала бути предложена новому королеві. Інші верстви і групи, не покликані до сеймування, пробували посередніми дорогами зробити з свого боку все можливе, щоб вплинути на напрям сеймових нарад і резолюцій. Братства і духовенство православне ладили депутації на сейм. Віленське братство приготовило і видрукувало спеціальний трактат, призначений для учасників конвокаційного сейму: він вичисляв права і привілеї, видані коли-небудь руській церкві, і доводив, що ся руська церква, яка одержала їх, не знала в тім часі унії, і привілеї сі мали служити православним, а не уніатам, як сі тоді доводили. Крім того братства, брали участь в агітації на місцях, у нарадах сеймиків (так Львівське братство висилало своїх делегатів на сеймик вишенський і т. ін.).

В тім самім напрямі працювала й козаччина. Але її дезидерати сим разом не обмежувалися самою релігійною справою, хоч і поставленою з дуже великим притиском, та звичайними домаганнями побільшення плати та забезпечення в козацьких свободах. Сей вважливий момент військо козацьке задумало використати для основної зміни всього становища козаччини як верстви, як стану. З принципового становища план дуже важливий. Він дуже характеристичний як проба ввести козаччину в державний устрій Речі Посполитої, і в рамках сього устрою знайти розв'язання козацького питання, як останнє слово політики компромісу козаччини з польським державним організмом. Але не поставлене доста рішуче — більше натяком, ніж як виразний постулат, не підтримане щиро і загалом козаччини, домагання се промайнуло ледве помітно і майже безслідно, не вважаючи на свою вагу з становища розвою політичних ідей в козаччині.

На жаль, і тут закулісова сторона для нас закрита — маємо голий акт, козацьку інструкцію на сейм. Дня 24.V разом з шляхетськими сеймиками, очевидно, відбулася рада козацька в Прилуках, і на ній виготовлено лист до голови тимчасового правительства (на час безкоролів'я), яким за конституцією польською був перший сенатор держави, примас Польщі, арцибіскуп гнезиенський. Військо висловлювало свій жаль з причини смерті короля, заявляло, що свій голос дає на королевича Володислава, пригадувало сеймові «великі безправності», які терплять військо і весь нарід руський в вірі своїй з причини унії — отже, жадало скасування «тої нововинниклої» унії ще перед коронацією, інакше — грозило: «Прийшлося б шукати їм інших доріг заспокоєння нашої совісті»; в інших же справах відкликувалося до того, що поручило переказати послам своїм.

Шість день пізніше, коли прийшла до війська інструкція послам, ухвалена на київськім сеймику (я думаю, що привезли її козацькі депутати, вислані на той сеймик), відбулася, мабуть, нова рада, і на ній вибрано послів на сейм, дано їм інструкцію і вислано лист до сейму і до різних впливових осіб. Послами їхали Лаврентій Пашковський, колишній військовий писар, Гарасим Козка, Дорош

Запорізька курінна печатка

Куцкович і Федір Пух. Лист, що везли вони до сейму, повторяв досить близько попередній лист до примаса. З листів, переданих до різних осіб, маємо листок до кн. Заславського, де козаки просять його, «як сторожа свобід, прав і вільності спільної», помагати їхнім послам. Головний інтерес лежить в інструкції, яку посли мали предложити сеймові. Тут теж починалося з виразів жалю з причини королівської смерті, досить, одначе, скупо відміряних («волі Божій противитися трудно, знаючи, що смерть не новина, ані припадок: хто родиться на світ, мусить умерти»). Далі висловлювалася надія, що при виборі короля сейм не позбавить голосу і козаків, «маючи їх за членів Речі Посполитої, що поносять немалі тягарі на собі»; в сій надії козаки і подають свій голос за королевича Володислава. Широко спиняється інструкція на постулаті релігійнім, жадаючи заховання православної віри при давніх правах і бенефіціях, а уніатів аби позбавлено урядів і бенефіцій, що належали до православних (про повне скасування унії в інструкції не сказано, так, як у листі до сейму). Далі наступав такий пункт:

«В сій славній короні відомі вірні і відважні заслуги наші в експедиціях Речі Посполитої, і мусять нам то признати, що ми сливе довкола всіх її границь заступаємо її, окруживши своїми головами і не жалуючи утрати свого здоров'я і достатків за «достоєвство» королів Ї. м. польських, за повагу їхнього маєстату, цілість отчини і добро Речі Посполитої. Певні ми, що колись таки дочекаємо тої щасливої години — дістанемо «по праву» наших прав і вільностей рицарських, і поручаємо просити пильно, аби (сейм) зволив ласкаво вложити (між постулатами своїми) до будучого короля, аби нас обдаровано вільностями, які належать людям рицарським».

В кінці йшло неминуче «жолудкове питання»: покликаючися на те, що козаки тепер вірно тримаються куруківської ординації і зреклися доходів з морських та інших походів, і несуть неустанну службу Речі Посполитій, козаки просять збільшення плати, грошима й сукном, виживлення для запорозької залоги та всього потрібного для козацької армати.

І так козаччина в перший раз зажадала собі голосу на сеймі, правда, на перший раз спеціально тільки в справі вибору нового короля. Вона посилається на те, що козаки — се члени Речі Посполитої, які несуть на собі немалі обов'язки для неї.

В зв'язку з сим набирає важливого значення отся фраза: козаки просять, щоб їх обдарували «вільностями, які належаться рицарським людям».

«Люди рицарські» — се за польською термінологією «шляхта». Аналогія між военно-служебним характером шляхти і такою ж службою козаччини впадала в очі. Шляхта на сій военнослужебності опирала свої соціальні і політичні привілеї; козаччина за свою военну службу державі бажала бути трактованою по можності нарівні з шляхетським станом. Ми не раз уже від самого сформування козацької верстви стрічали хоч переважно не дуже сміливі натяки в сей бік. З перших років XVII в. маємо такий лист гетьмана Куцковича, де військо козацьке заявляє своєму старому антагоністові, що «й королівська милость, будучи особливим прихильником і оборонцем людей рицарських, зволив обдарувати і упривілеювати» козаччину, «признавши синами коронни-

ми і ублагородивши стародавніми вільностями їх самих, жінок і маєтності» козацькі. Тепер, при такій добрій нагоді для всяких поважніших, основних жадань, яку давало безкоролів'я, козаччина ставила, хоч дуже несміло, жадання, аби її формально припущено до прав шляхетських. Отсе бажання «вільностей, які належать рицарським людям», поставлене поруч бажання припущення до сеймування, що було теж одною з шляхетських привілегій, відкриває сей дезидерат досить ясно. Дарма, що висловлений він був так скромно, і, не вияснений ближче на сеймі козацьким посольством, він не звернув відповідної уваги сейму.

Козаччина не відважилася підчеркнути сього постулату ясніше, хоч взагалі для сильнішого натиску на польську суспільність вона не обмежилася тільки самими посольствами й листами та зносинами з різними магнатами, але перевела й досить імпозантну оружну маніфестацію. Мотивуючи се непевними вістями від татар і потребою заступити коронні землі від їхнього нападу, Кулага ввів військо козацьке в границі Брацлавщини й Волині і, розложивши його по тутешніх королівщинах і панських маєтностях, лишив тут на весь час сейму.

Військо було велике. Всю зиму йшла мобілізація нереєстрових козаків для походу на Сіверщину — «сказано давати їм гроші й сукно, та й по литовських городах кличуть охочих людей, щоб писалися назад в козаки, а давнішим виключеним козакам велять бути козаками по-давньому, гроші та сукно тим новоприбулим козакам казано давати», як доносили в Москву московські вісники. Але неприхильність зимового сейму, а потім смерть короля стримали планований похід на московську границю й полишили се змобілізоване козацьке військо без заняття. Козаччина рвалася під весну наново на море; вісники доносили, що полковник Колінка, полишений з залогою на Запорожжі, на весну повідомляв Кулагу, що своєвільні козаки наробили нових човнів і хочуть іти на море «під турецькі городи», і самого полковника хочуть силоміць, «зв'язавши», з собою на море забрати, і Кулага збирається послати на Запорожжя новий полк, вибравши з кожного десятка по одному козаку. Тим чи іншим способом Кулазі вдалося сим планам запобігти, і в інструкції на сейм з натиском підносилося, як ми бачили, що козаки не ходять на море і свято сповняють куруківську ординацію. Похід на Волинь і Полісся, служачи політичним цілям, як дуже промовиста демонстрація на адресу сеймових станів, заразом добре займав козаччину. За словами агента кн. Заславського, що їздив до Кулаги з листом від князя, козаків було з гетьманом кількадесят тисяч: гетьман казав, що є їх реєстрових 16 тисяч, але, як міркував агент, мусило їх бути значно більше: «В тім полку, що при гетьмані, кажуть, тільки півтретя тисячі, але як я приглядався, було їх, певно, з п'ять тисяч, бо я з ними кілька миль їхав під корогвами». Кулага заявляв, що буде стояти, аж посли з конвокації вернуться. При тім вів кореспонденцію з місцевими магнатами, і для ліпшого враження робив пресію своїм військом, показуючи ласку і протекцію маєтностям одних і даючи спробувати всю приємність козацьких леж іншим. «Не тільки в маєтностях вашої княжої мил., але і у князя Домініка (Заславського, ордината острозького) поводилися дуже ласкаво і скромно; але маєтності п. воєводи руського (Ст. Любомирського), панів Сенявських і інших будуть собі пам'ятати».

Взірцем кореспонденції, яку військо козацьке вело при тім, може бути лист, писаний з сього походу до кн. Заславського, де козаки висловлюють надію, що князь підтримає козацькі бажання — вибір королевича Володислава на короля і при тім забезпечення народу руського від «переслідування» і «неможливої біди благовірних, світських і духовних», повторює гетьман свою погрозу, козакам прийшлося б ужити крайніх способів, не спиняючися перед перспективою «пожертвувати життям і майном своїм».

Далі буде

III. ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ ПОДОРОЖНИКИ XI—XIV СТ.

Відомості про Україну старокняжої доби в західноєвропейських джерелах, зокрема хроніках, трапляються дуже рідко і спорадично. Рівно ж небагато було мандрівників XI—XIV ст., що відвідували Україну. На відміну від арабів, вони більше уваги звертали на матеріальну сторону життя, їх дивує багатство землі, пишність княжого життя, розміри столиці Києва, кількість будов та різних ужиткових виробів.

Починаючи з середини XIII ст., себто після татарської навали, подорожники старалися оминути Україну, що була під татарською зверхністю. Більше подорожників з'являється у нас в XV ст., а ще більше в XVI ст.

Один з перших європейських мандрівників на Україні був німець **Бруно з Кверфурта**, народжений в 976 р., висвячений на єпископа з місійною метою проповідувати християнство серед печенігів, що побував у Володимира Великого в Києві. В його листі до цісаря Генріха II, писаному коло 1008 р., читаємо таке:

«Князь Русів (Русорум), великий і багатий володар, що проти моєї волі задержав мене місяць у себе,— ніби я хочу себе своїм наміром занапастити, й умовляв, аби я не ходив до такого невірного народу (печенігів), де не здобуду їхнім душам ніякої користі, а тільки смерть (собі), та ще й найлютішу. Коли ж не зміг він (переконати), та ще якесь видіння про мене, грішного, його налякало,— з військом проводжав мене два дні до останнього кордону своєї держави, яку він задля ворожих нападів звідусіль оточив дуже міцною і довгою загорожею (частоколом). Він зіскочив з коня на землю, я з товаришами йшов попереду, він зі своєю старшиною йшов за нами, і так вийшли ми за браму. Він став на однім горбі, я на другім; обнявши руками, ніс я хрест Христовий, співаючи прегарний спів: «Петре, чи любиш мене? Паси вівці мої». Коли був закінчений антифон, князь прислав свого старшину до нас з такими словами:

Початок див. «Вітчизна», 1990, № 12.

— Я довів тебе аж де кінчається моя земля і починається ворожа. Задля Бога прошу, не занапащуй на сором мені свого молодого життя. Я знаю, що ти завтра до третьої години без користі, без причини мусиш скуштувати гіркої смерті.

Я відповів:

— Нехай тобі Бог відчинить рай, як ти мені відкрив дорогу до язичників!»

Докладніше приділяє свою увагу нашій землі хроніка **Тітмара, єп. Мерзебурзького** (975 — 1018), крилошанима кафедри в Бремені.

Про події на Україні пише він зі слів, мабуть, німецьких добровольців, що брали участь у поході кн. Болеслава в поміч кн. Святополку. Тітмар писав свою хроніку в межах років 1012 — 1018. (Видана вперше у Франкфурті в 1586 р.)

Під роком 1017 Тітмар записує:

«Поступлю далі в своїх увагах і згадаю про неправди ;' поведінку руського (Русорум) короля (регент) Володимира (Влодемірі). Він узяв жінку з Греції на ім'я Олена, що засватана була за Отона III та хитрим підступом відібрана, і за її намовою прийняв святу християнську віру, але добрими ділами її не прикрасив. Бо був з нього чоловік надзвичайно розпусний і лютий і дуже нашкодив (тиснув) тендітним Данаям. Мав він трьох синів і одного з них оженив на дочці князя Болеслава, нашого напасника. З нею послано з Польщі Рейнберна, єпископа Солі Колобретської; він уродився в окрузі зв. Гассегун (Гассгау) і освічений свобідно наукою у розумних учителів, дійшов гідності єпископської, думаю — заслуженої». Далі говориться про заслуги єпископа для християнської віри, навернення поган та ін. «Згаданий вище король (Володимир), прочувши, що син його з потайної намови Болеслава збирається на нього, взяв його (Рейнберна) разом з ним (Святополком) і (його) жінкою і віддав під пильний догляд...»

«По тому король той (Володимир) вмер в старості, полишивши всю спадщину свою двом синам, тимчасом як третій був у в'язниці, але звідти він втік, полишивши жінку, й утік до тестя. А король той (Володимир) мав слабість, і то ще побільшило його природжену недужість. Учитель же спасення нашого Христос, велячи нам опоясати свої чересла, сповнені погибельним багатством розкоші, ні до чого іншого, як до здержності нас покликує. І король той, чувши від своїх проповідників про світильники запалені (натяк на притчу євангельську про дів), пляму вчиненого гріха втер пильною щедрістю милостині. Бо писано: давайте милостиню, і все у вас буде чисто. І він, бувши вже в старших літах і довго панувавши над згаданим королівством, вмер, і поховано його в Києві (Cuiewa), великім місті, в церкві мученика Христосового і папи Климента [Десятинній церкві, де були мощі папи Климента, перенесені з Херсонеса], коло вищезгаданої його жінки [Олени]: їхні гроби стоять всередині тої церкви зверху. Власть же його ділиться поміж двома синами...»

Далі хроніка каже: «Місто Хитаву (Київ), дуже сильне, вороги педенеї (печеніги) знесилюють частими нападами з намови Болеслава, і зруйновано його великою пожежею. Жителі його боронили, та скоро мусили піддатись чужій силі, бо їхній король втік і покинув; 19 д. календ. септембрських (14.VIII.) прийняло (місто) Болеслава і свого князя Святополка, якого давно не бачило; його ласкою і страхом перед нашими придбано весь той край. Архієпископ міста прийняв їх, як приходили, з мощами святих та іншими святощами різними в монастирі св. Софії, що рік тому згорів від нещасливого випадку. Була там невістка вищезгаданого короля, жінка і дев'ять сестер його; старий розпусник Болеслав одну з них (Предславу), до якої давніше сватався, неправедно забрав, забувши про свою жінку. Незчисленна сила грошей приходить йому тут, більшу частину їх він роздає своїм приятелям і прихильникам, а дещо посилає до вітчини. В помочі згаданому князю (Святополку) було з нашого боку 300, угрів 500, а з печенігів 1000 чоловік. Всіх їх виправили додому, бо князь

той (Святополк) тішився, що тубільці верталились і показували себе вірними йому.

У великім цім місті, столиці королівства, є більше 400 церков і 8 ринків, люду незчисленна сила, а він, як і весь цей край, боровся з дуже шкідливими для них печенігами та інших (ворогів) перемагав силою втікачів-рабів, що сюди звідусіль збігаються, а особливо з швидких Данів».

Іван де Пляно Карпіні, папський легат до Монголії і татар, пише, що в 1246 р., їдучи через Чехію (Богемію), богемський король [Вацлав I] порадив йому їхати до Татарії через Польщу і Русію. Перебуваючи у мазовецького князя Конрада «по особливій Божій милості до нас, приїхав тоді ж пан Василько, руський князь (Dominus Wasilio, Dux Russiae). Останній нам багато оповів про татар, бо посилав до них послів, котрі вже повернулись... Князь Василько, на прохання краківського князя, єпископів і баронів (шляхти) узяв нас з собою до своєї країни і, щоби ми відпочили, гостив нас кілька днів. На наше прохання скликав він своїх єпископів, котрим ми відчитали грамоту св. отця із закликом повернутися до з'єднання зо св. матірною церквою. Ми зі свого боку також, скільки могли, переконували як князя, так єпископів та інших. Але тому, що тут не було князя Данила [Галицького] — брата Василька, котрий поїхав до Батия, то не могли вони дати нам рішучої відповіді.

Після цього князь Василько відправив нас до Києва, столиці Русі, зі своїм провідником. Дорогою були ми безнастанно в небезпеці від литовців, котрі часто нападали на руські землі, а особливо в тих місцевостях, де ми мусили переїздити. Але від русинів були ми в безпеці, маючи вищезгаданого провідника, а крім того, більша їх частина була перебита або поневолена татарами.

Приїхавши до Києва, порадились ми про дальшу путь з тамошнім тисяцьким та іншими визначними особами. Вони казали нам, що коли ми поїдемо до татар на тих самих конях, на яких приїхали, то вони від великого снігу всі згинуть тому, що не вміють під снігом шукати собі паші, як це роблять татарські коні, а іншої паші знайти для них не можна, бо у татар нема ні соломи, ні сіна, ні пасовиськ. Через те вирішили ми залишити їх (коней) там з двома людьми, щоб доглядали їх, а тисяцького мусили ми обдарувати, щоби він дав нам коней і провідника (підводи)».

На зворотній дорозі посол дня 14 червня знову був у Києві.

«Кияни, довідавшись про наш приїзд, збіглися до нас всі з радістю і вітали нас як людей, що воскресли з мертвих. Так само приймали нас по цілій Русі, Польщі і Богемії. Данило [Галицький князь] і його брат Василько зробили для нас великий бенкет і проти нашої волі гостили нас в себе днів з вісім. У цей час вони скликали собор зі своїми єпископами та іншими побожними людьми, міркували про те, що ми їм пропонували під час нашого переїзду до татар, і всі одностайно сказали нам, що бажають мати його священство (папу) особливим своїм владикою і отцем, а святу церкву римську володарем і господарем, підтверджуючи все те, що раніш про те писали зі своїм абатом, і для цього саме відправили з нами до святого отця своїх послів і грамоту».

Вільгельм Рубруквіс з Брабанта, посол до татарської орди від французького короля Людовіка IX, в 1252 році їхав з Царгорода через Крим, Перекоп і Донщину.

Він описує, що на березі Криму від Судака до Херсонеса (Керсові) було тоді 40 укріплених міст і що майже в кожному розмовляли іншою мовою. Дивували його на берегах Криму великі солоні озера, звідки сіль йшла на ціле побережжя Чорного моря. Переїжджаючи через Перекоп, подорожник зауважує, що за Перекопом на рівнині раніш жили кумани і володіли вони цілою країною, доки на них не напали татари і так утискали їх, що більша частина цього народу повмирала з голоду і з'їдена тими, що залишилися живими. У кінці липня 1252 р. В. Рубруквіс доїхав до Танаїса (Дону), котрий показався послу такої самої ширини, як Сена в Парижі. На лівому березі був гарний ліс, а на правому боці було шатро, де жили

русини, які за наказом Батия і за нагороду від нього мали перевозити через річку купців і мандрівників. Дуже інтересну відомість подає Рубруквіс про одяг українців мужчин — «носять опанчі подібно як німці».

Конрад Кібург, головний начальник шпиталів Тевтонського ордену, був на Литві в 1397 р. і залишив свій «Щоденник посольства до вел. кн. литовського Вітовта», що займає час двох місяців 1397 р. Побувавши у Вільні, він зауважує, що населення там складалося з литовців і «руських» (білорусів та українців), причім ці останні чисельно навіть перевищували литовців. Руське населення займається ремеслом і торгівлею і було заможніше від литовців, незважаючи на те що литовський уряд усякими способами попирав литовців. Русини мали у Вільні також більше церков, ніж католики.

IV. ІТАЛІЙСЬКІ ТА ІНШІ ПОДОРОЖНИКИ XV—XVI СТ.

В XV і XVI ст. про Україну починають вже писати досить часто різні подорожани, що переїздили з Західної і Південної Європи на Схід. Були це переважно італійці, що взагалі багато подорожували по світі і які мали спеціальні зв'язки з нашим Чорноморським побережжям, де було багато генуезьких і венецьких купців та цілі їхні колонії. Здебільшого ці подорожники переїздили через Крим і причорноморськими землями і лише частково через Центральну Україну. Незважаючи на це, відомості цих подорожників для нас також цікаві.

Жільбер де Лянуа (1386 — 1462), як посол Франції, Англії і Бургундії, був у Польщі, Литві і на Україні в рр. 1412 і 1421. Походив він з французької родини, але довгий час жив у Фландрії майже ціле своє життя і мандрував (Єгипет, Сірія, Палестина, Іспанія і скрізь у Західній Європі). У своїх споминах «Voyages et Ambassades» описує подорож у 1421 р., коли м. ін.був у Судовій Вишні, Львові, Белзі, Луцьку, Кам'янці-Подільському, Крем'янці; крім того, був у Білгороді (Бессарабія), в малій Татарії (Степова Україна) і в Кафі в Криму. Про ці міста він пише, що вони «на Русі» (крім Білгорода, Мал. Татарії і Кафи). Серед подарунків, які він одержав від польського короля, литовського вел. князя та ін., згадує руські рукавиці, руську постіль, руські чаші, руські вишивані рукавиці.

Про побут в одного українсько-руського князя і княгині, що були підданими вел. князя литовського, пише, що «вони гостили мене обідом і подарували пару вишиваних руських рукавиць, а його лицарі (старшина) дали мені інші подарунки, як шапки і рукавиці, подібні хутрам куни, і татарські ножі [кинджали?], особливо ж Гедигольд, капітан Плюї [Пиляви] на Поділлі».

Про Кам'янець-Подільський пише, що це «прегарно розташоване місто». «Тут я знайшов одного лицаря, капітана Поділля Гедигольда, котрий пишно мене, приймав, дав мені прекрасні подарунки, харчі і прекрасні обіди».

В той же час про свій побут у Новгороді і Пскові пише, що їв тут обіди «найбільш дивні і незвичні з усіх, які мені коли-небудь доводилося бачити». Дивувало посла також те, що там (в Новгороді) жінок купували на базарі, як худобу, але монет не вміють вибивати, тільки вживають кусники срібла та різні хутра як грошові засоби.

До першої половини XV ст. відноситься подорож венеційського шляхтича **Йосафата Барбаро** до приазовських земель і Криму, де він пробув 16 років.

Йосафат Барбаро народився на поч. XV ст. В 1436 р. він мандрував до Тани (Танаїса, суч. Азов), де пробув 16 років, мабуть, як купець. Він перший з мандрівників познайомив Європу з землями поміж Каспійським і Чорним морем. Описи подорожі Й. Барбаро вперше видано у Венеції в 1543 р. італ. мовою і перевидано 1606 р. в оль Рамузію (Di messer Josafa Barbaro gentil'huomo venetiano il viaggio della Tana).

Й. Барбаро описує найбільше життя, побут і військо татар, які

Частина України на мапі Антона Віда 1540 р.

володіли тоді Азовом. Для нас цікаві відомості про природу, флору і фауну приазовських земель.

Про грунт Й. Барбаро пише, що «він незвичайно плодючий. Пшениця має дуже велике насіння, і нерідко врожай досягає сам-п'ятдесят, а просо сам-сто. Іноді жнива бувають такі щедрі, що не знають, куди діти збіжжя, і частину його мимоволі залишають на місці».

З диких птиць автор згадує куропатви і дрохви. «Тому що Тана (Азов) оточена пригорками і ровом, що міряє навколо 10 миль (там, де колись була старовинна Тана — с. т. Танаїс), то ці пригорки і долини стали пристановищем різного роду птиць, котрих зліталася туди така величезна кількість, що навколо стін і в ровах куропатви і дрохви проходжалися цілими гейнами, немовби на дворі домових господарств. Хлопчаки без труднощів підбирали їх з землі і продавали по аспру (себто по вісім наших богатин)...» «Вночі, якщо вікна в будинках були відчинені, птиці на світло влітали до самих покоїв. Диких звірів, як оленів та ін., збігалося теж без ліку; але вони боялися підходити надто близько до міста». Про річку Данаїс (Дон) пише, що коло нього росте ліс у великій кількості.

Про Крим, який подорожник називає «острів Кафа», пише, що він з'єднується з суходолом вузькою шийкою, яка називається Zuchale (очевидно, йде мова про Перекоп)... Тут на шляху зустрічається сила солоних озер, в яких сіль застигає сама собою. На самому острові передовсім відкривається глядачу Куманія, що має назву від Куманів, а потім сама Кафа (раніш була Хозарія). Не зайве зауважити, що ще й досі міра, яку уживають в Тані та інших сусідніх краях, зберегла назву хозарської міри... Рівнина острова Кафи належить татарам... Татари володіють двома, не надто, зрештою, важливими, укріпленнями, а саме: Solgathi, котре місцеве населення називає Chirmio [місто Крим], с. т. кріпостю Cherehiarde, що татарською мовою означає «сорок міст». Берегом Забакського [Азовського] моря перше зустрічається місто Chert (Керч), відоме

у нас під назвою Босфора Кіммерійського, а потім Кафа, Soldadia, Grusui, Sarsona і Calamita» Правдоподібно, тут мова про міста Кафу-Феодосію, Судак, Гурзуф, Херсонес-Корсунь і кол. Каламіту (поміж Сімферополем і Бахчисараєм) на березі Альми.

Для ілюстрації, які народи жили в недалекому сусідстві України і який був їхній побут, спинимось на описах Й. Барбаро країни під назвою Мінгрелія (dazia Mingrelia). В старовину називалася вона Колхідою. Народ, що заселяв цю країну, називався колхідами, або лазами (лазіями), а рештки їх ще й досі живуть на побережжі Чорного моря поміж Трапезунтом і річкою Чорохою. Отже, про Мінгрелію мандрівник пише: «Ця країна загалом кам'яниста і безплідна та не дає нічого, крім проса; навіть сіль привозять туди з Кафи». Про звичаї і побут мінгрельців пише: «Раз на проході вулицями (міста) Вати разом з моїм знайомим генуезцем Анцоліно Скварчіяфіко ми побачили молоду жінку, що стояла на порозі дому. Мій товариш негайно підійшов до неї з запитом:

— Чи господар вдома?

— Зараз буде,— була відповідь.

В очікуванні його Анцоліно, взявши мінгрелку за обличчя, відкрив їй рот, кажучи мені:

— Подивіться, які прегарні зуби. — І потім, не задовольняючись цим, відкрив її груди і, підіймаючи соски, запропонував мені розглянути їх. Жінка анітрохи не засоромилася поводженням Анцоліно і навіть не рушилася з місця. Після цього ми увійшли до її дому — генуезець, преспокійно сівши, закликав її до себе, і показуючи, що у нього в білизні блохи, наказав їх шукати. Вона підійшла без усякого примусу і почала виконувати волю мого товариша з особливою добродушністю і невинністю. В цей час увійшов до кімнати чоловік і, розмахуючи гаманцем, крикнув:

— Господарю, чи є в тебе гроші?

Анцоліно удав, ніби нічого при собі не має, і дав йому кілька асприв для купівлі якихось ласощів.

Пробувши тут деякий час, ми пішли далі, і в кожному домі мій генуезець, за звичаями країни, робив усе, що спадало йому на думку, але ніхто не ображався його поведінкою». Подорожник закінчує своє оповідання про мінгрельців словами: «Чи не очевидний це доказ грубого неуцтва цього народу?»

До 1473 р. відноситься подорож посла Венеційської Республіки **Амвросія Контаріні** до перського шаха. Він їхав шляхом через Німеччину, Польщу, Україну, Литву, Крим, Грузію і далі. З поворотом А. Контаріні їхав разом з послом від московського вел. кн. Івана III до Москви, а звідтам в 1474 р. повернувся до Венеції. Вперше опис подорожі А. Контаріні опубліковано у Венеції в 1483 р. під заголовком: «Il viaggio del Magnifico M. Ambrosio Contarini ambasciadore della illustrissima Lignorie de Venetia al gran Signore Ussun-Cassan di Persia nellanno».

Оповідаючи про Польщу, посол пише, що польський король Казимир наказав дати йому двох провідників — одного для Польщі і другого для Русі (Rossia bassa), аж до самого Києва (Chio) або Маграмони (Magraman) — міста, що лежить поза володінням його величності, на Русі. Дня 19 березня А. Контаріні був у Любліні, а «20 березня виїхав я з Польщі і вступив до Малої Русі, що є підвладна також польському королю. Аж до 23 дня їхали ми майже без перерви лісом, спиняючись для відпочинку або в невеликих замках, або в селищах,— і нарешті приїхали до Луцька (Lusch) — місто, що має доволі добру, хоч і дерев'яну твердиню, де і спинилися до 24 дня з деякою небезпекою, бо всі жителі з нагоди відбутого там весілля повпивалися і легко могли нас образити. Тут загалом не п'ють вина, але вживають напій, зроблений з меду, котрий значно міцніший від вина.

Дня 25-го виїхали ми з Луцька і до вечора того самого дня прибули до Житомира (Aitomir), укріплене місто, в котрому загалом усі будови дерев'яні. Виїхавши звідти в дальшу путь, їхали ми весь день 29-го лісом, дуже небезпечним через всякого роду волоцюг, які його наповнювали, а до

ночі, не знайшовши ніде місця для нічлігу, змушені були зупинитися в лісі без страви і виставити для безпечності варту.

Дня 30-го прибули ми до Beligraoch (правдоподібного, Білгородка коло Києва) — білий город, з королівським замком, в котрому я заночував дуже неспокійно.

Дня 1-го травня 1474 р. вступили ми до міста Києва, або Маграмона, що лежить поза межами Малої Русі, керованої поляком-католиком на ім'я пан Мартин (Pammartin)[1]. Почувши від королівських провідників про мій приїзд, він негайно звелів дати мені приміщення, досить, зрештою, погане, як і всі тамтешні мешкання, і прислав велику кількість харчів. Місто Київ лежить на кордоні Тартарії. Сюди з'їздиться сила купців з Горішньої Русі (Rossia alta) з різними хутрами, що їх вони караванами спроваджують до Кафи; але ці каравани, мовби вівці, дуже часто наражені на напади татар, Київ переповнений хлібом і всякого роду м'ясом. Жителі звичайно проводять час ранком до третьої години за справами, а потім йдуть до шинків, де залишаються до самої ночі і нерідко, понапиваючись, починають бійку». [Як пояснює проф. П. Клепатський, перебування киян такий довгий час по шинках було в тісному зв'язку з урядовою забороною держати світло в приватних домах].

«Дня 2 травня пан Мартин прислав до мене кількох своїх шляхтичів, запрошуючи мене на обід. Я пішов на його заклик, і після перших привітів він пропонував мені різні послуги, при тім зголосив, що його (королівська) величність наказав йому шанувати і охороняти мене від усякої небезпеки і понад тим дати мені засоби для вільної їзди у Кафу через татарський степ. Дякуючи йому за дружню пропозицію, я запитав його, яким саме способом він міркує виконати цей наказ, і дістав відповідь, що до Києва очікують приїзду литовського посла, який їде з подарунками до татарського хана, котрий повинен вислати 1200 кіннотників для його охорони в дорозі. Саме цього посла пан Мартин радив мені очікувати в Києві, щоби разом з ним безпечно переїхати через цілий степ. Я обіцяв йти за його радою, і після цього ми пішли до столу, дуже багатого і розкішно прибраного для мого частування. Разом з нами обідали єпископ (брат пана Мартина) і кілька шляхтичів. За прийняттям, протягом котрого співали співаки, просиділи ми дуже довго з моїм скрайнім незадоволенням, бо відпочинок був для мене найбільш потрібний. Негайно по обіді попрощався я з моїм господарем і відправився з укріплення (котре загалом ціле дерев'яне і де є дім пана Мартина) до міста, на своє мешкання.

Київ лежить над річкою, яку жителі називають Дніпром (Danambre), а ми кличемо Лересою (Leresse) і котра вливається до Чорного моря. Пробувши тут 10 днів в очікуванні зазначеного посла, ми, не гаячись після його прибуття, зібралися в путь і в самий день нашого виїзду вислухали всі разом службу Божу. Після її закінчення пан Мартин підвів мене до посла, котрий був уже попереджений про мене, і, з'єднуючи наші руки, промовив з запалом:

— Він для нас те саме, що й особа нашого короля, і тому ти зобов'язаний в цілості довести його до Кафи.

Посол відповів на те, що воля його величності дорожча для нього від власної голови, і тому все, що трапиться зі мною, не мине і його самого. Після цих слів ми попрощалися з паном Мартином, котрому я подякував, як умів і міг, за його опіку. І дійсно, під час нашого перебування у Києві він дуже часто заходив до мене і безперестанку присилав різні харчі. На прощання я подарував йому німецького ступака з числа тих коней, на котрих ми виїхали з Местри; решту (коней) як непотріб наказав кинути і взяти на їх місце місцевих коней. Провідникам його королівської величності, які під час цілої дороги були до нас дуже уважні, подякував я також пристойним способом.

Дня 11 рушили ми в дорогу разом зі згаданим послом. Я їхав у тому самому возі, в котрім приїхав у Київ з Ленчиці, бо через біль ноги ніяк не

[1] Очевидно, перший литовський воєвода Мартин Гаштольд.

міг сісти на коня. Доїхавши до селища під назвою Черкаси (Cercas), що також належить його величності королю, ми пробули тут до 15 числа, себто до прибуття туди відділу татар, і потім під їхньою охороною пустилися в дорогу далі степом. Дня 15 досягнули ми берега згаданої вище річки (Дніпра), через котру нам треба було переправитися. Вона служить з цього боку кордоном поміж Польщею і Тартарією і при значній глибині має більше милі в ширину. Після прибуття до неї татари негайно взялися рубати дерево, котре зв'язали разом, прикрили хмизом, і потім поклали на ньому всі наші речі, а самі, вскочивши до води, тягнули за уздечки своїх коней, до хвостів котрих були прив'язані мотузками ці плоти. Ми сіли на ці плоти і, поганяючи коней, з поміччю Божою переправились таким чином через річку. Досягнувши протилежного берега, виладувавши своє майно, розташувалися, щоби перебути тут решту дня... Досить відпочивши, рушили ми далі через просторий степ і цілу дорогу терпіли велику біду... Треба признатися, що через цілий час я був у скрайньому неспокої. З 15 до 26 числа їхали ми безперестанку степом, терплячи у всьому велику недостачу (раз цілу добу були ми без води), і нарешті прибули до міста, від котрого посол мусив завернути вбік для переїзду до хана, котрий тоді був в укріпленні Chercher (містечко коло Бахчисарая). На прощання дав він мені провідника-татарина, і таким чином ми розлучилися з ним. Залишаючись сам, я, незважаючи на труднощі, які мене очікували, а навіть небезпеку, щоби татари не вислали за нами погоню, був дуже радий, що покинув цих проклятих псів, від котрих так смерділо кониною, що навіть неможливо було підійти до них. Після від'їзду посла ми у супроводі нашого провідника пустилися у дальшу путь, а ввечері стали на нічліг у степу поміж кількома татарськими возами, котрі в них накриваються, повстиною. Негайно після нашої зупинки сила татар зібралася навколо нас, розпитуючи, що ми за одні. Але, почувши від перекладача, що я генуезець, вони зараз почали частувати мене кислим молоком.

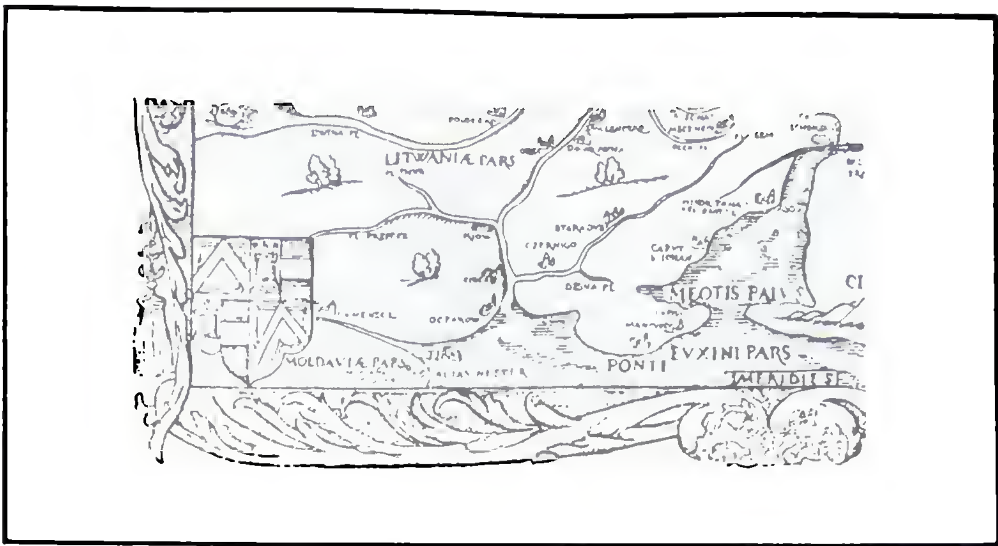
Дня 26-го ще вдосвіта рушили ми далі і коло вечірні прибули до міста Кафи, дякуючи всесильному Богу, що врятував нас від стількох небезпек. Зупинившись коло одної церкви, я негайно послав мого перекладача для розшуку нашого консула, котрий зараз же прислав до мене свого брата з проханням, щоби я дожидався до вечора і потім нишком пробрався до його мешкання. В призначену годину з'явився я до його дому і був прийнятий незвичайно привітно...

Я не можу тут сказати нічого особливого про місто Кафу, бо за весь час мого перебування в ньому майже нікуди не виходив з дому, боячись, щоби мене не впізнали, а тому скажу про нього тільки те, що мені пощастило бачити самому або почути від інших. Це місто лежить на березі Чорного моря (mare maggiore), провадить значну торгівлю, населене мешканцями усіх знаних нам країн і славне своїм багатством».

З Кафи А. Контаріні поїхав через Батум, Кутаїс і т. д. до Персії, де мав припоручення від свого уряду намовити перського шаха на війну з турками. Тим-то і пояснюється його страх перед татарами та скрайня обережність у Кафі.

До початку XVI ст. відноситься лист **Альберта Кампензе** до папи Климента VII про справи Московії, писаний коло 1523—1524 р. Сам А. Кампензе не був у Московщині, а зложив свого листа на підставі оповідань свого батька і брата, які довгий час були на Московщині і взагалі знали цілу Східну Європу.

Московщину, себто Московське князівство, А. Кампензе не інакше називає, як «Московія» (Moscovia), кажучи, що «її заселяють численні народи: югри (Jugri), карельці (Corelli), печоране (Periszani), вогуличі (Vahulszeni), башкирці (Baschirdi), черемиси (Czeremissi)...» На захід від (татар) в напрямку до Прусського моря живуть також у сусідстві до москвитян — роси (Rossi), литовці і самогети [себто жмудь]. Простір поміж країною, що його займають татари, і Прусським морем становить коло тисячі італійських миль, а саме від Києва (Chiovia) — колишньої

Україна на мапі Герберштайна,
в його «Записках» (Базель 1556 р.).

руської столиці — до Вільна — литовської столиці, п'ятсот миль, а від Вільна до Прусського моря коло трьохсот п'ятнадцяти миль; решта простору, що недостає до зазначених нами 1000 миль, лежить за Києвом, у східному напрямку. З часів Ягайла, першого великого князя литовського, самогети і литовці є під владою Польщі. Цей володар, прийнявши християнську віру і ставши польським королем під іменем Володислава, похрестив своїх литовців і самогетів. Це сталося ще за пам'яті наших батьків, не більше як перед 130 роками. Великий князь московський Іван (Ivan overo Giovanni), згаданий вище, а також його наступник, сучасний князь Василь не раз, як за сучасного короля Зигмунта, так само і за його попередника короля Олександра і Казимира, домагалися володіння більшої частини Литви, себто земель, що лежать поміж Бористеном (Дніпром), Меотійськими болотами і Танаїсом (Азовом), а які складали раніш державу росів (stato de Rossi). Київ, столиця цієї держави при річці Бористені, є одним з найгарніших і найбагатших міст, незважаючи на те що був пограбований і спустошений до краю жорстокістю і несамовитістю татар, котрі ще й тепер, сусідуючи з Литвою, роблять часті напади на землі росів, від чого ці землі на цей час дуже мало заселені.

Свої претензії московські князі грунтують на тому, що Русь, підвладна тепер польському королю, так само як і Львів (cittá Leopolina) і ціла частина Польщі, що лежить на північ і північний схід від Сарматських гір, притримується непохитно грецької віри і визнає над собою царгородського патріарха».

До початку XVI ст. відносяться цікаві записки **С. Герберштайна** (1486 — 1566). Родився він у слов'янській Стирії і закінчив університет у Відні. Визнаний дипломат — «вірний служитель-дорадник чотирьох цісарів», був незвичайно спостережливий та обережний у своїх висновках. Двічі їздив до Московщини (1517 і 1526 р.) і був у Литві та, можливо, в Україні. З тих двох подорожей залишив свої «Записки», що витримали багато видань у Базелі (найкраще видання 1556 р.), Відні та ін., мають мапи та різні ілюстрації. (Віденське видання 1549 р. під заголовком «Rerum Moscoviticarum Commentarir»).

Дуже обширні відомості подає Герберштайн головно про Московщину, скрізь називаючи її Московітією, а москалів — московитами. Чимало місця уділяє також Литві, тоді як про Україну зустрічаємо порівнюючи небагато звісток, очевидно, тому, що його шлях лежав головно через Литву.

С. Герберштайн про Україну каже: «Жителі по Бористену [Дніпру] черкасці-руські відрізняються від тих (черкасців), про котрих я сказав вище [кавказькі черкеси], що вони живуть у горах Понта. Тепер їхнім вождем був Євстахій Дашкевич (котрий, як я вже говорив вище, виступав проти Московії разом з ханом Махмет-Гіреєм) — муж дуже досвідчений у військовій штуці і славний визначною хоробрістю. Хоч він не раз йшов з татарами, але ще частіше нищив їх, мало того, він часто ставив перед великою небезпекою і самого царя московського, у котрого колись був у полоні. В той рік, коли ми були у Москві, він розтрощив москвинів завдяки незвичайним хитрощам. Ця справа, мені здається, достойна того, щоби була тут записана. Він привів у Московію татар, вдягнених у литовський одяг, знаючи, що москвини сміло кинуться на них, ніби як на литовців. Сам він (зі своїм військом) приготовив засідку у зручному місці, чекаючи помститися москвинам. Спустошивши частину північних земель, татари впадають до Литви. Коли москвини довідалися, що вони змінили шлях і зайняли Литву, то подумали, що це литовці, негайно, палаючи жадобою помститися, з зухвалим натиском впадають у Литву. Коли, спустошивши її (Литву), вони верталися, переобтяжені здобиччю, то Євстахій оточив їх із засідки і перебив усіх до одного».

Герберштайн добре розрізняв українців від москвинів, нерідко згадуючи одних і других. Кажучи, наприклад, про місто Люблін, пише, що тут з'їздяться на ярмарки «люди з різних сторін світу: московити, литовці, татари, ливонці, прусси, русини, німці, угорці, вірмени, валахи і жиди».

Пишучи про Литву, Герберштайн зауважує, що «більша частина жителів цієї країни складається з русинів». Про Волинь, між іншим, пише: «Волинь (Vuolinia) зі всіх князівств Литви населена найбільш войовничим народом».

Торкаючись географічного положення України, подає короткі інформації про Дніпро, Дністер і Дон. Цей останній називає «H. Don Ruthenice», як це зазначено і на мапі (видання «Записок» 1656 р.).

З міст згадує Стародуб, Брянськ, Новгород-Сіверський, Чернігів, Путивль, Київ, Канів, Черкаси, Берестя, Кам'янець на Берестейщині, також подає деякі відомості про Татарію (чорноморські степи), Крим і Кубань.

Про Стародуб пише, що це «одне з найславніших міст Сіверського князівства».

Про Новгород-Сіверський, чи «твердиню Сівери», каже, що «ще не так давно був столицею сіверських князів, доки не був загарбований Василем» (московським князем).

Про Кам'янець на Берестейщині зауважує, що «місто з кам'яною вежею, з дерев'яним за́мком».

Більше подає відомостей про Київ.

«Київ (Chiovuia) — старовинна столиця Русі. Пишність і справді королівська велич цього міста підтверджується самими його руїнами і пам'ятками, від котрих залишилися рештки. Ще й досі на прибічних горах сліди спустошених церков і монастирів, крім того, багато печер, в котрих є дуже давні гробівці і в них ще не зотлілі тіла». Про деякі звичаї подає такі відомості:

«Кияни мають закон, по котрому майно чужинецьких купців (котрі там випадково вмруть) переходить або до короля, або його намісника, що дотримується також у татар і турків щодо померлих у них киян. У Києві є гора, через котру купці мусять переїздити трохи тяжкою дорогою; коли по в'їзді на неї випадково заломиться яка-небудь частина воза, то речі (майно), що везлися цим возом, забирають до державного скарбу. Все це оповідав мені пан Альберт Гастоль, віленський палятин і намісник короля в Литві».

Далі буде

«МОРОЗЕ, МОРОЗЕ, ЙДИ ДО НАС КУТІ ЇСТИ»

Останім часом почалось відродження деяких обрядів, зокрема і різдвяноноворічиих. Але, иа жаль, багато людей уже ие знають давиіх традицій, а дехто лише чув свята, котрі супроводжували зимове, чи не найпоетичніше в калеидарно-обрядовій структурі дійство.

Що перший же празник — святеє Рожество,
А другий же празник — святого Василя,
А третій же празник — святе Водохреще...

Здавна різдвяио-иоворічиий обряд відзиачали з особливою врочистістю. Протягом майже двох тижнів (з 7 до 19 січия) влаштовували різиомаиітні ігри та обрядодії, вертепиі вистави тощо. Впродовж усіх трьох свят иеодмінно мали бути присутиіми два символи — дідух (сиіп з жита чи пшеиицІ) та куля, що освячують иайсвятіше — хліб як символ життя і статків.

Якщо дідух постійио стояв иа столі, то кутю варили до кожиого свята окремо. Відтак воиа мала і свої иазви: багата (иа Різдво), щедра (на Новий рік) та голодиа (иа Водохреще). Виготовляли її з пшеиниці або ячмеию.

Першу кутю готували напередодні Різдва. Відвареиі зериа заправляли товченим маком та медом. Деякі господарки долучали іще волоські горіхи і все це розмішували узваром.

Кутя, отже, вважалась иайголовиішою обрядовою їжею. Але иа багатвечір кожиа господиия готувала дваиадцять — від кількості місяців у році — пісних страв. Як тільки на вечіриьому иебосхилі з'являлася перша зірка, родииа сідала за так зваиий багатий стіл.

Першим, як і годилося, займав місце господар, а за иим інші члени родиии. Під час вечері намагалися ие вставати з-за столу, розмовляти тихцем і иебагатосливо. Підвівшись, глава сімейства пропоиував пом'яиути покійииків і запросити їх до святкової вечері, а відтак для цього звільняли місце на лавах, ліжках, стільчиках; для тих, кого помииали, також готували страву й клали ложки. Услід за господарем всі присутні виголошували молитву про тих, хто «заблукав у лісі, втопився у морі чи не повериувся з далекої дороги».

Наступиу молитву виголошували нииі сущим — усім члеиам родини. Їм бажали здоров'я й щастя і щоб гуртом та в злагоді дочекатися наступиого Різдва. Після цього господар брав свічку та миску з кутею, яку щойно приніс до столу иаймолодший член родини, і, поклоиившись до чотирьох кутів, передавав страву дружиниі. Перед тим, як почати їсти, старійшина, зачерпнувши ложкою куті, підкидав її до стелі — «на приплід»: всі пильно стежили, скільки прилипие зериин, бо, як вважалося, стільки з'явиться в иовому році ягиияток та іишої живиості.

Друга порція призиачалася врожаєві зериових, а третя завбачувала кількість роїв, адже майже в кожному господарстві тримали бджіл. Тільки після цього починали вечеряти. При цьому годилося скуштувати всіх страв, запиваючи їх узваром.

Завершивши обрядову трапезу, діти розносили їжу своїм дідусям і бабусям, хрещеиим, дядииам і дядькам. За це їх ощедрювали смаковитими гостинцями.

З Різдвом пов'язаиі й колядиицькі дії. Щоправда, в різиих регіонах воии проводилися по-різиому: иа Покутті почииали колядувати иапередодні Різдва, иа Лівобережжі — першого дия, а на Поділлі водили ватаги лише другого дия свят. Переважио це були молодіжні гурти (хоч иерідко ходили

з колядою і старші люди). Обходячи оселі, колядники пісиями та відтвореиням побутових сценок віншували господарів та їхиіх дітей, бажаючи всім щастя й здоров'я на многії літа. Святкові ватаги також мали залежио від району свій кількісний склад і своїх обрядових персонажів. Вважалося за велику честь, коли господу одвідають якомога більше колядииків. За це їм давали подаруики та гроші; останиі йшли иа церковиі потреби, а також для дітей-сиріт та вдів, а нерідко самотніх і иемічних. Колядувати можиа було до Нового року і иавіть Водохрещ.

Другу, себто щедру, кутю готували напередодиі Нового року. Її звичайио оздоблювали скороминою. На Поліссі ячменні зериа варили з топленим смальцем. На щедрий вечір мати перед вечерею просила дітей вийти із хати, а перед батьком, що сидів за столом, клала стільки калачів, аби його ие видио було. Тоді запрошувала дітей у світлицю. Увійшовши, воии казали здивоваио: «А де ж иаш тато?» — «А хіба ви,— відповідав він,— меие ие бачите?» — «Ні, ие бачимо!» — «То дай боже,— відказував віи,— аби ви так завше мене ие бачили!» — і розводив руки над хлібом.

Після такої обрядодії родина всідалася за стіл, а господар брав миску з кутею й обходив садовину, пасіку, домашніх тварин, символічио їх пригощаючи і поіменно прохаючи щедрого приплоду.

Як мав наступити Новий рік, старійшина ще раз, взявши сокиру та перевесла, йшов до саду. Підходячи почергово до дерев, імітував жартівливу сценку.

— Доброго вечора тобі! — звертався до яблуні. — Чи будеш нам родити, чи иі?

Зробивши невеличку паузу, розмахувався сокирою і, тричі стукаючи обухом по стовбуру, приказував:

— Гляди ж, роди, бо як ие будеш родити, то на прийшлий рік ми тебе зрубаємо!

Або ж:

— Роди, Боже, нам рясио, як на небі звізди, а так красно, як од їх ясио!

Після цього туго обв'язував стовбур житиім перевеслом. Таку обрядодію вчиияв з усіма деревами.

Віддавна новорічна обрядовість иа Україиі позначена особливою різноликістю. В одних регіоиах напередодиі новолітування колядували з Меланкою — перевдягнутим у жіночий одяг парубком, в інших юнки окремо обходили оселі зі щедрівками — спеціальними піснями. Крім того, дівчатка-підлітки оббігали сусідів і рідию, щедруючи їм. Ось один із зразків найдавнішої щедрівки:

Щедрик, ведрик,
Дайте вареник,
А ще мало —
Дайте сала,
Кільце ковбаски,
Грудочку кашки,
Умочіть у масло,
Щоб було смачно!
Дайте кишку —
З'їм у затишку.

Мати казала,
Щоб дали сала;
Батько сварився,
Щоб не барився.
Коротка свитка —
Ізмерзла литка,
Дайте хутко —
Побіжу прудко.
Боже,
дай вечір добрий!

Хлопчики йшли засівати зерном одиосельців удосвіта. Починали, як правило, з хрещених батьків, дідусів та дядьків. Посівальницькі тексти, як і щедрівки, вельми своєрідиі і багатосюжетні, воии позначені різиоманітиими поетичиими формами, тоиким україиським гумором. Нерідко, імпровізуючи традиційні тексти, посівальники додавали й свою дещицю, що зумовлювало иародження регіоиальиої поетики, котра, иа жаль, і доиині майже ие досліджена.

При засіваині хлопці й дівчата намагалися зловити иа льоту зерна. Якщо щастило спіймати париу кількість, то вважалося, що в иаступиому році будуть в парі, тобто пошлюбуються. Зернами, зібраними од посівання, підгодовували курей, «щоб добре неслися», а частиму тримали до нового засіву.

На Черигівщині головиого посівальника садовили иа лаву, приказуючи: «Сядь же у нас та посидь, щоб усе добре садилось: кури, гуси, качки, рої та старости!» Тому нерідко юиі посівальники водили з собою ще й перевдягнутого в козу «парубка» з великими вухами, зробленими з колосся.

Напередодні Василів хлопці намагалися викрасти в кохаиих ворота або ж хвіртки, за що господар мав поставити могорич. Вважалося, дівчииа, в якої «ие було кражі», нічого не вартує, а тому иерідко сама юика ховала їх, імітуючи в такий спосіб «хлопчачу увагу».

На Новий рік у Подиістров'ї хлопці ходили біля річки з туром, приспівуючи: «Ой, туре, туре, небоже, ой, обериися та поклонися», сповіщаючи цим самим про зимове соицестояння. Адже астрономічио це була пора, коли «соице вже повертало на літо».

Од Різдва і до Василів люди иамагались ие виносити з хат сміття; його змітали під червоиий кут, а иа Новий рік висипали в садок, щоб «підкурити дерева, аби добре плодоиосили». У цей же вечір хлопці «запрошували кутю» — виходили на вулицю і стукали качалками у заслінку чи іиші предмети або ж палили порожиіми набоями з рушииць. Старші люди в обід иесли в поле плуг і робили символічну борозиу, супроводжуючи обрядодію різиомаиітними діалогами й жестами. Це «для того, щоб добре защедрила нива».

Але найбільше чекали передноворічного вечора дівчата. Багата народна фантазія витворила різноманітні форми гадань. Усі ці дійства вельми цікаві й своєрідні і навести їх практично неможливо. Я нагадаю лише одне — на сьогодні вже забуте. Називалося воно «запрягати Меланку». Зібравшись потайки в оселі, юнки готували обрядові нитки. Одна з них, роздягнувшись, до схід сонця сідала на порозі й пряла кужіль. Цими нитками опісля «обсновували» хлопців. Щоправда, вчиняли це на другий день Нового року. Основні ж ворожіння справляли напередодні Василів.

Нарешті надходило третє і останнє свято з різдвяно-новорічного циклу. Напередодні Водохрещ, тобто 18 січня, варили голодну кутю. Назва цієї страви пішла від того, що доти, доки не посвятять воду на річці, люди не їли, а тварин до обіду не напували. Ввечері господар, взявши спеціально випечений хрестикоподібний хліб («пиріг», на Закарпатті «крачун», «хлібець», що його виготовляли вночі на Різдво під супровід різноманітних обрядів), йшов до хліва й імітував такий діалог: «Хто йде?» — «Біг!» — «Що несе?» — «Пиріг». Потім заходив у стайню, благословив тварин і, розламавши книшину на шматочки, роздавав їм. Наступного ж дня господарі виводили на вулиці молодих лошат та волів, щоб «об'їздити» — привчити до майбутньої праці.

Зранку на Водохреща в тих селах, де була церква, йшли до річки чи ставу, вирубували з льоду хреста, обливали його буряковим квасом, і батюшка після цього святив воду. Кожний житель намагався взяти з собою посвяченої води, яка вважалася помічною від багатьох недуг, нею скроплювали оселі, господарські будівлі, тварин і пасіку. Цікава з цього приводу така деталь: вода, взята під час Водохрещ, зберігалася протягом року і не застоювалась. Дехто схильний вважати, що цьому сприяло те, що у неї занурювали срібного хреста...

З богоявленням пов'язаний ще один і чи не найцікавіший світський обряд, який прийшов до нас ще з дохристиянських вірувань. Вісімнадцятого січня (за старим стилем — 5.I) на голодний свят-вечір, як тільки з'являлася покутня зірка, сідали за стіл. Кутя й узвар були останньою їжею голодного свят-вечора. Але перш ніж доїсти їх, намагалися закликати мороза на кутю. Діти, заглядаючи у вікна, припрошували: «Морозе, морозе, йди до нас куті їсти!»

Це найпоширеніший варіант «закликання мороза». Проте були й поетичніші сюжети. Ось, як, приміром, робили це на Поліссі. Перед тим, як сісти до вечері, старший у родині відчиняв трохи кватирку або ж виходив на вулицю й тричі приказував:

— Морозе, морозе, йди до нас куті їсти!

Виждавши якусь хвилинку, запитував:

— Не йдеш? Тоді не йди ні на жито, ні на пшеницю, ні на всяку пашницю!

Обряд закликання морозу до куті невипадково пов'язаний з Водохрещами. Відомо ж бо, що саме на Богоявленські святки припадають найсуворіші стужі. Це підтверджують і численні прислів'я: «На водохрещенські морози й старця з хати випускати не гоже», «На Водохрещі не ходять навіть у гості до тещі» або «Тріщи не тріщи, а вже минулись Водохрещі».

Із закінченням Водохрещ завершувались і веселі різдвяно-новорічні свята. Наступав, отже, черговий піст, а відтак знову починалися будні — жінки й дівчата микали куделі, пряли нитки; хлопці ж, зібравшись на вечоринці, також не «били байдиків» — кожен щось робив для господарства.

Одне слово, всі лаштувалися до весни, яка вже не за горами.

ВІТАЛІЙ КОВАЛЬ

ТЕЛЕПАТКА

Ранком, тільки глянувши на чоловіка, на його пику запухлу, я відразу вгадала, що в нього на думці.

— Карбованця на пиво не отримаєш! — сказала йому рішуче. — Можеш і не мріяти.

Чоловік аж рота відкрив.

— Звідки взнала, про що я думаю?

— Та вже взнала. І дивись, не здумай десь позичати!

— І це знає... Ну, мана! — сказав чоловік. — Вже думки читати навчилася!

На роботі я себе спіймала на тому, що й справді читаю думки. Аж самій чудно.

— Хочете,— пропоную своїм,— розкажу, хто про що думає?

— Ану, давай,— сказав Семен Петрович. — Посміємося зранку.

— Ви, Семене Петровичу,— почала я,— думаєте про наступну суботу. Про свій човен рибальський, багаття і добру чарку. І шкодуєте, що сьогодні лише понеділок...

Навколо засміялися, лише Семен Петрович спохмурнів.

— Ти, Ліля,— сказала я подрузі, що крутилася перед дзеркалом,— думаєш про вечірнє побачення із Сашком. Ви, Гордію Івановичу, про обідню перерву, бо, як завжди, не встигли поснідати. Ти, Степане, мрієш про Лілю, але марно. Тобі тут не світить. Ви, Іване Івановичу, думаєте...

— Мої думки неістотні,— сказав Іван Іванович і швидко вийшов.

За ним іще кілька чоловік спішно залишили відділ.

— Вгадай, що я думаю! — з викликом сказав Груздь.

Він дивився на мене з виразом людини, котрій нема чого приховувати від інших. Саме про це я йому і сказала:

— Ти ні про що не думаєш. Остання думка, та й то дурна, відвідала тебе два роки тому. Пам'ятаєш, як ти за мною впадав?

Груздь густо почервонів і більше не витикався.

У відділі почалася не помітна для стороннього ока тиха паніка. Степан з усіх сил намагався не думати про місце свого начальника, котре він посяде, як того звільнять, але теж марно. Кожен думав про своє і всі разом про мене: «От сьота! Читання думок на відстані — тільки цього нам не стачало!»

Першим підійшов до мене Степан.

— Можу духи французькі дістати,— шепнув на вухо.

— Можу прості колготки,— запропонував Семен Петрович. — Не треба?

Ліля подарувала мені коробку цукерок:

— Це від Сашка...

Всі переді мною запобігали, маскуючи найпотаємніше: як мене зручніше у ложці води втопити? Так, щоб і комар носа не підточив... Інтелігентно. Ні, такий напрям думок мене не влаштовував.

А тут іще чутки про мої надзвичайні здібності дійшли до начальства.

— То ви й мої думки вгадати можете? — грізно спитав шеф, зустрівши мене в коридорі.

А сам, бачу, уже прикидає, як мене краще «з'їсти».

Я його заспокоїла.

— Ні,— кажу,— ваші мислі мені не під силу. Я читаю лише думки рядових членів колективу...

— Рядових можна,— враз повеселів шеф. — Як цікаве щось прочитаєте, то поділіться й зі мною...

Мої акції пішли вгору! Тепер би ще заспокоїти колектив.

Повернувшись до відділу, я з сумом повідомила, що хвилину тому мене залишили телепатичні здібності так само несподівано, як і навідали.

— Буває,— вдоволено мовив Семен Петрович.

— Може, іще повернуться,— докинув завжди песимістично настроєний Гордій Іванович.

Напруження, що виникло у зв'язку з читанням думок, поступово спадало. А незабаром у відділі запанували мир і благодать. Семен Петрович зайнявся своїм човном, Степан вільно мріяв про Лілю, Ліля — про Сашка, Іван Іванович — про місце начальника, Гордій Іванович — про близький уже обід. Я ж думала про свого чоловіка. Все ж цікаво, де і за що він учора набрався. Адже своїх, я точно знаю, у нього не було ні копійки...

ІНОДІ...

...Важливо не просто сказати своє слово, а вчасно вставити його.

...Голову посипають попелом тільки тому, що нема можливості заховати її в пісок.

МИКОЛА ЛЕВИЦЬКИЙ

ГРИГОРІЙ ГАРЧЕНКО

НАДІЙНИЙ КОЛІР

— А нам для всякої пори
Найкращі сірі прапори
(Мов кадри ретро-хроніки):
Тоді, хоч як ти не бери,
Не можна сплутать кольори,—
Призналися дальтоніки.

НЕ ЗДОЛАВ

В чинуші увірвалася кар'єра
(І не гадав, на чому погорить):
Не зміг здолати мовного бар'єра,
Щоб зі своїм народом говорить.

НА ХВИЛІ

Час,
Що з мас
Активність витяг,
Добре поцінований:
Нині в кожній черзі —
Мітинг
Несанкціонований.

ПОШУКИ ВІДОМЧІ

Для порятунку екології
Нові шукають технології,
Та їхні пошуки вінчаються
Лише у сфері... демагогії.

РОЗДУТА СЛАВА

Історія легендами багата.
І це мене на думку навело,
Що роздувають славу Герострата.
А може, храму Артеміди й не було?..

ПЕРЕМОЖНА ПОРАЗКА

Точилася у ньому боротьба.
І хоч мету кінцеву мав прекрасну:
«До краплі з себе вичавить раба»,—
Він вичавив останню думку власну.

НЕ ГРІС

Про нього кажуть: не людина — біс це!
Підлеглих лає аж до хрипоти.
Хоча і сів цей тип на тепле місце,
Та до людей не має теплоти.

НЕ ТА ВЕЧЕРЯ

І прогнали Іуду за двері
(Бо чогось він забрів не туди):
— Ти прийшов на звичайну вечерю,
На Таємну вечерю іди!

З НАТУРИ

Цвіте терен.
Ба, й кислиці.
У вендиспансері
Примостилися блудниці
В лікарнянім сквері.
І з душі в них пісня рветься,
За паркан злітає:
— Хто з любов'ю не знається,
Той горя не знає...

МЕНЮ СЕРЕДНЬОСТАТИСТИЧНЕ

Від зарплати до зарплати —
Концентрати та нітрати.

СПАДЩИНА НЕТЛІННА

Була заведена чи нами
Торгівля правдою й чинами?

ДУМКИ ПО СПІРАЛІ

◆ Залишаючи в літературі своє ім'я, головне — його там не загубити!

◆ Ніщо у застійні часи не потребувало стільки медико-психічних довідок, як здоровий глузд!

◆ Пам'ятка: «Роблячи з мухи слона, ми підрізаємо їй крила».

◆ Ніс прапор настільки високо, що він став непомітним...

◆ Сурмити найлегше у ріг достатку, якщо він порожній.

◆ Деякі закони не стільки писані, скільки майстерно намальовані...

◆ Два шляхи до кар'єри: одні начальство підсиджують, інші — підпоюють...

ЛЕОНІД СУХОРУКОВ

ДУМКИ ВГОЛОС

- *Працював як годинник. Але після того, як його накручували.*
- *Він вболівав за виконання плану — наприкінці місяця завжди брав бюлетень.*
- *Викинув дурне з голови, і там нічого не залишилося.*
- *Якщо хочете вийти в люди — перевірте, чи маєте голову.*

МИХАЙЛО КОСТІВ

ОЛЕКСА ЮЩЕНКО

ТЕПЛА ВИСОЧІНЬ...

Зевс звелів відпускати Персефону на дві третини року до матері, на Олімп.

З епігрвфа до віршв М. Рябчука «Персефона»

СПАСИБОНЬКИ. СПАСИБЦІ. СПАСИБУСІ.
Живу.

З вірша «Персефона» М. Рябчукв, 1989

Заворожи мені, бабченко, ой-я.
Бабусенько, бабулиня, бабусенція...
Бабумаця, бабутатко, бабусонечко —
Бабуля, бабулиня, БАБУСЕНЦІЯ...

З вірша «Бабусенція» І. Драча, 1967.

В чім тут квінтесенція?
Задача не важка:
Драчева бабусенція
Втекла до Рябчука!

Височина бабусі —
Незамінима річ!
Спасибі, спасибусі —
Олімп як тепла піч.

Приємно бабусенції
І Персефоні теж:
В обох життя потенція,
Яка не має меж!

ВИЦОКУЮТЬ ПО ВЕНАХ ПОЇЗДИ...

Я прах. Я відлуння залізної роти заслону.
Вона відійшла по тривозі на вічний рубіж.
БІЖИТЬ ПО МЕНІ
ДО ДИТСАДКУ
ДОРІЖКА З ГУДРОНУ.
Сурмить у козацького рога про мене Трубіж.

Б. Олійннк. «Небо полеглого безвісти», 1984.

Зірчастим зором обелісків
Дивлюсь у мирний світ:
ВИБРИКУЮТЬ ПО МЕНІ ЛОШАТА,
ВИЦОКУЮТЬ ПО ВЕНАХ ПОЇЗДИ,
Течуть внучаті жита...

В. Затулнвітер. «Пвм'ять глини», 1984.

Нема світосприймання без лошати —
Вибрикує по автору щомить.
Тремтять, вицокують зірчасті шати,
Гудронний шлях до дитсадка біжить.

Обом поетам в унісон скажу:
Захоплений, за ними побіжу,
Щоб слухать шум
(...течуть жита внучаті...),
Щоб хід новий поезії вивчати...

ЯК ДАДУТЬ ВКАЗІВКУ...

Дослідження!

Вже пора розкути й коні
І посіяти просце,
Та КОМАНДИ, бач, в районі
Не дали йому про це.
...Мусить бути ДИРЕКТИВА,—
Ну, а поки ще нема.

С. Воскреквсенко. «ДИРЕКТИВА», 1947.

— Чом не справите місток? —
Це ж бо діло ваше!
— Та немає вказівок! —
Голова нам каже.

С. Олійннк. «Вквзівок немає», 1950.

— Щось для наших В'язівок
Все немає ВКАЗІВОК...

М. Карпов. «Бо немвє ДИРЕКТИВ», 1956.

— Не спустили еще директив.
Чтобы мне начинать прополку.

С. Швецов, 1962

— Буде указаніє.
Видвене собраніє.

П. Глазовий. «УКАЗАНІЄ»

Не зуміли перейти ви?
— Ні, немає ДИРЕКТИВИ...

П. Ларін, 1970

Як дадуть ВКАЗІВКУ —
Зробим з баби дівку.

П. Глвзовий, 1971

Хоче іде, хоче стане...
А ІНСТРУКЦІЇ нема.

В. Лігостов, 1985

— Чому ж не приступили до сівби ви?
А він: — ВКАЗІВКИ зверху ще нема.

П. Красюк, 1989

Виконавець ВКАЗІВОК
(він без них — ні кроку)
Керував Венько Шнурок
У застійні роки.

А. Прохоренко, 1989

Чихнул и в ожидании затих:
Ждут УКАЗАНИЯ на новый чих.

М. Владимов, 1986

Його труди усім відомі:
Він ДИРЕКТИВИ дублював.

В. Лагода, 1989

Після віршів аж грім покотив:
Швидко скликано дружній актив,—
Полилися дощі директив...

Баба в юність ітиме сама,
Якщо буде вказівка пряма!
На вказівки і далі, вважай,

Неабиякий буде врожай,
Бо до цього причетний щодня
Той, хто віршем життя підганя!

БУТИ СОБОЮ

Будь собою.
В тому леті, в тому русі десь
Віднайду таки себе.

В. Крищенко, 1971

Важливіше стократ
Самим собою бути.
Будь, принаймні,
Із самим собою.

А. Бортняк, 1970

Я сам себе шукаю серед люду.

І. Гнатюк, 1970

Як є. Самі собою.

М. Лиходід, 1971

Себе самого пізнаю всякчас.

В. Базилевський, 1971

Всіляким поетичним видом
Володарює індивідум:
Бригадний труд
Не пройде тут!

Гнатюк, Бортняк і Лиходід
Знаходять особистий слід.
На поетичній довгій ниві
Хай будете усі щасливі!

При власному змагайтесь ділі
І не вступайте до артілі!
В літературі новизна —
Своя окрема борозна!

КРИЛА ПОЕЗІЇ

МНЕ КАЖЕТСЯ порою,
что солдаты,
С кровавых не пришедшие
полей,
Не в эту землю полегли
когда-то,
А превратились в белых
журавлей.

Я вижу, как в тумане журавли
Летят своим определенным
строем,
Как по полям людьми они брели.

Р. Гамзатов, «Журавли»

МЕНІ ЗДАЄТЬСЯ, що ці вірні птиці
Шукають серед нас надійних друзів...
МЕНІ ЗДАЄТЬСЯ, що ці древні птиці,
Оці самотні, змучені лелеки
Не сплять у сині яснозорі ночі...

П. Перебийніс. «В сусідстві з лелеками», 1986.

МЕНІ ЗДАЄТЬСЯ, що колись давно
Людина мала крила, а не руки.
Мені здається, в тій далечині
Прапращури, мов ящури, літали.

П. Перебийніс. «Пам'ять висоти», 1986.

МЕНІ ЗДАЄТЬСЯ, вже було одне
Про журавлів співання щирозлоте,
І крила їх перенесли мене
У Перебийноса Петра висоти.

Але — то не межа: як всі поети,
Наш Перебийніс вищі зробить злети,
Бо ж поетичні крила і лелечі
Надійно прилягли йому на плечі.

МИКОЛА ПЕТРОСЮК

ВО СЛАВУ РОДУ І СЕЛА СВОГО...

Розділ другий

Я став першою і єдиною людиною у всесвіті, яка заміриласся одразу збагнути все суще у цім світі з усіма звабами й болячками, починаючи від зачатків. Мені було смішно й водночас гірко, що не міг зарадити бабі Горобчисі дати відповіді на питання, що терзали її душу тільки через те, що ще не навчився говорити. Вона інколи заходила до нас з єдиною метою, аби розповісти сни, що насилися їй від зелених свят до покрови. Розповідала довго й детально, не перериваючись навіть коли мати виходила з хати, поралася біля корови чи в городі. Скінчивши свою довгу й монотонну оповідь, витирала спітніле чоло хустинкою й питала: «Ти не скажеш, Тодоню, до чого воно все це?» — «Спиться, то й сниться, бабо,— байдуже відповідала моя мама, а потім ще й додавала:— Менше лежма лежіть, раніш вставайте, як оце я, то й ніколи буде тим снам плутатись...» — «Ох-хо-хо,— робила останній акорд старенька Горобчиха,— багато літ на світі прожила, а хотілось би побачити, чим воно все скінчиться...» — «Будете багато знати, то швидко зістарієтесь»,— жартувала мама.

Мудра Горобчиха все розуміла й не давала спуску. «А ти думаєш, я завсігди такою була? До мене сімнадцять старостів приходило... А Яків Горобець перестрів на кладці, щоб мені звернути нікуди було, й в упор сказав: «Іди, Ярино, за мене, я тебе бити не буду». То я й пішла. «Ну, то йдіть з богом. Стонадцять разів це від вас чули».— «Хіба я й тобі розказувала? Диви, геть з ума вижила, забувати почала, що кому казала»,— дивувалася Горобчиха, дибаючи до дверей, як на ходулях. Вона й справді зсохлася й нагадувала дерев'яного Буратіно. Тільки ніс у неї був не гостренький, а як картоплина після зимівлі. За це її й полюбив Яків Горобець, якого я ніколи не бачив і вже не побачу, бо він позарився на народне добро. Назбирав на колгоспному полі торбину колосків і поніс їх не до молотарки, а додому. Ну, а таке не прощається...

Поки навчився говорити, не стало й баби Горобчихи і не встиг розповісти їй, чим усе скінчиться, хоч знав те напевне. Ні, я не якийсь там астролог чи філософ. Просто я народився у день Іллі-пророка. Не назвали мене Іллюшею з двох причин: перша — сільські гострослови одразу приліпили б прізвисько «Обломов», друга — мама виказалася дуже категорично й майже крамольно: «Від пророка мало проку. Ми й так усього натерпілися, а знати, що воно буде далі, то й життя стане немилим». Та поза волею матері, батька, бабусі-сповивальниці

Продовження. Початок див. «Вітчизна». 1989, № 8.

і всіх інших у мені оселився раз і назавжди характер того Іллі. Тільки ще дерзновеннішин. І мені не колись там, а тоді ж для аналізу поточної ситуації неодмінно треба було знати, як поводять себе чорні дірки в Галактиці, що робиться у світовій політиці і в сусідньому селі Доброводи, де через якихось надцять років мені вручать атестат зрілості. Мене хвилювали такі животрепетні питання, як, наприклад, скільки зараз бездомних і безробітних у світі капіталу і скільки мама з татом одержать на свої трудодні, яких назбиралося за рік близько тисячі. Хто врешті-решт стане на захист негрів і чи перестане наша сусідка Пріська-пролетарка рахувати зорі, лежачи на печі своєї господи?! Виникало іще сто мільйонів питань, але де, звідки і як шукати на них відповіді, коли в хаті не то що радіо, районки не було? Вся інформація від тітки Секлети, баби Насті, від тієї ж Пріськи, котра як вогню боїться мого батька і вскакує до хати лише тоді, коли вислідкує, що він уже пішов на роботу.

Аби ви чіткіше уявляли світ, який мене оточував, наведу кілька повідомлень, внесених у нашу таку милу, хоч і підсліпувату хату. Підсліпуватою вона стала через те, що зістарілась, стомилася й віконечками присіла майже до землі.

Тітка Секлета: «Приходили до Явдошки самогон трусити. А вона закопала четвертину в собачій конурі. Шукали, шукали і запаху не вчуяли. Тоді присікались, щоби сама зізналася, де сховала. А на лежанці сидить, як оце в тебе, може, трішки більшенький, шмаркачеия (ач, з ким порівняла!) й каже: «У собаки під хвостом наша горілка». Ну, Явдошка не розтерялася й потягла отого шмаркачика ганчіркою. «Я тобі,— каже,— покажу, як над важними людьми глузувати! Ич, соплі витерти не тямить, а такої підковирки десь набрався!» То ті шукачі промочили горлянки коло Явдощиної криниці й пішли геть!»

Баба Настя: «Кривий Савка привіз з базару льошку. Нагодував, настелив соломки, мовляв, спочивай, сало нагулюй. Через якусь годину навідався до хліва — ні живого духу. Стерп увесь. Перетрусив солому — тільки мишей розполохав. Тоді дотумкав вилізти по драбині на горище. Бачить: зарилася клята тварина у терня й хропе. А це ж вона могла підкинути рилом снопка, зіскочить з горища й поминай як звали. Ну, він, значить, порішив її. Кинули сало на сковорідку, а воно все почало стрибати й повискакувало в попіл. Отака худобина!»

Мама виявляла милосердя до Пріськи-пролетарки, в якої тільки вітер оселявся і в хаті, і в хлівах, за що й прозвали її пролеткою, за що й ненавидів її мій батько, і завжди наливала їй слоїк молока. Та миттю спорожняла слоїк, щиренько дякувала й хутко зникала, як і з'являлась. Та якось мама порадила: «Ти б, Прісю, на корівчину чи хоч би на козу стяглася...» — «Щоб відьми доїли?» — «Які відьми?!» — дивувалася мама. Пріська, озираючись на двері, засокоріла: «Ще мій дід розповідав, що в його батька та була добряча корова. По відру молока давала за один удій. А тоді раптом молоко щезло. Вийде вранці жінка до корови, а вим'я як порожня торба. Тоді батько мого діда заліг у старому жолобі біля хліва. Досвітком чує, як двері — ска-ві! Вискочив із засідки, схопив вила-трійчата і встиг потягнути ними суку по спині, яка вже перестрибувала паркан. Живіт у неї був, як барило. Через кілька днів люди побачили у сусідки на спині три чорні смуги. Печатку від отих трійчат». — «Вони її роздягали?» — «Навіщо? Пішла купатися до річки і гадала, що при місяці її ніхто не побачить. А в селі все бачать і все знають... Не тобі про те розказувати...» Останні Пріськині слова розтанули у сінцях. Мда. Судячи з того, як вона вислідковувала батька, коли йшов він з дому, можна було не сумніватися, що люди в селі й справді все бачать і все знають.

От вам і чорні дірки, і світова політика, і негри, і наші трудодні! Але не такий то був час, щоб перейматися песимістичними настроями. І я повторив сказане багатостраждальною жінкою: «Геть те, думи сумні!» Бо у той час уже лунало: «Ростемо ж ми, гей!» І це були не словникові холодні, не порожні звуки. Мій рідний батечко сідав за кермо першої в селі полуторки! А це означало, що й переді мною відкривається великий світ, бо не могло такого бути, аби не взяв він мене з собою, не показав села Доброводи, де я маю одержати атестат зрілості і де з часом при всім чеснім народі зі сцени місцевого клубу без усякого сум'яття читатиму свої поезії, які насиажуатимуть людей на самовіддану працю і наближатимуть світле майбуття, яке було вже так близько, що тільки рукою подати, а потім, з незалежних від мене причин, почало хтиво віддалятись...

А далі — Умань. Шкода, звичайно, що народився я дещо пізно. Аби разом з Гонтою, то мій славетний земляк описав би не тільки, як Гонта був в Умані, а, не сумніваюсь, і мої відвідини цього прекрасного міста знайшли б гідне відображення у його безсмертних творах. І тоді, напевне, віддавна мрія уманців бачити своє місто не районним, а обласним центром стала б не мрією, а таки реальною дійсністю, яка забезпечила б їм не просто статус, а й краще постачання і ратицями, яких і зараз вдосталь, і тим, що носили ті ратиці...

Але Умані явно не талан ило. Затримувалася наша зустріч через те, що мій татусь дуже шанобливо ставився до інструкцій. А в тих інструкціях було написано, що після першої обкатки автомобіля у двигуні слід замінити якісь там прокладки. І саме в той час, коли він розклав автомобіль на частини, у сільбуді розпочалися екстрені збори, які таврували мого батька як ворога народу, який, вступивши у змову з агентами світового імперіалізму (очевидно, це сталося під час навчання на курсах водіїв за межами села), розібрав машину з єдиною метою: підірвати устої колгоспу, загальмувати стрімкий рух уперед.

Аби не Пріська, яку він ненавидів, не уникнув би арешту. Жінка, яка все знала і все чула, вчасно попередила його про смертельну небезпеку, і поки виголошувалися палкі промови, поки складали протокола, поки йшли до гаража, тато з неймовірною швидкістю монтував усе на своє місце і зустрів розпалених гнівом сільських активістів у дорозі, на колесах.

Коли б ті люди знали, що мій татусь не

просто собі водій, а батько геніального літописця, який згодом пригадає цей випадок у своєму літературному портреті, вони б повірили, що він такий же патріот колгоспу, як і вони, і не викликали б з Умані автоінспектора, який своїм авторитетом мав засвідчити, що машина справді на ходу, що їй не заподіяно ніякої шкоди, а повірили б своїм власним очам, і не доводилося б їм опускати ті ж очі долу, читаючи ці рядки.

А той інспектор виявився людиною щирою і доброю і, хоч не мав він такого таланту передбачення, як у мене, порадив татусеві: «Тікай, Ванюшко, з села, бо запечуть у тюрму, раз уже намірилися. На роботу влаштуватися я допоможу».

Мама ридала ридма, збираючи батька в дорогу, а я реготав, бо знав, що все скінчиться благополучно, що через кілька років живим і неушкодженим повернеться батечко, привезе мамі нову кофтину й спідницю, сестричці — матроський костюмчик і черевички, братикові — капелюха й штанці з підтяжками, а мені — нові байові онучі на пелюшки. Мій рідний батечко геть забув, що я вже виріс з пелюшок, що я вже бігаю. Але нічого, мама сказала, що пофарбує у бузині той крам і пошиє мені штанці. А поки що ми так і сфотографувалися в усьому новому. І я в нових онучах. От тільки ніжки мої не доглянули загорнути. Так і стирчать босенькі.

Дуже смішно було й з того, що дорослі люди затіяли і зі мною «боротьбу» — викидали з дитячого садка, як сина ворога народу. Вони не розуміли простої істини: мені цього й треба було. Для вражень, для пізнання життя. От тільки маму жаль. Вона тоді не розуміла мене і, пригортаючи до себе холодного, голодного, простудженого під вітром і дощем, примовляла: «Нащо я тебе на світ пустила, аби терпів отаке знущання?!» Я не міг її розрадити й сказати, що не кожен же день буде дощ, що завтра сонечко зійде, як завжди, звідтіля — від Сталіна-батька, з Москви, із Кремля. Душила клята ангіна.

Слідкуйте за продовженням

МАЙЖЕ АНЕКДОТ

Заходить контролер у трамвай,
підходить до пасажира і питає:
— Ваш квиток?
— Мій квиток!
— Ваш квиток!
— Мій квиток.
— Ви що, «зайцем»?
— А ви що — вовком?
— У вас що — не всі дома?
— А ви що — гості?
— У вас, мабуть, клепок не вистачає!
— А у вас, мабуть, зайві є!
— Та ви що — хворий?!
— А ви що, лікар?!
— Ваш квиток?!
— Мій квиток!
— Ваш квиток?!!
— Пробачте, моя зупинка...
— !

Їхала у трамваї
МАРІЯ ЧИРЕНКО

ХРИСТОФОР ПАПУШ

ЗАКОВИКА

Усмішка

— Антипе, ти ж у знахаря лікуєшся, а чогось до лікаря приперся?!

— Та, бачте, заковика тут вийшла: у знахаря немає печатки, щоб мені листок непрацездатності оформити.

Пирятин

ІГОР КЛЕПЕЦЬ

Я ОПТИМІСТ!

МОНОЛОГ

Якби мене спитали, яка найхарактерніша риса звичайної радянської людини, я б не вагаючись відповів — природний оптимізм. Обиватель на Заході перебуває у постійній тривозі перед інфляцією, девальвацією, безробіттям, підвищенням цін та апокаліпсисом. Наш звичайний радянський громадянин існує з вірою в світле майбутнє!

Завдяки оптимізму всі труднощі тимчасові і віра в оте світле зробилася міцнішою за всяку релігію...

Якраз віра в те, що нам живеться добре, а буде ще краще, примушує мене прокидатися з усмішкою і, втискуючись у громадський транспорт, радіти, що наше повітря ще не дуже забруднене вихлопними газами...

Отримавши підвищену на червінця зарплату, я переконуюсь, що й у нас звичайний інженер непогано заробляє порівняно із звичайним пенсіонером.

Мене не засмучує незначне підвищення цін, тому що я вірю в обіцяне поліпшення якості товарів...

Я ніколи не втрачу роботу! За наших темпів упровадження досягнень науково-технічного прогресу мене ще не скоро замінить бездушний металевий кібер...

І якраз про душевність! Де, як не у нас, ви побачите такі душевні виробничі стосунки? Керівник, розмовляючи з підлеглим, всю душу вкладає у висловлене. Підлеглий відповідає взаємністю. І так викладається, що для діла душі вже не вистачає...

Не можу не згадати сферу послуг і торгівлі. Тільки у нас ви зможете отримати повне задоволення від ремонту телевізора або крана у ванній. Кажуть, на Заході ця процедура проходить настільки буденно, що її просто не помічають. У нас це справжня подія!

А черги в магазинах? Чи не доказ це природного оптимізму? Тільки переконаний оптиміст може стояти і зосереджено читати газету, не хвилюючись, чи вистачить прального засобу...

Я з гідністю зараховую себе до покоління оптимістів! Тому, що тільки ми можемо жити з вічною вірою в світле майбутнє!

ВІКА НОВА,
БОГДАН КАТОША

»На шаблях сидіти жорстко...«

Автопортрет

«А ти знаєш, татусю, що поки сонях не зацвів, він повертає голову за сонцем, а як зацвіте, то дивиться тільки на схід сонця».

З листів Алли Горської

Того дня на Тарасову гору в Каневі сходили двоє. Ишлн босоніж — прочани до святого місця. Вона — ставна, велична, з пропорціями грецької богині. І яснокоса, як соняшник, що випромінює світло. Вродливе обличчя осявали очі — зеленкувато-сірі, мінливі, сповнені внутрішнього вогню і гідності. Він — чорнявий, густобровний, з високим чолом і сумною посмішкою на вже загострених хворобою рисах молодого лиця.

Художниця Алла Горська і поет Василь Симоненко.

Художнпця Алла Горська і поет Васнль Симоненко.

Чн прозрівали вони, стоячн на Тарасовій кручі і вбираючи очима лагідні дніпроські далі, своє духовно високе і гірко жертовне прийдешнє? Чи відкрилася їм таїна, закрита від людського ока? І якби тоді явилися, змахнули небавом перед ними чорними крильми майбутні трагедії — чи відвернулися б і поспішили геть на рятівний битий шлях?

Алла пройшла свою тернисту путь, не озираючись назад. Тільки іноді в лнстах до друзів чи то девіз, чи то звіряння: «На шаблях сидіти жорстко»...

А початок був — Клуб творчої молоді (КТМ). Як засвічуються очі у колишніх катеемівців, коли згадують вони ті кільна коротких літ горіння, пробудження і піднесення, що об'єднали їхні молоді спраглі душі! Прозріння було мертвою і живою водою водночас. Гірка образа за роки дитячої віри у безхмарні міфи пеклá й вимагала: правду, всю до останку, хоч серце й заходиться болем! З того болю проростала гідність: з трагічних сторінок історії зводилися постаті світового масштабу.

Для Алли, скажімо, славетні подорожі з мистецтвознавцем Григорієм Логвином відкривали нову, небачену, нечувану Україну. Велич національного духу, слава і драматична минувшина, походи і битви, незламна вільність козаччини озивались у душах голосом пращурів. Відтак лекції Михайла Брайчевського з історії, численні екскурсії по Києву, до хатн-музею Івана Гончара, зацікавлення народними строями, народнім мистецтвом і, звичайно, вечори. Літературно-мистецькі вечори, організовані КТМ, малн розголос по всьому Києву. Тарас Шевченко, Леся Українка, Іван Франко, Володимир Маяковський — хрестоматійна полуда осипалася з них, даючи дорогу живій думці, бентежній і натхненній. По суті, чи не вперше молоді інтелектуали відчули і наочно побачили ті провалля, невідомі

втрати у науці, культурі, мистецтві, літературі, які вже стояли перед очима. Той «пейзаж» жахав.

Історія виникнення клубу досить цікава. Художниця Людмила Семикіна пригадує, що формальним приводом для створення клубу став приїзд канадської делегації, члени якої виявили бажання відвідати молодіжний клуб. От і довелося за півгодини його створити — на радість канадцям і київській громаді. З'явившись на світ у такий — в дусі часу! — спосіб, клуб скоро перетворився на той легендарний КТМ, що об'єднав молоді сили літераторів, акторів, письменників, режисерів, композиторів, художників. Один з колишніх учасників КТМ — Іван Дзюба — вважає, що на той час «це була перша спроба змоделювати цілісність української культури. Але, крім такого внутрішнього зв'язку — в стилі мислення, у підходах до розв'язання якихось проблем,— був і ідеологічний зв'язок. Люди і течії, що їх вони представляли, були об'єднані початковою стадією національного самоусвідомлення, взагалі інтересом до українського національного буття. Таким чином, це мало не так мистецький, науковий, літературний характер — за цим вже вимальовувались і політичні інтереси. І ще мені здається, КТМ став якоюсь ланкою між втраченими традиціями і новаторськими шуканнями творчої, зокрема мистецької молоді. В оцих своїх шуканнях і творчих муках молоді митці шукали оперта на щось, шукали якоїсь традиції. І знаходили їх у звертанні до недавнього минулого: скажімо, відкрили для себе Хвильового, «Розстріляне Відродження», бойчукістів».

Клуб закумулював у собі енергію багатьох неординарних особистостей. Самий перелік чого вартий: Іван Драч, Іван Світличний, Євген Сверстюк, Ірина Жиленко, Михайлина Коцюбинська, Микола Вінграновський, Лесь Танюк, Іван Дзюба і ще багато тих, хто сьогодні становить гордість української культури.

Стрижень єднання цих людей — талант Алли Горської.

Вона виросла у цілком благополучній сім'ї творчої інтелігенції. Алла належала до покоління, вихованого на зразках заідеологізованого життя і мистецтва, і цілком щиро ставилась до постулатів, якими жило суспільство і виховувало своїх дітей. Тим важче і болісніше йшло у ній це продирання — пробивання до світла, правди — історичної, мистецької, людської. «Вона підірвала все в собі. Зробила колосальний моральний суботник» — це думка Людмили Семикіної, близької подруги Горської. Безжально, краючи по-живому, очищала душу.

Робота в клубі поглинула Аллу. *«Горська була душею клубу, його мотором і організатором»,— згадує тодішній президент КТМ Лесь Танюк. — Природжений лідер, Алла була завжди в центрі уваги, загорялась і вибухала ідеями — і своїми, і чужими, і тут же бралась матеріалізувати їх. Вона вкладала в малу чи велику справу всю душу, запалювала нею інших. Особисте життя і діяльність у клубі сплелися в одне ціле: квартира на Репіна, 25, де Алла мешкала з чоловіком — художником Віктором Зарецьким — і сином Лесиком, стала неофіційною філією і майстернею КТМ. І пізніше, коли клуб розігнали, дім Алли і Віктора підставив своє плече, аби зберегти бодай краплю того духу вільного братства і спільноти. Це не був модний мистецький салон з порцеляною, антикваріатом і екзерсисами вишуканого снобізму. На тонкощах світського етикету не наголошували. Хто хотів їсти — міг завжди знайти якусь просту їжу. А часто і тимчасовий притулок. Своєрідний народний дім шестидесятників! Скільки людей перебувало тут, які палкі суперечки відлунали, які одкровення освітлювали їх! Позитивне поле, що струміло з цієї оселі, притягувало людей щирих, талановитих, небайдужих. Бували й випадкові особи, та ті тут довго не затримувались. Відкритий дім відкритих людей — ось чим була хата Віктора і Алли. В їхньому бутті життя і творчість стали сполученими судинами. Енергія новотворення розбурхувала сонний, буденний плин часу. Новорічні колядки, щедрівки зі справжніми народними строями і мистецькими вигадками увірвались у місто, як свіжий вітер,— дивуючи, викликаючи епатаж чи захоплення київської публіки. А як забути його учасникам і тепер — через чверть віку — спільний ювілей Алли Горської та Івана Світличного. Обом у вересні 1964 року виповнилось по 35 років — отож і святкували — 70-річчя. Випущені до цієї знаменної дати гумористичні самвидавівські матеріали-пародії на помпезно-патетичний тон ювілейних кампаній містили, скажімо, промову В. М. Чорновола «За нові успіхи на шляху ювілеїв, салютів і феєрверків» (Промова на черговому Вересневому Ювілеї 19 вересня 1964 року) та слово-відповідь Центральному Ювілейному Комітету А. О. Горської, І. О. Світличного... Були розіслані і спеціальні запрошення такого змісту:*

Запрошення

«Ювіляри всіх мистецтв, єднайтеся!
Вельмишановний тов..................!
Центральний Ювілейний Комітет (ЦЮК) на чолі з В. М. Чорноволом та ювіляри, що примкнули до нього, уклінно просять Вас бути власною персоною і в доброму гуморі 19 вересня 1964 року о 18 год. (ми — Європа! — не запізнюємося) в майстерні № 6 по вул. Філатова, 10-а, для відзначення спільного 70-річного життєвого стажу та не менш спільної 30-річної творчої бездіяльності А. Горської та І. Світличного.
Порядок денний, вечірній і нічний:
1. Урочиста частина з перцем
2. Художня частина
3. Лотерея
4. Веремія

ЦЮК».

Розгром клубу був важким ударом для Алли. То було чергове потрясіння з довгої низки трагедій на її короткому віку, котрий вона прожила гідно, не гнучись, не ухиляючись від долі, з відкритим лицем вільної людини.

О мій театре! Серця стогін!
О запах писаних куліс!
Лесь Танюк

Сценографічна творчість Алли Горської пов'язана з іменем молодого тоді режисера Леся Танюка. Була мрія — створити Новий

український молодіжний тевтр. Прн КТМ діялв експерментальна тевтрвльна студія, де головннм сценографом булв Алла, головним режнсером Лесь Танюк, в художнім тв ідейним керівииком сам Мар'ян Крушельнницькнй — вчнтель Леся. Крушельннцький бвгвто розповідвв студентам «про назрілу необхідність реформн театру, про своєчасиість вниикнеиня новнх тевтральних студій, колектнвів, про перегляд системн театральної освіти. Він мріяв про об'єднання театру з поезією, хотів звернутнсь до творчості Лесі Укрвїнкн, Джорджв Байрона, Рвбіндрвнвта Твгорв, Миколн Куліша, хотів поствввитн поетнчні вечори Макснма Рнльського, раниього Павла Тичнни, говорив про іисценізвцію украіиського фольклору, народної пісні...» (Лесь Танюк. Марьян Крушельницкий. — М., «Искусство», 1974. — с. 4).

Про саою оствнню зустріч з великим діячем укрвїнської сценн згвдує Лесь Твнюк. Разом з Горською вонн првцювали нвд комедією М. Куліша «Отак звгниув Гуска». Того пізнього знмового вечора 1963 року прнйшли до Мар'янв Мнхайловича з ескізамн. А ще Аллв Горська малв задум нвписатн портрет актора. Цнтую Леся Таиюка із згадуваиої уже кннжки: «Крушельницький зустрів нас у передпокої, обачливо покосиася иа Горську — він ніяк не міг звикнутн до її аисокого зросту, білого волосся і сииіх штанів — і звпроснв у сaій мвлеиькнй кабіиет. Зібранний, життєрадісиий, веселий, він справляв враження бадьорої і здорової людинн. Тим чвсом віи вже тоді був смертельио хворий, шаидко втомлювався, стараиио прнховуава від усіх, навіть від дружнии, що погаио бачить. Євгеиія Олексіївиа щиро нвс привітале і за чверть годиин, побажавшн иам приємиої бесіди, пішла до себе,— ...час для візиту ми аибрали доснть пізиій. В кабінеті ескізам не вистачало місця, ми перейшли до великої аітальні, запалилн усе світло, розклвли ескізи иа підлозі, підвікоииях, фотелях. Величезні малюики з кольороанмн аплікаціями перетворили кімиату ив якийсь фаитастичний умовио-театральний світ, в якому поазав по долівці Крушельницький. Подоаго чаклуючи над кожним ескізом і в найдотепиіший спосіб комеитуючи його. Ми з Голоаатюком (режисер і поет) повільно просуаались за иим. А иад усіма нами височіла иепохитиа Алла Горська а своєму плетеиому светрі, воиа безбожио смалила цигарки одиу за одиою.

Коли у кімнаті аже можна було, як то кажуть, повісити сокиру, Крушельиицький встав, пообтрушуааа порох з колін і аийшоа. Ми запитвльио і ие без остраху перезириулися. Віи повериуася з відкоркоааиою пляшкою аина, змоаиицьки приклаа пальця до губів і аказаа рухом голоаи иа спальию.

— А Жеия спить!

З-за дверей почулося, як закрилась кинжка, потім клацнуа аимикач, і Єагеиія Олексіївиа скaзала:

— Сплю, Мар'янчику, сплю...

І після паузи:

— А чарки зелеиі візьміть. Воии у серваиті.

Ми випили за її здороа'я, потім Крушельиицькнй запропоиував тост за иаш спектакль, а потім ще однн — за новиий укрвїнський театр у Кнєві».

Трн роботн для тевтру внконалв Горська: сценогрвфічні рішення до виствв «Ніж у соиці» (зв поезією І. Дрвчв), «Отвк загннув Гуска» (за п'єсою М. Куліша), «Правда і Крнвдв» (за ромвиом Стельмвхв). Жнвописець за фвхом, Аллв, по суті, взялась зв првцю в новій для себе іпоствсі — тевтрвльно-декорвційного мистецтва. І аиявилось, що це її стихія, що їй прнтвмвине прнроджеие відчуття театрвльної умовності, специфікн видовища-дійства з його безконечиими перевтілеииями. Можливо, далося азнвкн роднине оточення: вдже світ кіно Аллі був знвйомий з дитинства, і звкоиомірності його воиа сприймвлв як природиі. Мати Алли — Олена Горськв — багато років працювала нв кіностудії (звідувала художникамн по костюмах), і можнв прнпуститн, що знання та досвід мвтері зробнлн свій виесок в успішні костюмні ескізн доньки. Алла робнла безліч варіантів сценічної репрезентації кожиого героя. Напрнклад, у П'єрв Кнрпатенка, есерв-терорнста з комедії «Отак загннув Гусквм», мвв бутн одяг «з фокусом»; під час дії віи розхристувввся, вивляючн «терористнчну» суть героя — нвмвльовані просто на тканні граиати, пістолі, кулеметні стрічкн.

В роботі иад ескізами художниця внкорнстовуаала техиіку колажу з кольорового паперу, буклетіа, рекламок тощо. Це ивгадувало твори художиикіа 20-х рокіа, спадщниу якнх тоді почииали аідкриаати иаиоао. Театральні роботи призабутого україиського мнтця Аиатоля Петрицького вразилн молоду художницю і, безумоаио, вплинулн иа її сценографічиий почерк. Відкритий гротеск, коиструктнаістськнй характер вирішения костюміа і декорацій були иа той чвс смілнанмн і цікавими. Вираженi образотворчими засобами комічиий фарс, сатира вниливались у яскравий образ аистааи за п'єсою Куліша.

Один з оригіиальнnх сцеиічних задуміа — аеликі гральиі карти, що прааили за будівельиий мвтеріал декорації. Зображені иа иих окремі мотнви, з'єднуючись чи розмнкаючись, відтворюавлн місце дії: то це була кімиата Гуски з портретамн його числеииого сімейства; то карти траисформоауаались в ідилічиий пейзаж иа острові блаженстаа. До речі, такі ж умоаиі гральиі карти (тільки на них аміщувалась службоаа іиформація) фігурували а спеціальио аиготовлеиій Аллою газеті. Причому карти тримаа у руках Таиюк, зображеиий у саоєму розкішному сердаку, иа який бігаа дивитись уаесь Київ.

Акторів, що брали участь у п'єсі, заали гусеиятами. Працюаали з піднесеиням, весь час аигадували щось иоае. Друзі слали Горській листіаки: «Які иоаиии иа пташиному базарі?» А иоаини були сумиі. Вистааа «Отак загииуа Гуска» була звбороиека. Як і «Ніж у соиці». Як і «Праада і Криада»... Ярлик «формалісти», яким їх «нагородили» після відомих подій у москоаському Манежі, ніяких шаисіа ие дааaа.

Вуло боляче. Скільки сил та часу, скільки надій, таорчих зиахідок і фантазій так і не дійшло до глядача! Лишились ескізи — сила-силеииа думок, які аідкриааюць серйозиий творчий потеиціал Алли Горської як

Іван Світличний, Алла Горська, Борис Нечерда

сценографа. «З неї виріс би видатний сценограф, рівня Петрицького, Меллера, Хвостенка-Хвостова»,— вважає Лесь Танюк.

Не судилося...

...Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло них
Поставлю слово.
Т. Шевченко

Ці рядки вінчали величну скляну арку вітража у Київському державному університеті на початку березня 1964 року. 9 березня вранці очікували на урочисте відкриття вітража. Пригадує художниця Галина Зубченко:

«Остання ніч перед відкриттям. Ми просиділи її на риштуванні, підмальовуючи роботу. Так втомилися, та ще й якась інфекція від різних фарб втрапила на руки,— взялися болячками. Вранці закінчили. Засвітили світло — вітраж був розрахований на підсвітку. І вітраж заспівав. Наче музика. Таке звучання — як орган у церкві заграв. Ніби веселка засяяла».

Невипадково хвилююче враження від твору художниця порівняла зі звучанням органа. Урочисто піднесений ритм кольорових барв давав музичну тональність, подібну до органної. З її плавним океанічним строєм поліфонічної гармонії, коли кожен звук зливався в одне ціле, наче потоки вод у море. Зображення Шевченка і алегоричної постаті України, матері з дитям, кобзаря утворювали символічну композицію, що прочитувалась ясно і піднесено, стверджуючи ідею людської гідності. Формально ритмізована побудова малюнка і кольорове вирішення вдало виявляли характерні ознаки саме вітража як самобутньої мистецької техніки. Декоративність, площинність вирішення кольорової архітектури навіювали деяку спорідненість з творами народного мистецтва. Вітраж, здавалось, виростав з архітектури, видавався модерним і в той же час органічно поєднувався з пропорціями класичної архітектури. (Роздуми про твір невипадково пишуться в минулому часі. Сьогодні ви не побачите цього вітража в стінах університету: його коротке життя минуло за блакитним драпуванням. Син Алли Горської Олексій Зарецький згадує: «Ця подія... видається мені якоюсь абсурдною. Незрозуміло, хто і як приймав рішення про знищення вітража, яка була мотивація і формулювання провини при виключенні зі Спілки художників». Збереглися чернетки листів художників — авторів вітража — стосовно до цієї події. Наводимо уривки з них:

«У лютому цього року (1964 р.) — на замовлення Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка була укладена угода про створення у вестибюлі головного корпусу університету вітража на відзначення 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка. Художній фонд УРСР роботу доручив групі художників у складі А. О. Горської, Л. М. Семикіної, П. І. Заливахи, Г. О. Зубченко. Попередньо ескізи були схвалені ректором університету і затверджені художньою радою. Оскільки ректорат поставив нам усну умову: до 9 березня зробити частину роботи на призначеному місці, ми вирішили спішно перенести роботу на скло і виконати в натурі схвалений ескіз центральної частини вітража з тим, щоб можна було перевірити задум і врахувати все при наступному виконанні оригіналу.

Господарча частина університету не мала змоги ізолювати від сторонніх частину вестибюля, де велася робота, й тому ми працювали в умовах, що не сприяли творчос-

ті. Навколо незакінченої роботи не з нашої вини почала складатись атмосфера недовір'я, а потім і скандалу. В день ювілею ректорат задрапірував виконану нами імітацію вітража і вирішив не показувати його громадськості. 18 березня в 19 год. роботу мала оглянути секція монументально-декоративного мистецтва Спілки художників. Та коли комісія зібралась для огляду, вітража вже не було. З незрозумілих міркувань ректорат університету наказав «демонтувати» ескіз вітража, що й було варварськи виконано: багато шибок було побито і пошкоджено, робота, по суті, перестала існувати. ...Робота була кваліфікована як «ідейно хибна». З цим ми ніяк не могли погодитись. Показати Шевченка з сестрою, що уособлює Україну, чи з алегоричною фігурою України не нове в українському радянському мистецтві і не нами придумане. Воно було вже і в живопису, і в графіці. У нас тільки новий мотив книги в піднятій руці, оскільки в тексті йдеться про «слово». Сам текст, який характеризує зміст всього життя і творчості Шевченка: «Возвеличу малих отих рабів німих! Я на сторожі коло них поставлю слово» — стільки разів цитувався і розбирався, що не дає ніяких підстав в ідейній хибності. Це все одно, що брати під сумнів слова з «наступника» О. С. Пушкіна»: «И назовет меня всяк сущий в ней язык, и гордый внук славян, и финн, и ныне дикий тунгус, и друг степей калмык»... і у відриві від часу трактувати цю демократичну й інтернаціоналістичну думку як шовіністичну і декларуючу зневагу до інших народів, бо, мовляв, тунгус має назву евенк, а не зневажливе прозвище тунгус, і зараз він зовсім не дикий.

Для того ж щоб підкреслити більш як сторічну відстань, що відділяє нас від часу, коли були сказані ці слова, ми написали їх слов'янським шрифтом. Саме це, а не те, що слова взяті із «Подражанія II псалму», стало основою для обвинувачення в ідейній хибності («церковність розв'язання»).

Багато розмов було про раму ескізу вітража: комусь, мовляв, вона може нагадати грати. Ну як пояснимо, що ми були обмежені розміром шибок скла (120×80) і семиметровою висотою арки, де встановлено вітраж: тоненькі дерев'яні перетинки не витримали б важезного скла. Важко повірити, що все це сталося в дні, коли все прогресивне людство вшановує пам'ять великого Шевченка».

Ці рядки писали вже потім, зважуючи слова, намагаючись усвідомити, проаналізувати те, що сталося. А тоді образа, відчай, гнів стискали серце. Алла мовчала. Заніміла.

> *І я працюю, щоб жило*
> *мистецтво сучасне*
> *українське, яке представляє*
> *свій народ.*
>
> З листів Алли Горської

Її можна було захопити тільки великою справою, великим ділом, заради якого варто йти на герць. Ідея створення новітнього монументального мистецтва України, яке спиралося б на грунт народного, захопило художницю. Теоретиком цієї ідеї виступив митець Григорій Синиця — учень бойчукіста М. Рокицького. Саме в цей час з величезним успіхом пройшли виставки Марії Приймаченко, Ганни Собачко-Шостак, Олександра Саєнка. Відкрився несподівано цілий материк народної культури, до якої раніш багато хто з художників-фахівців ставився зверхньо або й упереджено. Г. Синиця зумів згуртувати колектив однодумців, яких хвилював синтез надбань з теорії мистецтва, докладний аналіз феноменів окремих національних шкіл, стилів, естетичних вчень — коло зацікавлень художників. Прислужився досвід започаткованих бойчукістами аналітичних розвідок у минулому. Головним компонентом теорії Синиці був колір — як національна, історична і філософська категорія. В своїх шуканнях художник та його прихильники здійснили спробу на науковій основі опрацювати концепцію національної колористичної школи. Погляди Синиці не були вільні від полемічної гостроти, перебільшень, а інколи — й догматизму. Але після інститутських одурманюючих студій сприймалися молодими митцями як ковток чистої води. Безоглядно прийнявши теорію Григорія Івановича, Алла ревно відстоює її з усім завзяттям своєї палкої натури митця. Цікава з цього погляду

А. Горська. Ескіз панно

А. Горська. Ескіз костюмів

письмова дискусія між Горською і художником Опанасом Заливахою. Алла виступає тут як опонент щирий і бойовито категоричний.

Опанас Заливаха — Аллі Горській: *«Я вважаю, що підвалини новітнього українського мистецтва, зокрема монументального, заклав Бойчук. Його принцип вирішення тем — через людські постаті, через образ людини. Головна домінанта — людина.*

Вельмишановний Г. І. Синиця пропонує модернізовану школу, в основі своїй обгрунтовану на рослинно-орнаментованих принципах. Це безперечно може бути: там менше конфліктів і всім може подобатись, але це ще не аптека! Мистецтво — багатогранне. Я згодний і з цим поглядом Синиці. Як з першоосновою. Але вищий ступінь — це школа Бойчука, школа сучасного національного і соціального мистецтва. Окрім бандуристів, ми ж маємо і симфоністів. Ставити питання або-або є безглуздя. Мусить бути багатство і різноманітність, взаємне розуміння, єдиний напрямок плюс висока європейська культура художника-теоретика. (...)

Алла Горська — Опанасу Заливасі:

«...Монументальне мистецтво — мистецтво колективу. Як море, яке створюється річками «Я». Коли одна з тих річок повертає і розтікається, то втрачає свою силу, і море міліє. Виконавців у нашому монументальному мистецтві не існує. Кожен виконавець — митець. Згадайте мозаїки Михайлівського собору. Золоте тло, що навколо постатей і квітів, викладено за загальним рухом. Жодного байдужого о к р е м о г о шматочка. Все підпорядковано загальному — образу.

Таким чином Ваше: «Я вважаю, що підвалини...» А де аргументація, що Бойчук це школа? Що за розподіл на «високе» і «низьке» мистецтво. Ох Ви ж і пан щодо власного народного мистецтва, мистецтва століть. А Ваше розуміння народного мистецтва як мистецтва «орнаменту» — це розуміння «валенка». І не перепрошую за образу.

Так, Бойчук — це школа. Мистецька школа на Україні. Яка дала митців, що переносили механічно принципи раннього Ренесансу в наш час. Штучність, позбавлена грунту. В чому у к р а ї н с ь к а н а ц і о н а л ь н а школа? В сюжеті? Перепрошую, форма є зміст. Сюжету окремо не існує. Бойчук поставив питання композиції в монументальному мистецтві на вищий щабель. Він розглядав композицію як образ. Вона блискуче пов'язана з архітектурою. Бойчукісти не переносили механічно композиційних схем в свої твори.

Проте якщо композиція і лінія виступає у них як образ, то третій компонент синтезу мистецтва — колір — догматичний. Чому? Тут Бойчук припустився естетичної помилки. Бойчук та його послідовники механічно переносили кольори раннього Ренесансу в наш час. Кольорове рішення монументальних робіт бойчукістів догматичне. А саме: «Підмальовок вирішував все, колір був не с у т т ю предметів, явищ, а розкраскою. Ця штучність, позбавлена власного грунту, руйнувала синтетичність образу. В народному мистецтві колір завжди виступає як образ. Звідси ігнорування народного мистецтва як першоджерела. Колір, як соліст в живопису (звичайно, і в монументальному), виступає в народному мистецтві як національна (історична, філософська) категорія.

Колір — зміст, душа, історія народу, його лице.

То що, Бойчук — це українська національна школа? Бойчук — це мистецька школа на Україні, але не українська національна школа. Історія народу — це не нагромадження фактів, а розвиток, поступ. Мистецтво не нагромадження компонентів, а єдність їх в розвиткові.

Народження нової мистецької української школи — це об'єктивна істина. Кажуть, «рано про це говорити», «мені подобається, не подобається». Діалектика плювала на ці подобається, не подобається».

Першим об'єктом, на якому група однодумців на чолі з Синицею спробувала реалізувати теоретичні засади, була п'ята експериментальна школа у Донецьку. Протягом двох років там вони виконали 8 малих мозаїк на бічних стінах і центральну велику — «Прометей». Робота не з легких. «Щоб створити мозаїку чи розпис, треба пробити довгий і складний шлях: отримати замовлення на певному об'єкті (а це переговори

з замовником), зробити безліч варіантів ескізів і затвердити їх на усіляких радах, комісіях. Потім іде діставання матеріалу для виконання. Треба домогтись, щоб вибудували риштування, адже мозаїка завжди розміщується на висоті. Дочекатись весни, тому що мозаїка кладеться тільки влітку. Треба створити бригаду, увесь час гасити чвари і сварки у ній. І тільки тоді щасливий художник починає плазувати по хитких риштуваннях, тягнучи за собою нагору відро з цементом і смальтою. До того ж він повинен завжди пам'ятати, що кожний необережний крок загрожує падінням. Бруд, протяги, жахливі побутові умови, безгрішшя». (З розповіді М. Зарецької-Григор'євої). В бригаді працювали: Григорій Синиця, Алла Горська, Геннадій Марченко, Галина Зубченко, Віктор Зарецький. Віктор згадував: «Ми працювали, захоплені ідеєю, не думаючи про заробітки, і напрацьовували велику кількість варіантів. Ішли найважчим шляхом. Шукали оригінальне, а не стандартне рішення».

Щоб розповісти про Віктора Зарецького — непересічну особистість в українському мистецтві — треба написати не одну книжку. Бо скільки разів у своєму творчому житті він, подолавши одну вершину, шукав очима іншу. І одночасно занурювався в глибини, пласт за пластом вибираючи дорогоцінні породи мистецтва, поки нарешті не виннайшов свій власний сплав. Як самобутній митець, Зарецький вплинув на Аллу сильно і глибоко. Вже після художнього інституту вона доучувалась у Віктора малюнка, композиції, живопису. Можна сказати, що саме йому Алла завдячує зміцненням фундаментальних основ фахової майстерності. А наполегливості і працездатності їм обом вдосталь. Наприклад, Віктор згадує, що в студентську повоєнну пору він якось цілий рік не виходив з інституту — благо, при інституті було все потрібне: гуртожиток, їдальня, гарна бібліотека, кіоск з фарбами, заглядав часом і перукар...

Побрались Віктор і Алла на дипломному курсі. Обидва високі, вродливі, артистичні — митці у творчості і в житті. Киплячі темпераменти, вогнища, що займаються одне від одного і зігрівають, і засвічують інших. І протягом усього життя невпинні напружені шукання правди — мистецької і духовної.

Поїхали якось на Донеччину, писати шахтарів. Не за парадно-святковими канонами, а по-справжньому: людей тяжкої, виснажливої праці.

Потім подалися на Полісся, в Чорнобильський район. Доторкнулись до краси землі, людей, з нею пов'язаних, знайшли нові сюжети. Алла окремо їздила — хотілося працювати самостійно, незалежно, не повторюючи Віктора. «Без затятої систематичної праці нічого не виходить. Тому, якщо я хочу що-небудь зробити, сказати своє слово, хоча б напівшепотом, я мушу день у день працювати... Тільки через вдосконалення вже досягнутого можна знайти себе»,— пише художниця в листах до рідних.

Коли Алла за щось бралася — працювала з повною віддачею, фундаментально. І тут, на мозаїках, у щоденники лягали нотатки, конспекти лекцій Синиці, де ретельно аналізувався досвід світового монументального мистецтва, починаючи з Стародавнього Єгипту. Конспекти й книжки, прагнення дійти до суті, докопатись до головного механізму дії, логіки і закономірності того чи іншого напрямку мистецтва, знайти його характерну ознаку і піддати її випробуванню на життєздатність. Теоретичні відкриття завжди намагалась перевести у практичну площину, перевірити їх реальністю.

Її приваблювало мистецтво екстремальне, великої соціальної вибухової сили: вважала, що Україна вимагає мистецтва, яке буде пробуджувати свідомість і національну гідність. Приклад монументального мистецтва Латинської Америки (зокрема творчість Д. Сікейроса, Х. Ороско, Д. Рівери) надихали на пошуки в цьому напрямку, а відрізана гілка бойчукізму свідчила про подібні шляхи на Україні.

Як пробний камінь — музей «Молода гвардія». Це остання велика спільна робота однодумців, у якій брала участь Алла. В листі до О. Заливахи вона пише: «Ми працюємо зараз у Краснодоні. Створюємо культову споруду — музей «Молода гвардія». Це надзвичайно цікаве, абсолютно нове, сучасне рішення музею молодогвардійців — людей, які духом не скорилися фашистам, хоч були розстріляні, загинули. Архітектор Смирнов мовою архітектурних форм створив образ піднесення, ствердження духу».

В мозаїці «Прапор Перемоги» і ескізах фриза (ескізи нереалізовані) відчувається певний зв'язок між поглядами мексіканських муралістів і естетичними та світоглядними принципами авторів: цілеспрямована пропагандистська мета, енергійний сугестивний зміст образів-символів героїв. Такі характерні типажі героїв-звитяжців виходять з народних дум, балад, пісень. Ідея подвигу-жертви в ім'я свободи Батьківщини, виславлена через граничну ситуацію, детермінує пластичні засоби виразності: експресивність малюнка, сильні ракурси постатей, художню цільність.

А до музею були мозаїки: «Жінка-птах», «Дерево життя», «Борвітер». Не завжди мали смальту — а це підштовхувало і без того сильний потяг до експерименту: випробовуючи нові для себе матеріали (шлакоситал, фарфор, сталь), отримували нетрадиційні фактурні сполучення. В мозаїці, розписах ресторанів «Вітряк» і «Полтава» у Києві була спроба пов'язати у модерну стилізацію народну архітектуру і розпис як синтетичне ціле. На той час в архітектурі після багаторічного понурого пейзажу псевдораціональної архітектури прямокутників ця тенденція набирала яскравості. Скульптурність, соковитість, багатство форм етнокультури протистояло вихолощеності, стерильності почуттів. Як карнавал буття, постає перед нами у розпису «Півні» («Полтава») кольоровий вихор форм, де рух — головний компонент твору — проймає кожну деталь, кожну клітину. Емфатичний червоний з безліччю відтінків, жовтий нагадують розбурханий вулкан, з якого невпинно виливається лава. Метаморфози форм і кольорів, моделювання якогось казкового світу — ідеального і радісного...

А ще були портрети. В станковому живописі і графіці Алла надавала перевагу

саме цьому жанру. Самозаглиблення як риса часу, як виявлена сутність, як емвнація духу бентежили і полонили уяву майстрині. Портрети Горської — роздуми-споглядвння, прагнення збагнути ту загвдку життя, яка постає в дитинстві і не полишає людину ніколи. Скоріше портрети-запитання, ніж харвктеристики-відповіді, де пильне вдивляння, названа суттєва риса — водночас свідчення напруженого осягання таїн таорчості, свідчення триаалості цього процесу у часі, його нескінченності. Окреме місце в роботвх Горської посідає колір. У двох полотнах дитячої серії «Прип'ять» і «Оксана» глибокий синій і синьо-блакитний колір неба і аодн мовби аіддзерквлює ту високу заміряність, що зненвцька находить нв дітей.

Метафоричність і умовність трактування — об'єднуюча складовв портретів І. Дрвча, Є. Саерстюка, В. Симоненкв. Соняшник, калина — ці народноепічні симаоли, енергійно маніфестовані в портретвх, набувають значення коду, ключа до розуміння обрвзу. Простір твору зміщується з ревльного а умоанний, де час тече а особливих аимірах культурно-знакоаого діалогу. Співзвучність цих портретів романтичним символічним мотиввм у поезіях молодих шестидесятникіа напрочуд прозора, агадуаана. У портреті Іаана Драча «Калиноаа балада» тло сприймається як проекція саіту митця, де одвічний рух — зіткнення, азаємоперетікання, епохи, люди, події — є плааильним горном людського духу. На тлі вільно співіснують парафрази з картини Делакруа «Свобода нв барикадах», фрагменти дааньоруської ікони, японського дереаорнту. Така щільна заселеність простору картини образами симаолічного плану, можлиао, трохи переобтяжує твір. Але слід зауаажити, що а тогочасному українському образотаорчому мистецтві це один з рідкісних прикладів аплітання, цитуаання аисокої класики у композиції таору. Портрет Василя Симоненка заучить як таір-епітафія на спомин душі, це даннна любові поету. Алла аисоко цінуаала яскравий талант Василя, його пророчу глибиину, яка спершу аідкрилася небагатьом друзям і однодумцям. Усвідомлення трагічної постаті Симоненка як «національної надії», що розбурхала душі шестидесятникіа, і рання його смерть, що в такому аіці завжди сприймається кричущою несправедливістю, підказали Аллі рішення лінорнту як надломленого стрімкого злету. Тема зламу підкреслена лінійною композицією, де нахил голоаи повторюється чераоною діагоналлю. Скупі лінії на чорному тлі, ніби блискаaки, прорізують темряау ночі. Стрімкість ліній і подаійний раптоаий злам являють домінанту ліноріту. Триаожний настрій у твір аносять червоні плями — чи то калина, чи то краплі кроаі: тут Горськв свідомо не конкретизує предмети, лишаючи простір осмислення глядачеві.

У митця буа великий задум — створити галерею портретіа аидатних діячів рідної культури аід Ярослааа Мудрого до Василя Стуса. Задум, спіазаучний праці Анатоля Петрицького з його серією портретів сучасників. Наслідуaання шестидесятниками перераанних традицій 20-х рокіа стало одним з їх програмних положень.

Унікальний таір — панно «Земля», аиконаний Горською в спіааaторстаі з В. Зарецьким і Б. Плаксієм, має аідверто експериментальний характер. Пошуки на терені епічності, фольклорної міфологічності обумовили використання матеріаіа природних, з особливою структурою (кора, лико, солома, коріння), що їх застосовували у декоративно-вжиткоаому мистецтві. Натуральний теплий колір матеріалів створює своєрідний колорит — бурштиноаий, з перелиаами коричневого. Спроба аідродження атмосфери прадавнього трудового ритуалу? Тоді цілком органічно сприймаються руки жінок, постійно пов'язаних з землею, як корені рослин і дереа. У пам'яті виринає стародааній міф про Матір — сиру землю, а жест відкритих долонь (як у аідомих символах богині-Берегині) усаідомлюється наче оберег. Великою сакральною силою дааніх міфів, тим звбутим тайнописом пращуріа, віє аід таору.

Парадигмою саітосприймання для Алли значною мірою було народне мистецтао з його панестетичною саідомістю єдності буття, природи, всесаіту і людини. Відчуття втрати тієї цільності у сучасному світі керуаало пошуками молодих українських митціа.

Роздуми, роздуми, роздуми... Починаючи з портретіа, роздуми і триаога притаєні мвйже у асіх роботах. Чому так? Що це? Провіденційні передчуття чи риса творчої манери? Вдача чи аиутрішній стрижень її натури, що підсаідомо аона аідтаорюаала? Простір робіт, туго насичений, акумулює в собі драматичні струмені, навіть коли художниця пише локальним кольором тло. Динамічність, щільність кольору і композиції, аітальність і неспокій — іманентна ознака її творів. Все а них постійно перебуaає а русі. Експресивна наповненість кольору —

А. Горська та І. Драч

А. Горська. Портрет молодого критика (Євген Сверстюк)

мінливий відблиск швидкоплинної ріки життя, де зосередженість людини, самоусвідомлення — спосіб ствердження себе у світі, міра протидії всепоглинаючому нівелюванню «я» у соціумі.

Терпкавий смак свободи не давав стишитись. Алла і спокій — речі несумісні. Спокій для неї був тотожним смерті — як у житті, так і в творчості. Нова хвиля Відродження підияла Аллу і пройшла крізь її життя як «сніп світла»: в своїх пошуках і помилках, розкріпаченні душ, відкритості, щирості і вірі у людську гідність.

Болісне «випростаиня з колін», пережите шестидесятниками, було для неї початком тернистої дороги-долі, покраяної яругами своїх і чужих трагедій, коли кожен крок треба було виборювати, долаючи непрнйняття. Зв словами Євгена Сверстюка, «у шістдесяті роки художник був поставлений обличчям до порожнечі. Офіційне мистецтво, офіційні шаблони. І в міру того, як він є щирий і справжній, він усвідомлював, що треба шукати свого джерела, треба йти через пустелю до того джерела. То надзвичайно важкв дорога, бо героїзм зовсім не в тому, щоб загинути на барикадах, чи заявнти, чи заманіфестувати своє неприйняття. А для того, щоб щодеино жити, і працювати, і йти проти течії».

Величезна творчв потенція Горської ие могла реалізуватись у часі, в який вона творила. Тільки як Людииа воиа відбулася повністю, до останку. Мнстецтво вимагало від неї усього часу, усіх сил, та не менше — відстоювання правди і громадських свобод. І вкотре в історії митець повниен ділитн себе навпіл. А це ие було властнво для Алли з її цільною, безкомпромісиою натурою. Вона часто стримувала в собі художника, і це завдаввло їй мук. Хоча навіть собі не хотіла в тому призиаватнсь.

...На темно-зеленому тлі дерев стрімкими вертикалями вирізняються три почорнілі від часу дерев'яні стели. Між ними на ланцюгах чаша. На тлі трави тьмяніє бронзою груба дубовв дошка: «Алла Горська 1929—1970».

Поволі погойдується чаша. У мерехтінні променів світла з тінями мниає час.

Чи було її життя жертовним? Так, Алла жертвувала своїм мнстецтвом заради любові до Україин, до правди, заради друзів-однодумців. Любов її не була абстрактна — виливалась через безкорислнву поміч людям. Бо їхиі болі, їхиє горе булн її болямн. Бо надія, яку иесла Алла з собою, була потрібна, як повітря, як дружиє плече у лиху годину. Вона вміла внести спокій і впевиеність у душі, як мати.

Ні, не жертовна то чаша, а причастя. Бо причастилася воиа Україиою, її чорним болем і печалями навпіл з світлою радістю і сонцем.

Алла — наче соняx під вітром...

ДО УВАГИ АВТОРІВ:

Редакція не рецензує рукописи, а лише повідомляє про своє рішення.

Рукописи менше двох друкованих аркушів редакція не повертає.

Редакція приймає тільки перші примірники машинопису.

«Витчызна» («Отчизна»).
Литературно-художественный и общественно-политический ежемесячник. На украинском языке.
Учредитель Союз писателей Украины.
Зарегистрирован Госкомитетом УССР по печати. Серия КП. № 94.
Издается с 1933 года.
№ 1, январь 1991.
Главный редактор АЛЕКСАНДР ГЛУШКО.

Киев, издательство «Радянськый пысьмэнн ык», 252054,
Киев-54, ул. Чкалова, 52. Тел. 216-25-92.

Адрес редакции: 252021, Киев, ул. Кирова, 34.

Комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47,
проспект Победы, 50.

Художня редакція ОЛЕКСАНДРА ВИЧКА
Технічна редакція СВІТЛАНИ КУЗНЕЦОВОЇ
Коректори СВІТЛАНА ГОЛУБ
ЛЮДМИЛА ПИЛИПЧУК

Здано до набору 19.10.90. Підписано до друку 16.01.91. Формат 70×108/16. Папір книжково-журнальний.
Офсетний друк. 18,2 умовн. друк. арк. 26,25 умовн. фарбовідб. 22,18 обл.-вид. арк.
Тираж 31 343 прим. Зам. 01250010. Роздрібна ціна — 1 крб. 90 коп., по передплаті — 1 крб. 50 коп.

Адреса редакції: 252021, Київ, вул. Кірова, 34.
Тел. 293-28-51, 293-58-12, 293-42-08, 293-01-73, 293-06-29, 293-26-00.

Комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47, проспект Перемоги, 50.

А. Горська. Ескіз вітража для КДУ ім. Шевченка

У найближчих номерах:

Повертається із спецсхову п'єса —
ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО. «МІЖ ДВОХ СИЛ».
Це написаний по гарячих слідах твір очевидця
про криваві події на Україні 1918 року.

Продовження фундаментальної праці —
МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ «ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЧЧИНИ» (другий том).

Дві точки зору народних депутатів
на діяльність Верховної Ради України —
МИКОЛА ШУЛЬГА,
голова парламентської комісії
з питань державного суверенітету,
ЛЕВКО ЛУК'ЯНЕНКО,
голова Української республіканської партії.

Публіцистичне дослідження **Л. Єфімова**
«НА ЗАХИСТ КУЛЬТУ ОСОБИСТОСТІ».

А також:

літературний портрет загиблого в час репресій
поета і літературознавця **Павла Филиповича,**
невідомі рукописи **Максима Рильського та Гната Хоткевича**
із спецархівів,
«Зупиніть чемпіонку!»
Сенсаційний висновок доктора медичних наук,
майстра спорту Гелія Аронова:
у великому спорті майже кожен рекордсмен
у перспективі — інвалід.

1 крб. 50 коп.

ISSN 0131-2561. Вітчизна. 1991. № 1. 1—208

ІНДЕКС 74087